

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal

Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019)

Special Issue 247

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

E-ISSN : (332)

2348-7143

April -

2020

Holkav

3.3.3

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

April 2020 Special Issue -247

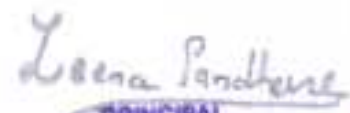
Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
M.S.G. Arts, Science & Commerce
College, Malegaon Camp,
Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

IGAC Coordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Cover Photo (From Internet) : Corona Warriors, Our Real Super Heroes

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014@gmail.com

IGAC Coordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422 101

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

April 2020 Special Issue -247

Corona Warriors, Our Real Super Heroes
Stay Home Stay Safe Stay Alive

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
M.S.G. Arts, Science & Commerce
College, Malegaon Camp,
Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Leena Pandhure

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

[Signature]
IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

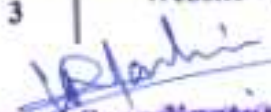
INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
English Section			
1	Seasonality and Parasitic Infection of Cestodes, Hexacanalids to Their Host Trygon Zugei From West Coast of India (MS)	R.R.Dandawate	06
2	Artefacts of the Imaginary : <i>Berlin Wall</i> in the Select Pop Cultural Texts	Prof. Ravindra Pratap Singh	13
3	Theme of Death in Beckett's Plays	Prof. Nitin Gohad	18
4	Empowerment of Women through Sports	Dr. Smita Chaudhari	22
5	Effect of Omission on General Theme in English Translation of <i>Yayati</i>	Mr. Anand Sanap	25
6	Evaluation of Pigmy Agents Human Resource Aspects in NACC Societies	Dr. B. S. Salunkhe	28
7	Evaluation of Rice Productivity in Gondia District of Maharashtra State	Dr. Lalitkumar Thakur	32
8	Exact Solution of Plane Symmetric Bianchi Type-I Space-Time in F(R) Theory of Gravity Using Power Law Relation	Dr. V. B. Raut	37
9	M. K. Gandhi Dead or Alive.....?	Mr. Pravin Patil	43
10	The Theatre of Cruelty : A Study of Vijay Tendulkar's <i>Gidhade (The Vultures)</i>	Dr. Prashant Mannikar	47
11	Fibonacci Sequence, Golden Ratio and Golden Rectangle in Nature	Mr. Suraj Raut	55
12	Study of A Perfect Absorber Design Using Metamaterials for Harvesting Solar Energy	P.R. Dandwate, S.R. Dandwate & R.R. Dandwate	61
13	Humorous Characters in Jane Austen's ' <i>Emma</i> '	Dr. Madhuri Chikhalkar	66
14	Representation of Socio-Economic Agony of the Dalit Family in the Story ' <i>Kafan</i> ' by Premchand	Dr. Chandrakant Mandlik	70
15	Algal Bio-Diversity of Pedhi River of Amravati District of Maharashtra, India	Dr. Swapna Kalbende	73
16	Noise Pollution of Commercial Zone of P.M.C and P.C.M.C. Area in Pune City (2012-2013)	Dr. Pandurang Patil	78
17	Comparative Study of Urban and Rural Students in Learning English	Mr. Manojkumar Navse	82
18	New Challenges for Indian Economy : A Critical Study	Dr. Rupali Deore	88
19	Study of Intercropping Orchards in Dhule District (M.S.)	Dr. Suresh Ahire	91
20	Effectiveness of Jigsaw Co-Operative Learning Technique Among B.Ed. Student Teacher For CCM-Geography Subject	Dr. Vandana Chaudhari	96
21	Electronic Commerce : Present Scenario in Indian Economy	Sonal Shinde & Dr. K.T. Khairnar	100
22	Investigation and Reporting of Hammer Headed Worm (<i>Bipalium kewense</i>) from Western Ghats Maharashtra, India	Dr. Ashok Pandharbale & Sanjaykumar Pokale	105
23	A Comparative Study of English Literary Criticism and English Literary Theory	Mr. Vinod Kukade	107
24	Role of Government Policy in Reducing Poverty in India	Mr Kamalesh Raut	111
25	Role of Nutrition in Stress Management	Anita Chandwani	117

3

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014@gmail.com

IQAC Coordinator
NSPM - Late Bindu Ramrao Deshpande
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422 101

Principal
Late Bindu Ramrao Deshpande
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India
- ❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Bulgaria
- ❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, Hyderabad, India
- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] India
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- ❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Sanjay Kamble -BoS Member Hindi (Ch SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]
- ❖ Prof. Vijay Shirsath- Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harul [M.S.] India
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] India
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktanagar [M.S.] India
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindkheda [M.S.] India

Advisory Board:-

- ❖ Dr. Marianna Kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh -HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. Prathwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajrang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar- BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Katgaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014@gmail.com

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Jal Road, Nashik Road-422101

26	Comparative Study of Computer Literacy of Students of Junior College	Dr. Priya Kurkure	120
27	Women Empowerment through Five Years Plan	Dr. Vidya Jadhav	125
28	A Study of Noise Pollution Measurements in Ambad and Satpur Industrial Areas Belonging in Nashik City	R. B. Bhise & S. V. Dhanwate	131
29	Traffic and Noise Pollution Survey In and Around Pune City (2012)	Dr. Pandurang Patil	137
30	Election and Voting Behaviour in India	Dr. Saroj Pandharbale	143
31	Comparative Federalism and its General Principles	Alka Patil	146
32	India's Border Management : Role of Central Armed Forces	Dr. P. A. Ghosh	153
33	Synthesis and Characterization of In ₂ O ₃ Thin Films by Spray Pyrolysis Technique for Gas Sensing	N. B. Kothawade & S. V. Dhanwate	162
34	Contribution of Agriculture Sector towards A \$5 Trillion Indian Economy	Dr. Rupali Deore	171
35	Online Annual Refresher Programme (ARPIT) 2018, Online Course (ARPIT- Library and Information Science)	Praful N. Kadu	174
36	Synthesis and Characterization of Molybdenum Oxide (MoO ₃) Thin Films by Spray Pyrolysis Technique for Gas Sensing	N.B. Kothawade & S.V. Dhanwate	181

हिंदी विभाग

37	अबला शर्मा के रेडियो नाटक	डॉ. साधना भंडारी	189
38	भारतीय मुस्लिम नारी के अनकहे सवाल	डॉ. सुनील चव्हाण	201
39	अनामिका की कविताओं में स्त्री	डॉ. साईनाथ उमाटे	207
40	मुक्तिबोध के काव्य का नई कविता पर प्रभाव	डॉ. मिनल बर्वे	212
41	रेणु के कथा साहित्य में ग्राम समस्याएँ	डॉ. जियाउर रहमान जाफरी	216
42	अनुसूचित जनजाति : एक परीचय	डॉ. किरण कुंभारे	220
43	पंजाबी लोकगीतों में अभिव्यक्त सामाजिक जीवन	डॉ. गुरमोहिंदर सिंह	228
44	आजो लीट चले उपन्यास में चित्रित गांधीवाद	डॉ. कामिनी ठिवारी	235
45	हिंदी के विकास में खानदेश के कवियों का योगदान	श्रीमती एच.टी. पोटकुले	243
46	हिंदी लघुकथा में चित्रित नैतिक मूल्य	डॉ. शाहीन अब्दुल बज़ीज़ पटेल	247
47	डॉ. नीरजा माधव के साहित्य में अस्तित्व के प्रति नारी चेतना : विशेष संदर्भ 'यमदीप', 'मेरे जन्मा' और लेख्य: स्वच्छा'	पद्मानंद सोनकांबले, डॉ. बी. डी. बाघमारे	250
48	'जंगल का दाह' कहानी में चित्रित आदिवासी चित्रण	डॉ. संजय दवणे	254

मराठी विभाग

49	आदिवासी साहित्यातील प्रतिभागुटी	डॉ. माहेश्वरी यादवित	259
50	ईवी तत्वज्ञानाचा उद्गाता - महानुभाव संप्रदाय	डॉ. गणेश क. टाळे	266
51	आधुनिकता, आधुनिकतावाद आणि मडेंकर व पु. शि. रेगे यांची कविता	डॉ. गोविंद काजरेकर	272
52	संत एकनाथांच्या गीळगी व विराण्या	डॉ. अंजली पट्टे - जोशी	279
53	संत जनाबाईंच्या साहित्यातून विद्रुलभरतीचे दर्शन	प्रा. सदानिव सिंदे, डॉ. राजेंद्र ठाकरे	284
54	साहित्यांच्या 'तमाशा' लोकंय घारेतील 'गव' आणि 'गीळग'	डॉ. राजेंद्र बाटाणे	288
55	प्राचीन मराठीतील संत चरित्रकार : महिपतीबुवा ताहाराबादकर	डॉ. भोपाल डोले	294
56	समकालीन मराठी कविता	डॉ. रमाकांत कराड, डॉ. संभाजी सिंदे	298
57	१९७० नंतरचे मराठी नाटक	प्रा. नितीन भोडे	308

58	मराठी नाटकातील महात्मा गांधीचे विचार	डॉ. अंजली मस्करेन्हूस	313
59	बारोमास : धार्मिक वास्तवाचे दाहक दर्शन	डॉ. प्रवीण कारंजकर	317
60	अण्णाभाऊ साठे यांच्या बाबुयातील लोकसंस्कृती	डॉ. लता अदि	322
61	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मविक्रिस्ता	सुनील बाघमारे, डॉ. भाऊसाहेब अदमाने	326
62	भारतीय स्वातंत्र्याचे क्रांतिसूक्त : पोबाढा	डॉ. राजेंद्र वाटाणे	332
63	मराठी साहित्य आणि मानसशास्त्र : परस्पर संबंध	डॉ. भास्कर शेळके	337
64	प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांमध्ये योग शिक्षणाविषयी असलेल्या जाणीव-जागृतीचा अभ्यास	डॉ. राहुल सनेर, डॉ. सुधार माळी	346
65	महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींचा जिल्हा निहाय लोकसंख्येचा अभ्यास - एक दृष्टीकोन	श्री. डॉ. आर.एम. वाडिले	352
66	इतिहास लेखनात द. बा. महाजन यांचे योगदान	डॉ. सिद्धार्थ जाधव	357
67	मुघल दरबारातील बातमीपत्रातून दिसून येणारा मुघल मराठा संघर्ष (इ.स. १६८०- १७०७)	डॉ. सुनील पुरी	361
68	तणावाचे व्यवस्थापन	श्री. विरीश ववई	368
69	श्री शिवाजी शिक्षण संस्था, अमरावती द्वारे संचालित महाविद्यालयांचे विद्यापीठ स्पर्धेतील व संस्था अंतर्गत सांघिक यशाचे विश्लेषण	श्री. देवेन्द्र नानवडे	371
70	राजकीय आधुनिकीकरण - एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी पाटील	377
71	ओपन सोर्स सॉफ्टवेअर्स : आजच्या इंधनयात्री गरज	श्री. राजेश वेढाम	382
72	मेळघाट या दुर्गम क्षेत्रातील कोरकू आदिवासी संगीत संस्कृतीचे संक्षिप्त अध्ययन	डॉ. सारिका धावणे	389
73	साठेसरी मराठी नाटकातील सामाजिकता	डॉ. नितीन मोटे	393
74	यशवंतराव चव्हाण यांचा राष्ट्रीय संरक्षणविषयक दृष्टीकोन	डॉ. बाबासाहेब भोलाळे	399
75	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री शिक्षणविषयक दृष्टीकोन	डॉ. सुभांगी सुने	404
76	महात्मा फुले आणि सामाजिक, धार्मिक स्वातंत्र्य	श्री. राजेश्वर पुत्रुकरनाळे	409
77	महाराष्ट्रातील मच्छीमारांच्या समस्या - उपाय	डॉ. अंजली मस्करेन्हूस	414
78	कोरोनाग्रस्त भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. ए. डी. गोस्वामी	419
79	शेतीत सुध्ममिथनाबरोबरच नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाची गरज	डॉ. दिपा होंडकर	424
80	प्रसारमाध्यमे आणि साहित्य व्यवहार	डॉ. भास्कर शेळके	430
81	राजकीय संसूचन - एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी पाटील	433
82	मुलाखत : संवादाचे महत्वाचे माध्यम	डॉ. भाऊसाहेब रणे	440
83	लोकसंस्कृतीचे उपासक - चित्रकवी आणि माकडवाने	डॉ. किरण पिंयळे	445
84	مراتھی غزل تعارف اور آغاز و ارتقاء	ڈاکٹر فریہش عنیق احمد عبدالقدوس بنگلوی	450

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवलेले आहेत. प्रकाशकांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय या अंकातील लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या अंकात व्यक्त झालेली मते व विचार हे त्या लेखाच्या लेखकांचे वैयक्तिक विचार आहेत त्यांच्याशी संपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ मालकी हक्कासंदर्भातील संपूर्ण जबाबदारी लेखाच्या लेखकांची असते.
- मुख्य संपादक, रिसर्च जर्नी

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-424 181

5

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014@gmail.com

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-424 181

Dr. Pandhara
PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Jail Road, Nashik Road-424 181

शेतीत सुध्मसिंचनाबरोबरच नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाची गरज

डॉ. दिपा कैलास होळकर

कै. बिंदु रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय,

नाशिकरोड, मो.नं 9881379056

dkholkar@rediffmail.com

भारतातील 64% लोकसंख्या आजही ग्रामीण भागात राहते. शेती हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. भारताची लोकसंख्या सरासरी 1.90 टक्के दरवर्षी वाढत आहे या वाढत्या लोकसंख्येसाठी पुरेशा गरज आहे ते अन्न पोषक असलेले, पुरेशा प्रमाणात आणि योग्य किमतीला असणे ही भारताची गरज आहे एवढेच नव्हे तर अन्नधान्य आणि प्राणीजन्य पदार्थ विकत घेण्याची सर्वांची क्षमता वाढली पाहिजे हे सर्व साध्य करण्यासाठी जेष्ठ कृषी तज्ज्ञ डॉ एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या मते "भविष्यातील अन्नसुरक्षितता ही शेतीचे संधारण आणि मातीचे आरोग्य यावर अवलंबून असणार आहे." 1 म्हणजेच फक्त नैसर्गिक परिस्थिती चांगली असून चालत नाही तर शाश्वत विकासासाठी आहे ती संसाधने चांगल्या स्थितीत टिकवून ठेवणे आवश्यक आहे.

भारतात हरितक्रांतीमुळे शेती उत्पादन वाढले परंतु पाणी आणि जमिनीचा अतिरिक्त वापर झाल्याने धारयुक्त जमिनी आणि उत्पादनात स्थैतिकता हे मोठे प्रश्न निर्माण झाले यावर मार्ग म्हणजे आहे त्या पाण्याचा कार्यक्षमतेने वापर करून जमिनी धारयुक्त होण्यापासून वाचविणे आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून आहे त्याच जमिनी मध्ये अधिक उत्पादन घेणे होव सरकारने या बाबींचा विचार खोलवर आणि विस्तृत प्रमाणात करून प्रत्येक पातळीवर उत्पादन वाढविण्यासाठी संबंधित सोई सवलती आणि वेगवेगळ्या नियोजनाद्वारे उत्पादन वाढीस मदत केली आहे.

भारतात परंपरागत रित्या शेती केली जात होती त्यावेळी जमिनीच्या आणि पाण्याच्या प्रदुषणाचा किंवा दर्जाचा प्रश्न उदभवत नव्हता परंतु हरितक्रांतीनंतर मात्र रासायनिक खते, किटकनाशकांचा व पाण्याचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला गेला पिकांच्या आवश्यकते पेक्षा अधिक पाणी, दिने मेळ्याने काही जमिनीमध्ये क्षारांचे प्रमाण अधिक झाले तर काही जमिनी ह्या प्रदुषणामुळे कायम स्वरुपी नापीक झाल्या शेतीचे उत्पादन वाढण्या ऐवजी स्थैतिकता निर्माण झाली त्यातून मार्ग काढण्यासाठी सरकारने सदाहरित क्रांतीचा विचार केला.

हरितक्रांतीमुळे जो प्रादेशिक असमतोल निर्माण झाला तो असमतोल दूर करून सर्वत्र उत्पादन वाढीसाठी सर्व पिकांसाठी विस्तारीकरण करणे आणि सर्वच विभागांमध्ये कमीत कमी नुकसान होईल अशा पध्दतीने पिकांचे उत्पादन आणि मातीची उत्पादकता वाढविण्यावर नविन तंत्रज्ञानाचा प्रचार प्रसार करून भर देण्यात आला भारत हा पाणी, माती या संसाधनांच्या बाबत अतिशय समृद्ध असा देश आहे. भारतात सुमारे 445 नद्या असून त्यांची लांबी दोन लाख किलो मीटर पेक्षा जास्त आहे तसेच जगात आठवा-या 64 माती प्रकारांपैकी 46 मातीचे प्रकार भारतात आढळतात. म्हणजेच उत्पादनवाढीसाठी आवश्यक ती नैसर्गिक परिस्थिती आपल्याकडे उपलब्ध आहे.

सरकारने प्रत्येक बंधापासून अधिक उत्पादन घेण्याची घोषणा 1 जुलै 2015 पासून केली प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना सुरु झाली आणि त्यांचे घोषवाक्य होते. "प्रत्येक शेतीसाठी पाणी" आणि "प्रत्येक बंधापासून उत्पादन" 4 या योजनेद्वारे सरकारने शेतीला फक्त खात्रीलायक पाणी उपलब्ध करून देण्याचे धोरण ठेवले नव्हते तर पावसाचे पाणी साठवून त्यावर सुध्म सिंचन पध्दतीचा वापर करणे गरजेचे होते. प्रत्येक

बेंबापासुन अधिक उत्पादन या योजनेत प्रामुख्याने पुढील गौडीवर लक्ष केंद्रीत करण्यात आले. पाण्याच्या खोतांची निर्मिती करणे, त्याचे वाटप करणे व्यवस्थापन करणे आणि शेतावर त्यांचा प्रत्यक्ष वापर आणि विस्तार करणे, त्यासाठी प्रत्यक्ष शेतीमध्ये पाणीपुरवठ्यासाठी गुंतवणुक करणे, शेतावरील पाण्याची कार्यक्षमता वाढविणे आणि पाण्याचा अपव्यय टाळणे, जलसिंचनाच्या आधुनिक पध्दतीचा स्विकार करणे आणि पाणी बचतीच्या इतर पध्दतीचा वापर करणे अस्तित्वातील पाण्याच्या साठ्याच्या खोतांमध्ये आणखी पाणी साठविणे आणि शहरांमधील सांडपाण्याचा शेतीसाठी उपयोगे कसा करता येईल याकडे लक्ष पुरविणे इत्यादी उपाय योजनांचा अवलंब करण्याचे ठरविण्यात आले.

पंचवार्षिक योजना काळात मोठ्या प्रमाणात जलसिंचन सुविधांवर खर्च करण्यात आला. 12 व्या पंचवार्षिक योजनेत 2012 -17 मध्ये 4.25 लाख कोटी रुपयांची आवश्यकता होती ज्याद्वारे 337 छोटी व मोठ्या जलसिंचन प्रकल्प पुर्णत्वास जाणार होते. दीर्घकालीन सिंचन प्रकल्पासाठी 100 टक्के फंड दिला गेला आणि 2017-2018 साठी 40,000 कोटी रुपयाचा फंड देण्यात आला " प्रत्येक बेंबा पासुन अधिक उत्पादन" या योजने अंतर्गत 5000 कोटी रु बजेट मध्ये तरतुद करण्यात आली तसेच प्रधानमंत्री कृषी सिंचाई योजनेसाठी 7377 कोटी रुपये देण्यात आले. या सर्व गुंतवणुकीचा परिणाम म्हणजे 2010-2011 ते 16-17 मधील मुख्यसिंचन सोईचा एकुण वार्षिक वृद्धी दर हा 12.7 टक्के इतका होता. तर 2016-17 मध्ये 8.4 लाख हेक्टर क्षेत्र मुख्य सिंचनाखाली आणले गेले ही सर्वात मोठी उपलब्धता होती तसेच केंद्र सरकारच्या मुख्य सिंचन योजनेद्वारे 6.2 दशलक्ष हेक्टर क्षेत्र हे सिंचित केले गेले. म्हणजेच फक्त मोठ्या, मध्यम व लहान धरणांच्या निर्मितीची कार्यक्षमता अधिकाधिक वाढविण्यासाठी मुख्यसिंचन पध्दती अधिक गरजेची आहे हे ओळखुन तिचा पिकनिहाय वापर करण्यास सरकारने प्रोत्साहन दिले त्यासाठी अनुदान देणे, शेतक-यांना मार्गदर्शन करणे, मुख्य सिंचनाचे फायदे कसे होतात हे प्रत्यक्ष दाखवुन देण्याचे काम वेगवेगळ्या सरकारी पातळीवर करण्यात आले.

मुख्य सिंचन विषयक जो सव्हे झाला त्यात मुख्यसिंचन पध्दतीचे प्रामुख्याने पुढील फायदे झाले आहेत असे आढळले. 2

1. शेतीसाठी लागणारी आवश्यकता आणि जलसिंचनाचा खर्च 20 टक्के ते 50टक्के पर्यंत कमी झाला. सरासरी 32.3 टक्के खर्चात बचत झालेली दिसुन आले.
2. पाणी देणे, तय काढणे, खते देणे, यासाठी लागणा-या मजुरी मध्ये बचत होते ती साधारण 7.41 टक्के ते 18.76 टक्के झाल्याचे संशोधनातुन दिसुन आले. परंतु अधिक चांगल्या प्रकारे पिक आल्याने, पिक काढणीसाठी, ग्रेडींगसाठी, त्याच्या वाहतुकीसाठी मात्र अधिक मजुर लागतात.
3. खते ही प्रत्यक्ष पिका जवळच दिली जात असल्याने त्यांची कार्यक्षमता वाढते आणि खतांच्या मात्रेही 7 टक्के ते 42 टक्के इतकी बचत होते शिवाय ठिबक सिंचन संचातुन खते दिली जात असल्याने त्यासाठी अधिक मजुरांची आवश्यकता भासत नाही.
4. उपलब्ध असणा-या पाण्यातच आणखी 8.41 टक्के क्षेत्र सिंचनाखाली आले आहे. महाराष्ट्रात सर्वाधिक म्हणजे 22.28 टक्के जलसिंचन क्षेत्रात वाढ झाली महाराष्ट्राचा सत्तीसगड नंतर दुसरा नंबर लागतो.

Leena Pandhure

5. ही पध्दती फलोत्पादनासाठी अधिक फायदेशीर असून अन्नधान्य, भाजीपाला व फळे यांच्या किंमतीचा जर विचार केला तर फलोत्पादन हे फायदयाचे ठरते असे शेतक-यांच्या लक्षात आल्याने फलोत्पादन घेण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

6. सूक्ष्म सिंचन पध्दतीचा वापर करत असतांना दोन झाडांमधील अंतर हा मुद्रदा महत्वाचा ठरतो आणि त्यामुळेच योग्य त्या तंत्राचा वापर करून 42.3 टक्के फलोत्पादनात व 52.8 टक्के भाजीपाल्याच्या उत्पादनात त्याच क्षेत्रात वाढ झालेली दिसून येते

7. शेतक-यांचे उत्पन्न सूक्ष्मासंचनामुळे सरासरी 48.5 टक्के ने वाढले

शोधक्यात पाण्याचा कार्यक्षमतेने वापर होण्यासाठी यशस्वीरित्या सूक्ष्मसिंचनाचा वापर केला जात आहे तरी देखील तो सर्वव्याप्ती होणे ही गरज आहे. 2013- 14 मध्ये 6.56 लाख हेक्टर क्षेत्रावर सूक्ष्मसिंचन करण्याचे लक्ष ठेवण्यात आले होते. प्रत्यक्षात ते 4.32 लक्ष हेक्टर इतके गाठता आले. तर 2019-20 मध्ये 14 लक्ष हेक्टरचे उद्दिष्ट असतांना फक्त 8.39 लाख हेक्टर इतके गाठता आले.⁴ हे उद्दिष्ट प्रत्यक्ष लक्षा पेक्षा कमी असण्याचे प्रमुख कारणे म्हणजे

1. काही शेतक-यांपर्यंत या योजनेची माहिती पोहोचलीच नाही.
2. ज्या ठिकाणी शाश्वत पाण्याचा स्रोत आहे त्या ठिकाणी हि पध्दती वापरता येते भारतात आजपर्यंत फक्त 45% च क्षेत्र आपण जलसिंचित करण्यात यशस्वी झाला आहेत.
3. सूक्ष्मसिंचनाचा संच हा विशिष्ट पिकांसाठीच फायदेशीर ठरतो. प्रत्यक्ष उमासारख्या पिकाला ह्याची जास्त आवश्यकता असतांनाही पिके मोठे झाल्यानंतर ह्या संचाचा उपयोग मीट होत नाही. उंदीर, पुली यांच्याकडून या संचास उपद्रव होतो व उमाची तोड करतांना हे संच खराब होतात. पुन्हा खर्च करून संच घेणे शेतक-याला आर्थिक परिस्थिती मुळे शक्य होत नाही.

शेती विकासात पाण्याच्या योग्य वापरा बरोबरच उत्पादन वाढीसाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग महत्वाचा आहे त्या तंत्रज्ञानाच्या पध्दती पुढील प्रमाणे उपयुक्त ठरतात.

1. जलयुक्त शिबारा योजना :- महाराष्ट्र सरकारने ही योजना राबविली त्याच बरोबर देशातही त्यांचा प्रचार आणि प्रसार झाला पावसाच्या पाण्याची साठवणूक आणि ज्या क्षेत्रात कोरडवाहू शेती आहे अशा ठिकाणी पाणी उपलब्ध करून देणे शेततात तळ्यांच्या निर्मिती करणे जेव्हा पिकाला पाण्याची गरज असेल तेव्हा शाश्वत पाणी मिळण्याची सोय होईल या योजनेमुळे विहिरीतील पाण्याची पातळी देखील वाढण्यास मदत झाली आहे.
2. पाण्याची तळ्यांमध्ये साठवणूक :- सामुहिक तळे खोदणे किंवा अगोदरच असणा-या तळ्यांमधील गाळ काढून ते खोल करणे आणि पावसाळ्यात त्यात पाणी साठवून ठेवणे त्याच बरोबर विहिरी रिजार्च करणे, जेणे करून रब्बी पिकांसाठी आणि जनावरांसाठी पाण्याची उपलब्धता होऊ शकेल पाण्याचा अधिक प्रवाह जेथे डोंगर द-या इत्यादी ठिकाणी उपलब्ध आहे त्या ठिकाणी 2 ते 5 टक्के उतार करून बाहुन जाणारे पाणी अडवून खोल ठिकाणी बांधकाम करून साठविण्याची पध्दती रुढ होत आहे.
3. माती आणि पाणी संधारणाचे तंत्रज्ञान व बनीकरण - कटुर, ग्रेटेड बॅडिंग समतल चर, टेरेसिंग इत्यादी विविध पध्दतीचा उपयोग करून आपल्याला माती आणि पाणी यांचा चांगल्या प्रकारे उपयोग करता येईल. डोंगर उतारावर यां विविध पध्दतींचा अवनंभ केल्याने माती आणि पाण्याची धुप होणार नाही.

या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात विविध प्रकारच्या वनस्पतींची लागवड करणे शक्य झाले आहे. त्याच बरोबर मोठ्या सपाट जागेत शेतकऱ्यांना उत्पादन घेणे शक्य झाले आहे.

राष्ट्रीय संशोधन केंद्र अग्नी (National Research Centre for Agroforestry) आणि ऑल इंडिया कॉर्डिनेटेड रिसर्च प्रोजेक्ट ऑन ड्रायलॅंड अग्नीकल्चर (AICRPDA) यांच्या कडुन मोठ्या प्रमाणात अग्रोफॉरेस्ट्री सिस्टिमसाठी प्रयत्न करण्यात आले. ज्यात 25.32 दशलक्ष हेक्टर क्षेत्र जाले ज्यात 7 दशलक्ष हेक्टर क्षेत्र हे जलसिंचन सुविधांनी युक्त आहे. तर 13 दशलक्ष हेक्टर क्षेत्र हे कोरडवाहू भागात आहे. वनीकरणावर भर दिल्याने वातावरणातील कार्बनचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होते व मिथेन हा हुरित वायु आहे त्याचा बायोगॅससाठी उपयोग होतो. जैवविविधतेच्या दृष्टीने आणि नूदा व पाणी संधारणाच्या दृष्टीने ही अतिशय उपयुक्त पध्दती आहे.

4. एकात्मिक शेती पध्दत :- ज्या भागात 500 ते 700 मिलीमीटर पाउस पडतो त्या भागात जगाबरांसाठी लागणारे गवत, झाडे, झुडपे की ज्याला कमी पाणी वापरले तरी ही झाडे चांगली येतात तसेच इंधन म्हणून लागणाऱ्या झाडांची लागवड करणे तसेच ज्या भागात 1100 मि. मीटर पेक्षा अधिक पाउस पडतो त्या ठिकाणी तांदळाच्या पिकाची लागवड करणे तांदळाच्या अशा जाती विकसित करण्यात आल्या आहेत की * अतिवृष्टी झाली, तरी ज्या जाती पावसात टिकून राहतात तसेच पाणी साठलेल्या ठिकाणी मासेमारी व्यवसाय करणे हे नविन तंत्रही विकसित करण्यात आले आहे. ज्या ठिकाणी सिंचनाच्या साई आहेत त्या ठिकाणी खालील पध्दती अधिक उपयुक्त ठरतील.

अ) अंतर पिक पध्दत आणि पिकांमध्ये विविधता आणणे :- जेणे करून शेतकऱ्यांना जमिनीचा आणि पाण्याचा पर्याप्त वापर करून घेता येईल आणि पिकांमधील विविधतेमुळे एखाद्या पिकाला भाव नसला तर त्यातुन होणारे नुकसान दुसऱ्या पिकातुन काढण्यास वाच मिळेल.

ब) एकाच वेळी विविध उत्पादने घेणे :- जस जशी संसाधने उपलब्ध असतील तशी शेती संलग्न उदयोगांची संख्या वाढविणे गरजेचे आहे उदा कोंबडी पालन व्यवसाय, मधुमक्षिका पालन, जंगल उत्पादन आणि मासेमारी इत्यादी संलग्न उदयोग करून शेतकऱ्यांना आपले उत्पन्न वाढविता येईल.

5. छोट्या शेतीसाठी छोटी बंत्रे :- छोट्या शेतकऱ्यांना शेती करतांना छोट्या बंत्राची आवश्यकता असते पिक आल्यानंतर लगेचच त्याची काढणे करणे. आवश्यक ठरते जेणे करून दुसऱ्या पिकांची तयारी करता येते त्यासाठी आता छोटी छोटी बंत्रे बाजारात उपलब्ध झाली आहेत. जेणे करून खर्चात त्यामुळे बचत होण्यास मदत होत, छोटे शेतकरी छोटा ट्रॅक्टर स्वतःचा घेऊ शकत नाही.

6. पोषक द्रव्यांचे व्यवस्थापन :- शेती उत्पादनातच फक्त वाढ होणे अपेक्षित नाही तर प्रोटीन, व्हिटॅमिन, आयरन, झिंक यांची उपलब्धता अत्रातुन होईल अशा पिकांकडे अधिक लक्ष देणे म्हणजे पोषक द्रव्यांच्या व्यवस्थापनाचा भाग होय. विविध संशोधन संस्थांकडुन यामाठी प्रयत्न केले गेले आणि त्यातुनच उच्चप्रतीच्या तांदळाची, आयरन युक्त बीन्स , व्हिटॅमिन ए युक्त रताळी अशी विविध उत्पादने घेतली जात आहेत. त्यांचा प्रचार आणि प्रसार करण्यास सरकार आणि संशोधन संस्था अग्रेसर आहे त्यामुळे कुपोषणाचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होणार आहे आज ज्या नविन उत्पादनांमुळे पोषक द्रव्ये कमी होऊन आपली प्रतिकारशक्ती कमी होत आहे ती वाढविण्याचे कामही या नवीन संशोधनातुन पुर्ण होणार आहे.

127

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014@gmail.com

Coordinator

Leena Pandhare

N.S.P.M.'s Late Biju Haldar Memorial
Arts & Commerce College, Mangalore, Karnataka
Ph: 0824-221101

N.S.P.M.'s Late Biju Haldar Memorial
Arts & Commerce College, Mangalore, Karnataka
Jail Road, Nargal Road-422401

7. पुराचे निबंधन :- हवामानातील बदलांचा परिणाम म्हणून तापमान वाढ होऊन मोठ्या प्रमाणात पुर परिस्थिती निर्माण होत आहे आणि त्याचा परिणाम म्हणून सुपिक जमिनी बाहून जातात, सागरी जीवांचा नाश होतो, भौतिक संपत्तीचेही नुकसान होते. एक वर्ष पिक पुरात बाहून गेल्यानंतर पुढील वर्षी पिक येण्यास वेळ लागतो म्हणजे दुहेरी नुकसान होते यावर उपाय म्हणून सागरी किना-यावर खारपुटीची बने विकसित करून त्याचे क्षेत्र वाढविण्याचा प्रयोग हाती घेण्यात आला आहे ही बने पर्यावरणाचे संरक्षक म्हणून कार्य करतात तसेच खा-यापाण्याची शेती (बायोसलाईन) साठी आपल्याकडे भरपूर वाव आहे.
8. हवामानाशी जुळवून घेणारी पिके :- विविध प्रकारच्या जाती अशा प्रकारे तयार करण्यात आल्या आहेत की, जास्त ऊन, पाऊस असला तरी टिकून राहू शकतात पुर्वी विशिष्ट हंगामात विशिष्ट पिक घेतले जात होते परंतु आता हंगाम नसतानाही विशिष्ट प्रकारची पिके घेण्याची पध्दत रुढ होत आहे. जर एखादे पिक फुलो-यात असेल आणि वादळ झाले, तर ते पिक टिकून राहणार नाही त्यासाठी लागवडीची वेळ ही विचार करून ठरवावी लागेल त्यासाठी कमी उंचीची काही बाणेही विकसित केली आहेत त्याचाही शेतक-यांना लाभ होईल पिकासाठी अनुकूल परिस्थिती असेल तर अधिक उत्पादन येईल आणि प्रतिकूल परिस्थिती असेल तर कमीत कमी नुकसान होईल अशा संशोधनावर भर देण्यात येत आहे.
9. एकात्मिक पिक व्यवस्थापन :- ह्या पध्दतीत पंपरपरांगत पध्दत आणि नविन पध्दत यांचा मेळ घालून उत्पादन घेतले जाते. ज्यामुळे आदानाच्या घरेदीचा खर्च कमी होतो. शेतीतच उपलब्ध असणा-या खाोतांचा अधिक चांगल्या प्रकारे वापर होतो. डॉ शिवे वाय एस यांनी आपल्या लेखात तांत्रिक नाविन्यांचा उल्लेख केलेला आहे.³

अशा विविध तंत्रांचा उपयोग आज शेतीत होऊन उत्पादन वाढीस पोषक वातावरण निर्माण झाले आहे. भारताच्या अर्धव्यवस्थेचा विकास हा फक्त उपलब्ध साधनसामुग्रीवर अवलंबून नाही तर त्या उपलब्ध साधन सामुग्रीचा जास्तीत जास्त चांगला उपयोग करून घेतला तर भारतातील शेतकरी आपल्या उत्पादनात दुप्पट वाढ करण्यात यशस्वी होतील. प्रत्यक्ष त्यांच्या शेतीवरील प्रयोग यशस्वी झाले तरच त्यांच्या आत्मविश्वास निर्माण होईल. अन्न सुरक्षितते बरोबरच, पोषक द्रव्ये आणि क्रवशक्तीत वाढ असे परिणाम दिमुन येतील.

घोडक्यात सिंचन मोठ्या प्रमाणात सिंचन सोयीन वर खर्च करून ही भारतातील 142 दशलक्ष हेक्टरपैकी आज 50% पेक्षा अधिक क्षेत्र हे कोरडवाहूच आहे आणि त्याचाच परिणाम अन्नधान्य सुरक्षिततेवर होत आहे. सिंचित क्षेत्रातून प्रति हेक्टर 4 टन शेती उत्पादन मिळते तर पावसावर आधारीत शेतीतून फक्त 1.2 टन उत्पादन मिळते. पाण्याच्या प्रत्येक घेवाचा उपयोग करण्यावर शेतक-यांनी लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. राळेगण सिंधीतील * अण्णा हजारेचे प्रयोग, हिवरे गावातील पोपटराव पवारानी केलेले बदल असतील किंवा जनयुक्त शिवार योजना असेल यांचा आणखी प्रचार आणि प्रसार होणे गरजेचे आहे. सरासरीने भारतात पाऊस चांगला असतो, परंतु त्याची योग्य ती, योग्य वेळी साठवणूक केली जात नाही. खरपारके घरणे, तळी, नद्या यांच्यात साठवलेला वाळू वेळोवेळी काढला पाहिजे. शेतक-यांना हा सुपिक गाळ त्यांच्या शेतावर पसरविण्यात काय फायदे होतात ते समजावले पाहिजे तसेच ज्यांच्या जमिनी कायमस्वरूपी नापिक झाल्या आहेत. त्यांच्या जमिनीवर हा गाळ प्रदानावले पसरवून त्या जामिनी उपजाऊ करता येतील

आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचा अधिकाधिक उपयोग शेतक-यांनी करावा यासाठी तालुकापातळीवर कार्यशाळांचे आयोजन होणे गरजेचे आहे म्हणजे प्रत्येक विभागातील भौगोलिक व आर्थिक परिस्थितीनुसार उपलब्ध साधनसामुग्रीचा उपयोग करून उत्पादन वाढविणे शक्य होईल. हवामानातील बदल हा शाश्वत शेती विकासातील अडथळा आहे, नविन तंत्रज्ञानाच्या आधारे बदलत्या हवामानात तग धरू शकतील अशा नविन वाणांची निर्मिती झाली असली तरी त्यांची योग्य किंमतीला योग्य प्रमाणात बाजारात उलब्धता करून देण्यासाठी तालुकापातळीवर, तहसीलदारांच्या अध्यक्षतेखाली एका यंत्रणेची निर्मिती करणे आवश्यक आहे. अन्यथा शेतक-यांची वि-बियाणे विक्रेत्यांकडून होणारी फसवणुक धांवणार नाही.

निष्कर्ष -

कोणत्याही उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी योजनेची योग्य अंमलबजावणी होणे महत्वाचे आहे सरकारच्या मदतीने आणि शेतक-यांच्या पुढाकाराने भारतातील शेती आणि ग्रामीण क्षेत्र यांत मोठया प्रमाणात बदल होत आहे. भारतातील शेतीक्षेत्र हे दिवसेंदिवस कमी होत असल्याने प्रकर्षित शेतीलाच अधिक महत्व प्राप्त झाले आहे. शेतीचे क्षेत्र कमी होत असताना शाश्वत उत्पन्नाचा स्रोत म्हणून शेतीच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाला अधिक महत्व आहे. मुख्य जलसिंचन बापरा बरोबरच अंतरापिक, पिकाबदल, पिक विविधता, सेंद्रिय शेती, शेतीसलंग व्यवसायांच्या विकास झाल्यास प्रत्यक्ष शेतीवर अवलंबून असणा-यांचे प्रमाण कमी होईल ज्यामुळे आर्थिक वृद्धीचा दर वाढेल आणि शेतक-यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचा हेतु साध्य होईल.

संदर्भ

1. एम.एम. स्वामीनाथन - हवामान बदलाचा परिणाम आणि शाश्वत कृषी योजना अंक पा नं. 14, डिसेंबर 2015 अंक - 2
2. फंक्श त्यागी - प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना कुल्लेख, ग्रामीण विकास मंत्रालय, फेब्रु 2018 अंक 66, पा नं. 11
3. तथैव - पा नं. 13
4. <https://pmksy.gov.in/mis/fm.Dashboard.aspx>, dated -

IQAC Coordinator
 NSPM Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
 Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

IQAC Coordinator
 NSPM Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
 Nashik Road-422 101

Dr. J. B. Silankar 19-20

ISSN: 2348-1390

NEW MAN

INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES

VOL. 6 ISSUE 8 AUGUST 2019

A PEER REVIEWED AND INDEXED E-JOURNAL

IMPACT FACTOR: 4.321 (IIJIF)

Editor-in-Chief

Dr. Kalyan Gangarde

Editor

Dr. Sadhna Agrawal

IQAC COORDINATOR
NSPM & Late Bheeru Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM & Late Bheeru Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

**NEW MAN PUBLICATION
PARBHANI (MAHARASHTRA)**

nmpublication@gmail.com www.newmanpublication.com

Full Journal Title:	NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
FREQUENCY:	MONTHLY
Language:	ENGLISH, HINDI, MARATHI
Journal Country/Territory:	INDIA
Publisher:	New Man Publication
Publisher Address:	New Man Publication Ramdasnagar, Parbhani -431401 Mob.0 9730721393
Subject Categories:	LANGUAGES, LITERATURE, HUMANITIES, SOCIAL SCIENCES & OTHER RELATED SUBJECTS
Start Year:	2014
Online ISSN:	2348-1390
Impact Factor:	4.321 (IJIF)
Indexing:	Currently the journal is indexed in: Directory of Research Journal Indexing (DRJI), International Impact Factor Services (IIFS) Google Scholar

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 111

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 111

NMIMS DISCLAIMER:

The contents of this web-site are owned by the NMIMS and are only for academic publication or for the academic use. The content material on NMIMS web site may be downloaded solely for academic use. No materials may otherwise be copied, modified, published, broadcast or otherwise distributed without the prior written permission of NMIMS.

Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references and biographies/references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any facts or possible violations of third parties' rights.

CONTENTS

1. A Study on Contemporary Challenges and Opportunities of Retail Banking in India
Bharti Vidhani
2. National Policy on Education 2019
Dr. L. V. Padmarani Rao
3. Ethnic Clashes in Afghanistan: Reference to "The Swallows of Kabul" by Yasmina Khadra
Dr. Maithry Shinde
4. Political Marketing: A Review of Recent General Elections of India
Dr. Sanjeev Kumar Singh
5. Teaching English Language in Indian ESL Classes: A Critical Study in Utilitarian Perspectives
Syeda Nusrath Fatima
6. Mythical Techniques of Raja Rao's '*Kanthapura*'
A. Dharmaraj & S. Rasakumar
7. Absurdity of Human Existence in Samuel Beckett's Plays
Dr. Shivani Singh
8. Art of Wall Painting to Painted Saree
Miss. Durva Sharma
9. John Keat's Adherence to Plato
Pandurang D. Mamadge
10. Sufferings of Women in Ramesh K. Srivastava's Short Stories
Priyanka Agarwal & Dr Sadhana Agrawal
11. Gloomytness of Love in Vikram Seth's *An Equal Music*:
Mrs. K. Jayapriya & S. Srinivetha
12. Woman Empowerment in Karnad's *Hayavadana*
Mr. T. Suresh Kumar & Prof. M. Amalraj
13. Self-Identity in Bharati Mukherjee's *Jasmine*
Mrs.M.Pushpa & Prof. M. Amalraj
14. Woman's State In Indian Society In Shashi Deshpande "The Dark Holds No Terrors"
Mrs. R. Visalakshi & V. Divya
15. Tragic Hero in F. Scott Fitzgerald's *The Great Gatsby*
Mrs. K. Jayapriya & S. Srimounika
16. भारतीय समाज के रूपान्तरण में तुलसी साहित्य की उपदेयता
डॉ. श्रीमती मुक्ता अग्रवाल
17. सांस्कृतिक एवं स्वास्थ्य कला का निष्पन्न : त्वालिधर-बम्बल संगम
धरु सिद्ध
18. Magical Realism in Divakaruni's *The Mistress Of Spices*
Mr. V. Devarajan & Dr. R. A. Rajasekaran
19. Marginalised Woman in Tendulkar's *Silence! The Court Is In Session*
Ms. M. Praba Vinnarasi & Prof. R. Varatharajan

20. Feminist Perspective in Anita Nair's "Mistress"
R. Hemala & Tamizhmani
21. Mystery and Mythology in Ashwin Sanghi's "The Krishna Key"
A. Preethi Monisha & T. Thiruppathi
22. Dilemma of Alternative Identities in "The Dark Holds No Terror"
J. Judy Veena & M. Varatharajan
23. A Study on Immigrant Feminine Experience in Chitra Banerjee Divakaruni's Novel *Sister of My Heart*
C. Priya & M. Varadharajan
24. Search for Identity of Women Shashi Deshpande's *That Long Silence*
A. Jerlin & Dr. R.A. Rajasekaran
25. Disturbance and Thwarted Expectation of Children in a Modest Bunch of Dust, the British Interwar Content: A Topical Think About
Dr. R.A. Rajasekaran & K. Kasipriya
26. Exploitation of Women in Atwood's *The Edible Woman*
S. Damayanthi & Dr. R. A. Rajasekaran
27. A parallel theme of Khushwant Singh's *Train to Pakistan*
K. Sharmili & Dr. R. A. Rajasekaran
28. The Theme of Homesickness in Tim Winton's *Cloudstreet*
S. Sankari & Dr. R. A. Rajasekaran
29. Postmodernism in Perumal Murugan's *One Part Women And A Lonely Harvest*
V. Hari Prasad & P. Kingsly Prem
30. Homosexuality and Crisis of Identity in E. M. Forster's *Maurice*
R. Gayathri & K. Jayapriya
31. Existentialism in Badal Sircar's *Evam Indrajit*
Mrs. A. Benazir & Prof. M. Amalraj
32. Slavery in Toni Morrison's *A Mercy*
Ms. P. Meena & Prof. M. Amalraj
33. Partition in Chaman Nahal's *Azadi*
Mrs. R. Sumathi & Prof. M. Amalraj
34. Revisiting Henry James' *The Portrait of a Lady*: A Study in Ideology of Culture
Arpita Sawhney
35. महाराष्ट्र राज्यातील दुष्काळ आणि जलव्यवस्थापन
डॉ. जीवन भानुदासराव सोबळे

IQAC COORDINATOR
NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

35.

महाराष्ट्र राज्यातील दुष्काळ आणि जलव्यवस्थापन**डॉ. जीवन भानुदासराव सोळंके**

के. बी. आर. डी. कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड

आपल्या राज्यात दुष्काळ हा नित्याचा शब्द ठरला आहे. याला कारणही तसेच आहे. २० व्या शतकात १९६२ चा दुष्काळ हा मोठा आणि व्यापक म्हणून परिचित आहे. परंतु २१ व्या शतकाच्या पहिल्या दशकात राज्याच्या कोणत्या ना कोणत्या भागात दुष्काळ हा कायमच मुक्काम टोकून असल्याचे पाहावयास मिळत आहे. त्यातच राज्यात कोरडवणू जमिनीचे प्रचलित त्पामुळे तर त्याची दाहकता अधिकच प्रखरतेने जाणवत असते. भारतात पाऊस हा हंगामी स्वरूपाचा आहे आणि जागतिक हवामान बदलामुळे तो अणुशून्य लहरी झाल्याने पाऊस न पडण्याचे दिवस लक्षात घेतले तर ते जाणवू लागत आहे. त्यामुळे राज्यावर दुष्काळाचे सावट राहत आले आहे. हे वाढत्या शेतकरी आत्महत्या व इतर बाबींवरून स्पष्ट होत आहे.

दुष्काळ हा प्रामुख्याने दोन प्रकारचा असतो एक म्हणजे पावसाचा अभाव व दुसरे म्हणजे अतिपाऊस. या दोन्ही बाबींच्या दुष्काळाशी महाराष्ट्र सातत्याने संघर्ष करत आहे. त्यामुळे या दुष्काळाचा अर्थ विचारात घेणे हे क्रमप्राप्त ठरते.

दुष्काळ म्हणजे पाण्याची व त्याअनुषंगाने अन्नस्रोतांची अनुपलब्धता किंवा तीव्र टंचाई असलेला अनेक महिन्यांचा व वर्षांचा दीर्घ कालखंड होय. दुष्काळ निर्माण होण्यास वातावरणात घडून येणारे आकस्मिक बदल, वृष्टीतोंड किंवा ज्वालामुखीचे उद्रेक किंवा वणवे इ. कारणांनी उद्भवलेले पर्यावरणीय व जलचक्रातील दोष इत्यादी कारणे असू शकतात. त्यामुळे त्या काळात अन्नधान्यासह पाण्याचा अभाव यामुळे मानवासह सर्व प्राणीमात्र बाधिल होत असतात व ते जीवन पुन्हा पुर्णवत होण्यासाठी अनेक वर्षे लागतात.

तसेच दुष्काळ हा शब्द टंचाईशी निर्गडित आहे परंतु अलीकडील काळात दुष्काळाचे संदर्भ बदलत आहेत. आणि दुष्काळ म्हणजे पाण्याची टंचाई असे स्वरूप येऊ लागले आहे. प्रस्तुत लेखामध्ये महाराष्ट्र राज्यात पडलेल्या दुष्काळाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, खास्तविकता आणि त्याअनुषंगाने करावयाची उपाययोजना यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

दुष्काळ पार्श्वभूमी -

महाराष्ट्रात (दख्खन) ज्ञात असलेला मोठा दुष्काळ हा इ.स. १३९६-१४०६ या बारा वर्षांमध्ये पडलेला दुर्गादेवीचा दुष्काळचा नावाने ओळखला जातो. या दुष्काळामुळे दख्खनमध्ये मोठ्या प्रमाणावर लोक उपासमारीमुळे मृत्यू पावले होते व अनेक स्थलांतरित झाल्याचे ज्ञात आहे. तसेच या काळात बहामनी राज्यातील शिराळसेट नामक व्यापा-याने खूप मोठे काम केल्याचे दिसून येते. म्हणून त्यांना पुढे त्या भागात लोकोत्तर महापुरुष मानले गेल्याचे पाहावयास मिळते. प्राचीन काळापासून अनेकदा राज्याला दुष्काळाला तोंड द्यावे लागत आहे. इ.स. ९४१, १०२२, ११४८ ते ११५९, १३३६ ते १४०६, १४६० असे मध्ययुगीन व ब्रिटिश पूर्व काळात व नंतर १८५० ते १९०० या काळात दुष्काळामुळे २ कोटी लोक उपासमारीत मृत्युमुखी पडले. या दुष्काळाचे वर्णन महात्मा फुले यांनी शेतक-यांचा आसूड मध्ये केले आहे.

मराठवाड्यात निजामाच्या राज्यात एक दुष्काळ व्यवस्थापन खातेच होते. त्या अहवालावरून असे दिसून येते की, १६३०, १६५९, १४७९ आणि १७८७या वर्षी मराठवाड्यात प्रचंड दुष्काळ पडले होते. त्याकाळी पाण्याची पाण्याची

टंचाई भौषण स्वरूपाची होती की त्यामुळे अनेक लोक मृत्यूमुखी पडले. ज्याबद्दल पूर्ण अभिलेख उपलब्ध आहे. असा मोठा दुष्काळ १८९९-१९०० साली आला. तत्कालीन मराठवाड्याच्या पाचही जिल्ह्यात हा दुष्काळ होता. तसेच हैदराबाद संस्थानमध्येही तो होता. त्याकाळी एक दुष्काळ आयुक्ताही नेमण्यात आला होता. १५ लाख रुपये तफावी किंवा कर्ज म्हणून शेतक-यांना वाटप करण्यासाठी मंजूर झाले. त्यापैकी १२ लाख रुपये प्रत्यक्षात खर्च झाले. ही मदत दुष्काळी छावण्या, तलाव, बारव खोदणे यांकरिता खर्च झाले होते. आज मराठवाड्यातील बहुतांश गावात अशा प्रकारच्या पाणवट्यांची निर्मिती उदा. आड, बारव, गावतलाव, विहिरी या त्यांची साक्ष देतात.

१९७२ च्या दुष्काळाने संपूर्ण राज्याला आणि देशालाही ग्रासल्याचे स्पष्ट होते. हा दुष्काळ अनुभवलेल्या लोकांना आजही तो भौषण स्वरूपाचाच वाटतो. याचे कारण १९७२ या वर्षी तुलनेने पाणी पुरेसे होते. परंतु अग्रधान्याची प्रचंड टंचाई होती. त्यामुळे राज्यातला प्रत्येक घटक हा बाधित झाला होता. त्याचबरोबर १९९८-९९ या वर्षी दखील अशाप्रकारचा दुष्काळ राज्याच्या काही भागात पडल्याचे निदर्शनास येते.

शेती-सिंचन व दुष्काळ वास्तव भीमासा -

महाराष्ट्र राज्यात २२५ कोटी हेक्टर एवढी शेतजमीन आहे. धरण प्रकल्पामुळे ३८ कोटी हेक्टर म्हणजे एकूण राज्याच्या १६.९ टक्के एवढीच सिंचन क्षमता निर्माण झाल्याचा दावा जलसंपदा विभागातर्फे केला जातो. शासनाच्या या आकडेवाडीनुसार १६.९ टक्के जमीन सिंचनखाली आहे असे मानले तरी महाराष्ट्रातील उर्वरित ८३.१ टक्के जमीन ही कोरडवाहू राहते. पण धरणांची सिंचन कामगिरीच ३० टक्के पर्यंत घसरलेली आहे. हे सध्या विभागाने मान्य केले असलेले राज्याची सिंचन क्षमता कागदोपरी १६-९ टक्के असली तरी प्रत्यक्षातील सिंचन एकूण शेतजमीनीच्या ११.४ टक्केच आहे. याचा दुसरा अर्थ असा की, महाराष्ट्र राज्यात ८८.६ टक्के जमीन ही अनियमित पावसावर आणि अल्पशा भूजलावर अवलंबून आहे. तसेच मानवी चुकांमुळे वृक्षतोड तसेच महाराष्ट्रातील भूस्तर रचना यामुळे जमिनीत पाणी मुरण्याचे प्रमाण कमी आहे. जमिनीत पाणी मुरविण्याची व साठवण्याची प्रक्रिया संघरीतीने होत असताना भूगर्भातील पाणी उपसा यावर कोणतेच बंधन नसल्यामुळे जमिनीतील पाणी दिवसेंदिवस कमी होत आहे. १९६० च्या सुकथनकर समितीच्या पाहणीनुसार विहिरीतील पाण्याची पातळी कमी होत आहे. तसेच भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेच्या अंदाजानुसार महाराष्ट्रात दरवर्षी मुरणा-या पाण्यापैकी २५ टक्के पाणी विहिरीतून उपसा करून पिकांना दिले जाते. शासनाच्या विहीर खोदण्यास परवानगी देणाऱ्या सपाटा मात्र घालूच राहिला आहे.

१९६० ला राज्यात ४.६ लाख विहिरी होत्या. आजघडीला शासनाच्या विविध योजनांच्या प्रोत्साहनामुळे (दशलक्ष विहीर योजना) यांचे प्रमाण हे सातत्याने वाढतच असून ते २०१२ मध्ये १८,३४,८३७ एवढे होते. त्यात अजून एक लाखाची भर पडल्याचा सर्वसाधारण अंदाज आहे. तसेच नोंदणीकृत कंपनलीकांचे संख्या ही ३,५३,९३९ एवढी आहे. त्यातही मराठवाड्यातील लातूर, उस्मानाबाद, परभणी, बीड आणि जळगाव, धुळे येथे जवळपास १००० फूट खोल कुपनांतिका खोदल्या जातात. याचा अर्थ असा की पुनर्भरणापेक्षा उपसा अधिक आहे. शेतीला पाणी मिळणे हे अगत्याचे आहे, परंतु याला इतर कोणताच पर्याय असू शकत नाही का? शासनाने याला आवर घालून निश्चित असे धोरण ठरविणे ही काळाची गरज आहे.

वर्षे समिताने १९६० साली पिण्यासाठी, उद्योग आणि शेती असे पाण्याच्या वाटपाचे सूत्र ठरविले होते. हेच सूत्र २००३ च्या महाराष्ट्र शासनाच्या नवीन जल धोरणाने केले. या धोरण मसुद्यात पाणी वापराचा प्राधान्यक्रमही पूर्णपणे बदलला असून पाणी वाटपाचा पहिला क्रम पिण्याच्या पाण्याला आहे, तो रास्त आहे. यात घरगुती वापरापैकी गुराडोरासाठी लागणारे पाणी अंतर्भूत आहे. दुसरा प्राधान्यक्रम यापूर्वी शेतीला होता तो आता अद्यापक उद्योगक्षेत्राला दिला गेला. महत्त्वाचे हे की देशाच्या जलधोरणात हा क्रम शेतीला आहे. पण आपल्या कृषिप्रदान राज्यात मात्र हे उलटे झाले. (राष्ट्रीय जलधोरणात उद्योगाला पाचवा क्रम आहे.) शेतीला तिसरा क्रम

दिला. महाराष्ट्रात पर्यावरणीय आणि मनोरंजन वापर (स्वोमिंग, जलक्रीडा, पर्यटन) यासाठी दिला. तात्पर्य शेतीला पूर्वोत्सारखे पाणी मिळेनासे झाले. पर्यायाने पाण्याचा प्रवाह शहरी भागाकडे वळाला आणि ग्रामीण भागात दुष्काळाची छाया अधिक गडद झाली. उद्योगांना पाणी राखीव ठेवले जाऊ लागले. यावधी औरंगाबाद येथे भौषण दुष्काळ असताना दारू उद्योगाला मुबलक पाणी मिळू लागले.

हे सर्व होत असताना पाण्याची पळवापळवो (चोरी), पाणी गळती, टँकर माफिया यांसारके नवीन प्रश्न निर्माण झाले आहेत. शेतक-यांच्या शेतीला पाणी नाही, त्यामुळे कर्तबानारोपणामुळे आत्महत्या वाढल्या. पाण्याचा प्रचंड भ्रष्टाचार निर्माण झाल्याचे भववद्द चित्र महाराष्ट्रात पाण्याची कधीच पाहिले नाही. शेतक-यांची उभी पिके, फळबागा उद्ध्वस्त झाल्या असून शेती क्षेत्रातील कोट्यवधी रूपांच्या गूंतवणूक जमिनीतच गडप झाली असे म्हणता येईल. याकरिता आपल्याला शेती क्षेत्राला पुन्हा अशा वाईट दुष्काळाशी संघर्ष करावा लागू नये किमान पक्षी तो कमी व्हावा याकरिता शाश्वत जलव्यवस्थापन करावे लागेल. आपल्या देशात सिंचनासाठी वापरल्या जाणा-या पाण्यातील ६५ टक्के पाणी अर्धा घरगुती वापरसाठी वापरल्या जाणा-या पाण्यापेकी ८५ टक्के पाणी हे विहिरीमधून उपसा केलेले असते. त्यामुळे देखील पाणी उपसा वाढला आहे. पर्यायाने पाणी पातळी खालावत आहे. केंद्रीय नियोजन आयोगाचे माजी सदस्य श्री. किरोट एस. पारीख यांनी मागील दोन वर्षांपूर्वी दिलेल्या मुलाखतीत शेतकरी भूगर्भातील पाण्याचा बेसुमार उपसा करीत असल्यामुळे पाणी पातळी खालावत असल्याचे मत व्यक्त केले होते. कारण पाणी उपसा करण्यावर आपल्या देशा बंधन नाही. ज्या देशात वार्षिक दरडोई पाण्याची उपलब्धता १७०० घनमीटर असते तेव्हा तो देश सुस्थितीत आहे असे मानले जाते. या जागतिक मापदंडानुसार दरडोई पाण्याची उपलब्धता ६०० ते १००० घनमीटर असणारा आपला देश पाण्याच्या बाबतीत गंभीर धिंता खाटाची अशा स्थितीत आहे.

आपल्या राज्यात पाणी वापराचे प्रमाण पुढील तक्त्यामध्ये दर्शविलेले आहे.

तक्ता क्रमांक ०१

वर्ष	उत्पन्न काठा	सिंचन	पाण्याचा वापर (द.नधर्म)				
			बिगर सिंचन				
			पिण्यासाठी	औद्योगिक	इतर	एकूण	एकूण पाणीवापर
२००१-०२	१७८१७	१२३४६	२५५८	७०७	७१५	३९८०	१६३२६
२००२-०३	१८९३६	१२९६५	२८५१	६३३	७५२	४२३६	१७२०१
२००३-०४	१९९४१	१०५६९	३०५८	४४५	१२८७	४०९०	१५३५९
२००४-०५	१८२९८	१०६०३	३०३७	४७८	१३४५	४८६०	१५७६३
२००५-०६	२४८३०	१३६८९	२९०८	४२२	१५९६	४९२६	१८६१६
२००६-०७	२७३०९	१६६३०	२५२८	५२१	१२४५	४२९४	२५४०४
२००७-०८	२५४८९	१६४१३	२८०२	५८१	२१५७	५५४०	२६४३४
२००८-०९	२४८०३	१५५१७	३४४५	५७५	१७५५	५७७५	२५३६६
२००९-१०	१९३६६	१२११३	३३५१	६१०	१००२	४३६३	२०८४८
२०१०-११	२७३०९	१५४४७	३२६०	६५६	१९६०	५८७६	२६७०६

स्त्रोत - सिंचनाची श्वेतपत्रिका

वरील तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते की, आपल्या राज्यात एकूण पाणीवापरात सिंचनासाठी जास्त पाणी वापरले जाते. पाण्याचा प्रत्यक्ष वापर आणि पाणी वाटपाचा प्राधान्यक्रम यात व्यस्त संबंध दिसून येतो.

देशामध्ये दरडोई पाण्याची वार्षिक उपलब्धता १७०० घनमीटर असते. तेव्हा तो देश पाण्याच्या उपलब्धतेच्या संदर्भात सुस्थितीत उरते असे मानले जाते. या जागतिक मापदंडानुसार दरडोई पाण्याची उपलब्धता ६०० ते १००० घनमीटर असणारा देश पाण्याच्या उपलब्धतेच्या संदर्भात चिंता वाटावा अशा स्थितीत आहे. आपल्याला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा ही स्थिती नव्हती, परंतु वाढते औद्योगिकीकरण नागरीकरण आणि सिंचन या पाणी वापरामुळे त्यात वाढ झाल्याचे लक्षात येते. पाणी वापरत सदांशता असल्यामुळे आपल्या देशाचे रूपांतर पाण्याच्या संदर्भात तूट असणा-या देशामध्ये झाली, ही वास्तविकता नाकारता येणार नाही.

जागतिक तापमानवाढीचा व प्रतु बदलाचा परिणाम, हा अलीकडील काळात चर्चेचा मुद्दा उरला असताना २००४ सालापासून दिल्ली आय.आय.टी. मुख्य वैज्ञानिक डॉ. अभिनौकुमार गोसावी हे भारतातील बारा मोठ्या नद्यांवर होणा-या हवामान बदलाच्या परिणामांचा अभ्यास करीत आले आहेत. त्यांच्या मतानुसार देशातल्या गंगा, महानदी, माही, सुरी, ब्राह्मणी, गोदावरी, कृष्णा, कावेरी, नर्मदा, तापी, साबरमती आणि पेन्नार या नद्यांतील पाणी मोठ्या प्रमाणात घटू लागले आहे. तसेच महाराष्ट्रातील गोदावरी, कृष्णा या नद्यांमध्येही उपलब्ध पाण्यात घट होऊ लागली असे डॉ. गोसावी यांनी नमूद केले आहे. जलबदलाचा परिणाम म्हणून सन २०५० पर्यंत भारतात जवळपास सर्वच नद्यांमध्ये पाणी घटलेले असेल असे हा अहवाल दर्शवितो. त्यामुळे भविष्यात जैव विविधतेला धोका निर्माण होऊ शकतो. कारण तापमान वाढीमुळे नद्यांच्या पाण्यात वायू विरघळण्याचे प्रमाण बदलले आणि पाण्यातील जैविक प्रक्रियेमध्ये फरक पडू शकतो हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

सुक्यनकर समितीच्या मते ज्या प्रदेशात वार्षिक सरासरी ७५० मि.मी. पेक्षा कमी पाऊस पडतो. तो भूभाग म्हणजे अर्धवर्षाप्रवण भाग होय. या अंतर्गत राज्यातील १४ जिल्हे येतात. ज्या भागात पाण्याची उपलब्धता कमी आहे, म्हणून काटेकोरपणे व नियोजनबद्ध वापर करून परंपरागत बागायतदार व कोरडवाहू शेतकरी या दोहोंतील दरी कमी करण्यापलोकडोळ वाटपाल म्हणजे समन्यायी पाणीवाटप धोरण होय. आज गोदावरी खोरे येथे जो मराठवाडा विरुद्ध नाशिक, अहमदनगर संघर्ष हे त्याचे द्योतक मानले पाहिजे. उजनी सोलापूरचे २१ टी.एम.सी. पाणी मराठवाड्याला देण्यास होणारा विरोध असेल हे पाण्याचे असमान वितरण होत असल्याचे निदर्शक आहे. त्यामुळे राज्यातील काही भागात पाण्यामुळे सुबत्ता आली आहे तर, उर्वरित खालील भागात कायम दुष्काळ पाहावयास मिळतो म्हणून पाण्याचे समन्यायी होणे हे अगत्याचे आहे. अन्यथा राज्य आणि आंतरराज्य पाणी पेटणार हे निश्चित.त्यासाठी पाण्याचे व्यवस्थापन होणे गरजेचे आहे. ते पुढीलप्रमाणे करता येईल.

हॉवर्ड बिझनेस स्कूलच्या अभ्यासानुसार भारतातील सिंचनाची सुविधा असणा-या क्षेत्रापैकी केवळ ५ टक्के क्षेत्रावर टिबक सिंचन किंवा तुषार सिंचन असा तंत्राचा वापर करण्यात येतो. ही तंत्रे पाण्याची बचत करणारी आहेतच. शिवाय जमिनीची होणारी धूप थांबवणारी आहेत. तसेच या तंत्रामुळे रासायनिक खतांचा वापर नियंत्रित पद्धतीने होतो. त्यामुळे भारतासारख्या देशात या तंत्राचा प्रसार सरकारने यांच्या प्रमाणावर करणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे रासायनिक खतांवरील अनुदान खर्च कमी होईल. जो विद्राव्य पद्धतीने दिल्यास ३० टक्के एवढी बचत होऊ शकते आणि पाण्याचा वापर कमी झाल्यामुळे पाणी उपसण्यासाठी लागणा-या विजेच्या खर्चातही बचत होईल.

ज्याय योजना -

१. जास्त पाणी लागणारी पिके उदा. केळी, हळद यांसारखी अधिक पाण्याची पिके दुष्काळग्रस्त भागातील शेतक-यांनी घेऊ नयेत असे म्हणणे हे शेतक-यांच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणल्यागत होऊ शकेल. म्हणून सरसकट बंदी न आणत या पिकांसाठी टिबक सिंचन, तुषार सिंचन पद्धतीचा वापर करण्यासाठी शेतकरी यांचे अल्प भूधारक, मध्यम, उच्च असे गट करून अनुक्रमे १० टक्के, ७५ टक्के, व ५० टक्के असे अनुदान देण्यात यावे जेणेकरून बंसेमार आणि मोकाट पाणी वापर बंद होईल आणि उर्वरित शेतकरी यांच्या पिकांना पाणी मिळत नाही त्यांना देखील याचा लाभ होऊ शकेल. टिबकसारख्या आधुनिक सिंचन

पद्धतीच्या वापरामुळे पिकांच्या उत्पादकेत सहजपणे वाढ होते, जे पारंपारिक पद्धतीतून होत नाही. कारण पिकाला लागेल इतके पाणी पारंपारिक पद्धतीद्वारे देता येत नाही. परिणामी पिकांची वाढ योग्यरतीने होत नाही. उत्पादनातील वाढ हे शेतक-यांच्या चरणाचे गमक असते. त्याकरिता उत्पादनवाढीसाठी 'टिबक थ तुबार' हा मंत्र झाला तरच पाणी व्यवस्थापन योग्यरतीने होईल.

२. पाण्याचा फेरवापर हा दुर्लक्षित राहिलेला विषय आहे. घरगुती आणि उद्योगाच्या वापरामुळे ८० टक्के ते ९० टक्के सोडपाणी निर्माण होते. या सोडपाण्यावर प्रक्रिया करून त्याचा पुनर्वापर करून पर्यावरणाची जपवणूक करत जलसंपत्तीची निर्मिती करता येते. निमशहरी आणि महानगर येथील स्थानिक संस्थांनी निर्माण केलेल्या बागांसाठी त्याच टिकाणी अशा व्यवस्था निर्माण करणे काळाची गरज आहे. उदा. पुणे शहरातील मुळा-मुठा नद्यांतून प्रचंड सोडपाणी वाहत असते. त्याचा पुनर्वापर केला तर शहरातील अनेक बाग-बागिच्यांना त्यामुळे नोंवदान मिळेल. या कामाकरिता अलीकडच्या काळात चर्चेचा ठरलेल्या कंपनी CSR चा वापर होणे महत्त्वाचे ठरेल.
३. पावसाचे जमिनीवर पडणा-या पाण्यापैकी ३० ते ३५ टक्के बाष्पीभवन होते. तलावातील पाण्यातून मोठ्या प्रमाणावर बाष्पीभवन होते. ते होऊ नये म्हणून आजपर्यंत कोणताही उपाय सापडला नसून, पावरील उपाय म्हणजे बाष्पीभवन बांधविण्यासाठी पाणलोट विकास कामे होणे गरजेचे. पाणलोटामुळे जमिनीत पाणी मुरण्याचे प्रमाण वाढते.
४. शिवकालीन पाणी सोडवण प्रक्रिया आजही उपयुक्त असून डोंगराळ भागातील उंच किल्ल्यावर उन्हाळ्यात सुद्धा त्याच ब-चापैकी पाणी राहते. या शिवकालीन जलव्यवस्थापन तंत्राचे नव्याने संशोधन करून दुष्काळी, डोंगराळ भागात वापर करता येऊ शकेल काय? हे पाहणे आवश्यक आहे.
५. महाराष्ट्र राज्यातील मोठ्या धरणांना आध्वसित पाणीसाठी न मिळणे, कालवे, चा-यांचा देखभाळ खर्च, पाणी गळती, पाणी व्यवस्थापन, अकार्यक्षमता, पाण्याचे असमान वितरण दिले जाणारे पाणी आणि प्रत्यक्ष सिंचनाखालील जमिनीचे मापन याचा कोणताच संबंध दिसून येत नाही. त्यामुळे सर्वेक्ष बांधीचे पुन्हा नव्याने सर्वेक्षण करणे गरजेचे आहे. खर्चाच विचार करता हे टप्प्या टप्प्याने घेणे आवश्यक आहे. जेणेकरून पाण्याचा अपव्यय होणार नाही.
६. महाराष्ट्र राज्यातील ८८ टक्के शेतजमीन लाभक्षेत्राबाहेरील पाण्यापासून वंचित आहे. म्हणून पाणीपट्टी आकारलाना सरसकट एक दर न ठेवता पाण्यापासून वंचित असणा-या किंवा कमी पुरवठ्याच्या भागांना कमी दर आणि मुबलक पाणी वापरणा-यांना अधिक दराने पाणीपट्टी आकारली तर पाण्याचा निष्क्रिय पद्धतीने होणारा वापर कमी होईल व पाण्याचे व्यवस्थापन होण्यास मदत होईल.
७. महाराष्ट्रातील धरणांची क्षमता आणि संख्या पाहता नवीन प्रकल्पांना मान्यता देताना सर्वेक्ष जल आराखडा निर्माण होणे ही महत्त्वाची बाब मानावी लागेल. कारण अस्तित्वात असलेल्या धरणात नव्याने बांधलेल्या धरणांमुळे खूपच कमी जलप्रवाह येताना दिसतो. त्यामुळे धरणाखालील (लोअर) भागात दुष्काळ मोठ्या प्रमाणावर जाणवत आहे. उदा. गोदावरी नदीवरील जायकवाडी धरणाच्या ऊर्ध्व भागात निर्माण झालेला निळवंडे प्रकल्प, त्यामुळे जायकवाडीच्या पाण्यात तूट निर्माण झाली.
८. राज्य जल लवाद यांच्या निर्णयप्रमाणे पावसाळ्यात सर्वसाधारण जून ते ऑक्टोबर या कालावधीत धरणातील पाणी शेतीसाठी सोडता कामा नये. ब-चावदा पाऊस कमी झाला की नदीच्या वरील भागातील धरणातून कालव्याद्वारे नियमबाह्य सिंचनासाठी पाणी सोडले जाते. पांरणांमधी धरण रिकामे होते आणि पुन्हा पूर्ण भरल्याशिवाय खालील भागात पाणी न सोडणे ही प्रवृत्ती बळावत असल्याने आधी खालील भागातील धरणांसाठी पाणी सोडले तर आपोआपच पाण्याचा अपव्यय कमी होण्यास मदत होईल.

९. महाराष्ट्र राज्यातील विविध योजनांचे एकत्रीकरण घडवून उदा. रोहयो, जलसंधारण विभाग, वनविभाग, सा.बांधकाम विभाग, कृषि विभाग यांच्या एकात्मिक प्रयत्नांद्वारे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने लघु-पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम 'माथा ते पायथा' पर्यंत राबवून पाणी हे जांमनीत जास्तीत जास्त प्रमाणात मुरेल असा लघु पाणलोट क्षेत्राचा विकास घडवून आणला तरच जल व्यवस्थापन होऊ शकेल.

सारांश -

दुष्काळ हा निसर्गनिर्मित असला तरी तो मानवी चुका, गैरव्यवस्थापन व समन्वयाचा अभाव यामुळे अधिक प्रखर होत असतो. दुष्काळ आपण रोखू शकत नसलो तरी देखील पुढपातळीवर जल व्यवस्थापन केले तर त्याची दाहकता कमी करू शकतो. म्हणून जल व्यवस्थापन ही लोक चळवळ झाली पाहिजे. यासाठी समाजातील सर्व घटकांनी यात समाविष्टहोणे हीच काळाची गरज आहे.

संदर्भ -

१. महाराष्ट्र सरकार (१९९९) महाराष्ट्र वॉटर अँड इरिगेशन रिपोर्ट मुंबई.
२. सिंचन विकास (२००८) महाराष्ट्रातील अतिविकसित लघु पाणलोट क्षेत्रनिहाय एकात्मिक भूजल व्यवस्थापन
३. विनय दिवाण (२००९) कृषि पाण्याची सक्तीच्या अधिग्रहणाची जाने-माघे २००९ समाज प्रबंधन पत्रिका.
४. भारत सरकार (२००७) रिपोर्ट ऑफ द एक्सपर्ट ग्रुप ऑन ग्राऊंड वॉटर मॅनेजमेंट अँड ओनरशीप योजना आयोग, नवी दिल्ली.
५. मे २०१३ दुष्काळ मानवनिर्मित असतो तो असा - प्रदीप पुरंदरे, वाटसरू.
६. रमेश पाध्ये (२०१४) सूक्ष्म सिंचन आणि जलसंधारणाची गरज, दै. लोकसत्ता.
७. मनोज पांडेकर (२०१५) महाराष्ट्रातील दुष्काळ, पारिस्थिक परिवर्तनाचा वाटसरू.
८. दि.मा. मोरे (२०१३) दुष्काळाची दाहकता आणि दीर्घकालीन उपाय, साप्ताहिक साधना.
९. न्यायमूर्ती नरेंद्र चपळगांवकर (२०१५) दौडशे वर्ष फक्त मलमपट्टी, लेख दै. लोकसत्ता.

धार्मिक कार्यातील व क्षेत्रातील तृतीयपंथीयांचे स्थान

पा. निसाळ ए.पी. डॉ.डी. के. होळकर,
शांतारामबापू वावरे महाविद्यालय, आर्ट्स, कॉमर्स महिला महाविद्यालय
सिडको नाशिकरोड
संशोधक विद्यार्थी मार्गदर्शक

प्रस्तावना

भारतात विविध धार्मिक क्षेत्र आहे. आपण प्रत्येक व्यक्ती या धार्मिक स्थळांना अत्यंत महत्त्व देतो. विविध धार्मिक स्थळांना सतत कोणत्याना कोणत्या कारणाने आपण भेट देत असतो. या धार्मिक स्थळांना भेट देण्यासाठी आपल्याला कोणाचीही परवानगी घेण्याची आवश्यकता नसते. कारण आपण एक समाजाचा घटक, एक व्यक्ती म्हणून जन्माला आल्यानंतर आपल्याला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार असतो म्हणूनच आपण अनेक व्यक्तींच्या सानिध्यात येत असतो, वाटेल त्या व्यक्तीशी आपण संवाद करतो. एकमेकांना मदत करतो आणि या माध्यमातूनच आपण समाजाशी जोडले जातो. समाजात दोन लिंग महत्त्वाचे असतात. एक स्त्री लिंग व दुसरे पुरुष लिंग. यांच्या संबंधातून समाज हा बनत असतो आणि तो सर्वांनाच मान्य असतो. परंतु या समाजात या दोन लिंगाव्यतिरिक्त जे तृतीयपंथीय लिंग असते यास आपण व समाज कधीच स्विकारत नाही. सर्वच याचा तिरस्कार करतात. या तृतीयपंथीयांना आपण एक मुलगी बहीण, भाऊ, मित्र म्हणून स्विकारत नाही. समाजातून हिनतेची बहिष्कृत वागणूक मिळाल्यामुळे हा समाज आपल्या समाजापासून दूर गेला आहे. परंतु यांना सुद्धा जगण्याचा अधिकार आहे. विविध

IP Jadhav
IQAC Coordinator

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Jadhav Road, Nashik-422101

Copyright Authors

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Jadhav Road, Nashik-422101

Leena R. R. R.
PRINCIPAL

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jadhav Road, Nashik Road-422101

Page 1066

क्षेत्रात यांना स्थान मिळवण्याचा अधिकार आहे. आज या तृतीयपंथीयांनी धार्मिक क्षेत्रात व विविध क्षेत्रात नैपुण्य मिळविले आहे

उद्दिष्टे

१. धार्मिक कार्यातील व क्षेत्रातील तृतीयपंथीयांचे स्थान अभ्यासणे.
२. धार्मिक क्षेत्रात तृतीयपंथीयांना दिली जाणारी वागणूक अभ्यासणे.

गृहित

१. धार्मिक क्षेत्रात तृतीयपंथीयांना विशेष स्थान आहे

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संशोधकाने द्वितीय स्त्रोतातून माहिती मिळविली आहे यासाठी विविध मासिके, इंटरनेट, पुस्तके, युट्युब चॅनल इंटरव्ह्यू व वृत्तपत्रे यांद्वारे प्रसारीत झालेल्या माहितीचा संदर्भ घेतला आहे.

तृतीय पंथीयांनी समाजात मिळविलेले स्थान

समाजात या तृतीयपंथीयांना नेहमीच हिनतेची वागणूक दिली आहे. यांना सर्वसामान्यपणे कोणत्याही ठिकाणी जाण्याचे, काम करण्याचे स्वातंत्र्य दिले नाही. आज असे अनेक तृतीयपंथीय आहेत ज्यांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागले तरी देखील त्यांनी समाजात विशिष्ट स्थान मिळविले आहे.

लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी यांनी हक्काचा लढा देण्यासाठी महाराष्ट्र तसेच भारतात विशेष प्रयत्न करून आपल्या तृतीयपंथीय समाजाला विशेष अधिकार मिळवून दिले

सुरुवातीला त्यांना देखील विविध समस्यांना सामोरे जावे लागले. त्यांना लोक हिजडा, किन्नर म्हणून चिडवायचे पण त्या कधी डगमगल्या नाही. त्यांच्या कुटुंबातून त्यांना खूप आधार मिळाला म्हणून त्यांनी समाजातील तृतीयपंथीयांना आधार देण्याचे ठरवले त्यानुसार त्यांनी विविध कामे हातात घेतली म्हणूनच लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी यांना या समाजातून विशिष्ट स्थान प्राप्त झाले. त्यांनी तृतीयपंथीयांना विविध रोजगार संधी उपलब्ध करून दिली.

या तृतीयपंथीयांना समाजात मिळणारी हिनतेची वागणूक थांबली पाहिजे त्यांना समाजात जगण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे. यासाठी सरकार विविध कार्य करत आहेत. तृतीयपंथी व्यक्तींच्या बाबतीत भेदभाव रोखण्याकरिता लोकसभेने ५ ऑगस्ट २०१९ रोजी मंजूर केलेले 'तृतीयपंथीय व्यक्ती विधेयक २०१९ (हक्काचे संरक्षण)' राज्यसभेने २६ नोव्हेंबर २०१९ रोजी मंजूर केले. ५ डिसेंबर २०१९ रोजी राष्ट्रपतींनी या विधेयकावर स्वाक्षरी केल्यामुळे त्याचे कायद्यात रूपांतर झाले.

हा कायदा तृतीयपंथीयांना शिक्षण, कौशल्य आणि रोजगार संधी मिळवून देण्यावर भर देतो. तसेच तृतीयपंथीयांच्या विकासासाठी स्वतंत्र 'महामंडळ स्थापन करण्याची घोषणा सरकारने केली आहे.

धार्मिक कार्यातील व क्षेत्रातील तृतीयपंथीयांचे स्थान

भारतात फक्त २ टक्के कुटुंबांनीच फक्त आपल्या कुळात जन्म आलेल्या तृतीयपंथीयांचा स्विकार केला आहे. उर्वरित तृतीयपंथीयांना समाजाने समाजापासून दूर केले आहे. त्यामुळे यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. यांना समाजात नोकरीच्या ठिकाणी खूप हिनतेची वागणूक मिळते आणि त्यामुळे यांना नोकरी सोडवावी लागते यांना

रोजगार मिळणे कठीण होते त्यामुळे ते जे काम मिळेल ते करतात. कधी कधी वाईट काम सुद्धा करावला मजबूर होतात. यांना शिक्षणाची आवड असली तरी शिक्षण घेऊ शकत नाही आणि शिक्षण नसल्यामुळे ते कोणता व्यवसाय देखील करू शकत नाही. अशा अनेक समस्यांना यांना सामोरे जावे लागते.

आज मात्र काही प्रमाणात या तृतीयपंथीयांना समाजात विविध क्षेत्रात स्थान मिळाले आहे. उदा. १) सत्यश्री शर्मिला ही कोर्टात न्यायाधीश म्हणून काम करते. २) प्रतिका याशिनी ही पहिली तृतीयपंथीय पोलिस अधिकारी आहे. ३) मनाबाई बंडोपाध्याय ही सर्वप्रथम कॉलेजची प्राचार्य बनणारी तृतीयपंथीय आहे. ४) शबी ही सर्वप्रथम सोल्जर आहे. अशा प्रकारे विविध तृतीयपंथीयांनी आज विविध क्षेत्रात नैपुण्य मिळविले आहे.

तसेच धार्मिक क्षेत्रातदेखील यांनी स्थान मिळविले आहे. पृथ्वीवरील सर्वात मोठा अध्यात्मिक सण आणि सर्वात जास्त जमाव असणारा कुंभमेळा या उत्सवात या तृतीयपंथीयांना स्थान मिळाले. कुंभमेळ्यात साधुंसाठी ज्याप्रमाणे आखाडे असतात तसेच किन्नर आखाडे या कुंभमेळ्यात तृतीयपंथीयांसाठी स्थापित केले गेले. या आखाड्याचे नेतृत्व लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी यांनी स्थापन केले. या आखाड्यात २५०० सदस्यांची सोय निश्चित केली. या आखाड्यांच्या माध्यमातून त्यांनी हिंदू धर्मात तृतीयपंथीयांना असणारे स्थान यावर भाषणे दिली. त्यांच्या मते, 'आम्हाला हिंदू धार्मिक ग्रंथातील अर्धदेवता म्हणून संबोधले जाते आणि भगवान राम यांनी त्यांना लोकांना आशीर्वाद देण्याची शक्ती दिली आहे' असे व्यक्त केले.

कुंभमेळ्याच्या दरम्यान प्रत्येक ४९ दिवसात २०००० ते ३०००० पर्यटकांनी किन्नर आखाडा जमविला आणि या तृतीयपंथीयांसोबत विविध कौटुंबिक सामाजिक समस्या

Copyright Authors

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Birju Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422101
Nashik Road-422101
Nashik Road-422101

Leena Pandhare Page / 1069

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Birju Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road, Nashik Road-422101
Nashik Road-422101
Nashik Road-422101

सामायिक केल्या. या कुंभमेळयात लोकांसाठी प्रार्थना करण्यासाठी जे १३ पंथ आहे त्यांनी कुंभ येथे धार्मिक अभ्यासासाठी आणि त्यांच्या अभ्यागतांना आशीर्वाद देण्यासाठी शिबीर उभारले. उज्जैन याठिकाणी जो कुंभमेळा होता तेथे या तृतीयपंथीयांना शाही स्नान करण्याचा अधिकार मिळाला. हा अधिकार यापूर्वी नाकारला होता. परंतु लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी यांच्या पुढाकाराने त्यांना समाजात विविध स्थान मिळाले.

भारताची अर्ध दशलक्ष तृतीयपंथीयांची लोकसंख्या विविध सामाजिक समस्यांना तोंड देत आहे. संसदेत सध्या सुरु असलेले 'तृतीयपंथीयांचे हक्कांचे संरक्षण' विधेयक शिक्षण, आरोग्य, शिक्षण सेवा, रोजगारातील ट्रान्सपरर्ससाठी होणारी सकारात्मक कारवाई नाकारते. त्यामुळे भिक मागणे, चुकीचे काम करणे यास बळी पडतात. त्यामुळे ६२ टक्के लोकांना अत्याचार, छळ यांना सामोरे जावे लागते.

लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी यांनी आपली कळकळ व्यक्त केली आहे की, 'धर्म हाच एक चांगला मार्ग आहे जो तृतीयपंथीयांना समाजात एकत्र आणतो. या कुंभमेळयाच्या निमित्ताने या लूठीयांना जो मानसन्मान दिला त्याबद्दल त्या धन्यवाद व्यक्त करतात. धार्मिक क्षेत्राच्या ठिकाणी तृतीयपंथीयांना दिली जाणारी वागणूक

धार्मिक स्थळ हे अत्यंत पवित्र असे स्थान असते. या ठिकाणी विविध राज्यातून, शहरातून, देशातून, परदेशातून लोक येत असतात. सर्वांना या धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी समानतेची वागणूक दिली जाते. धार्मिक क्षेत्र ज्या परिसरात असते, त्या धार्मिक स्थळामुळे त्या स्थानिक परिसराचा विकास होत असतो. कारण विविध धार्मिक स्थळांच्या परिसरात विविध उद्योग स्थापन झाल्याने विविध लोकांना रोजगार प्राप्त झाला आहे. उदा. धार्मिक

Leena Pandhara

स्थळांच्या परिसरात असणारे हाटेल, लाऊजिंग, फुले, नारळ, अगरबत्ती विक्रेते, घटा, किरकोळ विक्रीची दुकाने यांना उत्पन्नाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

या धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी जे तृतीयपंथीय असतात त्यांना देखील या धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी रोजगार प्राप्त झाला आहे. हे तृतीयपंथीय विविध उद्योगातून आपला उदरनिर्वाह करतात. उदा. किरकोळ विक्री दुकान, भविष्य सांगणारे ज्योतिष.

भारतात विविध राज्यात कुंभमेळा आयोजित केला जातो या कुंभमेळाच्या निमित्ताने या तृतीयपंथीयांना शाही स्नानाचा मान दिला या धार्मिक परिसरात त्यांना विशेष राहण्याची सोय केली जाते. त्यांची विविध व्याख्याने आयोजित केली जातात आणि या व्याख्यानाच्या माध्यमातून 'तृतीयपंथीयांची आस्था या' समाजात पसरत आहे. समाजात या तृतीयपंथीयांना जगण्याचा अधिकार मिळावा हे सांगण्यात येते

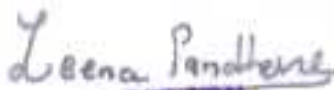
निष्कर्ष

आज विविध क्षेत्रात व धार्मिक क्षेत्रात या तृतीयपंथीयांना विशिष्ट असे स्थान प्राप्त झाले आहे.

संदर्भ

1. Internet website
2. परिक्रमा मासिक
3. Youtube Video

IQAE Coordinator
NSPM Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M'S Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Dr. T. B. Salunke

19-20

ISSN: 2348-1390

NEW MAN

INTERNATIONAL JOURNAL OF
MULTIDISCIPLINARY STUDIES

VOL. 6 ISSUE 9 SEPTEMBER 2019

A PEER REVIEWED AND INDEXED E-JOURNAL

IMPACT FACTOR: 4.321 (IIJIF)

Editor-in-Chief

Dr. Kalyan Gangarde

Editor

Dr. Sadhna Agrawal

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

**NEW MAN PUBLICATION
PARBHANI (MAHARASHTRA)**

nmpublication@gmail.com www.newmanpublication.com

Full Journal Title:	NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
FREQUENCY:	MONTHLY
Language:	ENGLISH, HINDI, MARATHI
Journal Country/Territory:	INDIA
Publisher:	New Man Publication
Publisher Address:	New Man Publication Ramdasnagar, Parbhani -431401 Mob.0 9730721393
Subject Categories:	LANGUAGES, LITERATURE, HUMANITIES, SOCIAL SCIENCES & OTHER RELATED SUBJECTS
Start Year:	2014
Online ISSN:	2348-1390
Impact Factor:	4.321 (IIJIF)
Indexing:	Currently the journal is indexed in: Directory of Research Journal Indexing (DRJI), International Impact Factor Services (IIFS) Google Scholar

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bhusu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bhusu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

NMIMS DISCLAIMER:

The contents of this web-site are owned by the NMIMS and are only for academic publication or for the academic use. The content material on NMIMS web site may be downloaded solely for academic use. No materials may otherwise be copied, modified, published, broadcast or otherwise distributed without the prior written permission of NMIMS.

Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references and biographies/references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights.

CONTENTS

1. India's Cultural Vision in Upamanyu Chatterjee's English, *August: An Indian Story*
Mr. M. Daraniselvan & Prof. M. Amalraj
2. Patriarchal Society as Delineated in *Difficult Daughters* by Manju Kapur
Mrs. R. Vaitheswari & Mrs. Visalachi
3. Feminist Existentialism in Githa Hariharan's *Thousand Faces of Night*
Mrs. E. Padmalakshmi & Prof. M. Amalraj
4. Feminist Perspectives in *Sister of My Heart*
Ms. N Neelakalpana & Mrs. Visalachi
5. Economic Thoughts of M. K. Gandhi: Its Relevance to the Present Context
Dr. Ankush L. More
6. हिंदी निबंधों में मानवतावादी दृष्टिकोण
डॉ. लावणे विजय भास्कर
7. Paternal Love In George Eliot's *Silas Marner*
Mrs. Archana & Prof. M. Amalraj
8. नंदुरबार जिल्ह्याचे निव्वळ उत्पन्न व दरबोई उत्पन्नात झालेले बदल – एक चिकित्सक अभ्यास
प्र.डॉ.के.बी.गिरासे
9. Social Activism in Arundhati Roy's Novels
Dr. Kalpana Agrawal & Manzoor Ahmad Wani
10. The Subalterns Must Speak: A Study of Shashi Deshpande's *That Long Silence*
Arpita Sawhney
11. Agricultural Development for Extension Systems: A Review
Sabina Ahad
12. भाषा प्रौद्योगिकी में हिंदी की स्थिति
डॉ. शैलेश मरनी कदम
13. Efficacy of plant extract against incidence of seed borne dominant fungal pathogens of local cultivars of bean (Cowpea) seeds
Rajavikram P. Biradar
14. Reflections On Management of Welfare Programs with Reference to Land Purchase Scheme
Dr. A Venkat Ram Narsimha Reddy
15. मुक्त आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे सैद्धांतिक विवेचन
डॉ. जीवन भानुदासराव सोळंके, माधव शिंदे

मुक्त आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे सैद्धांतिक विवेचन

डॉ. जीवन भानुदासराव सोळंके

कै. बी. आर. डी. कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड

माधव शिंदे

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, अहमदनगर महाविद्यालय, अहमदनगर

प्रस्तावना -

आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा जगातील प्रत्येक देशाच्या आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतो. त्यामुळेच परकीय व्यापार धोरण हा जगातील बहुतेक देशांच्या आर्थिक धोरणांचा अविभाज्य भाग आहे. दोन किंवा दोनपेक्षा जास्त देशांमध्ये होणा-या व्यापारांना आंतरराष्ट्रीय व्यापार असे म्हणतात. अशा प्रकारचा व्यापार प्रार्थन काळापासून होत आलेला आहे. पूर्वी लोकांच्या गरजा अत्यंत मर्यादित स्वरूपाच्या होत्या. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा आवाका अत्यंत छोटा होता. किंबहुना देशातील जनतेच्या गरजा आंतरराष्ट्रीय व्यापाराशिवाय पूर्ण केले जाऊ शकत होत्या. मानवाच्या गरजा जसा वाढत गेल्या तशी त्या गरजांची पूर्तता करणे अवघड होऊ लागले. परिणामी अशा गरजांची पूर्तता करण्याच्या प्रयत्नांतूनच आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा उदय आणि त्याचा आवाका वाढत गेलेला दिसून येतो. अशाप्रकारचा आंतरराष्ट्रीय व्यापारामुळे अर्थव्यवस्थेला अनेक प्रकारचे आर्थिक आणि गैर आर्थिक स्वरूपाचे लाभ होत असतात. त्याचबरोबर त्यामुळे अल्पविकसित किंवा दुबळ्या राष्ट्रांना तोटे देखील होत असतात.

वास्तविकतः आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या संदर्भात आद्यली जाणारी धोरणे ही दोन प्रकारची असतात. एक म्हणजे प्रतिबंधित व्यापार धोरण आणि दुसरे मुक्त व्यापार धोरण होय. दोन्ही प्रकारची व्यापार धोरणे अर्थव्यवस्थेसाठी फायदेशीर असली तरी त्यांचे काही तोटे देखील अर्थव्यवस्थेला सहन करावे लागतात. या दोन्ही प्रकारच्या व्यापारचे विवेचन करणा-या अर्थशास्त्रज्ञांचे दोन गट पडतात. अर्थशास्त्रज्ञांचा एक गट स्वतंत्र किंवा मुक्त व्यापाराचे समर्थन करणारा आहे तर दुसरा प्रतिबंधित व्यापाराचे. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये मुक्त व्यापाराच्या दोन्ही बाजूंची चर्चा करण्यात आली आहे. तसेच आंतरराष्ट्रीय मुक्त व्यापारामुळे नागरिक पातळीवर विषमता आणि एरिद्रय निर्माण होते किंवा त्याचे निर्मूलन होते याचा सैद्धांतिक आढावा घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. शोधनिबंधाचे चार भागात विभागून करण्यात आलेले असून पहिल्या भागात विषयाची प्रस्तावना तर दुस-या व तिस-या भागात मुक्त व्यापाराच्या बाजूने आणि विरोधामध्ये सैद्धांतिक विवेचन करण्यात आले आहे. शोधनिबंधाचा सारांश शेवटच्या भागात देण्यात आला आहे.

मुक्त व्यापार धोरण - सकारात्मक दृष्टीकोन -

जेव्हा दोन किंवा दोन देशातील व्यापारावर कोणत्याही स्वरूपाची बंधने घातली जात नाहीत तेव्हा अशा व्यापाराला मुक्त व्यापार असे म्हणतात. मुक्त व्यापार धोरणाची मूळ संकल्पना अँड्रु रिच यांनी त्यांच्या 'An Enquiry into the nature and causes of wealth of nation' या ग्रंथात मांडली असून त्याचे समर्थन केले आहे. त्यांच्या मते, जगातील कोणताही देश स्वतःच्या सर्व गरजा पूर्ण करण्यामध्ये स्वयंपूर्ण असू शकत नाही. त्यामुळे देशातील नागरिकांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी दोन देशांमध्ये वस्तूंची देवाणघेवाण करणे फायद्याचे ठरते. मात्र यावर कोणतेही बंधन असता कामा नये. त्यांच्या या विवेचनातूनच मग आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या निरपेक्ष लाभ सिद्धांताची निर्मिती झाल्याचे स्पष्ट होते. प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ हेबरलर यांनी मुक्त व्यापार धोरणाचा पुरस्कार

कारताना आंतरराष्ट्रीय व्यापारास आर्थिक विकासाचे इंजिन असल्याचे संबोधले आहे. त्यामुळे सामाजिक उत्पादनात आणि कार्यक्षमतेत वाढ होऊन आर्थिक स्वरूपाचे लाभ होतात असे मत मांडले आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या मते, मुक्त व्यापार म्हणजे देश-देशांमध्ये श्रमविभाजनाचा विस्तार होण्याची प्रक्रिया असून त्यामुळे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होऊन देशातील लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा होण्यास मदत होते. तर डेव्हॉड रिचर्ड्स यांनी 'Principles of political Economy and Taxation' आपल्या या ग्रंथामध्ये मुक्त व्यापाराचे समर्थन करून त्याचे विस्तृत विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या मते अर्थव्यवस्थेची कार्यक्षमता आणि उत्पादकता वाढण्यासाठी मुक्त व्यापार फायदेशीर आहे. त्यांनी तुलनात्मक खर्च-लाभ सिद्धांताच्या माध्यमातून मुक्त व्यापारामुळे विशिष्टीकरणामुळे दोन्ही देशांना मिळणारे लाभ स्पष्ट केले आहेत. पॅरेटो यांच्या युक्ततम अटीच्या विश्लेषणातून मुक्त व्यापाराचे समर्थन होताना दिसून येते. त्यांच्या मताने, युक्ततमतेची अट प्रतिबंधित व्यापार धोरणात पूर्ण होत नाही. कारण प्रतिबंधित व्यापार धोरणातगत मक्तेदारी युक्त स्पर्धा अस्तित्वात येऊन बाजारपेठेवर मक्तेदारांचे वर्चस्व निर्माण होते. परिणामी उत्पादक संसाधनांचे असमान वाटप होते. तसेच मक्तेदार आपल्या उत्पादनाची किंमत सिमांत खर्चापेक्षा जास्त ठेऊन असाधारण नफा कमावतात त्यामुळे महत्तम सामाजिक कल्याण होण्यामध्ये अडथळा निर्माण होतो.

आंतरराष्ट्रीय मुक्त व्यापारामुळे दोन्ही देशातील उत्पादन खर्चात घट होऊन आणि वस्तूंचा पुरवठा वाढून देशातील किंमत पातळीवर नियंत्रण ठेवणे शक्य होते. त्यामुळे लोकांच्या उपभोगात वाढ होऊन त्यांच्या समाधान पातळीत वाढ होते. या संदर्भातील मक्तेदारीयुक्त स्पर्धा प्रमेयानुसार प्रतिबंधित व्यापारक्षेत्रामध्ये मक्तेदार उत्पादक उत्पादनाच्या किंमती उत्पादन खर्चापेक्षा अधिक ठेऊन असाधारण नफा कमावत असतात. परंतु मुक्त व्यापारामुळे मक्तेदारास पातळीवरील निर्यातदारांशी स्पर्धा करावी लागते. परिणामी बाजारपेठेत स्पर्धा सुरू होऊन उत्पादनांच्या किंमती कमी होण्यास मदत होते. त्यामुळे उपभोक्त्यांच्या उपभोगात वाढ होऊन त्यांच्या उपभोग आधिक्यात वाढ होते. या प्रमेयानुसार मुक्त व्यापारामुळे विशेषतः छोट्या राष्ट्रांना अधिक लाभ होत असल्याचे स्पष्ट झाले आहे.

जागतिक पातळीवर आर्थिक विषमता आणि दारिद्र्य निर्माण होण्यास आणि त्याचे निर्मूलन होण्याच्या प्रक्रियेमध्ये भांडवलालाची आंतरराष्ट्रीय हालचाल महत्त्वाची भूमिका बजावते. विकसित किंवा औद्योगिक राष्ट्रांकडून प्राथमिक वस्तू उत्पादक किंवा अल्प विकसित राष्ट्रांकडे भांडवलाचा प्रवाह होत असल्यास जगातील आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते. दुसरीकडे, ज्या राष्ट्रांमध्ये आंतरराष्ट्रीय भांडवल पोहचू शकत नाही किंवा अपु-या प्रमाणात पोहचते अशा राष्ट्रांच्या विकासात अपेक्षित भर पडत नाही. किंबहुना अशा राष्ट्रांचा विकास झाला नाही. वास्तविकतः १९ व्या शतकामध्ये इंग्लंड हे एकमेव विकसित किंवा औद्योगिक राष्ट्र होते. त्यामुळे या कालावधीदरम्यान नवीन उद्योगमुख अर्थव्यवस्थांच्या प्रगतीमध्ये इंग्लंडमधून येणा-या भांडवलाची महत्त्वाची भूमिका राहिलेली आहे. त्यामुळे उद्योगमुख देशातील अनेक आर्थिक समस्या सुटण्यास मदत झाली तसेच व्यवहारातील लाभ महत्त्वाची आर्थिक समस्या सुटण्यास देखील मदत झाली. देशाचे व्यापार धोरण मुक्त स्वरूपाचे असेल तर आंतरराष्ट्रीय भांडवलाचा प्रवाह मुक्तपणे देशांमध्ये होऊन देशाचा आर्थिक विकास झपाट्याने होण्यास मदत होते. उलटपक्षी संरक्षित किंवा प्रतिबंधित व्यापारधोरणामुळे भांडवलाच्या प्रवाहावर मर्यादा येऊन त्याचे अर्थव्यवस्थेला लाभ घेता येत नाहीत. अशाप्रकारे उपरोक्त विवेचनावरून मुक्त व्यापार हा देशाच्या आर्थिक विकासासाठी लाभदायक ठरते हे स्पष्ट होते.

मुक्त व्यापार धोरण : नकारात्मक दृष्टीकोन -

मुक्त आंतरराष्ट्रीय व्यापार धोरण हे जसे देशाच्या आर्थिक विकासासाठी लाभदायक असते तसेच त्याचे काही नकारात्मक परिणाम देशाच्या आर्थिक विकासावर होताना दिसून येतात. विशेषतः जेव्हा विकसित किंवा सामर्थ्यशाली राष्ट्रांचे व्यापारावर नियंत्रण प्रस्थापित होते तेव्हा ते स्वताचा जास्तीत जास्त आर्थिक लाभ करून घेण्याचा प्रयत्न करतात. याचा गरीब किंवा दुर्बल राष्ट्रांना निश्चितपणे तोटा सहन करावा लागतो. किंबहुना

विकसित देश मुक्त आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या माध्यमातून गरीब किंवा दुबळ्या राष्ट्रांचे शोषण करतात. परिणामी गरीब राष्ट्रांच्या दरिद्रतात आणखी भर पडत जाते. उद्योगांतर्गत प्रतॉमानानुसार जगातील समान वस्तूंचे उत्पादन करणारे उत्पादक एकत्र येून उत्पादन प्रक्रियेत येणा-या समस्या दूर करण्याचा प्रयत्न करतात. म्हणजेच, जगातील समान हितसंबंध असणारे भांडवलदार एकत्र येऊन गरीब राष्ट्रांचे आणि त्या राष्ट्रातील गरिबांचे शोषण करतात हे स्पष्ट होते.

मुक्त व्यापार धोरणाची संकल्पना फ्रेडरीक लिस्ट यांनी फेटाळून लावत प्रतिबंधित किंवा संरक्षित व्यापार धोरणाचा पुरस्कार केल्याचे दिसते. त्यांच्या मते, संरक्षित व्यापार धोरण हे देशातील बाल-उद्योगांचा किंवा छोट्या उद्योगांचा परिपूर्ण विकास किंवा पूर्ण विस्तार होईपर्यंत आवश्यक असते. मुक्त व्यापार धोरण हे देशातील छोट्या किंवा बाल उद्योगांसाठी घातक असते. कारण मुक्त स्पर्धेमुळे विकसित देशातील प्रस्थापित, मोठ्या उद्योगांतील उत्पादनांसाठी बाजारपेठा खुल्या असल्याने अशा उत्पादनांशी देशातील बाल उद्योगांना स्पर्धा करणे शक्य होत नाही. परिणामी ते स्पर्धेत टिकाव धरू शकत नाहीत व त्यामुळे अशाप्रकारचे उद्योग बंद होण्याची शक्यता असते. त्याचे अर्थव्यवस्थेला वाईट परिणाम भोगावे लागतात.

अल्प विकसित देशांसाठी मुक्त व्यापार धोरण हे नेहमीच प्रतिकूल असल्याचे मत प्रेबिश-सिंगर यांनी मांडले आहे. व्यापार अटीच्या माध्यमातून त्यांनी याचे विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या मते, अल्प विकसित देशांसाठी दीर्घकाळात व्यापार अटी ह्या प्रतिकूल राहतात. त्यांची आयात ही निर्यातीपेक्षा जास्त होते. त्यामुळे या देशांतून विकसित देशांकडे भांडवलाचा प्रवाह होतो. बंडक्यात त्यांच्या मते मुक्त व्यापारामुळे विकसित आणि अल्प विकसित राष्ट्रांमध्ये उत्पन्नाचे असमान वितरण होऊन जागतिक पातळीवर आर्थिक विषमता निर्माण होते.

गुन्नर मिडेल यांनीही मुक्त व्यापाराचा विरोध केला असून त्यांच्या मते, अल्प विकसित देश प्राथमिक वस्तूंची तर विकसित देश औद्योगिक वस्तूंची निर्यात करतात. प्राथमिक वस्तूंच्या किमती कमी असल्याने अल्प विकसित देशांचे उत्पन्न कमी तर विकसित देशांतून वस्तूंच्या किमती जास्त असल्याने निर्यातीपरसून मिळणारे त्यांचे उत्पन्न जास्त असते. पर्यायाने व्यापारशक्ती विकसित देशांसाठी अनुकूल तर अल्प विकसित देशांसाठी प्रतिकूल राहतात. त्यामुळे विकसित देशांच्या उत्पन्नात वाढ आणि अल्प विकसित देशांच्या उत्पन्नात घट होऊन जागतिक पातळीवर आर्थिक विषमता निर्माण होते.

सोडरस्टन यांनी व्यापाराचे लाभ आणि उत्पन्न वितरण यातील संबंध स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या मते मुक्त व्यापारामुळे देश आर्थिकदृष्ट्या श्रीमंत होण्यास मदत होत असली तरी त्यामुळे देशातील सर्वच नागरिक श्रीमंत होतातच असे नसते. मुक्त व्यापारामुळे देशातील एकाच गटास (भांडवलदारांचा) मोठ्या प्रमाणात लाभ मिळतात तर, दुसरीकडे श्रमिकांच्या गटास त्यांचे तोटे सहन करावे लागतात. परंतु मुक्त व्यापारामध्ये भांडवलदार वर्गाकडून श्रमिक वर्गाच्या नुकसानीची भरपाई होत असेलतर प्रतिबंधित व्यापारापेक्षा तो लाभदायक असतो आणि असे होत नसेल तर मुक्त व्यापारापेक्षा प्रतिबंधित व्यापार लाभदायक असतो असे स्पष्ट होते.

एफ.वाय.एजवर्थ यांनी यासंदर्भात केलेले विश्लेषण महत्त्वाचे आहे. एजवर्थ यांनी दरिद्रकारक अभिवृद्धीची संकल्पना मांडून पूर्ण विशिष्टीकरण प्रतिमानाच्या साहाय्याने विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या मते, दोन देशांमध्ये मुक्त आंतरराष्ट्रीय व्यापार होत असल्यास दोनपैकी पहिल्या देशामध्ये अभिवृद्धी होत असेल आणि दुसरा देश स्थिर अवस्थेत असेल आणि पहिल्या देशातील निर्यातीची परकीय मागणीची लक्षधकता एकेका कमी असेल तर देशाच्या एकूण निर्यात उत्पन्नात घट होते. तसेच जेव्हा एकूण निर्यात उत्पन्न हे राष्ट्रीय उत्पन्नावरोबर असेल तर तो देश अभिवृद्धीमुळे गरिबीच्या दिशेने वाटचाल करतो.

आंतरराष्ट्रीय व्यापारमध्ये तांत्रिक प्रगतीचे अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. तांत्रिक प्रगतीमुळे दोन देशातील व्यापारशक्तीमध्ये सुधारणा होऊन त्यांच्या देशातील वास्तव उत्पन्न वृद्धीदरावर सकारात्मक परिणाम होत असल्याचे

दिसून येते. जेव्हा निर्यात संबंधित उद्योगांमध्ये तांत्रिक प्रगती होते आणि जर अशा तांत्रिक प्रगतीमुळे उत्पादन घटकांच्या सीमांत उत्पादकतेत घट होत असेल तर त्याचा राष्ट्रीय उत्पन्नावर सकारात्मक परिणाम होतो. परंतु जर अशा प्रकारच्या नवप्रवर्तनामुळे उत्पादन घटकांच्या सीमांत उत्पादकतेत वाढ होत असेल तर त्याचा राष्ट्रीय उत्पन्नावर नकारात्मक परिणाम होतो. थोडक्यात तांत्रिक प्रगतीमुळे ज्या देशामध्ये नवीन तंत्रज्ञानाचा शोध लावून नवीन वस्तुचे उत्पादन होते तो देश असा वस्तुची इतर देशांमध्ये निर्यात करून मुक्त व्यापाराचे आनंद उपभोगत असतो. तर इतर देशांमध्ये अशा वस्तुची आयात वाढून व्यापार अटी प्रतिकूल राहतात. या प्रक्रियेमध्ये गरीब देशातील थोडक्यात विकसित देशांकडे जाऊन जागतिक पातळीवर अधिक विषमता निर्माण होते.

मुक्त अर्थव्यवस्था किंवा चार क्षेत्रीय प्रतिमानानुसार उत्पन्नाचा चक्रीय प्रवाह एका देशातून दुस-या देशामध्ये आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या माध्यमातून सतत सुरू असतो. देशांमध्ये जेव्हा वस्तुची आयात मोठ्या प्रमाणावर होते तेव्हा उत्पन्नाचा प्रवाह बाह्य देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणात होतो तर दुसरीकडे जेव्हा देशाची निर्यात वाढते तेव्हा उत्पन्नाचा प्रवाह देशामध्ये मोठ्या प्रमाणात होतो. तर दुसरीकडे जेव्हा देशाची आयात ही निर्यातीपेक्षा जास्त असते तेव्हा देशातील उत्पन्न मोठ्या प्रमाणावर बाहेर जाते तसेच व्यवहार तोलामध्ये तूट निर्माण होते व त्यामुळे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात घट होऊन दरिद्रता वाढ होत जाते. विकसित देशांची निर्यात तर अल्प विकसित देशांची आयात अधिक असल्याने उत्पन्नाचा प्रवाह अल्प विकसित राष्ट्रांकडून विकसित राष्ट्रांकडे मोठ्याप्रमाणावर होतो. परिणामी जागतिक पातळीवर अधिक विषमता आणि दरिद्रता वाढ होत जाते. थोडक्यात जागतिक पातळीवर अधिक समानता निर्माण होण्यासाठी किंवा गरीब आणि अल्प विकसित देशांच्या अधिक हिताचे रक्षण करण्यासाठी मुक्त व्यापार धोरणाऐवजी प्रतिबंधित व्यापार धोरण अधिक लाभदायक असल्याचे स्पष्ट होते.

सारांश -

मुक्त व्यापार संदर्भातील उपरोक्त दोन्ही दृष्टीकोन लक्षात घेता एका बाजूला मुक्त व्यापार धोरण देशासाठी अनुकूल असल्याचे स्पष्ट होते. मुक्त व्यापारामुळे देशामध्ये मुक्त स्पर्धा निर्माण होते. मक्तेदारी बाजारपेठ संपुष्टात येऊन देशात वस्तुचा पुरवठा वाढतो व किमतीवर नियंत्रण ठेऊन उपभोक्त्यांचे जास्तीत जास्त समाधान साधणे शक्य होते. त्याचबरोबर विदेशातील नवनवीन वस्तु, तंत्रज्ञान, भांडवल, श्रम हे घटक देशामध्ये सहजपणे येऊ शकतात. तसेच देशाबाहेर जाऊ शकतात. देशात येणा-या गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञानामुळे उद्योगांची कार्यक्षमता आणि उत्पादकता वाढण्यास मदत होते. तसेच संसाधनांचा कार्यक्षम वापर होऊन यांचा अपव्यय टाळला येतो हे स्पष्ट होते.

तर दुसरीकडे, मुक्त व्यापाराचे समर्थ करणे योग्य ठरणार नाही. कारण गरीब आणि अल्प विकसित देशांना अशा व्यापारामुळे आर्थिक नुकसान सहन करावे लागते. अशा देशातील उत्पादन घटक आणि संसाधनांची विकसित किंवा सामर्थ्यशाली राष्ट्रांकडून पिढवणूक होऊन त्यांच्या दरिद्रता आणि अल्पव्यय धर पडण्याची शक्यता असते. आंतरराष्ट्रीय व्यापाराची आजची अवस्था लक्षात घेता मुक्त व्यापाराऐवजी प्रतिबंधित व्यापार धोरण अंगीकारणेच जास्त फायद्याचे राहिल असे दिसते. शेवटी व्यापार धोरण कोणतेही असले तरी ज्या धोरणामुळे अल्प विकसित किंवा गरीब राष्ट्रांच्या व्यापार शक्तीत सुधारणा होत असेल किंवा त्या त्यांना अनुकूल राहत असतील त्या धोरणाचे समर्थन करणे योग्य ठरेल.

संदर्भसूची -

1. Bo Sodersten (1985) International Economics, Macmillan Publishers Ltd. London.
2. G. Haberlor (1950), Some problems in the pure theory International Trade, EJ, June 1950
3. List, (1928), Das National System der politischen Dekonok Jena, 1928, p. 230
4. Raul Prebisch (1964), Towards a new Trade policy for development, Genever, United Nations, 1964, p.p.11ff.

Innovative Teaching-Learning Practices in the Subject of Accounting through Google Classroom

Dr. Karuna Deepak Kushare

Associate Professor, LBRD Arts and Commerce, Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road

ABSTRACT

In the modern world the technology is used in anywhere and everywhere. Technology is used in every sector of economy. The most interesting aspects of trends are that education sector are adapting to technology at rapid pace. ICT has become an integral part of today's teaching learning process. Effective use of technology can provide to the students for developing their dynamic personality and also the renew teacher enthusiasm. The role of ICT in the education sector is becoming more and more important. It will continue to grow and develop in 21st century. Google has provided various platforms for education sector there the classroom teaching can do wonderful with the implementation of and usages of technology.

In the faculty of Commerce and Management Accounting is the most important subject. It is practical oriented subject. While teaching this practical oriented subject teacher has face difficulties to take more & more examples with various adjustments and to maintain attention of the students using the conventional method. In this subject the theoretical concepts is implemented in solution but the students are not interested to do theory they focus on solve the example. After the completion of the degree the students can not apply their knowledge in the industry they could not obtained the sufficient job opportunities. With the use of ICT in teaching learning for the enhancement of students knowledge teacher has takes assignments rather than time schedule allotted by the university for every subject. The purpose of the study to analyze the uses of Google classroom for Accounting students of commerce faculty at undergraduate level. The questionnaire collected from 30 students. After using the Google classroom the motivation of the students about updated study is increased. The study provides the effectiveness for enhancing academic performance. Also the students did the detail study of theoretical parts which is not done before using the Google classroom.

Keywords: Innovative Teaching, Google Classroom, Accounting

INTRODUCTION

Technology is integral part of the 21st generation. ICT has become an integral part of today's teaching learning process. Effective use of technology can provide to the students for developing their dynamic personality and also the renew teacher enthusiasm. The widespread use of technology has generated interested in many researcher and academicians to explore the ways teacher can use that technology prowess to enhance the learning of students. (Kaukab Abid Azhar, Nayab IQBAL 2018) Google has provided Google suite for Educational purpose. In 2014 the Google launched the Google Classroom. From March 2017 Google classroom was available for Google personal Accounts and particularly for standard Gmail Accounts. The popularity of Google classroom is increasing day by day however there is limited use but it is very useful for enhancement of teaching-learning performance. The blended learning style of teaching provides various advantages over traditional method of teaching. The most important advantage is student centric, its accessibility, scheduling flexibility and adaptability for working.

Google classroom is a free educational blended learning platform provided by Google Company. Google Suite for Education includes Google App tools like Drive, Gmail and Docs, Forms, Sheets and Slides that can be collaborated with apps like Google Classroom and YouTube which provide a vast variety of knowledge and information for students and teachers alike. A teacher can create Google classroom for every subject comprising of all the students of specific class and can also include other teacher of the same subject.

Through this class the teacher can provide the additional knowledge and reference material beyond the syllabus and classroom teaching. The teacher has not provided only subject knowledge but the teacher has provided knowledge about extracurricular activities. It will be beneficial for student for their overall personality development and for the enhancement the learning performance. According to Sathyendra Bhat, Ragesh Raju, Athokpam, Bikramjit, Rio D'Souza(2018). In the faculty of commerce and management accounting is the most practical oriented and important subject. While teaching this practical oriented subject teacher has face difficulties to take more & more examples with various adjustments and to maintained the attention of the students using the conventional method. In this subject the theoretical concepts is implemented in solution but the students are not interested to do theory they focus on solving the examples. Due to that the result of this subject is decrease in university level examination and also the student can not apply their knowledge in the industry they could not obtained the sufficient job opportunities.

Due to industrial standards and requirements the curriculum is increasing hence it cannot complete in given schedule by the university. Accounting subject is practical orientated so it is not completed in given schedule of university. For solve these inherent problems the researcher use the Google classroom for the teaching and revision of the whole syllabus. For this study the researcher has share the experience of Google class room which is created for second and third year students of commerce faculty for the subject of Accounting.

ADVANTAGES OF GOOGLE CLASSROOM

- Connect with students in a controlled, secure environment.
- Conduct discussions and chats (where/if allowed).
- Moderate responses to discussions to ensure safety and appropriateness.
- Post links and questions quickly and easily.
- Use a medium in which students feel comfortable and familiar.
- Provide teachable moments on netiquette (professional language vs. Facebook language) in context.
- Demonstrate real world applications with networking.
- Teacher and students won't have required huge amount of paper for uploading and submission of assignment. Paperless teaching -learning process so green environment is maintained.
- Time saver of teacher and students.
- Accessible at anywhere and with any tool(compute, laptop, android phone.)
- Simulation teaching learning activity can be done through google classroom.
- The extra curious students can get deep knowledge beyond the syllabus.
- Students can do their activity as per their space, speed and motivation.

OBJECTIVE OF RESEARCH PAPER

The purpose of the study is to analyze the use of Google classroom for Accounting subject (with Special Reference undergraduate students.)

HYPOTHESIS

1. There is correlation between motivation of study and Use of Google classroom.
2. The Use of Google classroom positively influences on improves the academic performance.

Page 48

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

LITERATURE REVIEW

The researcher have gone through the previous studies related Google Classroom. In globalization and technology era use of ICT is vital instrument in educational sector for teaching learning. However, some previous study shows the Google Classroom is very useful for teaching-learning.

Shaharane, Jamil, & Rodzi (2016) analyzed Google classroom's active learning activities after using TAM (Technology Acceptance Model) to study the effectiveness of the activities posted on the platform. Results of study that comparative performance of Google classroom was far better in the areas of communication, interaction, perceived usefulness, ease of use and overall students' satisfaction.

K. M. Diccio (2016) has shown in its study that Google classroom can have an effective role in developing the learning abilities with learning disabilities and he has proposed that studies can improve vocabulary development and unit test.

Espinosa, Estira, & Ventayen (2017) conducted a research to evaluate the functionality of Google classroom as a Learning Management System (LMS). The study found that cost was the primary reason for the adoption. Collaborative learning through assignments was viewed as an extremely effective tool for enhancing student engagement.

S. Heurungrote, P. Jakkaw, and S. Assawaboomee (2017) have studied the domain of self learning and self development. This study has emphasis on the role of Google classroom as self directed learning tool for chosen course. It has found that self satisfaction on the student's behalf is evident when it comes to the usage of classroom due to its usefulness, easy to use and its practicality in accomplishing the intended task.

Shampa Iftakhar (2018) has analyzed that for a successful implementation of Google Classroom both teacher and learners must have positive attitude towards technology for instructional purposes.

The analysis of the results of questionnaire indicate that this study can be effective in understanding and evaluating teachers and learners perspective to ensure quality teaching and learning through Google Classroom.

So far to the review of literature all the research conducted on Google classroom indicated a positive response from the students.

RESEARCH METHODOLOGY

Case study method is used for this study. Purposive sampling method is used for study. For this study 30 students were selected from second and third year B.Com. 27 students were filling up Google form. They were all in same age group. All are Marathi Medium students. The students are semi urban and rural area and socio economically backward but all have Smart Phone. Most of the students are quite friendly with net browsing with their mobile. They frequently use some social networking sites like Face book, Instagram, Whats App etc. All of them have Gmail account but some students are not familiar of net browsing. The data collected with the help of Google form. 16 items are included in form. For the study the motivation of study, user friendliness, use of Google classroom and behavioral intention these variable fixed. For the analysis of data percentage method is used.

FINDING OF THE STUDY

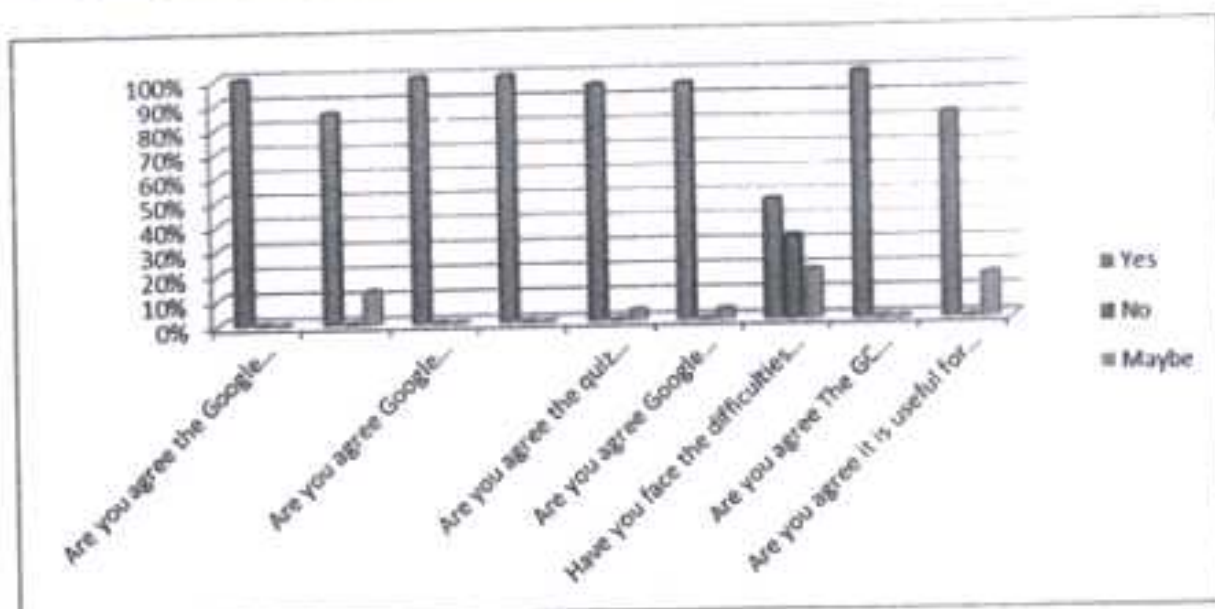
Sr.No	Particulars	Yes	No	Maybe
1	Are you agreeing the Google classroom is save time of study?	100%	0%	0%
2	Are you agree using Google classroom I studied hard topic with the help of youtube /other learning material?	86%	0%	13%
3	Are you agreeing Google classroom is easy for use.	100%	0%	0%
4	Are you agree for the study and Extracurricular activity I have use the GC frequently.	100%	0%	0%
5	Are you agreeing the quiz competitions are useful for Performance	96%	0%	4%

Page | 47

IQAC Coordinator
 NSPM Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
 Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
 N.S.PM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

	enhancement?			
6	Are you agreeing Google Classroom is useful for practical orientated course?	96%	0%	4%
7	Have you face the difficulties using the GC?	48%	33%	19%
8	Are you agree The GC motivated me to do deep study of course?	100%	0%	0%
9	Are you agreeing it is useful for all subjects?	83%	0%	17%

The above table and graph reveals that.

- 100% students said that the use of Google classroom is easy for use. it's save study time if motivated to student to deep study use frequently.
- 48% students are agree to they have face the difficulties using Google classroom. 33% students don't have any problem. 19% students cannot give opinion about using Google classroom.
- 96% students agreed that quiz competition and extracurricular activity enhance the academic performance.
- 83% students agreed that Google classroom is useful for all subjects.

Sr.No	Particular	SA	A	N	DA	SDA
10	Are you agreeing that the GC enhance me to complete the assign task within time?	18%	77%	5%	0%	0%
11	Are you agreeing GC is easy for use so I am interested to use frequently?	27%	73%	0%	0%	0%
12	Are you agree Google classroom is convenient and user friendly?	27%	68%	5%	0%	0%
13	Are you agreeing GC is enhancing the learning efficiency?	18%	73%	9%	0%	0%
14	Are you agree after using the GC my academic Performance is increased?	18%	82%	0%	0%	0%

Leena Pandhare

Under this system students have to submit assignments for 40-50 marks when the students prepare assignment there is question about originality of the work. This concern can be overcome by applying plagiarism check on assignments in order find out the novelty of the work with the help of Google classroom and method. This CBCS is also implemented at undergraduate level the use of Google classroom by teacher and students is improve the overall quality of education.

In the faculty of commerce and management accounting is the most practical oriented and important subject. While teaching this practical oriented subject teacher has face difficulties these difficulties are overcome through google classroom. The teacher can take more & more examples with various adjustments and to maintained the attention of the students and also motivated the students for learn theory for practical work through using the google classroom so, the student can enhance the skills with participative learning.

REFERENCES

- 1) I. N. M. Shaharane, J. M. Jamil, and S. S. M. Rodzi, "The Application of Google Classroom as a Tool for Teaching and Learning," vol. 8, no. 10, pp. 5-8, 2016
- 2) K. M. Diccio, (2016) "The effects of Google Classroom on teaching social studies for students with learning disabilities," Rowan University, 2016.
- 3) S. Hemrungrote, P. Jakkaew, and S. Assawaboonmee, "Deployment of Google Classroom to Enhance SDL Cognitive Skills : A Case Study of Introduction to Information Technology Course," in Digital Arts, Media and Technology (ICDAMT), International Conference, 2017, pp. 200-204, <https://doi.org/10.1109/ICDAMT.2017.7904961>
- 4) Shampa Iftakhar, (2016) "GOOGLE CLASSROOM: WHAT WORKS AND HOW?" Journal of Education and Social Sciences, Vol. 3, (Feb.) ISSN 2289-9855
- 5) Kaukab Abid Azhar and Nayab Iqbal (2018) "Effectiveness of Google Classroom : Teachers perception" , Prizren Social Science Journal , Vol.2, Issue 2 May -Aug 2018 ISSN 2616-387X
- 6) Rana A. Saeed Al-Marouf and Mostafa Al-Emran (2018), " Students Acceptance of Google Classroom: An Exploratory Study using PLS-SEM Approach" IJET- Vol. 13, No. 6, 2018
- 7) Sathyendra Bhat, Ragesh Raju, Athokpam, Bikramjit, Rio D'Souza (2018) , "Leveraging E-Learning through Google Classroom: A Usability Study" Journal of Engineering Education Transformations , Volume 31 , No. 3, January 2018, ISSN 2349-2473, ISSN 2394-1707

IQAC Coordinator
NSP's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422101

Vidya Vikas Mandai's

Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya, Karmala, Dist. Solapur, Maharashtra
and
Punyashlok Ahilyadevi Holkar Solapur University, Solapur, Maharashtra

Jointly Organized

One Day National Seminar

BEST PRACTICES FOR PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS FACULTY DEVELOPMENT IN THE COLLEGE

CERTIFICATE

This is to certify that *Mr./Mrs./Miss./Dr. patil yogendra shivajirao*.....
of *NSPM's LAD Arts & commerce mahila mahavidyalaya, Nashik*
has presented his/her paper *Importance of counseling and motivation for*.....
Participation of women in sports
in this *One Day National Seminar* held on *15th February 2020*

Hon. Mr. Vilasrao Ghumare (Sir)
(Secretary, Vidya Vikas Mandai, Karmala)

Deena Sardhane
PRINCIPAL
N.S.P.M's LAD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Road, Nashik Road-422101

Dr. Laxman B. Patil
(Organizing Chairman)
Principal Y.C.M Karmala

Vinod Kulkarni
Dr. Atul T. Lakde (OACC Coordinator)
N.S.P.M's LAD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Road, Nashik, Road-422 101
(Organizing Secretary)
Director of Physical Education & Sports

Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya Karmala Dist. - Solapur

Attendance Letter

To Whom It May Concern

This is to certify Mr/Mrs/Dr. Yogendra S Patil
of N.S.P.M.'s (A&C) Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road.
has attended the national seminar conducted by our college on 15 February 2020.

B. N. Patil
Organizing Secretary

[Signature]
IQAC Coordinator
N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

[Signature]
PRINCIPAL

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

3.3.7

SAVITRIBAI PHULE PUNE UNIVERSITY
(FORMERLY UNIVERSITY OF PUNE)

BOARD OF SPORTS & PHYSICAL EDUCATION

Near BCCA, Ganeshkhind, Pune - 411 007.
(Fax No. 020-25697511, Tel. No. 020- 25601143, 25601142)

Ref. No. UBS/1528/नाशिक

Date: 19th July, 2019.

RELIEVING ORDER

This is to certify that Prof. Yogendra Patil
of Late B. R. Deshmukh Mahila college, Nashik Road. has
attended the Seminar & Sports Training Camp Organised by Sangamner Nagarpalika Arts, D J
Malpani Commerce & B N Sarada Science College, Sangamner, Dist. Ahmednagar on behalf of
Savitribai Phule Pune University's Board of Sports & Physical Education held at Malpani Health Club &
Resort, Sangamner, Dist. Ahmednagar during the period from 17th July to 19th July, 2019 and was
relieved on 19.07.2019 at 03.00 p.m.

(Dr. Deepak B. Mane)
Director,
Board of Sports & Physical Education,
Dean, Inter-disciplinary Studies.

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

International Multidisciplinary E-research Journal

Role of Commerce, Management & Technology in Modern World

Organized by

Shegaon Education Society's

Seth G. B. Murarka Arts and Commerce College,
Shegaon, Dist. Buldhana (M.S.)

1 International Conference of

Maharashtra State Commerce Association

Universities Commerce & Management Teachers Association, Gujarat

■ EDITOR ■

Dr. Anilkumar L. Rathod Professor Arvind N. Chaudhari
Dr. Rajkumar Sharma

Leena Pandhara

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Jai Road, Nashik Road-422101

Dr. Rajkumar Sharma
IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422101

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

1st INTERNATIONAL CONFERENCE
of
Maharashtra State Commerce Association
Universities Commerce & Management Teachers Association, Gujarat

Organized by
Shegaon Education Society's
Seth G.B. Murarka Arts and Commerce College, Shegaon, Dist. Buldhana (M.S.)

On
Role of Commerce, Management & Technology in Modern World
29th - 30th Nov. 2019

EDITORIAL BOARD
(only for this issue)

EDITOR

Dr. Anilkumar L. Rathod

Principal, Seth G.B. Murarka Arts and Commerce College, Shegaon, Dist. Buldhana (M.S.)

Professor Arvind N. Chaudhari

Principal, Arts, Commerce and Science College, Bodvad

Dr. Rajkumar Sharma

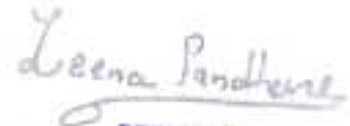
Conference Coordinator, Seth G.B. Murarka Arts and Commerce College, Shegaon, Dist. Buldhana (M.S.)

CHIEF EDITOR

Dr. Dhanraj T. Dhangar

MGV'S Arts, Sci & Comm College, Yeola, Dist. Nashik.

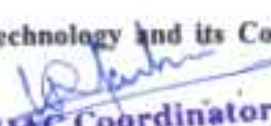

KyAC Coordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

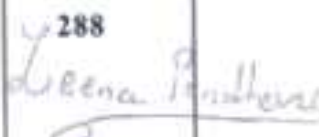

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

EDITORIAL POLICIES-Views expressed in the papers/ articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and assistant editor does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

051	Use of Information Technology by Women Entrepreneurs and Performance of MSME in India Prof. Ms. Sonali R. Limaye	235
052	Consumer Decision Making - A Descriptive Study S. B. Diwan S. S. Kawitkar	238
053	Entrepreneurship and Development Dr. Kamal C. Agrawal	242
054	Small Scale Entrepreneurship in India Dr. Mahesh M. Patel	246
055	Government and Private Organisation's Initiatives in Skill Development Programs for Maritime Hospitality Industry in Modern Era Prof. Pankaj Deshmukh Dr. Nandita Sapra	251
056	A Study on Innovative Transformation on Edtech at Higher Education Level Ms. Sarang Nilofer Mohd, Farook	256
057	Cashless Economy : A Step Ahead Towards Cashless Society Dr. Shyam Jivan Salunkhe	259
058	Online shopping : Challenges and Opportunities Ku. J. M. Bhagat	264
059	A Study of Factors Influencing on Online Shopping Behaviour Dr. Patil Mamataben Chandrakant	267
060	A Study on Spiritual and Religious E-Marketing in India Dr Rahul Kharabe	271
061	Marketing Services and Online Shopping Habits of Youngsters Dr. Karuna Deepak Kushare	274
062	Online Shopping - Challenges & Opportunities Dr. R. P. Gawai	279
063	Marketing Management in Online Shopping Prof. Dr. Rupesh M. Kurhakar	281
064	Impact of Social Media Marketing on Performance of Domestic Businesses in Jalgaon District Prof. Veena Pradip Bhosale	284
065	Waste Management Technology and its Commercial Aspect Dr. Sunita Tidke	288

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Marketing Services and Online Shopping Habits of Youngsters

Dr. Karuna Deepak Kushare
Associate Professor,
Late BRD Arts and Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik-Road

Introduction

Today's global environment the service sector plays vital role in economy. Service marketing has increase importance over the last decade with the advent of competition. A decade ago the competition was relatively less important to firm in service business however the competition has increased at an alarming rate in most service sector. In developing country like India, services have emerged as a key sector fueling growth & success of business houses. Many manufacturing companies like- Tata, Birla & Reliance have entered in service business. Internet marketing is conceptually different from other marketing channels and internet promotes a one to one communication between the seller and the end user with round the clock customer service. Today, business internet marketing is the fastest growing segment of online commerce. The major difference between traditional and online selling is the extent of interaction between the consumer and the seller. (Desti Kanniah and R.Shanti). Service sector emerged to meet the needs of manufacturing including the need of intermediaries who were essential for the distribution & transportation of manufacturers' goods to increasingly dispersed market. Therefore, this paper is prepared to give the detail information about traditional marketing services up to new generation marketing services as well as online shopping trends in young generation also studied. At this point, the growth of service sector & its impact on Indian economy as well as business organization is explained.

Objectives of Research Paper

1. To study the changing role of service industry from traditional to modern.
2. To study marketing mix in service marketing.
3. To know the type of products purchased by consumers through online shopping.
4. To analysis the factor affecting on consumer beaviour through online transaction.

Research Methodology

Survey Method used for research. 50 PG students are selected through random sampling for this research study. Primary data collected with the help of questionnaire and Secondary data collected with the help of various websites, books.

Marketing services & its distinctive features

Marketing services is treated as specialized task of marketing. A service is any act or performance that one party can offer to another that is easily tangible & does not result in the ownership of anything. Its product may or may not be tied to a physical product. The unique features of marketing services are given below:

- 1) Service is a performance.
- 2) Service do not involve any ownership transfers.
- 3) Intangibility
- 4) Heterogeneous services are performed.
- 5) Services cannot be stored there are no inventories in a service.
- 6) In a service a consumer is part of the production process & there is close relationship between service provider & customer.
- 7) In channel matters too, service differ significantly from product.

Changing role of service sector industry in India

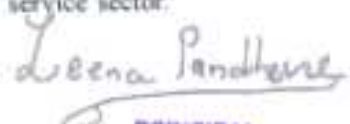
The service sector in India has been growing not only in volume but also in variety, sophistication & complexities which explained from traditional services & changing the growth up to new generation service sector.

Traditional Services

It includes following services which are available in India:

- 1) Utilities such as- electricity, water supply etc.
- 2) Transportation- rail, road, air etc.
- 3) Communication- post, telephone, broadcasting, telecasting etc.

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

- 4) Educational service
- 5) Accountancy service
- 6) Medical/ hospital services
- 7) Insurance & banking services
- 8) Financial services- brokerage, leasing etc.
- 9) Food, leisure & recreation services- restaurants, hotels, catering etc.
- 10) Legal services
- 11) Entertainment services- cinema, theatres, clubs, casinos, game Zones etc.
- 12) Distributive trade & retailing
- 13) Miscellaneous services like maintenance etc.

Modern Services

It includes following services:

- 1) Travel agency/ tour operators
- 2) Real estate
- 3) Advertising agency
- 4) Public relationship
- 5) Market research
- 6) Physical fitness/ health clubs
- 7) Car rental service
- 8) Courier services/ air express
- 9) Credit cards, ATMs

New generation services

It includes following services in which India adopted the modern technology for the development of the nation:

- 1) Business services/ BPO/ Call centers
- 2) Recruitment services/ HR outsourcing
- 3) Computer software/ solutions
- 4) Computer maintenance
- 5) Management consultancy
- 6) Technical consultancy
- 7) Management training
- 8) Computer & technical training
- 9) Cellur phone services
- 10) Value added telecom services
- 11) Fax
- 12) E-mail
- 13) Internet services
- 14) E- Commerce
- 15) Video conferencing

Marketing Mix in Service Marketing

A service marketer must develop strategies that satisfy needs & wants of customers. The aim of marketing is to satisfy customer need & marketers strive to deliver a complete offer that may involve a combination of some tangible & intangible products. The marketing mix concept has become widely accepted. Thus marketing mix services is comprised of following elements:

- 1) **Product (service):** The marketing of services can be successful only if there is a match between the service product from the customer point of view & suppliers' point of view. To find this, the service manager must grasp the following ideas:
  1. Service benefit
  2. Service offer
  3. Service forms
  4. Service delivery system
- 2) **Price:** In the case of products the term price is used for all types of goods but in the case of services different terms are used for example:

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Beshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Services	Pricing terminologies
Employee service	Salary / wages
Transportation	Fare
Insurance	Premium
Property use	Rent
Public utility	Tariff
Use of money	Interest

- Promotion:** A marketing manager must design promotion strategy. There are four used for promoting services like- advertising, personal selling, sales promotion & publicity. For promoting services some important points must be taken into consideration: use simple & clear message, stress on benefits of services, build on word-of- mouth communication, identify the services etc.
- Place (distribution):** Distribution channels for services are more direct. Distribution elements of service marketing mix are concerned with two main issues- accessibility & availability. Both criteria must be met in order to achieve successful service marketing. There are many services operate through middlemen like- hotels, airlines, LIC etc.
- People:** Consumers and service provider these peoples are actively involved in service marketing. Because complete satisfaction should be earned for the reason one customer influences others, leading to a chain reaction. Therefore, for making good service it has to performed right the first time & every time.
- Physical evidence:** The common element in these is that there are all physical, tangible & controllable aspects of services are organized. They constitute the physical evidence services.
- Process:** Process refers to the system by which the customer receives delivery of the services. In service, the process mainly involves adding value or utility for customers.

Impact of rapid growth of service sector in India

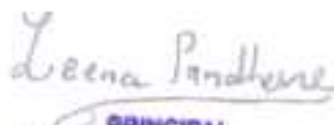
In India the service sector has emerged as the dominant component of the economy. In fact the services led growth has been the heart of great India story of recent years. Today, the service sector forms more than half of the economy, while the growth of the agricultural sector has been low & that of industry reasonably attractive, the service sector display very buoyant growth. The share of service in India & GDP growth is given in the following table:

Year	Share of service sector in GDP (per cent)
1955-56	25%
1980-81	36%
2000-01	46%
2008-09	53%
2018-19	54.3%

IQAC Coordinator
NSP's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422 101

The above table reveals that the growth of service sector is more than twice from 1955-56 to 2018-19. The growth of GDP is very fast because of the following reasons:

- Consumer durable services
- Best service quality to customer
- Growth of IT is mega service industry for the successful nation
- Competitive advantage in human resource will derive this growth.
- Promoting services through proper channel
- Different services offered to customers
- Prompt services are given at proper time & right person
- Services gives at minimum time & maximum output to the customer.

Leena Pandhare

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

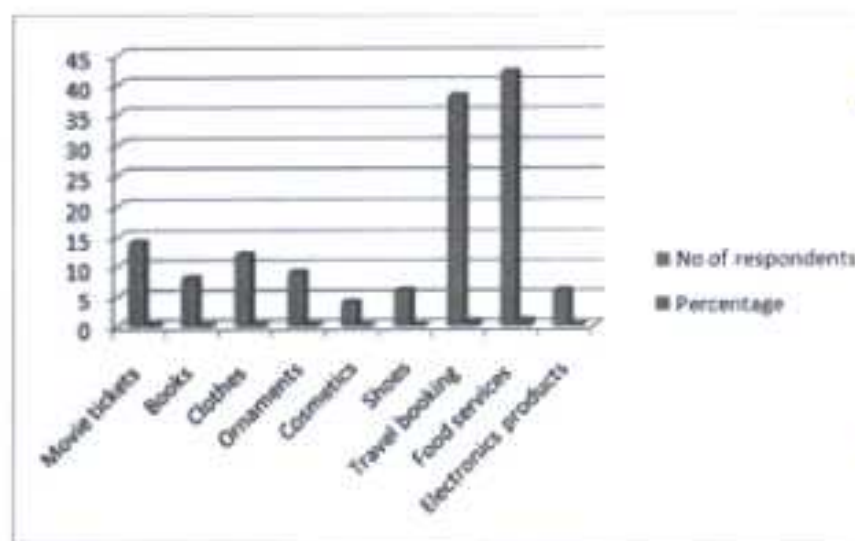

Habits of Online transactions

After analysis of data out of total number of respondent all respondents are use internet facility for online transactions. The study highlights the fact that the youngsters between the ages of 20-28 are mostly poised to use the online shopping.

1. Basically students are used taking information of various courses offered by various institutions and used the online facility for taking admission and paid fees/payment through online.
2. The following table shows that the type of purchase of products and services by respondents.

Type of products/services	No of respondent	Percentage
Movie tickets	14	28%
Books	8	16%
Clothes	12	24%
Ornaments	9	18%
Cosmetics	4	8%
Shoes	06	12%
Travel booking	38	76%
Food services	42	84%
Electronics products	06	16%

[Signature]
IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

[Signature]
PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

The above table and graph reveals that the various products and services purchased through online. The total number of products purchased by students online 84% purchased food, 76% students are booked their traveling tickets online. 28% booked movie tickets, 24% purchased clothes, 18% purchased ornaments, 16% purchased books, 16% purchased electronics product, 8% purchased cosmetics, 12% purchased shoes,

Most of the students from the upper middle class who resides in hostel for education they are purchased online products and services like food services, movie tickets, travel booking regularly. Other students also purchased various products and services.

Website for used for Purchasing

The various website used for purchased of products and services are e-bay, Amazon, Flipkart, Myntra, Future group, snapdeal, bigbaskets, maaptol India. etc out of that Amazon, Flipkart and Myntra these sites are very famous in youngsters. It is found that the majority of the students are purchased at the time of big promotional schemes offer by E-shops. It are cheaper compared to the market price with various discounts and offers.

Influencing factors affected on purchase decisions.

Various influencing factors are affected on the consumer behavior. The following factors are affected on purchase decision.

1. The study also discloses that the price of the products have the most influencing factor on online purchase.
2. The second most influencing factor is the security of the products,
3. The third most influencing factor on online purchase is Guarantees and Warrantees followed by delivery time and the next most influencing factor is reputation of the company, privacy of the information and nice description of goods.
4. The study highlights on the easy navigation and access on the internet with people liking for easy to access the online shopping and to be more convenient.
5. The study also reveals that majority of the respondent's buys clothes from flipkart.com and amazon.com which is thus one of the leading online shopping websites in India.

Conclusion

From the above discussion it is concluded that, there are so many changes down in service sector from traditional to modern services. Due to the drastic changes the growth of service industry is more than twice from 1955-56 to 2018-19. Modern or online services cost is less than traditional service. Online services are faster and time saving so consumers satisfaction level is higher. Therefore, the customers are accepted the fast growing services in this sector. The real test of service quality is customer satisfaction so, customer will keep coming back to the service & that will strongly recommended it to others.

References:

1. Pillai R.S.N. (2010) : Marketing Management, S.Chand publication, New Delhi.
2. Peterson, R.A., Balasubramanian, S. and Bronnenberg, B. J., "Exploring the implications of the Internet for consumer marketing", Journal of the Academy of Marketing Science, Vol. 25, No. 4: 329-346, 1997.
3. Philip Kotler "Winning on the Web", Web Metrics paper, 2002
4. Chen, Q., Clifford, S.J. and Wells, W., "Attitude Toward the Site: New Information", Journal of Advertising Research, Vol. 42, No. 2: 33-45, 2000.
5. Dr.R.Shanthi, Dr. Desti Kanniah Consumers' Perception on Online Shopping. Journal of Marketing and Consumer Research, ISSN 2422-8451 An International Peer-reviewed Journal Vol.13, 2015
6. www.google.com
7. www.wikipedia.com

IQAC Coordinator
NSPM Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jali Road, Nashik Road-422101

3.3.3
(3.3.2)

Proceedings
of
National Conference
on

**Exploring New Dimensions In Teaching-
Learning for Quality Education**

8th and 9th June, 2019

Under Aegis of All India Council for Technical Education,
New Delhi

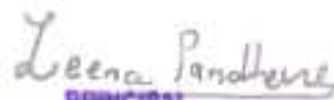
Organized By

K. K. Wagh Education Society's
**K. K. Wagh Institute of Engineering Education
& Research, Nashik (Maharashtra)**

In Association with
Engineering Education Foundation

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

National Conference
on

Exploring New Dimensions in Teaching-Learning for Quality Education

Patron

Hon. Dr. Anil Sahasrabudhe, Chairman, AICTE, New Delhi
Hon. Shri. Balasaheb Wagh, Chairman, K.K. Wagh Education Society, Nashik

Convener

Dr. K. N. Nandurkar, Principal, KKWIEE&R, Nashik

Editor

Prof. Sunil Kute

Editorial Board

Dr. P. J. Pawar
Prof. Vaibhav S. Gaikwad
Prof. N. S. Wakchaure
Prof. A. D. Mandlik

National Advisory Committee

- Prof. Dileep Malkhede, AICTE, New Delhi
- Prof. Abhay Wagh, Director, DTE, MS
- Prof. V. B. Sharma, Vice Chancellor
Amity University, Haryana
- Prof. D. N. Singh, IIT Bombay
- Prof. Sushma Kulkarni, RIT, Sakrale
- Prof. S. B. Singh, BITS, Pilani
- Prof. Prafulla Pawar, SP Pune University
- Prof. Pradeep Kumar, NIT, Hamirpur
- Prof. Subhash Yargal, NIT, Surathkal
- Prof. Nitesh, NIT, Silchar
- Prof. Sudisht Mishra, NERIST,
Nirjuli, Itanagar
- Prof. N. Suresh, NIE, Mysore.
- Prof. Aruna Rawat, U.T. RGPV, Bhopal
- Prof. T. Visalakshi, Bennett University,
Greater Noida
- Prof. S. V. Deodhar, Indore.
- Prof. Suhasini Medhekar, COEP, (Pune)
- Prof. Purnanand Saikar,
Goa Engg. College
- Prof. S. Mukhopadyay,
Govt. COE, Chandrapur
- Prof. Suresh Ukarande, Dean,
Science & Tech, Mumbai University.
- Prof. Rajendra Magar, Kalsekar
Technical Campus, Mumbai.
- Prof. Priyanka Jadhav, Tema Engg.
College, Navi Mumbai.
- Prof. Uttam Kalwane, MIT, Aurangabad

[Signature]
IQAE Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

[Signature]
PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Disclaimer:

The views expressed in the seminar book are those of author's and not the publishers or the Editorial Board. The readers are informed; editors or the publishers do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work. The articles/papers published in the seminar book are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the Organizing Secretary.

ISBN : 978-93-88441-93-3

Printing & Published by:

Success Publications

Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,

Opp. Prabhat Theatre, Pune - 411030.

Contact - 9422025610, 8390848833, 020-24433374, 24434662

Email- marketing@sharpmultinational.com

Website- www.sharpmultinational.com

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Employing Google Classroom for Under Graduate Students (with Special Reference to Commerce Students)

Dr. Karuna Deepak Kushare

Associate Professor,
LBRD Arts and Commerce
Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road,
Email- karunakushare@yafnu.com
Track No: 01

Track Name: Different dimensions of Teaching-Learning

Abstract

In the modern world the technology is used in anywhere and everywhere. Technology is used in every sector of economy. The most interesting aspects of trends are that education sector are adapting to technology at rapid pace. ICT has become an integral part of today's teaching learning process. Effective use of technology can provide to the students for developing their dynamic personality and also the renew teacher enthusiasm. The role of ICT in the education sector is becoming more and more important. It will continue to grow and develop in 21st century. Google has provided various platforms for education sector there the classroom teaching can do wonderful with the implementation of and usages of technology. In the modern world everything is available on the screen therefore it the current trend is to learn online. With the help of various Apps teacher impart the curriculum with theoretical and practical knowledge. With the use of ICT in teaching learning for the enhancement of students knowledge teacher has takes assignments rather than time schedule allotted by the university for every subject. This study has been carried out to assess the uses of Google classroom for Advance Accountancy students of commerce faculty at undergraduate level. For this study the researcher has prepared questionnaire. The questionnaire collected from 30 students. After using the Google classroom the motivation of the students about updated study is increased. It is very user friendly. The students has been completed their given assignments in time. The study provides the effectiveness for enhancing academic performance. Also the students did the detail study of theoretical parts which is not done before using the Google classroom.

Keywords : ICT, Google Classroom,

Introduction

Technology is integral part of the 21st generation. ICT has become an integral part of today's teaching learning process. Effective use of technology can provide to the students for developing their dynamic personality and also the renew teacher enthusiasm. The widespread use of technology has generated interested in many researcher and academicians to explore the ways teacher can use that

technology prowess to enhance the learning of students. (Kaukab Abid Azhar, Nayab IQBAL, 2018) Google has provided Google suite for Educational purpose. In 2014 the Google launched the Google Classroom. From March 2017 Google classroom was available for Google personal Accounts and particularly for standard Gmail Accounts. The popularity of Google classroom is increasing day by day however there are limited use but it is very useful for enhancement of teaching-learning performance. The blended learning style of teaching provides various advantages over traditional method of teaching. The most important advantage is student centric, its accessibility, scheduling flexibility and adaptability for working.

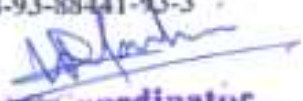
Google Classroom

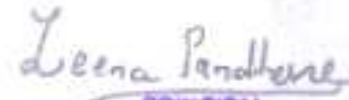
Google classroom is a free educational blended learning platform provided by Google company. Google Suite for Education includes Google App tools like Drive, Gmail and Docs [8], Forms, Sheets and Slides that can be collaborated with apps like Google Classroom and YouTube which provide a vast variety of knowledge and information for students and teachers alike. A teacher can create Google classroom for every subject comprising of all the students of specific class and can also include other teacher of the same subject. Through this class the teacher can provide the additional knowledge and reference material rather than classroom teaching. The teacher has not provided only subject knowledge but the teacher has provided knowledge about extracurricular activities. It will be beneficial for student for their overall personality development and enhance the learning performance. According to Sathyendra Bhat, Ragesh Raju, Athokpam, Bikramjit, Rio D'Souza (2018). Due to industrial standards and requirements the curriculum is increasing so it cannot competed given schedule. Accounting subject is practical orientated so it is not completed in given schedule of university. For solve these inherent problems the researcher use the Google classroom for the revision of the whole syllabus. For this study the researcher has share the experience of Google class room which is created for last year students of commerce faculty for the subject of

ISBN : 978-93-88441-93-3

210

KKWIEER, Nashik

IQAC Coordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Advance Accounting its created at the time of revision. After three months the experiences are analyzed.

Advantages of Google classroom

- Connect with students in a controlled, secure environment.
- Conduct discussions and chats (where/if allowed).
- Moderate responses to discussions to ensure safety and appropriateness.
- Post links and questions quickly and easily.
- Use a medium in which students feel comfortable and familiar.
- Provide teachable moments on netiquette (professional language vs. Facebook language) in context.
- Demonstrate real world applications with networking.
- Teacher and students won't have required huge amount of paper for uploading and submission of assignment.
- Time saver of teacher and students.
- Accessible at anywhere and with any tool.

Objective of research paper

The purpose of the study is to use of Google classroom for undergraduate students. (with Special Reference to T.Y.B.Com Students)

Hypothesis:

1. There is correlation between motivation of study and Use of Google classroom.
2. User friendliness positively influences on behavioral intention to use Google Classroom.
3. The Use of Google classroom positively influences on improves the academic performance.

Literature Review.

The researcher have gone through the previous studies related Google Classroom. In globalization and technology era use of ICT is vital instrument in educational sector for teaching learning. However, some previous study shows the Google Classroom is very useful for teaching-learning. Shaharane, Jamil, and Rodzi (2016) analyzed Google classroom's active learning activities after using TAM (Technology Acceptance Model) to study the effectiveness of the activities posted on the platform. Results of study that comparative performance of Google classroom was far better in the areas of communication, interaction, perceived usefulness, ease of use and overall students' satisfaction.

Espinosa, Estira, and Ventayen (2017) conducted a research to evaluate the functionality of Google classroom as a Learning Management System (LMS). The study found that cost was the primary reason for the adoption. Collaborative learning through assignments was viewed as an extremely effective tool for enhancing student engagement.

K. M. Dicecco (2016) has shown in its study that Google classroom can have an effective role in developing the learning abilities with learning disabilities and he has

proposed that studies can improve vocabulary development and unit test.

S. Henringross, P. Jakkaw, and S. Assawaboonmee (2017) have studied the domain of self learning and self development. This study has emphasis on the role of Google classroom as self directed learning tool for chosen course. It has found that self satisfaction on the student's behalf is evident when it comes to the usage of classroom due to its usefulness, easy to use and its practicality in accomplishing the intended task.

Shampa Ifakhar (2018) has analyzed that for a successful implementation of Google Classroom both teacher and learners must have positive attitude towards technology for instructional purposes.

The analysis of the results of questionnaire indicate that this study can be effective in understanding and evaluating teachers and learners perspective to ensure quality teaching and learning through Google Classroom.

So far to the review of literature all the research conducted on Google classroom indicated a positive response from the students.

Research Methodology:

Survey research method is used for this study. Purposive sampling method is used for study. For this study 30 students were selected from last year B.Com 27 students are fill up google form. They were all in same age group. All are Marathi Medium students. The students are semi urban and rural area and socio economically backward but all have Smart Phone. Most of the students are quite friendly with Net browsing with their mobile. They frequently use some social networking sites like Face book, Instagram, Whatsup. All of them have gmail account (which is opened at time of NAAC work) But some students are not familiar of Net browsing. The data collected with the help of Google form. 16 items are included in form. For the study the motivation of study, user friendliness, use of Google classroom and behavioral intention these variable fixed. For the analysis of data percentage method is used.

Finding of the study :

No	Particulars	Yes	No	Maybe
1	Are you agree the Google classroom is Save time of Study?	100%	0%	0%
2	Are you agree Using Google classroom I studied hard topic with the help of youtube/other learning material?..	86.4%	0%	13.6%
3	Are you agree Google classroom is easy for use.	100%	0%	0%
4	Are you agree for the study and Extracurricular activity	100%	0%	0%

ISBN : 978-93-88441-93-3

IQAC Coordinator
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
 Nashik Road-422 101

KKWIEER, Nashik
Leena Parbhare
PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

National Conference on Exploring New Dimensions in Teaching Learning for Quality Education

	I have use the GC frequently?			
5	Are you agree the quiz competitions are useful for Performance enhancement?	95.5%	0%	4.5%
6	Are you agree Google Classroom is useful for practical orientated course?	95.5%	0%	4.5%
7	Have you face the difficulties using the GC?	47.6%	33.3%	19%
8	Are you agree The GC motivated me to do deep study of course?	100%	0%	0%

9	Are you agree It is useful for all subjects?	82.6%	0%	17.4%

The above table reveals that,

- 100% students said that the use of Google classroom is easy for use, its save study time, it motivated to student to deep study use frequently.
- 47.6% students are agree to they have face the difficulties using google classroom. 33.3% student don't have any problem. 19% student cannot give opinion about using Google classroom.
- 95.5% students agreed that quiz competition and extracurricular activity enhance the academic performance.
- 82.6% students agreed that Google classroom is useful for all subjects.

5.

No	Particular	SA	A	N	DA	SDA
10	Are you agree that the GC enhance me to complete the assign task within time?	18.2%	77.3%	4.5%	0%	0%
11	Are you agreeing GC is easy for use so I am interested to use frequently?	27.3%	72.7%	0%	0%	0%
12	Are you agree Google classroom is convenient and user friendly?	27.3%	68.2%	4.5%	0%	0%
13	Are you agreeing GC is enhancing the learning efficiency?	18.2%	72.7%	9.1%	0%	0%
14	Are you agree after using the GC my academic Performance is increased?	18.2%	81.8%	0%	0%	0%
15	Are you agreeing the extracurricular activity uploaded on GC was useful for my overall development?	22.7%	72.7%	4.5%	0%	0%
16	As per my opinion E- learning increased the academic performance.	16.7%	79.2%	0%	4.1%	0%

The above table reveals that, Near about 73 to 80% students agreed and Similarly 11 to 22% students are strongly agree that the Google classroom is easy for use so I am interested to use frequently, enhancing the learning efficiency, the extracurricular activity uploaded on GC was useful for my overall development, GC enhance me to complete the assign task within time so, E-learning/Google Classroom increased the academic performance of student. But 4.5% to 9% students are neutral about the using the Google classroom for quality improvement of education.

From the finding the motivation, enhancement of academic performance and use of Google classroom have positive fluencies. Use friendliness and Behavioral intention have also positive influences these hypothesis has been accepted.

Conclusion

Recently the Google suite provides Google Classroom platform for education it is very useful for students and teachers. Google classroom has cloud computing base so it have unlimited storage therefore student user friendly. Google classroom is effective and easy to use can get so many files uploaded files at a time. The important finding of the study was that it is very user friendly for students.

Regular use can enhance the performance of the students and teachers. Teachers can teach the students beyond the curriculum so the overall knowledge of the students is increased. It can be used by student as per their time and space. Teacher can do the reuse the material and save time for record keeping of the assignment submitted by the students. For active involvement of the students in Google Classroom teacher must have take active role. He has to upload extracurricular things with syllabus so students can attract G.C. In the handwritten assignment the teacher cannot find out the duplication of the work but through the use of plagiarism detective tools teacher can stop the academic dishonesty in the assignment submitted by the students. For the effective use of Google classroom in teaching-learning students and teacher must have to get training. The university has implemented the choice based credit system under this system students have to submit assignments for 50 marks when the students prepare assignment there is question about originality of the work. This concern can be overcome by applying plagiarism check on assignments in order find out the novelty of the work with the help of Google classroom and method. This CBCS will be implemented at undergraduate level at that time use of Google classroom by teacher and students will improve the overall quality of education.

ISBN : 978-93-88441-93-3

212

KKWIEER, Nashik

[Signature]
IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

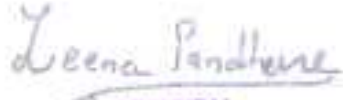
[Signature]
PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

References

- 1) I. N. M. Shaharance, J. M. Jamil, and S. S. M. Rodzi, "The Application of Google Classroom as a Tool for Teaching and Learning," vol. 8, no. 10, pp. 5-8, 2016
- 2) K. M. Diczco, (2016) "The effects of Google Classroom on teaching social studies for students with learning disabilities," Rowan University, 2016.
- 3) S. Hemrungsrote, P. Jakkaew, and S. Assawaboonmee, "Deployment of Google Classroom to Enhance SDL Cognitive Skills : A Case Study of Introduction to Information Technology Course," in Digital Arts, Media and Technology (ICDAMT), International Conference, 2017, pp. 200-204. <https://doi.org/10.1109/ICDAMT.2017.7904961>
- 4) Shampa Ifakhar, (2016) "GOOGLE CLASSROOM: WHAT WORKS AND HOW?" Journal of Education and Social Sciences, Vol. 3, (Feb.) ISSN 2289-9855
- 5) Kawkab Abid Azhar and Nayab Iqbal (2018) "Effectiveness of Google Classroom : Teachers perception", Prizren Social Science Journal , Vol.2, Issue 2 May -Aug 2018 ISSN 2616-387X
- 6) Rana A. Saeed Al-Marouf and Mostafa Al-Emran (2018), "Students Acceptance of Google Classroom: An Exploratory Study using PLS-SEM Approach" IJET- Vol. 13, No. 6, 2018
- 7) Satyendra Bhat, Ragesh Raju, Athokpam, Bikramjit, Rio D'Souza (2018) , "Leveraging E-Learning through Google Classroom: A Usability Study" Journal of Engineering Education Transformations ,Volume 31 , No. 3, January 2018, ISSN 2349-2473, eISSN 2394-1707

IQAC Coordinator
NSPM - Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422101

3.3.3
(332)

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Peer Reviewed, Indexed and Online Referred Journal
International Multidisciplinary E-research Journal

Opportunities and Challenges in Commerce & Management

■ GUEST EDITOR ■

Profssor Dr. Jyoti S. Rane

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Prof. S. O. Mali

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Dr. Yogesh V. Torawane

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

IQAC Coordinator

MSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Deena Pandhure
PRINCIPAL

M.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

31st NATIONAL CONFERENCE
of
Maharashtra State Commerce Association

Organized by

Khandesh Shikshan Mandal Sanchhit

School of Commerce & Management Science
Pratap College (Autonomous), Amalner

On

Opportunities and Challenges in Commerce & Management

18th - 19th January, 2020

EDITORIAL BOARD

(only for this issue)

GUEST EDITOR

Profssor Dr. Jyoti S. Rane

Principal, Pratap College (Autonomous), Amalner

EXECUTIVE EDITOR

Prof. S. O. Mali

School of Commerce & Management Science, Pratap College (Autonomous), Amalner

ASSOCIATE EDITOR

Dr. Yogesh V. Torawane

School of Commerce & Management Science, Pratap College (Autonomous), Amalner

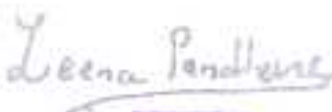
CHIEF EDITOR

Dr. Dhanraj T. Dhangar

MGV'S Arts, Sci & Comm College, Yeola, Dist. Nashik.

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

EDITORIAL POLICIES-Views expressed in the papers' articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

33.	A Study of Career Opportunities in Services Sector Dr. Manisha D. Bhingardive	153
34.	A Study of Digital Banking with special reference to E- Banking Services Dr. Eknath Kundlik Zhrekar, Dr. Elizabeth Mathews, Dr. Parag R. Karulkar	157
35.	A study on Perception of Individuals about Health and Life Insurance Dr. Eknath Kundlik Zhrekar, Arvind Ankush Shirke	161
36.	A Study on Textile Weaving Industry in Dhule District of Maharashtra State Priyanka Bhandari, Dr. Dinesh D. Bhakkad	167
37.	A study on Present Status of MSMEs in India and Way Forward Mrs. Lakshita Soni	172
38.	An Analytical Study on the challenges faced by Women Entrepreneurs in Business Ms. Rinky Rajwani	178
39.	Challenges And Opportunities In Commerce & Management Education Dr. Richa K. Kalyani	182
40.	The Skill Development in Rural India: Opportunities and Challenges Prof. Dr. Manojkumar Jyotiram Gaikwad, Mr. Hitesh Suresh Thakare	186
41.	A Study of Customer's Perception Regarding Online and Offline Shopping with Reference to Nashik City. CMA. S. V. Shrimali, Dr. K. D. Kushare	189
42.	Tourism Opportunities in Alibaug Area of Raigad District in Maharashtra Nitin Ramchandra Wadhvande	193
43.	SWOT Analysis and Economic Empowerment of Person Dr. Vilas S. Epper, Dr. Shivprasad Dongre	198
44.	Impact on Digital Payment System Benefits and Issues (Special Reference of "Jaigaon District") Prof. Mukund S. Beldar	201
45.	Innovative Teaching-Learning Process for All-round Development of the Commerce and Management Students Dr. Sangita M. Jiwankar	204
46.	A Study of Financial Inclusion through Jan Dhan Yojana in Thane District Dr. G. Y. Shitole, Dr. Sanjay Ramraje	208
47.	A Study of Perception Difference among the Stakeholders towards the Impact of Marketing of Educational Services on Education with Special Reference to Chopda City. Prof. Chandrakant R Deware, Dr. Pavitra D. Patil	218
48.	Evaluation and Assessment Frameworks for Improving Universities Outcomes Challenges for Common Policy Mr. Dnyaneshwar Mohan Marathe, Prof. Dr. Rahul A. Kulkarni	227
49.	Study of D'Mart and its Impact on Consumers Special reference to New- Mumbai region Prof. Ravindra S. Netawate	231

A study of customer's perception regarding online and offline shopping with reference to Nashik city.

CMA. S. V. Shrimali
Assistant Professor (Commerce)
K. T. H. M. College, Nashik

Dr. K. D. Kishore
Assistant Professor (Commerce)
Late. B. R. D. Mahila Mahavidyalaya, Nashik

Abstract -

With the evolution of E-Commerce many foreign retailers have entered in Indian retail market. This has given rise to new value creation and better shopping experiences to the customers. This leads to increase in desire in the minds of customers causing a serious problem on small and medium scale retailers. Today's customer wants everything at their doorstep but with this sometimes they may get trapped in faulty buying. So it is important to study the customer's behavior regarding online and offline shopping.

Introduction -

India has the 5th largest retail sector in the world. This retail sector constitutes 15% of India's GDP. With the free entrant of foreign retailers and 100% FDI in Indian retail sector. Many foreign players have entered in Indian retail market. Online/Digital Marketing paves more attraction in the field of retail marketing. Giant players of retail market using E-commerce to sale their merchandise. With the invent of online marketing it is now easier for the customers to get the product at just one click with this waves of E-commerce the young generation is technology savvy and do not prefer to go to retail stores for purchasing. The big retail marketers using web based technology to sell their product at a very concessional rate and this creating problem of revenue to the small retailers. Nashik city is fast growing city in North Maharashtra with the development of industrial sector and increasing per capita income of the people. The growing size of population and standard of living of the people increases demand for consumable goods in the city. A most of the part of population consist of young generation who is ready to spend on themselves. The present study is undertaken to find out the satisfying elements for the customers to shop from alternative sources and to provide a guideline to offline retailers to increase their customer base.

Objectives -

1. To understand the needs of today's customers.
2. To study the marketing practices adopted by Online and offline retailers.
3. To understand the motivational factors for the customers for shopping.
4. To suggest ways for increase the customers of offline retailers.

Hypothesis -

1. Promotional schemes of E-commerce industry attract the customers.
2. High operational cost decreases the profitability of small scale retailers.
3. Unawareness of E-commerce affects the purchase behavior of customers.

Review of literature -

1. **Prof. Pritam P. Kothari, Prof. Shivganga S. Maindargi (2016)** 'A Study on Customers Attitude towards Online Shopping in India and its Impact: With Special Reference to Solapur City'. In their study they highlighted on factors which online Indian customers keep in mind while shopping. After completion of study Researchers found that cognition, sensed usefulness, comfort of use; sensed enjoyment and security are the five components which affect consumer perceptions about online purchasing
2. **Dr. Gagandeep Nagra, Dr. R Gopal (Volume 3, Issue 6, June 2013)** 'A study of Factors Affecting on Online Shopping Behaviour of Consumers'. The results of study reveal that on-line shopping in India is significantly affected by various Demographic factors like age, gender, marital status, family size and income. The results of the study could be further used by the researchers and practitioners for conducting future studies in the similar area.

Relevance of the study -

This study aims at providing good marketing opportunity to the small scale retailers who doesn't have the knowledge of emerging trends in commerce. The different ideas will help the marketers to establish a good repo with the customers and bringing loyal customers.

Scope and Limitations -

The retail sector comprises mainly two sectors organized and unorganized.

In the organized sector there is now the era of online and digital marketing which is known as E-commerce and unorganized sector comprises of offline retailers. The present research is limited to the customers from E-commerce and unorganized retail of Electronics section of Nasik Road area of Nashik City. For the study some customers from online and some from offline retail has been analyzed.

Research Methodology -

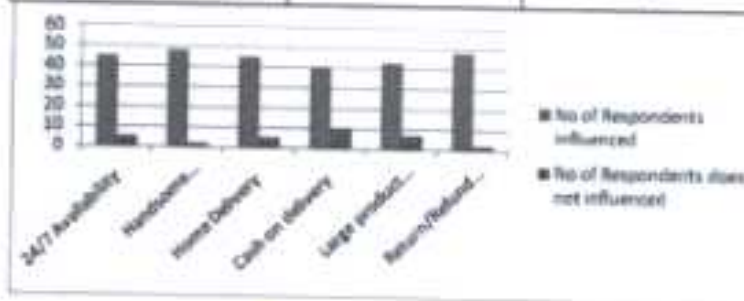
1. **Primary Data** - Collected by the researcher by asking questions to the customers of Electronics sections of retail sector. Near about 50 customers have asked questions related with the study.
2. **Secondary Data** - Various sources have been analyzed for related work conducted by researchers in this field including the government statistics.

Data Analysis -

1. Practices adopted by online retailers and its influence on the customer -

Practice	No of Respondents positively influenced	No of Respondents does not influenced
24/7 Availability	45	5
Handsome discounts	48	2
Home Delivery	45	5
Cash on delivery	40	10
Large product Assortment	43	7
Return/Refund facility	48	2

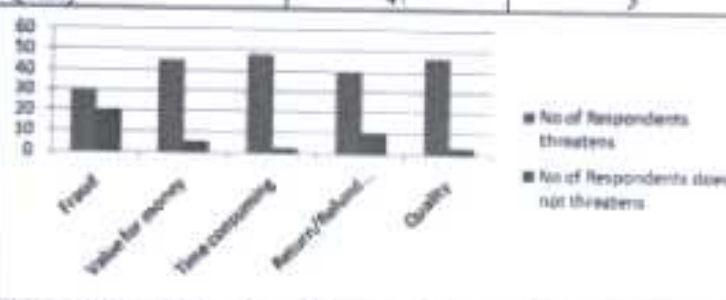

IQAE Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

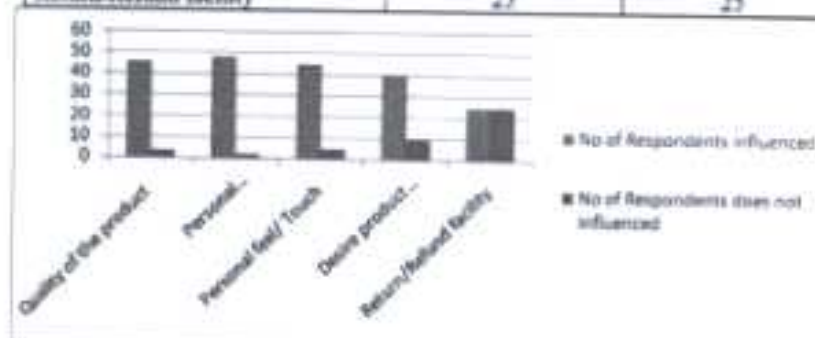
2. Practices adopted by online retailers that threatens the customer -

Practice	No of Respondents threatens	No of Respondents does not threatens
Fraud	30	20
Value for money	45	5
Time consuming	48	2
Return/Refund System	40	10
Quality	47	3

3. Practices adopted by offline retailers and its influence on the customer -

Practice	No of Respondents positively influenced	No of Respondents does not influenced
Quality of the product	46	4
Personal interaction- Suggestions	48	2
Personal feel/ Touch	45	5
Desire product availability	40	10
Return/Refund facility	25	25

4. Practices adopted by offline retailers that threatens the customer

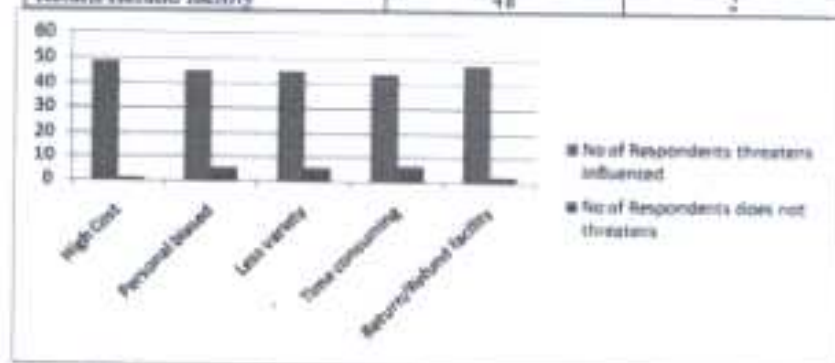
[Signature]
IQAC Coordinator
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
 Nashik Road-422 101

[Signature]
PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

Practice	No of Respondents threatens influenced	No of Respondents does not threatens
High Cost	49	1
Personal biased	45	5
Less variety	45	5
Time consuming	44	6
Return/Refund facility	48	2

Interpretations -

From the above tables 1: we came to know that near around 80-90% of the customers are attracted towards the promotional schemes offered by online retailers.

From the above tables 2: Even though customers prefer to buy from online retailers 70-80% customers threatens regarding some services of these online retailers.

From the above tables 3: Offline retailers still continue to have a share in the market. But they improve their services they can get more customers.

From the above tables 4: Some practices of offline retailers also threatens 70-80% customers to purchase goods from them.

Findings -

From the present study the researcher found that some promotional strategies that are adopted by the online retailer have major impact on today's customers as compare to the strategies adopted by the offline retailers. Today's customer is ready to spend on the purchases if goods are available with affordable prices with minimum efforts. The small and offline retailers can increase their customer base if they are user-friendly with the advanced technology.

Conclusion and Suggestions -

The unorganized retailers can develop their business models to attract customers through digitalization as well as by providing technology driven services and analyzing the recent trends. It will create employment opportunities at ground level and the customer will also get desired product. Customer could also make themselves away from online frauds.

References:

1. Aimol agfir, Verma Rekha and Chacko Nisha (2014), Consumers attitude towards online shopping, Research Journal of family, community and consumer sciences, ISSN-2320-902X, Vol-2(8)
2. Prashant Singh (2014), Consumers buying behaviour towards online shopping, ABHINAV-National Journal of Research in Commerce and Management, ISSN-2277-1166, Vol -III
3. Prof.Ashih Bhatti (2014), Consumers attitude towards online shopping in selected region of Gujarat, Journal of Marketing Management, ISSN-2333-6080, Vol.-02, and No.-02
4. www.statista.com
5. www.google.com

IQAC Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

ISSN: 2348-1390

NEW MAN

INTERNATIONAL JOURNAL OF
MULTIDISCIPLINARY STUDIES

VOL. 6 ISSUE 12 DECEMBER 2019

A PEER REVIEWED AND INDEXED E-JOURNAL

IMPACT FACTOR: 4.321 (IIJIF)

Editor-in-Chief

Dr. Kalyan Gangarde

Editor

Dr. Sadhna Agrawal

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Soc. Mahra Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Soc. Mahra Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

NEW MAN PUBLICATION

PARBHANI (MAHARASHTRA)

Contact: +91 9420079975 +91 9730721393 nmpublication@gmail.com

Full Journal Title:	NEW MAN INTERNATIONAL JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY STUDIES
FREQUENCY:	MONTHLY
Language:	ENGLISH, HINDI, MARATHI
Journal Country/Territory:	INDIA
Publisher:	New Man Publication
Publisher Address:	New Man Publication Ramdasnagar, Parbhani -431401 Mob.0 9730721393
Subject Categories:	LANGUAGES, LITERATURE, HUMANITIES, SOCIAL SCIENCES & OTHER RELATED SUBJECTS
Start Year:	2014
Online ISSN:	2348-1390
Impact Factor:	4.321 (IIJIF)
Indexing:	Currently the journal is indexed in: Directory of Research Journal Indexing (DRJI), International Impact Factor Services (IIFS) Google Scholar

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late B. D. Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya,
Jail Road, Nashik Road-422 101.

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late B. D. Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya,
Jail Road, Nashik Road-422 101

NMIJMS DISCLAIMER:

The contents of this web-site are owned by the NMIJMS and are only for academic publication or for the academic use. The content material on NMIJMS web site may be downloaded solely for academic use. No materials may otherwise be copied, modified, published, broadcast or otherwise distributed without the prior written permission of NMIJMS.

Academic facts, views and opinions published by authors in the Journal express solely the opinions of the respective authors. Authors are responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references and biographies/references. The editorial board or Editor in chief cannot be held responsible for any facts or possible violations of third parties' rights.

CONTENTS

---

1. Eastern Philosophy And Environment Conservation | **Gem Prasad Gurung**
2. Autobiographical Elements In Willa Cather's *The Song Of The Lar* |
Mrs. Renuka Sharma & Dr. Mahima Gautam
3. Baby Kamble's *The Prisons We Broke*: Expression Of Pains And Sufferings |
Kunj Bihari Ahirwar
4. Exploitation Of Women In Mahesh Dattani's "Bravely Fought The Queen" |
Amarnath K R
5. Law On Adultery In India: In Quest Of Gender Equality | **Sarvesh Soni**
6. Great Begining Of Cashless India | **Dr. Praveen Ojha**
7. Kanthapura As A Portrait Gallery | **Mrs. Arpana Gaur**
8. Humanistic Concerns In O'henry's Short Story 'The Last Leaf' | **Dr. Mamta Garg**
9. Modern Theatre As Liberation Of The Art |
Suresh Chandra Das R.S & Dr. Saravanan Velu
10. Bharati Mukherjee's Craftsmanship In Highlighting Location And Dislocation (Diaspora)
In Desirable Daughter | **Muzafar Ahmad Pandit**
11. Premchand's Feministic Attitudes Correlated To Domestic Violence And Sexual
Harassment | **Ram Khilari**
12. An Insight Into Sharat Chandra's Female Protagonists And Their Cinematization |
Sukriti Pal & Dr Archana Agrawal
13. Nostalgia As Quintessence Of Diaspora: Chitra Banerjee Divakaruni's *The Vine Of
Desire* | **Ms. Nomita Suresh Bilaye**
14. "Vihan A. Naik's Poetry Change Our Vision Of Life & Contemporary Values" | **Dr.
Brajesh Kumar Gupta**
15. Social And Cultural Stratifications And The National Politics: A Critical Study Of
Aravindadiga's *the White Tiger* | **Amit Soni & Dr. Ravi Kant Dwivedi**

16. The Importance Of Agony In Confessional Poetry | Shilpa Singh & Dr. Sadhana Agarwal
17. आर्थिक विकास का अभिन्न अंग - ऊर्जा संरक्षण | डॉ.(श्रीमती) वसुधा अग्रवाल
18. आधुनिक शिक्षणप्रणालीमध्ये संगीत एक दुआ | डॉ. वैश्वरी चव्हाळकर
19. ब्रिटीश राजवटीतील स्त्री विषयक कायदे आणि भारतीय स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा | परमेश्वर दत्तराव घादव
20. हिंदी तथा बंगला भाषाओं में कारक चिह्न : एक विश्लेषण | डॉ.संजय प्रसाद श्रीवास्तव
21. स्वतंत्रता संग्राम में इंदौर की महिलाओं की भागीदारी | डॉ. शुक्ला ओझा
22. कुमारविजयम् में तारकासुर | डॉ० नरोत्तम
23. उज्जैन नगर निगम की आर्थिक गतिविधियों का अध्ययन | डॉ. कंचन श्रीवास्तव, धनश्याम चौहान
24. विधानसभा मतदारसंघ पुनर्रचना समतोल विकासपुढील आव्हान | डॉ. जीवन भानुदासराव सोळंके

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

VOL 6 | ISSUE 12 | DEC. 2019

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101
www.newmanpublication.com

विधानसभा मतदारसंघ पुनर्रचना समतोल विकासापुढील आव्हान

डॉ. जीवन भानुदासराव सोळंके

के. वी. आर. डी. कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड

१ मे १९६० रोजी स्थापन झालेल्या महाराष्ट्र राज्याची भौगोलिक विभागणी कोकण, मराठवाडा, विदर्भ, छान्देश, पश्चिम महाराष्ट्र अशा प्रकारे असून या प्रत्येक विभागाचे काही खास पैलू आहेत. तशीच सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय, ऐतिहासिक भिन्नता आहे. प्रादेशिक व आर्थिक म्हणून काही भिन्न प्रश्नदेखील आहेत. परंतु मराठी भाषा हा त्यांना जोडणारा समान दुवा आहे. याच तत्त्वाने हे राज्य एकसंध असल्याचे दिसून येते. राज्याच्या निर्मितवेळेस तत्कालीन मुख्यमंत्री आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण यांनी घालून दिलेली नियोजनबद्ध विकासाची परंपरा अखंडपणे चालू राहिल, असे वाटत असतानाच अलीकडील काळात मातृ वेगवेगळ्या कारणामुळे राज्याच्या समतोल विकासापुढे अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. ती सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, कृषीविकासक औद्योगिक स्वरूपाची असून त्यापैकी राजकीय घटक हा वरील सर्व घटकांवर परिणामकारक ठरतो आहे. याचाच एक भाग म्हणून २००२ साली नेमलेल्या मतदारसंघ पुनर्रचनेचा राज्याच्या समतोल विकासापुढील आव्हान याविषयी विश्लेषण शोधनिबंधनात केले आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधाची उरिष्टे ही प्रामुख्याने

- १) राजकीय व्यवस्था व अर्थकारण यातील सहसंबंध पाहणे.
- २) राज्याच्या विधानसभा मतदारसंघ पुनर्रचनेचा समतोल समतोल विकासावर होणा-या संभाव्य परिणामाचा अभ्यास करणे व उपाय सुचविणे ही आहेत.

राजकीय व्यवस्था व आर्थिक विकास -

महाराष्ट्र राज्यात विभागनिहाय मोठ्या प्रमाणावर प्रादेशिक असमतोल हा विभिन्न कारणांनी निर्माण झालेला आहे. तो नैसर्गिक व मानवनिर्मित असा दोन्ही कारणामुळे देखील आहे. भौगोलिक स्थिती, हवामान, पर्यावरण ही नैसर्गिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय व आर्थिक ही मानवनिर्मित कारणे आहेत. या मानवनिर्मित घटकांवर सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक घटकांवर राजकीय घटक हा प्रभाव टाकतो असतो. राजकीय नेतृत्व कुशल, संघटन - चतुर असेल तर संबंधित भागाचा विकास वेगाने घडवून आणता येतो, अर्थकारणावर पर्यायाने विकासावर प्रभाव टाकण्याची कुवत राजकीय व्यवस्थेमध्ये असते, अशी जाणीव जेव्हा नागरिकांमध्ये निर्माण होते. या जाणवेला राजकीय कार्यक्षमता (political Efficacy) असे म्हटले जाते. राजकीय संस्कारीकरण अधिक परिणामकारक झाले तर ही जाणीव वाढीस लागते. म्हणून राजकीय धुरिण आपल्या संघटन बळावर, कौशल्यावर आपल्या मतदारसंघाचा, प्रदेशाचा विकास घडवून आणू शकतात. लोकशाही व्यवस्थेमध्ये निर्णयप्रक्रिया ही बहुमताच्या जोरावर पूर्ण होत असते. सत्तेत असणारे बहुमताच्या बळावर निर्णय घेतात, म्हणून आपल्या हितसंबंधाचे निर्णय पूर्णत्वाला नेतात. ते यशस्वी होतात, म्हणून अर्थकारण आणि राजकारण परस्पर विरोधी नसून ते पूरक आहेत, असे म्हटले तर वाकगे ठरू नवे.

IQAC COORDINATOR
Dr. J. V. Deshpande
V. O. S. P. S. Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

VOL. 6 | ISSUE 12 | DEC. 2019

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

राजकीय निर्णय हे सामाजिक हितसंबंध, भाषिक व प्रादेशिक भावना या घटकांवर संघटन बळाद्वारे घेतले जातात. हे संघटन बळ जेव्हा प्रोशिक पातळीवर येते, तेव्हा त्या भागाचे प्रश्न सुटण्यास मदत होते, म्हणूनच प्रस्तुत शोध निबंधात मतदारसंघ पुनर्रचनेच्या प्रादेशिक विकासापुढील आव्हाने कसे ठरते हे पाहता येईल.

राजकारणाचा प्रभाव शासकीय धोरणाव पडत असतो. धोरण निर्मिती बहुतांशपणे संघटन बळावर निर्माण होत असल्याने ज्या प्रदेशातून लोकप्रतिनिधी जास्त निवडून येतात, त्या भागाच्या समस्या, तेथील सामाजिक, आर्थिक, प्राकृतिक घटकांचे प्रतिबिंब त्या धोरणावर पडत असते. परिणामी ज्या भागाचे असे संघटित बळ नाही, तेथील प्रश्न, समस्या व इतर बाबी धोरणात येतीलच असे म्हणणे धारिष्ट्याचे ठरते. राजकीय नेतृत्व ज्या प्रदेशातून येते, त्या भागाचे प्रश्न सुटण्यास मदत होते. हे आपणास महाराष्ट्राच्या मागील ५० वर्षांच्या राजकारणाचे अवलोकन केल्यास दिसून येते. उदा. राज्याच्या राजकारणात पश्चिम महाराष्ट्राचे वर्चस्व राहिल्याने हा प्रदेश सर्वथे क्षेत्रात विदर्भ, मराठवाडा, कोकण यांच्या तुलनेत अग्रेसर राहिल्याचे दिसून येते. परंतु अता २००२ च्या पुनर्रचनेनुसार पश्चिम महाराष्ट्रासहित राज्य विभोमंडळात ग्रामीण प्रतिनिधीत्व कमी होणार असल्याने आगामी काळात महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासापुढे शहरीविरुद्ध ग्रामीण असा नवा प्रादेशिक वाद निर्माण होणार हे सध्याच्या मतदारसंघ पुनर्रचनेमुळे अधोरेखित होते.

मतदारसंघ पुनर्रचना आयोग -

मतदारसंघ पुनर्रचना आयोगातच परिसिमन आयोग असे देखील म्हटले जाते. निवडणूक आयोगाने पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकीच्या अहवालात मतदारसंघाच्या पुनर्रचनेबाबत सूचना करण्यासाठी एक स्वतंत्र आयोग नेमावा, अशी शिफारस केली होती. यानुसार भारतीय संसदेने १९५२ साली मतदारसंघ परिसिमन कायदा मंजूर केला. या कायदानुसार मतदारसंघ पुनर्रचना आयोगाचे तीन सदस्य असतील व त्यापैकी एक सदस्य हा सर्वोच्च न्यायालयाचा विद्यमान क्रिया निवृत्त न्यायाधीश असावा. दुसरा सदस्य उच्च न्यायालयाचा न्यायमूर्ती असावा. तिसरे सदस्य म्हणून मुख्य निवडणूक अूपक असावा. अशाप्रकारे आयोगाचे गठन असेल. हा आयोग लोकसभा व विधानसभा या सभागृहाची सदस्य संख्या निश्चित केल्यानंतर लोकसंख्येच्या आधारे समान लोकसंख्येचे लोकसभा व विधानसभा मतदारसंघ तयार केले जातात. परंतु हे करताना प्रादेशिक विभाग सलग राहतील, अशी अपेक्षा आहे. भारताला १९५२, १९६३, १९७३ आणि २००२ असे चार पुनर्रचना आयोगे गठित झालेले आहेत. या चारही आयोगांनी लोकसंख्येच्या आधारे मतदारसंघाची पुनर्रचना केली आहे. दर दहा वर्षांनी मतदारसंघ पुनर्रचना ही जनगणनेच्या आधारे करावी, अशी संवैधानिक तरतूद केलेली आहे.

महाराष्ट्रातील मतदारसंघ पुनर्रचना ही २००९ च्या निवडणुकीपासून अंमलात आलेली आहे. मतदारसंघ पुनर्रचना आयोगाने केलेल्या शिफारशीनुसार २००० पर्यंत हेच मतदारसंघ कायम राहतील (१९७६ ची राज्यघटना दुरुस्ती) अशी तरतूद केली होती. त्यामुळे १९८१ व १९९१ च्या जनगणनेनुसार लोकसभा व विधानसभा मतदारसंघाची पुनर्रचना झाली नाही. पुन्हा २००१ साली संसदेने कायदा करून २००१ च्या जनगणनेनुसार २०२६ पर्यंत मतदारसंघ कायम असतील, अशी शिफारस केली. त्यामुळे २०११ व २०२१ च्या जनगणनेनुसार मतदारसंघाची पुनर्रचना केली जाणार नाही, असे स्पष्ट होते. तसेच मतदारसंघाची संख्या वाढणार नाही, असेही बंधन संसदेने टाकल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्र आणि मतदारसंघ पुनर्रचना -

२००१ च्या जनगणनेनुसार लोकसभा व विधानसभा मतदारसंघाची पुनर्रचना करण्यात आली. एकूण लोकसंख्या घागिले २८८ विधानसभा मतदारसंघ प्रत्येक मतदारसंघात तीन ते साडेतीन लाख मतदार संख्या या सरासरीने नंदुरबार जिल्ह्यातील अक्कलकुद्यापासून सांगली जिल्ह्यातील जतपर्यंत प्रत्येक जिल्ह्याला तेथील

लोकसंख्येनुसार मतदारसंघ मिळत गेले व सहा विधानसभा मतदारसंघाचा एक लोकसभा मतदार निर्माण झाल्यामुळे महाराष्ट्राचे राजकारण बदलल्याचे दिसून येते.

मतदारसंघ पुनर्रचनेचे स्वरूप -

मतदारसंघ पुनर्रचना झाल्यामुळे राज्याच्या प्रादेशिक विभागाचे लोकप्रतिनिधीत्वाचे स्वरूप समजून घेण्यास मदत होईल. २००२ च्या किंवा त्यापूर्वीच्या सर्वथ मत्दारसंघ पुनर्रचना आयोगाने लोकसंख्या हा एकमेव निकष लावून पुनर्रचना केलेली असल्याने भौगोलिक क्षेत्रफल हा मुद्दा सोपा ठरतो आणि लोकसंख्यावळ हा आधार असल्याने ज्या भागात लोकसंख्या जास्त त्या प्रादेशिक भागाचे लोकप्रतिनिधीत्व अधिक राहणार हे उघड आहे. महाराष्ट्रात झालेल्या १९६२ ते २००४ च्या निवडणुकांवर नजर टाकली असता असे दिसून येते की, राज्य विधिमंडळात ग्रामीण महाराष्ट्राचे अधिक प्रतिनिधीत्व होते, मात्र २००२ च्या राज्य पुनर्रचनेमुळे बरेच कमी असणार व वापुडे प्रादेशिक पातळीवर होणारा पश्चिम महाराष्ट्रविरुद्ध विदर्भ, मराठवाडा असा संघर्ष कमी होऊन ग्रामीण विरुद्ध शहरी महाराष्ट्र असा होईल. महाराष्ट्र राज्य निर्मितीपासून अतापर्यंत झालेले बदल हे विविध पुनर्रचनेवरून स्पष्ट होतात.

तक्ता क्रमांक १

महाराष्ट्र राज्यातील विभागनिहाय विधिमंडळ सदस्य संख्या

विभाग	वर्ष १९६२
मुंबई शहर	२४
मराठवाडा	४२
विदर्भ	६६
पश्चिम महाराष्ट्र	१३८
एकूण जागा	२७०

स्त्रोत - आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण - लेखक व .म. सिरसीकर

वरील तक्तावरून असे दिसून येते की, १९६२ साली राज्य विधिमंडळाची एकूण सदस्य संख्या ही २७० एवढी असून मुंबई शहरातून २४ प्रतिनिधी विधिमंडळात जात असत व सर्वात जास्त पश्चिम महाराष्ट्र (कोकण, खान्देश मिळून)

१३८ प्रतिनिधी जात असत, तर मराठवाडा व विदर्भातून अनुक्रमे ४२ व ६६ प्रतिनिधी असत. संख्याबळाचा विचार केला असता राज्याच्या राजकारणावर पर्यायाने आर्थिक धोरणावर प्रभाव पश्चिम महाराष्ट्राचा होता, हे तेथील राजकीय नेतृत्व, सैद्धांतिक, सामाजिक, सहकार, वित्त, पायाभूत सुविधा यावरून स्पष्ट होते.

१९७३ साली नेमलेल्या पुनर्रचना आयोगाच्या शिफारशीनुसार एकूण सदस्य संख्या ही २८८ एवढी झाली, म्हणजेच एकूण सदस्य संख्या १८ ने वाढली, परंतु १९७६ साली केलेल्या घटना दुरुस्तीनुसार ही संख्या पुढे २००० पर्यंत कायम राहणार, अशी शिफारश केली व पुढे तीच शिफारस २०२६ पर्यंत लागू राहिल. २००१ ते २००२ च्या घटना दुरुस्तीवरून स्पष्ट होते. परंतु अनुसूचित जाती व जमातीच्या मतदारसंघात मात्र वाढ झाल्याचे स्पष्ट होते. १९६३ च्या मतदार पुनर्रचनेचे अवलोकन केले असता असे दिसून येते की, राज्य विधिमंडळात ग्रामीण महाराष्ट्राचे

INCHARGE PRINCIPAL

NSRF & L&S
www.nsmf.org
Arts, Com. & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road Nashik Road-422 101

बर्चस्व होते. त्यामुळे राज्याच्या आर्थिक धोरणावर शेती, सिंचन, सहकार, पायाभूत सुविधा, ग्रामीण विकास यांसारखे प्रश्न राज्याच्या अर्थपटलावर अग्रक्रमाने राहिले आहेत.

२००२ च्या मतदारसंघ पुनर्रचनेमुळे एकूणच राज्याच्या मतदारसंघाचे पूर्वीचे स्वरूप बदलून राज्य विधीमंडळात शहरी भागाचे प्रतिनिधीत्व हे ठळकपणे वाढल्याचे दिसून येते. राज्य विधीमंडळात शहरी भागातील प्रतिनिधीत्व वाढल्याने भावी काळात राज्याच्या अर्थकारणाची दिशा व विकासाचा अग्रक्रम बदलणार हे मात्र निश्चित. कारण राज्यशकट हा संख्याबळावर चालत असतो. म्हणून राज्याच्या विकासाचे धोरणे व संदर्भ बदलतील, हे मात्र नक्की पाहा.

तक्ता २

२००२ च्या मतदारसंघ पुनर्रचना आयोगानुसार राज्य विधानसभेचे शहरी व ग्रामीण मतदारसंघ संख्या

विभाग	ग्रामीण	ग्रामीण बदल	शहर	शहरी बदल	निमशहरी	एकूण
उत्तर महाराष्ट्र	०८	१७	०६	०२	०२	३५
विदर्भ	१४	२५	०९	०१	१३	६२
मराठवाडा	१५	२२	०४	०३	०२	४६
पश्चिम महाराष्ट्र	२३	२३	२०	०१	०३	७०
मुंबईसह कोकण	०५	१३	५३	०१	०३	७५
एकूण	६५	१००	९२	०८	२३	२८८

स्त्रोत - महाराष्ट्राच्या राजकारणाची पुनर्रचना (मतदारसंघाची पुनर्रचना)

संदर्भ -

२००२ च्या मतदारसंघ पुनर्रचना आयोगानुसार महाराष्ट्र विधानसभा मतदारसंघाची ग्रामीण व शहरी संख्या विचारात घेता १९६२, १९६३ च्या मतदारसंघ पुनर्रचना वेळी असणारी ग्रामीण महाराष्ट्राची सदस्य संख्या सातत्यपूर्ण कमी होते आहे. प्रचलित काळात ती अधिक असल्याचे दिसून येते. परंतु १९६२ ला मुंबई शहरातून २४ सदस्य विधानसभेवर निवडले जात. त्या वेळी सदस्य ठाणे जिल्ह्यातून जाणार हे तपशीलात गेल्यावर स्पष्ट होते. याचाच अर्थ असा होतो, १९८० च्या दशकांतर व १९९१ च्या धोरणाचा भाग म्हणून शहरी भागाकडे वेगारे बेरोजगाराचे लोंढे, शहरीकरणाचा वेग वाढल्याने लोकसंख्येत भर पडल्याने शहरी मतदारसंघ वाढले हे स्पष्ट होते.

मतदारसंघ पुनर्रचनेमुळे झालेले परिणाम -

- ❖ ग्रामीण महाराष्ट्रातील लोकसंख्या वाढीचा वेग कमी असल्याने सातारा, रत्नागिरी, सोलापूर, बीड, उस्मानाबाद, परभणी, यवतमाळ, गोंदिया, भंडारा, जळगाव, सिंधुदुर्ग, कोल्हापूर या जिल्ह्यातील विधानसभा मतदारसंघ कमी झाले.
- ❖ १९६२ व १९७३ ला असणा-या मुंबई व उपनगरात असणा-या २४ जागा आता मुंबई व नवी मुंबई येथे त्या ३६ एवढ्या झाल्या.
- ❖ ठाणे व (पालघर मिळून) जिल्ह्याच्या मतदारसंघात वाढ होऊन जी पूर्वी १३ होती ती २४ झाली. मतदारसंघाचे भौगोलिक क्षेत्रफळ कमी परंतु घनता जास्त असल्याने निधी जास्त मिळणार.

- ❖ केवळ लोकसंख्या निकष असल्याने मराठवाड्यातील परभणी, बीड, उस्मानाबाद, विदर्भातील यवतमाळ, चंद्रपूर, गडचिरोली, याशीम तसेच रत्नागिरी, सिंधुपुर्ग, धुळे या जिल्ह्यातील विधानसभा मतदारसंघाचे आकार (क्षेत्रफळ) वाढले. परिणामी निधी कमी पडणार.
- ❖ मुंबई, नवी मुंबई, ठाणे, पुणे, नाशिक, नागपूर, औरंगाबाद यांसारख्या शहरी जिल्ह्यातील प्रतिनिधीत्व वाढले. इतर एकूण सदस्य संख्येच्या ३३ टक्के सदस्य हे मुंबई, नवी मुंबई, ठाणे (पालघर), पुणे, नाशिक या जिल्ह्यातील असणार. याचाच अर्थ उर्वरित महाराष्ट्राला केवळ ६७ टक्के प्रतिनिधीत्व राहणार आहे.

मतदारसंघ पुनर्रचना आर्थिक विकासापुढील आव्हान म्हणून पुढील बाबी स्पष्ट होतात -

- ❖ शहरी भागातील प्रतिनिधीत्व वाढल्यामुळे विकासाचा अग्रक्रम बदलणार उदा. धरणातील पाणी वापर हा निकष पिण्यासाठी, शेतीसाठी, औद्योगिक क्षेत्रासाठी असा होता तो आता बदलून पिण्यासाठी, औद्योगिक क्षेत्रासाठी व उरले तर शेतीसाठी हा झाला.
- ❖ मुंबई, नवी मुंबई, ठाणे, पुणे, नाशिक या पाच जिल्ह्यात एकूण आमदार २८८ पैकी ९३ आमदार असल्याने सर्वाधिक निधी या जिल्ह्यांना मिळणार. क्षेत्रफळाने मोठे मतदारसंघ असलेल्या परभणी, बीड, उस्मानाबाद, गडचिरोली, धुळे, यवतमाळ, रत्नागिरी या जिल्ह्यांना तो कमी मिळणार, कारण आमदाराची संख्या कमी आहे. परिणामी या जिल्ह्यात असंतोष निर्माण होऊ शकतो.
- ❖ मतदारसंघ पुनर्रचनेचा महाराष्ट्राचा शहरी व ग्रामीण असा प्रादेशिक वाद निर्माण होऊ शकतो. कारण शहरी व ग्रामीण अशी तुलना केली असता ४५ टक्के शहरी व ५५ टक्के ग्रामीण आमदार आहेत.
- ❖ शहरी भागात नगरपालिका, महानगरपालिका, सिडको तर मुंबईसारख्या शहरांसाठी एम.एम.आर.सी.य. सारख्या संस्था असल्याने त्यांच्यामार्फत मोठा निधी प्राप्त होतो. ग्रामीण भागात अशा संस्था म्हणजे पंचायत समिती, जिल्हा परिषद या असतात. परंतु त्यांना मिळणारा निधी हा शहरी संस्थांपेक्षा कमी असल्याने तेथे आमदार निधी हा महत्त्वाचा आधार ठरतो. परंतु आमदार संख्या घटल्याने अनेक जिल्ह्यांचा निधी कमी होणार.
- ❖ शहरी भागातील मतदारसंघाचे क्षेत्रफळ ग्रामीण मतदारसंघापेक्षा लहान असते. शिवाय तेथे महापालिका, नगरपालिका यांसारख्या संस्था काम करत असल्याने अनेकदा आमदार निधी हा खर्च होत नाही. याउलट ग्रामीण मतदारसंघाचा आकार मोठा असतो. सरासरी क्षेत्रफळ शहरी भागाच्या अर्डीपट तेव्हा त्या क्षेत्रफळाचा विचार केला असता निधी अनेकदा पुरत नाही. त्यामुळे अनेकदा एका भागात काम केल्यावर दुस-या भागातील लोक नाराज होतात, म्हणून आहे तो निधीदेखील खर्च न करण्याची प्रवृत्ती निर्माण झाली आहे. हा विकासातील अडथळ्याच मानावा लागेल.
- ❖ शहरी भागातील विशेषतः मुंबई, ठाणे, नवी मुंबई या भागातील आमदारांची संख्या जास्त असल्याने व त्यातही विंगर मराठी आमदारा अधिक असल्याने व त्यांना साथ देणारे इतर शहरी आमदार भविष्यात येणव्या मुंबईची मागणी करू शकतात हे नाकारून कसे चालेल?
- ❖ वरील आव्हानांचा विचार केला असता महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासातील असमतोल, विकासाची दिशा व अग्रक्रम या बाबींचा विचार गांभीर्यपूर्वक करावा लागेल, यासाठी पुढील उपाययोजना करता येईल.
- ❖ मतदारसंघाची पुनर्रचना ही लोकसंख्या हा निकष लक्षात घेऊन केली जात असल्यामुळे भौगोलिक क्षेत्रफळ मोठ्या प्रमाणात असलेल्या मतदारसंघांना निधीचे प्रमाण वाढविणे अपेक्षित आहे. कारण क्षेत्रफळ मोठे असल्याने लागणारा निधीसुद्धा अधिक लागतो.
- ❖ शहरी भागात असणा-या समस्यापेक्षा ग्रामीण भागात असलेल्या प्रश्नाचे स्वरूप हे व्यापक असते. उदा. सिंचन, शेतीविषयक, आरोग्य यांसारख्या समस्या त्यामुळे या भागांना मतदारसंघांना दिला जाणारा सभान आमदार निधीची अट शिथिल करणे आवश्यक आहे.

- ❖ विकसित अंविकसित अशा मतदारसंघाचे स्वतंत्र सर्वेक्षण करून निधी वाटप झाले पाहिजे. सर्व आमदारांना दिला जाणारा समान निधी हे सूत्र बदलणे आवश्यक.
- ❖ गरज भासल्यास लोकसंख्या व भौगोलिक क्षेत्रफळ या दोन्ही बाबींचा मतदारसंघ पुनर्रचना आयोगाने विचार करावा. जेणेकरून मागास भागात असणारा असंतोष कमी होऊन राज्याच्या समतोल विकासाला गती प्राप्त होईल.
- ❖ मतदारसंघ पुनर्रचनेमुळे शहरी भागात मतदारसंघ संख्या वाढल्याने शहरात वाढलेली लोकसंख्या, त्यामुळे शहरातील ताण कमी होऊन राज्याच्या ग्रामीण भागाला अधिक निधी दिल्यामुळे विकासाला गती मिळेल व शहराकडे होणारे स्थलांतर कमी होण्यास मदत होऊन शहराचा विस्तार कमी होऊन तेथील विकासाला हातभार लागेल व राज्याचा समतोल प्रादेशिक विकास घडून येईल.

संदर्भ -

१. महाराष्ट्राची आर्थिक चळवळी २०१३-१४ महाराष्ट्र शासन
२. भारतीय अर्थव्यवस्था - राज्य कोळसे
३. महाराष्ट्राच्या नव्या राजकारणाची पुनर्रचना (मतदारसंघाची पुनर्रचना) लेखक - डॉ. प्रकाश पवार
४. दै. लोकसत्ता - धनंजय कोरसे यांचा लेख
५. आधुनिक महाराष्ट्राचे राजकारण - लेखक व.म. सिरसोकर
६. www.eci.gov.in
७. www.eci.mh.gov.in
८. www.maharashtraelection.2009.com

□□□

UGC-CARE List

Journal Details

Journal Title (in English Language)	Nibandha Mala
Journal Title (in Regional Language)	निबन्धमाला
Publication Language	Sanskrit
Publisher	Rashtriya Sanskrit Sansthan
ISSN	2277-2359
E-ISSN	
Discipline	Arts and Humanities
Subject	Arts and Humanities (all)
Focus Subject	Language and Linguistics

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Leena Pandhara
PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Jai Road, Nashik Road-422101

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L

R
E
S
E
A
R
C
H

F
E
L
L
O
W
S

A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

3.3.2
3-3-7
(3.3.4)

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

April 2020 Special Issue -246

Corona Warriors, Our Real Super Heroes

Stay Home Stay Safe Stay Alive

[Signature]
IOAE Coordinator
Mrs. Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422 101

Chief Editor -
Dr. Dhairaj T. Dhargar,
Assist. Prof. (Marathi)
M.S.G. Arts, Science & Commerce
College, Malegaon Camp,
Dist- Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bhurati Senasale-Nil, Bhusawal (Marathi)
Dr. Ruby Pawar, Goa (Konkani)

- Indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
  - Cosmos Impact Factor (CIF)
  - Global Impact Factor (GIF)
  - International Impact Factor Services (IIFS)

Leena Pandhure
PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

For Details Visit To: www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal

Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019)

Special Issue 246

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

E-ISSN :

2348-7143

April -

2020

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

April 2020 Special Issue -246

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

M.S.G. Arts, Science & Commerce

College, Malegaon Camp,

Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhode, Kinwat (Hindi)

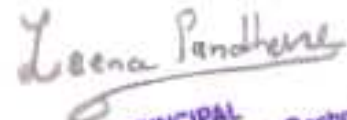
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jal Road, Nashik Road-422101

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Cover Photo (From Internet) : Corona Warriors, Our Real Super Heroes

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV'S Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors :

❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India

❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Bulgaria

❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, Hyderabad, India

❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.

❖ Dr. Anil Dongre - Head, Dept. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India

❖ Dr. Shalendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India

❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik, [M.S.] India

❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India

❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India

❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India

❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India

❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] India

❖ Dr. Sanjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]

❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] India

❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] India

❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Shikhedra, Dist. Nashik [M.S.] India

❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] India

❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabar Arts & Commerce College, Muktanagar [M.S.] India

❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindkheda [M.S.] India

Advisory Board -

❖ Dr. Marianna Kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.

❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon

❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India

❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.

❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.

❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore

❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India

❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road

❖ Dr. B. V. Game - Act. Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somayya College, Kopergaon

❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari

❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada

❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati

❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon

❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HOD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon

❖ Dr. Anand Dhangar - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule

❖ Dr. Anil Madgaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Yeola

❖ Dr. Swati Dhanraj Sonawane - Director, Swatidhan International Publications & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road, Dist. Nashik, Pin-422101

❖ Dr. Swati Dhanraj Sonawane - Director, Swatidhan International Publications & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road, Dist. Nashik, Pin-422101

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publications & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road, Dist. Nashik, Pin-422101
Email : swatidhanrals@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9689796238

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
English Section			
1	Seasonality and Parasitic Infection of Cestodes, Hexacanalids to Their Host Trygon Zugei From West Coast of India (MS)	R.R.Dandawate	06
2	Artefacts of the Imaginary : Berlin Wall in the Select Pop Cultural Texts	Prof. Ravindra Pratap Singh	13
3	Theme of Death in Beckett's Plays	Prof. Nitin Gohad	18
4	Empowerment of Women through Sports	Dr. Smita Chaudhari	22
5	Effect of Omission on General Theme in English Translation of <i>Yayati</i>	Mr. Anand Sanap	25
6	Evaluation of Pigmy Agents Human Resource Aspects in NACC Societies	Dr. B. S. Salunkhe	28
7	Evaluation of Rice Productivity in Gondia District of Maharashtra State	Dr. Lalitkumar Thakur	32
8	Exact Solution of Plane Symmetric Bianchi Type-I Space-Time in F(R) Theory of Gravity Using Power Law Relation	Dr. V. B. Raut	37
9	M. K. Gandhi Dead or Alive.....?	Mr. Pravin Patil	43
10	The Theatre of Cruelty : A Study of Vijay Tendulkar's <i>Gidhade (The Vultures)</i>	Dr. Prashant Mannikar	47
11	Fibonacci Sequence, Golden Ratio and Golden Rectangle in Nature	Mr. Suraj Raut	55
12	Study of A Perfect Absorber Design Using Metamaterials for Harvesting Solar Energy	P.R. Dandwate, S.R. Dandwate & R.R. Dandwate	61
13	Humourous Characters in Jane Austen's <i>Emma</i>	Dr. Madhuri Chikhalkar	66
14	Representation of Socio-Economic Agony of the Dalit Family in the Story 'Kafan' by Premchand	Dr. Chandrakant Mandlik	70
15	Algal Bio-Diversity of Pedhi River of Amravati District of Maharashtra, India	Dr. Swapna Kalbende	73
16	Noise Pollution of Commercial Zone of P.M.C and P.C.M.C. Area in Pune City (2012-2013)	Dr. Pandurang Patil	78
17	Comparative Study of Urban and Rural Students in Learning English	Mr. Manojkumar Navse	82
18	New Challenges for Indian Economy : A Critical Study	Dr. Rupali Deore	88
19	Study of Intercropping Orchards in Dhule District (M.S.)	Dr. Suresh Ahire	91
20	Effectiveness of Jigsaw Co-Operative Learning Technique Among B.Ed. Student Teacher For CCM-Geography Subject	Dr. Vandana Chaudhari	96
21	Electronic Commerce : Present Scenario in Indian Economy	Sonal Shinde & Dr. K.T. Khairnar	100
22	Investigation and Reporting of Hammer Headed Worm (<i>Bipalium Kewense</i>) from Western Ghats Maharashtra, India	Dr. Ashok Pandharbale & Sanjaykumar Pokale	105
23	A Comparative Study of English Literary Criticism and English Literary Theory	Mr. Vinod Kukade	107
24	Role of Government Policy in Reducing Poverty in India	Mr Kamallesh Raut	111
25	Role of Nutrition in Stress Management	Anita Chandwani	117

IQAC Coordinator

26	Comparative Study of Computer Literacy of Students of Junior College	Dr. Priya Kurkure	120
27	Women Empowerment through Five Years Plan	Dr. Vidya Jadhav	125
28	A Study of Noise Pollution Measurements in Ambad and Satpur Industrial Areas Belonging in Nashik City	R. B. Bhise & S. V. Dhanwate	131
29	Traffic and Noise Pollution Survey In and Around Pune City (2012)	Dr. Pandurang Patil	137
30	Election and Voting Behaviour in India	Dr. Saroj Pandharbale	143
31	Comparative Federalism and its General Principles	Alka Patil	146
32	India's Border Management : Role of Central Armed Forces	Dr. P. A. Ghosh	153
33	Synthesis and Characterization of In ₂ O ₃ Thin Films by Spray Pyrolysis Technique for Gas Sensing	N. B. Kothawade & S. V. Dhanwate	162
34	Contribution of Agriculture Sector towards A \$5 Trillion Indian Economy	Dr. Rupali Deore	171
35	Online Annual Refresher Programme (ARPIT) 2018; Online Course (ARPIT- Library and Information Science)	Praful N. Kadu	174
36	Synthesis and Characterization of Molybdenum Oxide (MoO ₃) Thin Films by Spray Pyrolysis Technique for Gas Sensing	N.B. Kothawade & S.V. Dhanwate	181
हिंदी विभाग			
37	अचला शर्मा के रेडिओ नाटक	डॉ. साधना पंढारी	189
38	भारतीय मुस्लिम नारी के अनकहे सवाल	डॉ. सुनील चव्हाण	201
39	अनामिका की कविताओं में स्त्री	डॉ. साईनाथ उमाटे	207
40	मुक्तिबोध के काव्य का नई कविता पर प्रभाव	डॉ. मिनज बर्वे	212
41	रेगु के कथा साहित्य में श्रम समस्याएँ	डॉ. जिबाउर रहमान जाफरी	216
42	अनुसूचित जनजाति : एक परीचय	डॉ. किरण कुभारे	220
43	पंजाबी लोकगीतों में अभिव्यक्त सामाजिक जीवन	डॉ. गुरमोहिंदर सिंह	228
44	आजो लौट चले उपन्यास में चित्रित गांधीवाद	डॉ. कामिनी ठिबारी	235
45	हिंदी के विकास में खानदेश के कवियों का योगदान	बीमती एच टी. पोटकुले	243
46	हिंदी लघुकथा में चित्रित नैतिक मूल्य	डॉ. शाहीन अब्दुल अज़ीज़ पटेल	247
47	डॉ. मीरजा माधव के साहित्य में अस्तित्व के प्रति नारी चेतना : विशेष संदर्भ 'यमदीप', 'मेरे जम्पा' और 'तेभवः स्वधा'	प्रदानंद सोनकाम्बले, डॉ. बी. डी. बाघमारे	250
48	'अंगन का दाह' कहानी में चित्रित आदिवासी विमर्श	डॉ. संजय दंबरे	254
मराठी विभाग			
49	आदिवासी साहित्यातील प्रतिमामुष्टी	डॉ. माहेश्वरी रावित	259
50	द्वैती तत्त्वज्ञानाचा उद्गाता - महानुभाव संप्रदाय	डॉ. वपेश क. टाळे	266
51	आधुनिकता, आधुनिकतावाद आणि मर्डेकर व पु. शि. रेगे यांची कविता	डॉ. मोर्बिंद काजरेकर	272
52	संत एकनाथांच्या गौळणी व विराण्या	डॉ. बंजली पांडे - जोशी	279
53	संत जनाबाईंच्या साहित्यातून विद्रुलभक्तीचे दर्शन	प्रा. सदाशिव शिंदे, डॉ. राजेंद्र ठाकरे	284
54	साहित्याच्या 'तमाशा' लोकरंग घाटेतील 'गज' आणि 'गौळण'	डॉ. राजेंद्र बाटाणे	288
55	प्राचीन मराठीतील संत चरित्रकार : महिपतीबुवा ताहाराबादकर	डॉ. गोपाल झोले	294
56	समकालीन मराठी कविता	डॉ. रमाकांत कराड, डॉ. संभाजी शिंदे	298
57	१९७० नंतरचे मराठी नाटक	प्रा. नितीन मोटे	308

PRINCIPAL

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney@gmail.com

Dr. Sandeep S. Patil
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Jail Road, Nashik Road-422

मुक्तिबोध के काव्य का नई कविता पर प्रभाव

डॉ. मिनल प्रमोद बर्वे

के. बिंदू रामराव देशमुख कला एवं वाणिज्य महिला महाविद्यालय,

नाशिकरोड

प्रमणध्वनि - ९४२३९६८१८९

गजानन माधव मुक्तिबोध जनवादी, समाजवादी, प्रगतिशील कवि रहे हैं। उनकी कविताएँ एक निश्चित उद्देश्य की दिशा में अग्रसर होती हैं। उनकी रचना संसार का अध्ययन करने के बाद यह दिखाई देता है कि उनकी कविता समकालीन मनुष्य की पीड़ा है। उन्होंने अभिव्यक्ति के सारे खतरे उठाकर अपने समय के जन के दुख-दर्द को अपनी कविताओं में व्यक्त किया मुक्तिबोध ने सामान्य निम्न मध्यम वर्गीय जीवन को एक नया सम्मान और आत्मविश्वास का भाव दिया।

मुक्तिबोध की कविता पाठक से सामाजिक अनुभव सम्पन्नता और बौद्धिक सजगता की मांग करती है। अपने युग की सार्थक पहचान किये बिना मुक्तिबोध की कविता को समझना आसान नहीं है। उनकी लेखनी मानव की आत्मा के इतिहास के साथ, मानव-सम्भवा का इतिहास भी प्रस्तुत करती है।

'प्रयोगवाद' काल से साहित्य की कुक्षि में नयी कविता अंकुरित हुई है। 'नयी कविता' के उज्ज्वल मणिरत्नों में से प्रखरतम पैँजीभूत किरणों के आलोक को प्रसारित करनेवाले मुक्तिबोध का साहित्यिक क्षेत्र में महत्वपूर्ण स्थान है। जब तक मनुष्य की जिजीविषा-बीबल है, मानवीयता का आग्रह बना रहेगा, मानवीय मूल्य अपनी उदात्तता के साथ प्रतिष्ठित रहेंगे तबतक कवि मुक्तिबोध अपनी समय चेतना के साथ अभिनंदित होते रहेंगे।

नयी काव्यधारा के क्लासिक कवियों में अग्रणी कवि जिस समय नृजन कर्म में प्रवृत्त हुए वह समय एक और छायावादी काव्य परम्परा का अन्त और दूसरी ओर प्रगतिशील काव्य परम्परा के आरम्भ का समय था। मुक्तिबोध ने छायावादी काव्य परम्परा से संधर्ष और जनपक्षधरता को ग्रहण करने अपने काव्य को अतिशय प्रसंगिक बनाया। छायावादी संस्कारों की इनक मुक्तिबोध की कविताओं में दिखाई देती है।

मुक्तिबोध की कविता ने हिंदी की नई कविता को अनेक रूपों में प्रभावित किया है। उनकी कविता का अध्ययन करने के बाद यह परिलक्षित होता है कि लम्बी कविता, प्रतिबद्धता, जनकवि, फैटनी, नाटकीयता, भाषा, बिम्ब प्रतीक, आदि प्रमुख बातों का प्रभाव नयी कविता पर दिखाई देता है। यहां विस्तार के साथ अंकित कर रहे हैं।

आत्मसंघर्ष के साथ-साथ परिवेश के साथ संघर्ष करने की प्रवृत्ति नयी कविता में दिखाई देती है। यह प्रवृत्ति नयी कविता में सशक्तता के साथ मुक्तिबोध की कविता के कारण आ गयी है। काव्यविद्या के रूप में लम्बी कविता की चर्चा हिन्दी में मुक्तिबोध की लम्बी कविता के साथ शुरू हुई। लम्बी कविता के क्षेत्र में कथात्मक, विचारात्मक, आत्मकथात्मक, द्वन्द्वात्मक ऐसे विविध प्रयोग करने का कार्य मुक्तिबोध ने किया है। उनके बाद हिन्दी में लम्बी कविता लिखने का एक फैशन ही चल पड़ा था। कविता को नया रूप मुक्तिबोध ने अपनी दासरी के प्रसिद्ध लेख 'लम्बी कविता का अन्त' में अपनी कविता के लम्बी होने का कारण बताया है।

IQAC Coordinator

NSRF's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422 101

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney20@gmail.com

PRINCIPAL
NSRF's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422101

"व्यथार्थ के तत्व परस्पर गुफित होते हैं, साथ ही पूरा व्यथार्थ गतिशील होता है। यही कारण है कि मैं छोटी कविताएँ लिख नहीं पाता और जो छोटी है वे वस्तुतः छोटी न होकर अधूरी होती है।"१

कविता में काव्य-कारण सम्बन्ध जोड़ने का कार्य मुक्ति-बोध ने किया है। काव्य-मृजन की प्रक्रिया पर गम्भीरता से निखकर नये कवियों को प्रेरित करने का कार्य किया है। मुक्तिबोध मुख्यतः लम्बी कविताओं के कवि हैं। उन्होंने अपने समय के समस्त भयावह को अपनी कविता में समेटा है। इसलिए नयी कविता के क्षेत्र में जितने भी आन्दोलन उभरे हैं, उनमें मुक्तिबोध के काव्य का यह लम्बी कविताओं का आन्दोलन सबसे अधिक प्रभावित करता है। उनकी 'अंधेरे में' कविता आधुनिक हिंदी कविता की विशिष्ट देन है।

हिंदी के वे पहले कवि हैं जिन्होंने यह प्रमाणित कर दिया कि कविता आकाशवाणी के भी लम्बी कविता लिखी जा सकती है और यदि कविता में अपने समय की घटकन को, वास्तविक जीवन की जटिलता को व्यक्त करना है तो परम्परागत ढांचे को छोड़ना होगा। मुक्तिबोध के बाद लम्बी कविताओं की एक अटूट शृंखला मिलती है। इन लम्बी कविताओं को मूल्यों से भरने का कार्य उन्होंने किया है। अतः हम कह सकते हैं कि लम्बी कविताओं की दृष्टि में मुक्तिबोध का नयी कविता में अत्याधिक प्रभाव है।

प्रतिबद्धता जैसी अवधारणा के प्रचलित संकीर्ण और रुढ़ अर्थों से हटकर मुक्तिबोध के माध्यम से एक सर्वक प्रतिभा के प्रतिबद्ध होने के वास्तविक तात्पर्य को उजागर किया जा सकता है। मुक्तिबोध के विचारशील व्यक्तित्व को समझने के लिए उनके आत्मालोचन का महत्व केन्द्रीय है जो इसी अर्थ में है कि इससे उनकी प्रतिबद्धता का वास्तविक अर्थ उजागर होता है। मुक्तिबोध के काव्य की प्रतिबद्धता भी नये कवियों को प्रभावित करती है।

प्रेमचंद, निराना आदि साहित्य कारों की तरह मुक्तिबोध भी दूसरों की पीड़ा को महत्व देते हैं। नयी कविता में दिखाई देनेवाला 'सामान्य जन' या 'लघू-मानव' का चित्रण मुक्तिबोध की प्रतिबद्धता ने आगे बढ़ाया है। नयी कविता में भी निम्न वर्ग जो होता है या होना चाहिए उनके बीच का संघर्ष है। मुक्तिबोध ने ऐसे काव्य की बुनियाद रखी उसी के बाद के कवियों ने उसे आगे बढ़ाया।

मुक्तिबोध किसी बाद के कवि नहीं है, उनकी प्रतिबद्धता केवल धर्म के साथ जुड़ी हुई है। इसी धमजीवी काव्य परम्परा को नयी कविता में हम देखते हैं। नई कविता भी बाद से परे दिखाई देती है। "मुक्तिबोध का कवि उसके प्रतिबद्धता महसूस करता है तो जहाँ उसे एक ओर राजनीति जैसे जीवित सन्दर्भ को स्वीकार करता है वहीं एक पूरी भाषा पद्धति को अस्वीकार भी करता है।"२

अतः मुक्तिबोध की कविता का ही प्रभाव है कि आज प्रतिबद्धता, प्रगतिशीलता, जनवादी-चेतना सामाजिक दायित्व जैसे शब्दों के पुनर्वास के लिए हिंदी में एक तीखी और नैतिक बहस जारी है। मुक्तिबोध की यह देन हिंदी की नई कविता की दृष्टि में अत्यन्त महत्वपूर्ण है। केवल हिंदी कविता की दृष्टि से ही नहीं सम्पूर्ण भारतीय कविता की दृष्टि से मुक्तिबोध की प्रतिबद्धता अपना महत्व रखती है।

मुक्तिबोध सच्चे अर्थों में एक जनकवि थे। उनकी कविताएँ मानव सभ्यता का इतिहास भी प्रस्तुत करती हैं और भारतीय जीवन के उस पक्ष को भी जिसमें वे स्वयं पिसते रहे। मुक्तिबोध अपनी रचनात्मक ईमानदारी और जनवादी चेतना के कारण युवा-पीढ़ी के पथप्रदर्शक बने हैं। उन्होंने पूँजीवाद का विरोध किया है। पूँजीवादी

काव्य का उसका केंद्र स्थल मानव नहीं शोषण है। इसलिए कविने समूह-मुक्ति का समर्थन किया है।

10 AC Coordinator

N.S.P.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh

Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Nashik Road-422101

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014@gmail.com

N.S.P.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh

Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Jail Road, Nashik Road-422101

"पाद रखो,

कभी अकेले में मुक्ति नहीं मिलती,

उदि वह है तो सबके साथ है।"³

मुक्तिबोध की कविता मानवीय अस्तित्व के लिए एक जागरूक कवि का संपर्क मानी जाती है। इसी संपर्क को आगे बढ़ाने का कार्य नयी कविता के कवियों ने किया है। नयी कविता में जनवादी कविता का जो प्रवाह दिखाई देता है, उस प्रवाह को व्यापक बनाने में मुक्तिबोध की कविता खोल का कार्य करती है। इस आधार पर तो नयी कविता के क्षेत्र में मुक्तिबोध को 'शलाका पुरुष' मानना चाहिए। अतः जनकवि की दृष्टि से मुक्तिबोध के अनेक प्रभाव हिंदी की नयी कविता पर अधिक दिखाई देते हैं। आज के अनेक नये कवि अपने आपको मुक्तिबोध की परम्परा का कवि मानते हैं। इससे स्पष्ट होता है कि मुक्तिबोध ने जन कविता को बिलना सशक्त एवं आवश्यक रूप में प्रस्तुत किया है। हिंदी की आज की कविता जनकविता की तरह ही है।

मुक्तिबोध ने अपने काव्य में 'फैटसी' का प्रभावी प्रयोग किया है। जीवन और समाज को चित्रित करने के लिए नयी कविता में भी 'फैटसी' के स्वरूप को विस्तार से स्पष्ट किया है। फैटसी एक झीना परदा है। जिसमें जीवन तथ्य झोंक-झोंक उठते हैं। फैटसी का ताना-बाना कल्पना चिम्बों में प्रकट होनेवाली विविध प्रतिक्रियाओं से ही बना हुआ होता है।"⁴

"मैं विचरण करता-मा हूँ एक फैटसी में

यह निश्चित है कि फैटसी कल वास्तववादी।"⁵

मुक्तिबोध ने जटिल अनुभूतियों को फैटसी का आश्रय लेकर बड़ी तन्वी से मन्दबद्ध किया है। मुक्तिबोध ने अपनी फन्तासियों के द्वारा कृषि मिष्टाचार के मुर्खों को स्मरण-आधुनिक सभ्यता का वास्तविक चेहरा हमारे समक्ष ला खड़ा किया है। अतः मुक्तिबोध इन फैटसियों के माध्यम से अपने वासद युगबोध की सम्प्रेष्य बनाने सर्वथा सक्षम रहे हैं। नयी कविता के लिए फैटसियों के माध्यम से अपने वासद युगबोध को फैटसियों की दृष्टि से समृद्ध करने में मुक्तिबोध ने अहम् भूमिका निभायी है।

मुक्तिबोध के काव्य में नाट्यात्मकता के कारण उनकी कविता प्रभावी बनी है। नयी कविता में नाट्यात्मकता की यह प्रवृत्ति घूमिल और सर्वेश्वरदयाल सक्सेना की कविताओं में भी दिखाई देती है। लम्बी कविता के प्रदीर्घ आकार में नाटकीयता एवं संबोधन शैली का विशेष महत्व मान्य है। मुक्तिबोध ने कविता को कव्य की दृष्टि से व्यापक पृष्ठभूमि एवं प्रभाव प्रदान करने के लिए नाटकीयता का आधार ग्रहण किया है।

लम्बी कविता में काव्य प्रस्तुति एवं आकार को पाठकीय दृष्टि से रोचकता प्रदान करने के लिए नाटकीयता की महत्ता निर्विवाद स्वीकार्य है। मुक्तिबोध की कविता नाट्यात्मकता के कारण अपने विचारों को संप्रेषित करने में सफल हुई है। अतः इस काव्यप्रवृत्ति का नयी कविता के अनेक कवियों पर प्रभाव दिखाई देता

HAC Coordinator

NSPM's Late Vinu Ramdas Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422101

मुक्तिबोध की अभिव्यक्त करनेवाला कवि परम्परा में बंधी हुई भाषा को छोड़कर उस भाषा को प्रसारित करने में सफल हुई है। अतः इस काव्यप्रवृत्ति का नयी कविता के अनेक कवियों पर प्रभाव दिखाई देता है। उन की कविता में संस्कृत, अरबी, फारसी, उर्दू, इंग्लिश, मराठी आदि भाषा के शब्दों का प्रयोग दिखाई देता है उससे स्पष्ट रूप से मुक्तिबोधपन स्पष्ट होता है। वे शब्दों के शिल्पी हैं। एक कृष्णसिंह कवि

वे शब्दों को भले ही उसका आकार और शब्दों से भिन्न हो जाए ऐसे कुशल शिल्पी की भाषा में आधुनिक युग की नयी चेतना पूर्ण-रूप से अभिव्यक्त हुई है।

मुक्तिबोध की भाषा में इतनी प्रभावी शक्ति और हृदयस्पर्शी गुण समा गया है जो प्रत्येक भावनात्मक विचारणा तथा विचारात्मक भावों को पाठक तक सम्प्रेषित कर देता है। अतः हम कह सकते हैं कि भाषा की दृष्टि से मुक्तिबोध ने अपने काव्य में विविध प्रयोग किये हैं। इस प्रयोगों के कारण नयी कविता की भाषा में नया रूप आया है। उनकी उस भाषा का अनेक नये कवियों पर प्रभाव दिखाई पड़ता है।

मुक्तिबोध के बिम्बों के क्षेत्र पर दृष्टि डालते ही यह तथ्य हमारे सामने आता है कि मुक्तिबोध में मानव जीवन से और दैनिक जीवन से सम्बन्धित बिम्बों की अधिकता है। मुक्तिबोध के काव्य में प्राकृतिक, गद्यात्मक, ध्वनी, भाव चाक्षुष, स्पर्श, रस, गन्ध, मिश्रित, इंद्रात्मक आदि बिम्बों का चित्रण दृष्टिगोचर होता है।

शमशेर बहादुर सिंहने मुक्तिबोध के बिम्बों की विशेषता बताते हुए 'चाँद का मुँह टेढ़ा है' की भूमिका में लिखा है कि, "मुक्तिबोध की हर इमेज के पीछे शक्ति होती है; वे हर वर्णन को दमदार, अर्थपूर्ण और चित्रमय बनाते हैं।"६

मुक्तिबोध की बिम्बयोजना के कारण काव्यसंवेदना का भाषिक रुपान्तरण अत्यंत प्रखर हो सका है। यही प्रखरता उन्हें समकालीन कवियों में विशिष्ट स्थान प्रदान करती है। मुक्तिबोध के बिम्बों का नयी कविता पर स्पष्ट रूप से प्रभाव परिलक्षित होता है। इस कारण नयी कविता बिम्बधर्मी बन गयी है।

मुक्तिबोध के काव्य में ऐतिहासिक, पौराणिक, प्राकृतिक, सैद्धांतिक प्रतीकों का प्रयोग दिखाई देता है। कवि ने परम्परा से तो प्रतीकों का ग्रहण किया ही है। साथ ही अपनी प्रतिभा के आधार पर उन्हें युगीन सन्दर्भों में जोड़कर प्रतीकों में मौलिकता का समावेश किया है। अतः हम कह सकते हैं कि नयी कविता को शिल्प की दृष्टि से वैविध्यपूर्ण बनाने में मुक्तिबोध के प्रतीकों के महत्व को नकारा नहीं जा सकता। इतना ही नहीं इन प्रतीकों के कारण नयी कविता में नयी प्रतीक परम्परा शुरू हुई है, जो कि हिंदी कविता की दृष्टि से अत्यन्त महत्वपूर्ण है।

निष्कर्षतः हम देखते हैं कि मुक्तिबोध के काव्य का हिंदी की नई कविता पर अनेक दृष्टियों से प्रभाव दृष्टिगोचर होता है। इस प्रभाव के कारण ही नयी कविता भाव एवं शिल्प की दृष्टि से परिवर्तित हो चुकी है। अनेक नए कवियों ने इस परम्परा को आगे बढ़ाया है। यही मुक्तिबोध का हिंदी की नयी कविता पर प्रभाव है।

संदर्भ सूची

१. नेमिचन्द्र जैन - मुक्तिबोध रचनावली, भाग चौथा, द्वितीय संस्करण, पृ. १५१
२. महेश भटनागर - ग. मा. मुक्तिबोध - जीवन और काव्य, प्रथम संस्करण, पृ. ९५
३. मुक्तिबोध - चाँद का मुँह टेढ़ा है, दसवाँ संस्करण, पृ. २५३
४. गजानन माधव मुक्तिबोध - एक साहित्यिक की डायरी, पृ. ३१
५. मुक्तिबोध - चाँद का मुँह टेढ़ा है, दसवाँ संस्करण, पृ. १३१
६. मुक्तिबोध - चाँद का मुँह टेढ़ा है, दसवाँ संस्करण, पृ. २३

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422101

Leena Pandhare

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

UGC-CARE List

Journal Details

Journal Title (in English Language)

Nibandha Mala

Journal Title (in Regional Language)

निबन्धमाला

Publication Language

Sanskrit

Publisher

Rashtriya Sanskrit Sansthan

ISSN

2277-2359

E-ISSN

NA

Discipline

Arts and Humanities

Subject

Arts and Humanities (all)

Focus Subject

Language and Linguistics

IQAC COORDINATOR
NSPM s Late Bindu Ramrao Doshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGED PRINCIPAL
NSPM s Late Bindu Ramrao Doshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya

धार्मिक कार्यातील व क्षेत्रातील तृतीयपंथीयांचे स्थान

प्रा. निसाळ ए.पी. डॉ. डी. के. होळकर,
शांतारामबापू वावरे महाविद्यालय, आर्ट्स, कॉमर्स महिला महाविद्यालय
सिडको नाशिकरोड
संशोधक विद्यार्थी मार्गदर्शक

प्रस्तावना

भारतात विविध धार्मिक क्षेत्र आहे. आपण प्रत्येक व्यक्ती या धार्मिक स्थळांना अत्यंत महत्त्व देतो. विविध धार्मिक स्थळांना सतत कोणत्याना कोणत्या कारणाने आपण भेट देत असतो. या धार्मिक स्थळांना भेट देण्यासाठी आपल्याला कोणाचीही परवानगी घेण्याची आवश्यकता नसते. कारण आपण एक समाजाचा घटक, एक व्यक्ती म्हणून जन्माला आल्यानंतर आपल्याला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार असतो म्हणूनच आपण अनेक व्यक्तींच्या सानिध्यात येत असतो, वाटेल त्या व्यक्तीशी आपण संवाद करतो. एकमेकांना मदत करतो आणि या माध्यमातूनच आपण समाजाशी जोडले जातो. समाजात दोन लिंग महत्त्वाचे असतात. एक स्त्री लिंग व दुसरे पुरुष लिंग. यांच्या संबंधातून समाज हा बनत असतो आणि तो सर्वांनाच मान्य असतो. परंतु या समाजात या दोन लिंगाव्यतिरिक्त जे तृतीयपंथीय लिंग असते यास आपण व समाज कधीच स्विकारत नाही. सर्वच याचा तिरस्कार करतात. या तृतीयपंथीयांना आपण एक मुलगी बहीण, भाऊ, मित्र म्हणून स्विकारत नाही. समाजातून हिनतेची बहिष्कृत वागणूक मिळाल्यामुळे हा समाज आपल्या समाजापासून दूर गेला आहे. परंतु यांना सुद्धा जगण्याचा अधिकार आहे. विविध

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Sikod, Nashik Road-422 101
Copyright Authors

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Sikod, Nashik Road-422 101
Page | 1066

क्षेत्रात यांना स्थान मिळवण्याचा अधिकार आहे. आज या तृतीयपंथीयांनी धार्मिक क्षेत्रात व विविध क्षेत्रात नैपुण्य मिळविले आहे

उद्दिष्टे

1. धार्मिक कार्यातील व क्षेत्रातील तृतीयपंथीयांचे स्थान अभ्यासणे.
2. धार्मिक क्षेत्रात तृतीयपंथीयांना दिली जाणारी वागणूक अभ्यासणे.

गृहित

1. धार्मिक क्षेत्रात तृतीयपंथीयांना विशेष स्थान आहे

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संशोधकाने द्वितीय स्त्रोतातून माहिती मिळविली आहे यासाठी विविध मासिके, इंटरनेट, पुस्तके, युट्युब चॅनल इंटरव्ह्यू व वृत्तपत्रे यांद्वारे प्रसारीत झालेल्या माहितीचा संदर्भ घेतला आहे.

तृतीय पंथीयांनी समाजात मिळविलेले स्थान

समाजात या तृतीयपंथीयांना नेहमीच हिनतेची वागणूक दिली आहे. यांना सर्वसामान्यपणे कोणत्याही ठिकाणी जाण्याचे, काम करण्याचे स्वातंत्र्य दिले नाही. आज असे अनेक तृतीयपंथीय आहेत ज्यांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागले तरी देखील त्यांनी समाजात विशिष्ट स्थान मिळविले आहे.

लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी यांनी हक्काचा लढा देण्यासाठी महाराष्ट्र तसेच भारतात विशेष प्रयत्न करून आपल्या तृतीयपंथीय समाजाला विशेष अधिकार मिळवून दिले

क्षेत्रात यांना स्थान मिळवण्याचा अधिकार आहे. आज या तृतीयपंथीयांनी धार्मिक क्षेत्रात व विविध क्षेत्रात नैपुण्य मिळविले आहे

उद्दिष्टे

१. धार्मिक कार्यातील व क्षेत्रातील तृतीयपंथीयांचे स्थान अभ्यासणे.
२. धार्मिक क्षेत्रात तृतीयपंथीयांना दिली जाणारी वागणूक अभ्यासणे.

गृहित

१. धार्मिक क्षेत्रात तृतीयपंथीयांना विशेष स्थान आहे

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संशोधकाने द्वितीय स्त्रोतातून माहिती मिळविली आहे यासाठी विविध मासिके, इंटरनेट, पुस्तके, युट्युब व्हाल इंटरव्ह्यू व वृत्तपत्रे यांद्वारे प्रसारीत झालेल्या माहितीचा संदर्भ घेतला आहे.

तृतीय पंथीयांनी समाजात मिळविलेले स्थान

समाजात या तृतीयपंथीयांना नेहमीच हिनतेची वागणूक दिली आहे. यांना सर्वसामान्यपणे कोणत्याही ठिकाणी जाण्याचे, काम करण्याचे स्वातंत्र्य दिले नाही. आज असे अनेक तृतीयपंथीय आहेत ज्यांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागले तरी देखील त्यांनी समाजात विशिष्ट स्थान मिळविले आहे.

लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी यांनी हक्काचा लढा देण्यासाठी महाराष्ट्र तसेच भारतात विशेष प्रयत्न करून आपल्या तृतीयपंथीय समाजाला विशेष अधिकार मिळवून दिले

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Birdu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & So. Mahila Mahavidyalaya
Jad Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Birdu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & So. Mahila Mahavidyalaya
Jad Road, Nashik Road-422 101

सुखातीला त्यांना देखील विविध समस्यांना सामोरे जावे लागले. त्यांना लोक हिजडा, किन्नर म्हणून चिडवायचे पण त्या कधी डगमगल्या नाही. त्यांच्या कुटुंबातून त्यांना खूप आधार मिळाला म्हणून त्यांनी समाजातील तृतीयपंथीयांना आधार देण्याचे ठरवले त्यानुसार त्यांनी विविध कामे हातात घेतली म्हणूनच लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी यांना या समाजातून विशिष्ट स्थान प्राप्त झाले. त्यांनी तृतीयपंथीयांना विविध रोजगार संधी उपलब्ध करून दिली.

या तृतीयपंथीयांना समाजात मिळणारी हिनतेची वागणूक थांबली पाहिजे त्यांना समाजात जगण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे. यासाठी सरकार विविध कार्य करत आहेत. तृतीयपंथी व्यक्तींच्या बाबतीत भेदभाव रोखण्याकरिता लोकसभेने ५ ऑगस्ट २०१९ रोजी मंजूर केलेले 'तृतीयपंथीय व्यक्ती विधेयक २०१९ (हक्काचे संरक्षण)' राज्यसभेने २६ नोव्हेंबर २०१९ रोजी मंजूर केले. ५ डिसेंबर २०१९ रोजी राष्ट्रपतींनी या विधेयकावर स्वाक्षरी केल्यामुळे त्याचे कायद्यात रूपांतर झाले.

हा कायदा तृतीयपंथीयांना शिक्षण कौशल्य आणि रोजगार संधी मिळवून देण्यावर भर देतो. तसेच तृतीयपंथीयांच्या विकासासाठी स्वतंत्र 'महामंडळ' स्थापन करण्याची घोषणा सरकारने केली आहे.

धार्मिक कार्यातील व क्षेत्रातील तृतीयपंथीयांचे स्थान

भारतात फक्त २ टक्के कुटुंबांनीच फक्त आपल्या कुळात जन्म आलेल्या तृतीयपंथीयांचा स्विकार केला आहे. उर्वरित तृतीयपंथीयांना समाजाने समाजापासून दूर केले आहे. त्यामुळे यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. यांना समाजात नोकरीच्या ठिकाणी खूप हिनतेची वागणूक मिळते आणि त्यामुळे यांना नोकरी सोडावी लागते यांना

रोजगार मिळणे कठीण होते त्यामुळे ते जे काम मिळेल ते करतात. कधी कधी वाईट काम सुद्धा करावला मजबूर होतात. यांना शिक्षणाची आवड असली तरी शिक्षण घेऊ शकत नाही आणि शिक्षण नसल्यामुळे ते कोणता व्यवसाय देखील करू शकत नाही. अशा अनेक समस्यांना यांना सामोरे जावे लागते.

आज मात्र काही प्रमाणात या तृतीयपंथीयांना समाजात विविध क्षेत्रात स्थान मिळाले आहे. उदा. १) सत्यश्री शर्मिला ही कोर्टात न्यायाधीश म्हणून काम करते. २) प्रतिका याशिनी ही पहिली तृतीयपंथीय पोलिस अधिकारी आहे. ३) मनाबाई बंडोपाध्याय ही सर्वप्रथम काॅलेजची प्राचार्य बनणारी तृतीयपंथीय आहे. ४) शबी ही सर्वप्रथम सोल्जर आहे. अशा प्रकारे विविध तृतीयपंथीयांनी आज विविध क्षेत्रात नैपुण्य मिळविले आहे.

तसेच धार्मिक क्षेत्रातदेखील यांनी स्थान मिळविले आहे. पृथ्वीवरील सर्वात मोठा अध्यात्मिक सण आणि सर्वात जास्त जमाव असणारा कुंभमेळा या उत्सवात या तृतीयपंथीयांना स्थान मिळाले. कुंभमेळ्यात साधुंसाठी ज्याप्रमाणे आखाडे असतात तसेच किन्नर आखाडे या कुंभमेळ्यात तृतीयपंथीयांसाठी स्थापित केले गेले. या आखाड्याचे नेतृत्व लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी यांनी स्थापन केले. या आखाड्यात २५०० सदस्यांची सोय निश्चित केली. या आखाड्यांच्या माध्यमातून त्यांनी हिंदू धर्मात तृतीयपंथीयांना असणारे स्थान यावर भाषणे दिली. त्यांच्या मते, 'आम्हाला हिंदू धार्मिक ग्रंथातील अर्धदेवता म्हणून संबोधले जाते आणि भगवान राम यांनी त्यांना लोकांना आशीर्वाद देण्याची शक्ती दिली आहे' असे व्यक्त केले.

कुंभमेळ्याच्या दरम्यान प्रत्येक ४९ दिवसात २०००० ते ३०००० पर्यटकांनी किन्नर आखाडा जमविला आणि या तृतीयपंथीयांसोबत विविध कौटुंबिक सामाजिक समस्या

सामायिक केल्या. या कुंभमेळयात लोकांसाठी प्रार्थना करण्यासाठी जे 13 पंथ आहे त्यांनी कुंभ येथे धार्मिक अभयासासाठी आणि त्यांच्या अभयागतांना आशीर्वाद देण्यासाठी शिबीर उभारले. उज्जैन याठिकाणी जो कुंभमेळा होता तेथे या तृतीयपंथीयांना शाही स्नान करण्याचा अधिकार मिळाला. हा अधिकार यापूर्वी नाकारला होता. परंतु लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी यांच्या पुढाकाराने त्यांना समाजात विविध स्थान मिळाले.

भारताची अर्ध दशलक्ष तृतीयपंथीयांची लोकसंख्या विविध सामाजिक समस्यांना तोंड देत आहे. संसदेत सध्या सुरु असलेले 'तृतीयपंथीयांचे हक्कांचे संरक्षण' विधेयक शिक्षण, आरोग्य, शिक्षण सेवा, रोजगारातील ट्रान्सपॅरन्ससाठी होणारी सकारात्मक कारवाई नाकारते. त्यामुळे भिक मागणे, चुकीचे काम करणे यास बळी पडतात. त्यामुळे ६२ टक्के लोकांना अत्याचार, छळ यांना सामोरे जावे लागते.

लक्ष्मी नारायण त्रिपाठी यांनी आपली कळकळ व्यक्त केली आहे की, 'धर्म हाच एक चांगला मार्ग आहे जो तृतीयपंथीयांना समाजात एकत्र आणतो. या कुंभमेळयाच्या निमित्ताने या लूठीयांना जो मानसन्मान दिला त्याबद्दल त्या धन्यवाद व्यक्त करतात. धार्मिक क्षेत्राच्या ठिकाणी तृतीयपंथीयांना दिली जाणारी वागणूक

धार्मिक स्थळ हे अत्यंत पवित्र असे स्थान असते. या ठिकाणी विविध राज्यातून शहरातून, देशातून, परदेशातून लोक येत असतात. सर्वांना या धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी समानतेची वागणूक दिली जाते. धार्मिक क्षेत्र ज्या परिसरात असते, त्या धार्मिक स्थळामुळे त्या स्थानिक परिसराचा विकास होत असतो. कारण विविध धार्मिक स्थळांच्या परिसरात विविध उद्योग स्थापन झाल्याने विविध लोकांना रोजगार प्राप्त झाला आहे. उदा. धार्मिक

स्थळांच्या परिसरात असणारे हाटेल, लाऊजिंग, फुले, नारळ, अगरबत्ती विक्रेते, चहा, किरकोळ विक्रीची दुकाने यांना उत्पन्नाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

या धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी जे तृतीयपंथीय असतात त्यांना देखील या धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी रोजगार प्राप्त झाला आहे. हे तृतीयपंथीय विविध उद्योगातून आपला उदरनिर्वाह करतात. उदा.किरकोळ विक्री दुकान, भविष्य सांगणारे ज्योतिष.

भारतात विविध राज्यात कुंभमेळा आयोजित केला जातो या कुंभमेळ्याच्या निमित्ताने या तृतीयपंथीयांना शाही स्नानाचा मान दिला या धार्मिक परिसरात त्यांना विशेष राहण्याची सोय केली जाते. त्यांची विविध व्याख्याने आयोजित केली जातात आणि या व्याख्यानाच्या माध्यमातून तृतीयपंथीयांची आस्था या समाजात पसरत आहे. समाजात या तृतीयपंथीयांना जगण्याचा अधिकार मिळावा हे सांगण्यात येते

निष्कर्ष

आज विविध क्षेत्रात व धार्मिक क्षेत्रात या तृतीयपंथीयांना विशिष्ट असे स्थान प्राप्त झाले आहे.

संदर्भ

1. Internet website
2. परिक्रमा मासिक
3. Youtube Video

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sc. Mania Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

Copyright Authors

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Com & Sc. Mania Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
English Section			
1	Seasonality and Parasitic Infection of Cestodes, Hexacanalids to Their Host Trygon Zagei From West Coast of India (MS)	R.R.Dandawate	06
2	Artefacts of the Imaginary : Berlin Wall in the Select Pop Cultural Texts	Prof. Ravindra Pratap Singh	13
3	Theme of Death in Beckett's Plays	Prof. Nitin Gohad	18
4	Empowerment of Women through Sports	Dr. Smita Chaudhari	22
5	Effect of Omission on General Theme in English Translation of Yayati	Mr. Anand Sanap	25
6	Evaluation of Pigmy Agents Human Resource Aspects in NACC Societies	Dr. B. S. Salunkhe	28
7	Evaluation of Rice Productivity in Gondia District of Maharashtra State	Dr. Lalitkumar Thakur	32
8	Exact Solution of Plane Symmetric Bianchi Type-I Space-Time in F(R) Theory of Gravity Using Power Law Relation	Dr. V. B. Raut	37
9	M. K. Gandhi Dead or Alive.....?	Mr. Pravin Patil	43
10	The Theatre of Cruelty : A Study of Vijay Tendulkar's Gidhade (The Vultures)	Dr. Prashant Mannikar	47
11	Fibonacci Sequence, Golden Ratio and Golden Rectangle in Nature	Mr. Suraj Raut	55
12	Study of A Perfect Absorber Design Using Metamaterials for Harvesting Solar Energy	P.R. Dandwate, S.R. Dandwate & R.R. Dandwate	61
13	Humorous Characters in Jane Austen's 'Emma'	Dr. Madhuri Chikhalkar	66
14	Representation of Socio-Economic Agony of the Dalit Family in the Story 'Kafan' by Premchand	Dr. Chandrakant Mandlik	70
15	Algal Bio-Diversity of Pedhi River of Amravati District of Maharashtra, India	Dr. Swapna Kalbende	73
16	Noise Pollution of Commercial Zone of P.M.C and P.C.M.C. Area in Pune City (2012-2013)	Dr. Pandurang Patil	78
17	Comparative Study of Urban and Rural Students in Learning English	Mr. Manojkumar Navse	82
18	New Challenges for Indian Economy : A Critical Study	Dr. Rupali Deore	88
19	Study of Intercropping Orchards in Dhule District (M.S.)	Dr. Suresh Ahire	91
20	Effectiveness of Jigsaw Co-Operative Learning Technique Among B.Ed. Student Teacher For CCM-Geography Subject	Dr. Vandana Chaudhari	96
21	Electronic Commerce : Present Scenario in Indian Economy	Sonal Shinde & Dr. K.T. Khairnar	100
22	Investigation and Reporting of Hammer Headed Worm (Bipalium Kewense) from Western Ghats Maharashtra, India	Dr. Ashok Pandharbale & Sanjaykumar Pokale	105
23	A Comparative Study of English Literary Criticism and English Literary Theory	Mr. Vinod Kukade	107
24	Role of Government Policy in Reducing Poverty in India	Mr Kamalesh Raut	111
25	Role of Nutrition in Stress Management	Anita Chandwani	117

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014@gmail.com

3

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

26	Comparative Study of Computer Literacy of Students of Junior College	Dr. Priya Kurkure	120
27	Women Empowerment through Five Years Plan	Dr. Vidya Jadhav	125
28	A Study of Noise Pollution Measurements in Ambad and Satpur Industrial Areas Belonging in Nashik City	R. B. Bhise & S. V. Dhanwate	131
29	Traffic and Noise Pollution Survey In and Around Pune City (2012)	Dr. Pandurang Patil	137
30	Election and Voting Behaviour in India	Dr. Saroj Pandharbale	143
31	Comparative Federalism and its General Principles	Alka Patil	146
32	India's Border Management : Role of Central Armed Forces	Dr. P. A. Ghosh	153
33	Synthesis and Characterization of In ₂ O ₃ Thin Films by Spray Pyrolysis Technique for Gas Sensing	N. B. Kothawade & S. V. Dhanwate	162
34	Contribution of Agriculture Sector towards A \$5 Trillion Indian Economy	Dr. Rupali Deore	171
35	Online Annual Refresher Programme (ARPIT) 2018, Online Course (ARPIT- Library and Information Science)	Praful N. Kadu	174
36	Synthesis and Characterization of Molybdenum Oxide (MoO ₃) Thin Films by Spray Pyrolysis Technique for Gas Sensing	N.B. Kothawade & S.V. Dhanwate	181
हिंदी विभाग			
37	अचला शर्मा के रेडियो नाटक	डॉ. साधना भंडारी	189
38	भारतीय मुस्लिम नारी के जनकहं सवान	डॉ. सुनील चव्हाण	201
39	अनामिका की कविताओं में स्त्री	डॉ. साईनाथ उमाटे	207
40	मुक्तिबोध के काव्य का नई कविता पर प्रभाव	डॉ. मिनल बर्वे	212
41	रेणु के कथा साहित्य में ग्राम समस्याएँ	डॉ. विद्याउर रहमान बाफ़री	216
42	अनुसूचित जनजाति : एक परीचय	डॉ. किरण कुभारे	220
43	पंजाबी लोकगीतों में अभिव्यक्त सामाजिक जीवन	डॉ. गुरमोहिंदर सिंह	228
44	आजो लौट चले उपन्यास में चित्रित गांधीवाद	डॉ. कामिनी ठिवारी	235
45	हिंदी के विकास में खानदेश के कवियों का योगदान	श्रीमती एच टी. पोद्दुजे	243
46	हिंदी लघुकथा में चित्रित नैतिक मूल्य	डॉ. शाहीन अब्दुल अजीज़ पटेल	247
47	डॉ. नीरजा माधव के साहित्य में अस्तित्व के प्रति नारी चेतना : विशेष संदर्भ 'बमदीप', 'मेरे जम्मा' और लेख्य: स्वच्छा'	प्रदानंद सोनकाम्बले, डॉ. बी. डी. बाचमारे	250
48	'जंगल का दाह' कहानी में चित्रित आदिवासी विमर्श	डॉ. संजय दरबने	254
मराठी विभाग			
49	आदिवासी साहित्यातीत प्रतिमासुष्टी	डॉ. माहेश्वरी रावित	259
50	द्वैती तत्त्वज्ञानाचा उद्गाता - महानुभाव संप्रदाय	डॉ. यगेश क. टाने	266
51	आधुनिकता, आधुनिकतावाद आणि मर्डेकर व पु. शि. रेगे यांची कविता	डॉ. गोविंद काबरेकर	272
52	संत एकनाथांच्या गौळणी व विराण्या	डॉ. अंजनी पडि - जोशी	279
53	संत जनाबाईंच्या साहित्यातून विद्वलभक्तीचे दर्शन	प्रा. सदाशिव शिंदे, डॉ. राजेंद्र ठाकरे	284
54	शाहिरांच्या 'उमाशा' लोकरंग द्वारेतील 'गण' आणि 'गौळण'	डॉ. राजेंद्र वाटाणे	288
55	प्राचीन मराठीतील संत चरित्रकार : महिपतीबुवा ताहराबादकर	डॉ. गोपाल दोळे	294
56	समकालीन मराठी कविता	डॉ. रमाकांत कराड, डॉ. संभाजी शिंदे	298
57	१९७० नंतरचे मराठी नाटक	प्रा. नितीन मोटे	308

58	मराठी नाटकातील महात्मा गांधीचे विचार	डॉ. अंजली मन्करेन्स	313
59	बारोमास : ग्रामीण वास्तवाचे दाहक दर्शन	डॉ. प्रवीण कारंजकर	317
60	अण्णाभाऊ साठे यांच्या वाङ्मयातील लोकसंस्कृती	डॉ. लता अंबे	322
61	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची धर्मविक्रिया	सुनील बाघमारे, डॉ. भाऊसाहेब अदमाने	326
62	भारतीय स्वातंत्र्याचे क्रांतिसूक्त : पोवादा	डॉ. राजेंद्र वाढाणे	332
63	मराठी साहित्य आणि मानसशास्त्र : परस्पर संबंध	डॉ. भास्कर शेळके	337
64	प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांमध्ये योग शिक्षणाविषयी असलेल्या जाणीव-जागृतीचा अभ्यास	डॉ. राजूज सनेर, डॉ. तुषार गाळी	346
65	महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींचा जिन्हा निहाय लोकसंख्येचा अभ्यास - एक दृष्टीकोन	प्रा. डॉ. आर.एम. वाडिले	352
66	इतिहास लेखनात द. बा. महाजन यांचे योगदान	डॉ. विद्वार्थ जाधव	357
67	मुघल दरबारातील बातमीपत्रातून दिसून येणारा मुघल मराठा संघर्ष (इ.स. १६८०-१७०७)	डॉ. सुनील पुरी	361
68	तणावाचे व्यवस्थापन	प्रा. गिरीश गवई	368
69	श्री शिवाजी शिक्षण संस्था, अमरावती द्वारे संचालित महाविद्यालयांचे विद्यापीठ स्पर्धेतील व संस्था अंतर्गत साप्ताहिक पशाचे विद्येयन	प्रा. देवेंद्र वानखडे	371
70	राजकीय आधुनिकीकरण - एक विद्येयनात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी पाटील	377
71	ओपन सोर्स सॉफ्टवेअर्स : आजच्या संशालवानी गरज	प्रा. राजेश वेदाम	382
72	मेळघाट या दुर्गम क्षेत्रातील कोरकू आदिवासी संगीत संस्कृतीचे संक्षिप्त अध्ययन	डॉ. सारिका कावणे	389
73	साठोत्तरी मराठी नाटकातील सामाजिकता	डॉ. नितीन मोटे	393
74	यशवंतराव चव्हाण यांचा राष्ट्रीय संरक्षणविषयक दृष्टीकोन	डॉ. बाबासाहेब मोठाळे	399
75	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा स्त्री शिक्षणविषयक दृष्टीकोन	डॉ. शुभांगी लुंगे	404
76	महात्मा फुले आणि सामाजिक, धार्मिक स्वातंत्र्य	प्रा. राजेश्वर दुडुकनाळे	409
77	महाराष्ट्रातील मच्छीमारांच्या समस्या - उपाय	डॉ. अंजली मन्करेन्स	414
78	कोरोनाग्रस्त भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ. ए. डी. पोस्वामी	419
79	शेतीत सुक्ष्मसिंथनाबरोबरच नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाची गरज	डॉ. दिपा होळकर	424
80	प्रसारमाध्यमे आणि साहित्य व्यवहार	डॉ. भास्कर शेळके	430
81	राजकीय संसूचन - एक विद्येयनात्मक अभ्यास	डॉ. संभाजी पाटील	433
82	मुलाखत : संवादाचे महत्त्वाचे माध्यम	डॉ. भाऊसाहेब गमे	440
83	लोकसंस्कृतीचे उपासक - चित्रकथी आणि माकडवाले	डॉ. किरण दिगळे	445
84	مراثی عزل تعارف اور آغاز و ارتقاء	ڈاکٹر فریسی عتیق احمد عبدالقدوس بنگولوی	450

या अंकाचे सर्व अधिकार प्रकाशकांनी राखून ठेवलेले आहेत. प्रकाशकांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय या अंकातील लेखांचे पुनर्प्रकाशन करता येणार नाही. या अंकात व्यक्त झालेली मते व विचार हे त्या लेखाच्या लेखकांचे वैयक्तिक विचार आहेत त्यांच्याशी संपादक किंवा प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही. लेखांच्या मूळ मालकी हक्कासंबंधातील संपूर्ण जबाबदारी लेखाच्या लेखकांची असते.

- मुख्य संपादक, रिसर्च जर्नी

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh

Artis, Colln & Sci, Mahila Mahavidyalaya

Salunke, Shivajinagar, Pune-411 004

शेतीत सुक्ष्मसिंचनाबरोबरच नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाची गरज

डॉ. दिपा कैलास होळकर

कै. बिंदु रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय,

नासिकरोड, भो.नं 9881379056

drhoikar@rediffmail.com

भारतातील 64% लोकसंख्या आजही ग्रामीण भागात राहते. शेती हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. भारताची लोकसंख्या सरासरी 1.90 टक्के दरवर्षी वाढत आहे या वाढत्या लोकसंख्येसाठी पुरेशा गरज आहे ते अन्न पोषक असलेले, पुरेशा प्रमाणात आणि योग्य किंमतीला असणे ही भारताची गरज आहे एवढेच नव्हे तर अन्नधान्य आणि प्राणीजन्य पदार्थ विकत घेण्याची सर्वांची क्षमता वाढली पाहिजे हे सर्व माध्य करण्यासाठी ज्येष्ठ कृषी तज्ज्ञ डॉ एम. एस. स्वामीनाथन यांच्या मते "भविष्यातील अन्नसुरक्षितता ही शेतीचे संधारण आणि मातीचे आरोग्य यावर अवलंबून असणार आहे." ! म्हणजेच फक्त नैसर्गिक परिस्थिती चांगली असून खालत नाही तर शाश्वत विकासासाठी आहे ती संसाधने चांगल्या स्थितीत टिकवून ठेवणे आवश्यक आहे.

भारतात हरितक्रांतीमुळे शेती उत्पादन वाढले परंतु पाणी आणि जमिनीचा अतिरिक्त वापर झाल्याने धारयुक्त जमिनी आणि उत्पादनात स्थैतिकता हे मोठे प्रश्न निर्माण झाले यावर मार्ग म्हणजे आहे त्या पाण्याचा कार्यक्षमतेने वापर करून जमिनी धारयुक्त होण्यापासून वाचविणे आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून आहे त्याच जमिनी मध्ये अधिक उत्पादन घेणे होय सरकारने या बाबींचा विचार खोलवर आणि विस्तृत प्रमाणात करून प्रत्येक पातळीवर उत्पादन वाढविण्यासाठी संबंधित सोई सवलती आणि वेगवेगळ्या नियोजनाद्वारे उत्पादन वाढीस मदत केली आहे.

भारतात परंपरागत रित्या शेती केली जात होती त्यावेळी जमिनीच्या आणि पाण्याच्या प्रदुषणाचा किंवा धर्जाचा प्रश्न उदभवत नव्हता परंतु हरितक्रांतीनंतर माच रासायनिक खते, किटकनाशकांचा व पाण्याचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला गेला पिकांच्या आवश्यकते पेक्षा अधिक पाणी, दिले गेल्याने काही जमिनीमध्ये धारांचे प्रमाण अधिक झाले तर काही जमिनी ह्या प्रदुषणामुळे कायम स्वरुपी नापीक झाल्या शेतीचे उत्पादन वाढण्या ऐवजी स्थैतिकता निर्माण झाली त्यातुन मार्ग वाढण्यासाठी सरकारने सदाहरित क्रांतीचा विचार केला.

हरितक्रांतीमुळे जो प्रादेशिक असमतोल निर्माण झाला तो असमतोल दूर करून सर्वत्र उत्पादन वाढीसाठी सर्व पिकांसाठी विस्तारीकरण करणे आणि सर्वच विभागांमध्ये कमीत कमी नुकसान हॉर्डल अशा पध्दतीने पिकांचे उत्पादन आणि मातीची उत्पादकता वाढविण्यावर नविन तंत्रज्ञानाचा प्रचार प्रसार करून भर देण्यात आला भारत हा पाणी, माती या संसाधनांच्या बाबत अतिशय समृद्ध असा देश आहे. भारतात सुमारे 445 नदया असून त्यांची लांबी दोन लाख किलो मीटर पेक्षा जास्त आहे तसेच जगात आठवा-या 64 माती प्रकारांपैकी 46 मातीचे प्रकार भारतात आढळतात. म्हणजेच उत्पादनवाढीसाठी आवश्यक ती नैसर्गिक परिस्थिती आपल्याकडे उपलब्ध आहे.

सरकारने प्रत्येक रेंबापासुन अधिक उत्पादन घेण्याची पोषणा 1 जुलै 2015 पासुन केली प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना सुरु झाली आणि त्यांचे भोषवाक्य होते. "प्रत्येक शेतीसाठी पाणी" आणि "प्रत्येक रेंबापासुन उत्पादन" 4 या योजनेद्वारे सराकारने शेतीला फक्त खापीनायक पाणी उपलब्ध करून देण्याचे धोरण ठेवले नव्हते तर पावसाचे पाणी साठवुन त्यावर सुक्ष्म सिंचन पध्दतीचा वापर करणे गरजेचे होते. प्रत्येक

बेंचापासुन अधिक उत्पादन या योजनेत प्रामुख्याने पुढील गोष्टीवर लक्ष केंद्रीत करण्यात आले. पाण्याच्या खोतांची निर्मिती करणे, त्याचे वाटप करणे व्यवस्थापन करणे आणि शेतावर त्यांचा प्रत्यक्ष वापर आणि विस्तार करणे, त्यासाठी प्रत्यक्ष शेतीमध्ये पाणीपुरवठ्यासाठी गुंतवणुक करणे, शेतावरील पाण्याची कार्यक्षमता वाढविणे आणि पाण्याचा अपव्यय टाळणे, जलसिंचनाच्या आधुनिक पध्दतीचा स्विकार करणे आणि पाणी बचतीच्या इतर पध्दतींचा वापर करणे अस्तित्वातील पाण्याच्या साठ्याच्या खोतांमध्ये आणखी पाणी साठविणे आणि महाराष्ट्रातील सांडपाण्याचा शेतीसाठी उपयुक्त कामा करता वेईल याकडे लक्ष पुरविणे इत्यादी उपाय योजनांचा अवलंब करण्याचे ठरविण्यात आले.

पंचवार्षिक योजना काळात मोठ्या प्रमाणात जलसिंचन सुविधांवर खर्च करण्यात आला. 12 व्या पंचवार्षिक योजनेत 2012 -17 मध्ये 4.25 लाख कोटी रुपयांची आवश्यकता होती ,ज्याद्वारे 337 खोटा व मोठ्या जलसिंचन प्रकल्प पूर्णत्वात आणार होते. दीर्घकालीन सिंचन प्रकल्पासाठी 100 टक्के फंड दिला गेला आणि 2017-2018 साठी 40,000 कोटी रुपयाचा फंड देण्यात आला " प्रत्येक बेंचा पासुन अधिक उत्पादन" या योजने अंतर्गत 5000 कोटी रु बजेट मध्ये तरतुद करण्यात आली तसेच प्रधानमंत्री कृषी सिंचाई योजनेसाठी 7377 कोटी रुपये देण्यात आले. या सर्व गुंतवणुकीचा परिणाम म्हणजे 2010-2011 ते 16-17 मधील सुष्मसिंचन सोईचा एकूण वार्षिक वृद्धी दर हा 12.7 टक्के इतका होता. तर 2016-17 मध्ये 8.4 लाख हेक्टर क्षेत्र सुष्म सिंचनाखाली आणले गेले ही सर्वात मोठी उपलब्धता होती तसेच केंद्र सरकारच्या सुष्म सिंचन योजनेद्वारे 6.2 दशलक्ष हेक्टर क्षेत्र हे सिंचित केले गेले. म्हणजेच फक्त मोठ्या, मध्यम व लहान घरेणांच्या निर्मितीची कार्यक्षमता अधिकाधिक वाढविण्यासाठी सुष्मसिंचन पध्दती अधिक गरजेची आहे हे ओळखुन तिचा पिकनिहाय वापर करण्यास सरकारने प्रोत्साहन दिले त्यासाठी अनुदान देणे, शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करणे, सुष्म सिंचनाचे फायदे कसे होतात हे प्रत्यक्ष दाखवुन देण्याचे काम वेगवेगळ्या सरकारी पातळीवर करण्यात आले.

सुष्म सिंचन विषयक जो सर्व्हे झाला त्यात सुष्मसिंचन पध्दतीचे प्रामुख्याने पुढील फायदे झाले आहेत असे आढळले. 2

1. शेतीसाठी लागणारी आवश्यकते आणि जलसिंचनाचा खर्च 20 टक्के ते 50टक्के पर्यंत कमी झाला. सरासरी 32.3 टक्के खर्चात बचत झालेली दिसुन आले.
2. पाणी देणे, तण काढणे, खते देणे, वासाठी लागणा-या मजुरी मध्ये बचत होते ती साधारण 7.41 टक्के ते 18.76 टक्के झाल्याचे संशोधनातुन दिसुन आले. परंतु अधिक चांगल्या प्रकारे पिक आल्याने, पिक काढणीसाठी, घेडीगसाठी, त्याच्या वाहतुकीसाठी मात्र अधिक मजुर लागतात.
3. खते ही प्रत्यक्ष पिका जवळच दिली जात असल्याने त्यांची कार्यक्षमता वाढते आणि खतांच्या मायेही 7 टक्के ते 42 टक्के इतकी बचत होते शिवाय ठिबक सिंचन संचातुन खते दिली जात असल्याने त्यासाठी अधिक मजुरांची आवश्यकता भासत नाही.
4. उपलब्ध असणा-या पाण्यातच आणखी 8.41 टक्के क्षेत्र सिंचनाखाली आले आहे. महाराष्ट्रात सर्वाधिक म्हणजे 22. 28 टक्के जलसिंचन क्षेत्रात वाढ झाली महाराष्ट्राचा छत्तीसगढ नंतर दुसरा नंबर लागतो.

5. ही पध्दती फलोत्पादनासाठी अधिक फायदेशीर असून अप्रधान्य, भाजीपाला व फळे यांच्या किंमतीचा जर विचार केला तर फलोत्पादन हे फायद्याचे ठरते असे शेतक-यांच्या लक्षात आल्याने फलोत्पादन घेण्याचे प्रमाण वाढले आहे.
6. सुक्ष्म सिंचन पध्दतीचा वापर करत असतांना दोन झाडांमधील अंतर हा मुद्दा महत्त्वाचा ठरतो आणि त्यामुळेच योग्य त्या तंत्राचा वापर करून 42.3 टक्के फलोत्पादनात व 52.8 टक्के भाजीपाल्याच्या उत्पादनात त्याच क्षेत्रात वाढ झालेली दिसून येते
7. शेतक-यांचे उत्पन्न सुक्ष्मासंचानामुळे सरासरी 48.5 टक्के ने वाढले
धोडक्यात पाण्याचा कार्यक्षमतेने वापर होण्यासाठी यशस्वीरित्या सुक्ष्मसिंचनाचा वापर केला जात आहे तरी देखील तो सर्वव्याप्ती होणे ही गरज आहे. 2013- 14 मध्ये 6.56 लाख हेक्टर क्षेत्रावर सुक्ष्मसिंचन करण्याचे लक्ष ठेवण्यात आले होते. प्रत्यक्षात ते 4.32 लाख हेक्टर इतके गाठता आले. तर 2019-20 मध्ये 14 लाख हेक्टरचे उद्दिष्ट असतांना फक्त 8.39 लाख हेक्टर इतके गाठता आले. हे उद्दिष्ट प्रत्यक्ष लक्षा घेता कमी असण्याचे प्रमुख कारणे म्हणजे
1. काही शेतक-यांपर्यंत या योजनेची माहिती पोहोचलीच नाही.
2. ज्या ठिकाणी शाश्वत पाण्याचा स्रोत आहे त्या ठिकाणी हि पध्दती वापरता येते भारतात आजपर्यंत फक्त 45% च क्षेत्र आपण जलसिंचित करण्यात यशस्वी झाला आहोत.
3. सुक्ष्मसिंचनाचा संच हा विशिष्ट पिकांसाठीच फायदेशीर ठरतो. प्रत्यक्ष उसासारख्या पिकाला ह्याची जास्त आवश्यकता असतांनाही पिके मोठे झाल्यानंतर ह्या संचाचा उपयोग नीट होत नाही. उंदीर, धुशी यांच्याकडून या संचास उपद्रव होतो व उसाची तोड करताना हे संच खराब होतात. पुन्हा खर्च करून संच घेणे शेतक-याला आर्थिक परिस्थितीमुळे शक्य होत नाही.

शेती विकासात पाण्याच्या योग्य वापरा बरोबरच उत्पादन वाढीसाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग महत्त्वाचा आहे त्या तंत्रज्ञानाच्या पध्दती पुढील प्रमाणे उपयुक्त ठरतात.

1. जलयुक्त शिवार योजना :- महाराष्ट्र सरकारने ही योजना राबविली त्याच बरोबर देशातही त्यांचा प्रचार आणि प्रसार झाला पावसाच्या पाण्याची साठवणूक आणि ज्या क्षेत्रात कोरडवाहू शेती आहे अशा ठिकाणी पाणी उपलब्ध करून देणे शेतात तळ्यांच्या निर्मिती करणे जेव्हा पिकाला पाण्याची गरज असेल तेव्हा शाश्वत पाणी मिळण्याची सोय होईल या योजनेमुळे विहिरीतील पाण्याची पातळी देखील वाढण्यास मदत झाली आहे.
2. पाण्याची तळ्यांमध्ये साठवणूक :- सामुहिक तळे खोदणे किंवा अगोदरच अस्वच्छ-या तळ्यांमधील गाळ काढून ते खोल करणे आणि पावसाळ्यात त्यात पाणी साठवून ठेवणे त्याच बरोबर विहिरी रिजार्च करणे, जेणे करून रब्बी पिकांसाठी आणि जनावरांसाठी पाण्याची उपलब्धता होऊ शकेल पाण्याचा अधिक प्रवाह जेथे डोंगर द-या इत्यादी ठिकाणी उपलब्ध आहे त्या ठिकाणी 2 ते 5 टक्के उतार करून वाहून जाणारे पाणी अडवून खोल ठिकाणी बांधकाम करून साठविण्याची पध्दती रुढ होत आहे.
3. माती आणि पाणी संधारणाने तंत्रज्ञान व बनीकरण - कटुर, ग्रेडेड बॅडिंग समतल चर, टेरेसिंग इत्यादी विविध पध्दतीचा उपयोग करून आपल्याला माती आणि पाणी यांचा चांगल्या प्रकारे उपयोग करता येईल. डोंगर उतारावर यां विविध पध्दतीचा अवलंब केल्याने माती आणि पाण्याची धुप होणार नाही.

या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात विविध प्रकारच्या वनस्पतींची लागवड करणे शक्य झाले आहे. त्याच बरोबर मोठ्या सपाट जागेत शेतक-यांना उत्पादन घेणे शक्य झाले आहे.

राष्ट्रीय संशोधन केंद्र अशी (National Research Centre for Agroforestry) आणि ऑन इंडिया कॉर्डिनेटेड रिसर्च प्रोजेक्ट ऑन ड्रायलॅंड अग्रिकल्चर (AICRPDA) चांच्या कडुन मोठ्या प्रमाणात अग्रोफरिस्टरी सिस्टिमसाठी प्रयत्न करण्यात आले. ज्यात 25.32 दशलक्ष हेक्टर क्षेत्र आहे ज्यात 7 दशलक्ष हेक्टर क्षेत्र हे जलसिंचन सुविधांनी युक्त आहे. तर 13 दशलक्ष हेक्टर क्षेत्र हे कोरडवाहू भागात आहे. बनीकरणावर भर दिव्याने वातावरणातील कार्बनचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होते व मिथेन हा हरित वायु आहे त्याचा वायुमंडलासाठी उपयोग होतो. जैवविविधतेच्या दृष्टीने आणि मृदा व पाणी संधारणाच्या दृष्टीने ही अतिशय उपयुक्त पध्दती आहे.

4. एकात्मिक शेती पध्दत :- ज्या भागात 500 ते 700 मिमीमिटर पाउस पडतो त्या भागात जगावरसाठी लागणारे गवत, झाडे, शुद्धे की ज्याला कमी पाणी वापरले तरी ही झाडे चांगली येतात तसेच इंधन म्हणुन लागणा-या झाडांची लागवड करणे तसेच ज्या भागात 1100 मि. मीटर पेक्षा अधिक पाउस पडतो त्या ठिकाणी तांदळाच्या पिकाची लागवड करणे तांदळाच्या अशा जाती विकसित करण्यात आल्या आहेत की " अतिवृष्टी झाली, तरी ज्या जाती पावसात टिकुन राहतात तसेच पाणी साठलेल्या ठिकाणी मासेमारी व्यवसाय करणे हे नविन तंत्रही विकसित करण्यात आले आहे. ज्या ठिकाणी सिंचनाच्या साई आहेत त्या ठिकाणी खालील पध्दती अधिक उपयुक्त ठरतील.

अ) अंतर पिक पध्दत आणि पिकांमध्ये विविधता आणणे :- जेणे करुन शेतक-यांना जमिनीचा आणि पाण्याचा पर्याप्त वापर करुन घेता येईल आणि पिकांमधील विविधतेमुळे एखाद्या पिकाला भाव नसला तर त्यातुन होणारे नुकसान दुस-या पिकातुन काढण्यास वाच मिळेल.

ब) एकाच वेळी विविध उत्पादने घेणे :- जस जशी संसाधने उपलब्ध असतील तशी शेती संलग्न उदयोगांची संख्या वाढविणे गरजेचे आहे उदा कोंबडी पालन व्यवसाय, मधुमक्षिका पालन, जंगल उत्पादन आणि मासेमारी इत्यादी संलग्न उदयोग करुन शेतक-यांना आपले उत्पन्न वाढविता येईल.

5. छोट्या शेतीसाठी छोटी यंत्रे :- छोट्या शेतक-यांना शेती करताना छोट्या यंत्राची आवश्यकता असते पिक आल्यानंतर लगेचच त्याची काढणे करणे. आवश्यक ठरते जेणे करुन दुस-या पिकांची तयारी करता येते त्यासाठी जाता छोटी छोटी यंत्रे बाजारात उपलब्ध झाली आहेत. जेणे करुन खर्चात त्यामुळे बचत होण्यास मदत होत, छोटे शेतकरी छोटा ट्रॅक्टर स्वतःचा घेऊ शकत नाही.

6. पोषक द्रव्यांचे व्यवस्थापन :- शेती उत्पादनातच फक्त वाढ होणे अपेक्षित नाही तर प्रोटीन, व्हिटॅमिन, आयरन, जिक यांची उपलब्धता अग्रातुन होईल असा पिकांकडे अधिक लक्ष देणे म्हणजे पोषक द्रव्यांच्या व्यवस्थापनाचा भाग होय. विविध संशोधन संस्थाकडुन यासाठी प्रयत्न केले गेले आणि त्यातुनच उच्चप्रतीच्या तांदळाची, आयरन युक्त बीन्स, व्हिटॅमिन ए युक्त रताळी अशी विविध उत्पादने घेतली जात आहेत. त्यांचा प्रचार आणि प्रसार करण्यास सरकार आणि संशोधन संस्था असेसर आहे त्यामुळे कुपोषणाचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होणार आहे आज ज्या नविन उत्पादनांमुळे पोषक द्रव्ये कमी होऊन आपली प्रतिकारशक्ती कमी होत आहे ती वाढविण्याचे कामही या नवीन संशोधनातुन पूर्ण होणार आहे.

7. पुराचे नियंत्रण :- हवामानातील बदलांचा परिणाम म्हणुन तापमान वाढ होऊन मोठ्या प्रमाणात पुर परिस्थिती निर्माण होत आहे आणि त्याचा परिणाम म्हणुन सुपिक जमिनी वाहून जातात, सावरी जीवांचा नाश होतो, भौतिक संपत्तीचेही नुकसान होते. एक वर्ष पिक पुरात वाहून गेल्यानंतर पुढील वर्षी पिक येण्यास वेळ लागतो म्हणजे दुहेरी नुकसान होते यावर उपाय म्हणुन सावरी किना-यावर छारफुटीची बने विकसित करुन त्याचे क्षेत्र वाढविण्याचा प्रयोग हाती घेण्यात आला आहे ही बने पर्यावरणाचे संरक्षक म्हणुन कार्य करतात तसेच खा-यापाण्याची शेती (बायोसलाईन) साठी आपल्याकडे भरपूर वाव आहे.
8. हवामानाची जुळवुन घेणारी पिके :- विविध प्रकारच्या जाती अशा प्रकारे तयार करण्यात आल्या आहेत की, जास्त ऊन, पाऊस असला तरी टिकुने राहू शकतात पुढी विशिष्ट हंगामात विशिष्ट पिक घेतले जात होते परंतु आता हंगाम नसतांनाही विशिष्ट प्रकारची पिके घेण्याची पध्दत रूढ होत आहे. जर एखादे पिक फुलो-यात असेल आणि वाढू नये, तर ते पिक टिकुन राहणार नाही त्यासाठी लागवडीची वेळ ही विचार करून ठरवावी लागेल त्यासाठी कमी उंचीची बाही वाणेही विकसित केली आहेत त्याचाही शेतक-यांना लाभ होईल पिकासाठी अनुकूल परिस्थिती असेल तर अधिक उत्पादन येईल आणि प्रतिकूल परिस्थिती असेल तर कमीत कमी नुकसान होईल अशा संशोधनावर भर देण्यात येत आहे.
9. एकात्मिक पिक व्यवस्थापन :- ह्या पध्दतीत परंपरागत पध्दत आणि नविन पध्दत यांचा मेळ घालुन उत्पादन घेतले जाते. ज्यामुळे आधानाच्या खरेदीचा खर्च कमी होतो. शेतीतच उपलब्ध असणा-या खाोटांचा अधिक चांगल्या प्रकारे वापर होतो. डॉ शिवे बाय एस यांनी आपल्या लेखात तांत्रिक नाविन्यांचा उल्लेख केलेला आहे.³

अशा विविध तंत्राचा उपयोग आज शेतीत होऊन उत्पादन वाढीस पोषक वातावरण निर्माण झाले आहे. भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास हा फक्त उपलब्ध साधनसामुग्रीवर अवलंबून नाही तर त्या उपलब्ध साधन सामुग्रीचा जास्तीत जास्त चांगला उपयोग करुन घेतला तर भारतातील शेतकरी आपल्या उत्पादनात दुप्पट वाढ करण्यात यशस्वी होतील. प्रत्यक्ष त्यांच्या शेतीवरील प्रयोग यशस्वी झाले तरच त्यांच्या आत्मविश्वास निर्माण होईल. अन्न सुरक्षितते बरोबरच, पोषक द्रव्ये आणि क्रयशक्तीत वाढ असे परिणाम दिसुन येतील.

शोडक्यात सिंचन मोठ्या प्रमाणात सिंचन सोपीन वर खर्च करुन ही भारतातील 142 दशलक्ष हेक्टरपैकी आज 50% पेक्षा अधिक क्षेत्र हे कोरडवाहूच आहे आणि त्याचाच परिणाम अन्नधान्य सुरक्षिततेवर होत आहे. सिंचित क्षेत्रातुन प्रति हेक्टर 4 टन शेती उत्पादन मिळते तर पावसावर आधारीत शेतीतुन फक्त 1.2 टन उत्पादन मिळते. पाण्याच्या प्रत्येक घेवाचा उपयोग करण्यावर शेतक-यांनी लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. राळेगण सिध्दीतील * अण्णा हजारेचे प्रयोग, हिवरे गावातील पोपटराव पवारांनी केलेले बदल असतील किंवा जनयुक्त शिबार योजना असेल यांचा आणखी प्रचार आणि प्रसार होणे गरजेचे आहे. सरासरीने भारतात पाऊस चांगला असतो, परंतु त्याची योग्य ती, योग्य वेळी साठवणुक केली जात नाही. सरकारने धरणे, तळी, नद्या यांच्यात साठलेला गाळ वेळोवेळी काढला पाहिजे. शेतक-यांना हा सुपिक गाळ त्यांच्या शेतावर पसरविण्यात काय फायदे होतात ते समजावले पाहिजे तसेच ज्यांच्या जमिनी कायमस्वरुपी नापिक झाल्या आहेत. त्यांच्या जमिनीवर हा गाळ प्राधान्याने पसरवुन त्या जमिनी उपजाऊ करता येतील

आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचा अधिकाधिक उपयोग शेतक-यांनी करावा यासाठी तालुकापातळीवर कार्यशाळांचे आयोजन होणे गरजेचे आहे म्हणजे प्रत्येक विभागातील भौगोलिक व आर्थिक परिस्थितीनुसार उपलब्ध साधनसामुग्रीचा उपयोग करून उत्पादन वाढविणे शक्य होईल. हवामानातील बदल हा शाश्वत शेती विकासातील अडथळा आहे. नविन तंत्रज्ञानाच्या आधारे बदलत्या हवामानात तग धरू शकतील अशा नविन बाणांची निर्मिती ज्ञानी असली तरी त्यांची योग्य किंमतीला योग्य प्रमाणात बाजारात उलथता करून देण्यासाठी तालुकापातळीवर, तहसीलदारांच्या अध्यक्षतेखाली एका यंत्रणेची निर्मिती करणे आवश्यक आहे. अन्यथा शेतक-यांची बि-बियाणे विक्रेत्यांकडून होणारी फसवणुक थांबणार नाही.

निष्कर्ष -

कोणत्याही उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी योजनेची योग्य अंमलबजावणी होणे महत्वाचे आहे सरकारच्या मदतीने आणि शेतक-यांच्या पुढाकाराने भारतातील शेती आणि ग्रामीण क्षेत्र यांत मोठ्या प्रमाणात बदल होत आहे. भारतातील शेतीक्षेत्र हे दिवसेंदिवस कमी होत असल्याने प्रकर्षित शेतीलाच अधिक महत्व प्राप्त झाले आहे. शेतीचे क्षेत्र कमी होत असताना शाश्वत उत्पन्नाचा स्रोत म्हणून शेतीच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाला अधिक महत्व आहे. सूक्ष्म जलसिंचन बापरा बरोबरच आंतरपिक, पिकबदल, पिक विविधता, सेडिव शेती, शेतीसलंग व्यवसायांच्या विकास झाल्यास प्रत्यक्ष शेतीवर अवलंबून असणा-यांचे प्रमाण कमी होईल ज्यामुळे आर्थिक वृद्धीचा दर वाढेल आणि शेतक-यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचा हेतु साध्य होईल.

संदर्भ

1. एम.एम. स्वामीनाथन - हवामान बदलाचा परिणाम आणि शाश्वत कृषी योजना अंक पा नं. 14, डिसेंबर 2015 अंक - 2
2. पं.कृ. त्वागी - प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना कुरुक्षेत्र, ग्रामीण विकास मंत्रालय, फेब्रु 2018 अंक 66, पा नं. 11
3. तत्रैव - पा नं. 13
4. <https://pmksy.gov.in/mis/frm.Dashboard.aspx>, dated -

IOAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & So. Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & So. Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

Waikde June 2021

H/MUL/03051/2012
ISSN-2319-8318

Vidyawarta®

International Multilingual Referred Research Journal

Issue-34, Vol-05 April to June-2020

Dr. Bapu G. Ghole
Deshmukh
Vidyalya
22 101

Editor
INCHARGE PRINCIPAL
Dr. Bapu G. Ghole
Deshmukh, P. B. Deshmukh, B. G. Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Coll. Bhandara, Bhandara
Jy. Road, Nashik Road-222

Date of Publication

01 May 2020

idyawarta^{TM}

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal does not take any liability regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary.

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

<http://www.printingarea.blogspot.com>

Program : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.041 (IJIF)

IQAO COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

MAH/MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

April To June 2020
Issue-34, Vol-05

01

MAH/MUL/03051/2012

ISSN :2319 9318

April To June 2020
Issue-34, Vol-05

Date of Publication
1 May 2020

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना नति जेती, मतीविना नीति जेती
नीतिविना नति जेती, जतिविना वित्त जेले
वित्तविना बुद्ध स्वधने, बुद्धके अनर्थ एका अविटोने केले

-जहाजना ज्योतीनाच फुले

❖ विद्यावार्ता या आतविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

*Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.074120 MH0113 PTO 251225
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At,Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late B.N. Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Soc. Manha Mahavidyalaya
Post: Nandgaon, Dist: Beed-431101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Soc. Manha Mahavidyalaya
Jai Dant Nandgaon, Dist: Beed

14) किशोरी व युवतीया छेडखानी सदरर्भातील दृष्टिकोन डॉ. माधुरी झाडे, वर्धा	61
15) शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचा ऑनलाईन शिक्षणाविषयी असलेल्या अभिप्रायाचा अभ्यास प्र. डॉ. पुरुषोत्तम ओंकार चौधरी, जि. धुळे	66
16) समाज परिवर्तन व प्रबोधनामध्ये विचारवंतांचे योगदान डॉ. अण्णासाहेब म्हळसने, बुलडाणा	70
17) भारतातील पाणी साठवणुकीच्या पद्धती व उपाययोजना डॉ. एस. पी. झांबरे, जि. गोंदिया	72
18) पाली साहित्यामध्ये अप्रमादी अमृतपर्द : एक चिकित्सक अध्ययन प्र.डॉ. सुभाष आठवले, जि. धुळे	77
19) व्यक्तिमत्व विकासात स्वसंकायनेची भूमिका प्र.डॉ.सी. विजया विठ्ठल बाबिस्कर, नंदुरवार	80
20) पालकत्व आणि पालकांची जबाबदारी डॉ. सुनिता भोईकर, वर्धा	84
21) महात्मा गांधी यांच्या नृसोदांनी शिक्षण पद्धतीची आजच्या काळातील उपयोगिता प्र.डॉ.गोकुल शामराव डामरे, शेगांव	87
22) वनसंपत्ती आणि सखपती शिवराय प्र.सी. कापशीकर धनश्री रामचंद्र, पंढरपूर	91
23) गोपाळ गणेश आगरकर यांचा सामाजिक दृष्टिकोन प्र. डॉ. चंद्रशेखर टी. धिरसागर, जि. नागपूर	94
24) नरहाराजी चळवळ आणि भारताची अंतर्गत राष्ट्रीय सुरक्षा डॉ. देवेंद्र गंगाधर विसपूते & श्री. प्रमोद रमेश पाटील, धुळे	96
25) आदिवासींच्या विकासात माध्यमाची भूमिका डॉ. रमेश अर्जुन पवार, सोबिपूर	103
26) महिला सहमोकरणात स्वाभार गृह योजनेची भूमिका डॉ. मदन जी. प्रधान, सिहोरा	105

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

INDEX

01) "Soil Formation and its Conservations" A Geographical Analysis Dr. Mirza Wajid Rustum Balg, Beed	14
02) WEB 2.0 TOOLS: An Innovative Techniques for Pre Service Teacher Education Dr. Mahadeo Sadashiv Disale, Dist – Solapur (MS)	17
03) Translation: Creation of Creation Prof. Dr. Aparna Mahajan, Chakan	23
04) Use of Statistical Research in Everyday Life Experiences Mr. Abhijit P. Mahale, District- Sindhudurg	27
05) ROLE OF LIBRARY AND ITS SOURCES IN LEARNING PROF. SIDDHARTH A. PATIL, DIST. AKOLA	31
06) Glimpses of child Abuse: prevalence and Dynamics Prof.Dr. Baviskar Kunda Vitthal, Jalgaon	33
07) Impact of Globalization on Indian Society in Anita Desai's 'Voices in the City' Dr. Shrinivas Sambhajirao Gadhe, Dist: Nanded (M.S.)	35
08) Mahesh Dattani's Seven Steps Around the Fire: Customs and Beliefs Asst.Prof. Ayodhya Jadhav, Pune, Maharashtra	37
09) Trauma of Women with special reference to the Partition Story A Leaf in ... Dr. Vaishali Vasant Joshi, Sangli	41
10) The Study On effectiveness of community based Rehabilitation for ... Dr. T. S. Rathod, Amaravati	43
11) A Report on Environment Pollution as a Tort Pragya Seth, Jaipur	46
12) The Posthuman in Greg Egan's Permutation City Rajendra Tambile, Shirwal	48
13) ENTREPRENEURIAL CHALLENGES IN INDIA AND FINDING THE WAY OUT Dr. P. N. Tiwari & Dr. P. C. Suyal, U.S. Nagar (Uttarakhand)	52

40) धात्वर्ष के निवय मे हेल्थरज का चिन्तन डॉ. विकास शर्मा, दिल्ली विश्वविद्यालय	162
41) कुन्ती का चरित्र चित्रण जानुबेन डी. सिन्धव, अहमदाबाद, गुजरात	166
42) शिवक शिक्षा और भारत डॉ. चमन सिंह, वाराणसी, उत्तर प्रदेश, भारत	171
43) नवाचारी शिक्षा का स्वरूप Dr. Dhruv Singh Tomar, Distt. Mainpuri (U.P.)	177
44) युवाओं में खादी एवं ग्रामोद्योग के उत्पादों के प्रति जागरूकता – मध्य प्रदेश के ... रेणु शर्मा, डॉ. भारत सिंह घोषल & डॉ. संजय जैन, भोपाल म.प्र.	180

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post, Limbaganesh, Tq. Dist. Beed-431 126
(Maharashtra) **Mob.09850203295** ☎

E-mail: vidyawarta@gmail.com

www.vidyawarta.com

27) शिसपुर शहरातील अध्यापक विद्यालयातील छात्रअध्यापकांचा संगणक वापरविषयीच्या भितीचा अभ्यास डॉ. पुरुषोत्तम विजेंद्र श्रीकृष्ण, जि. पुणे	108
28) शिलालेखातून स्पष्ट होणारी प्राचीन वराहवाह्यातील शिक्षण पद्धती (विशेष संदर्भ कात्यायनीचे चालुका) डॉ. सुनिल रामचंद्र पुरी, जि. लातूर	110
29) मराठी शब्दांची सद्यःस्थिती : विशेष संदर्भ केंद्रशाळा नेसरी प्रा. जगदीश के. ससाणे, जि. कोल्हापूर	114
30) भारतीय गणित हेच कला, संस्कृती व सौंदर्याचा पाया प्रा. व्यंकट आनंदराव सोळंके, नांदेड	125
31) बारकरी संतांचे सामाजिक परिवर्तन प्रो.डॉ. एस. पी. टकले & प्रा. डब्ल्यु. आर. वैद्य, जि. जालना	130
32) शास्त्रात शेती विकासासाठी कार्यक्रम डॉ. गोरखनाथ वाकळे, नाशिक	135
33) हिंदी फिल्मों में छुआछूत की समस्या डॉ. राजश्री शर्मा, दिल्ली विश्वविद्यालय	138
34) डिजिटल ई-शिक्षा, शैक्षणिक उत्तयन का प्रभावी माध्यम: एक अध्ययन Ujjwal S. Kadode, Rohtak, Haryana	141
35) प्रसादजी की कहानियों में संस्कृति आशीष दीक्षित, ग्वालियर	145
36) नरेश मेहता के कथनों में धुंजार रस एम. राजेश्वरी	148
37) उत्तराखण्ड स्थित वैष्णव तीर्थ-मन्दिरों का विवेचनात्मक अध्ययन डॉ. विनीता नेगी & डॉ. जगमोहन सिंह नेगी, गोपेश्वर (बमोली)	151
38) वैदिकी शिक्षा एवं वर्तमान युग डॉ. अन्यु सेठ, दिल्ली विश्वविद्यालय	155
39) शोध और संभावनाएं डॉ. कुसुम कुंज मालाकार, गुवाहाटी (असम)	159

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

या कार्यक्रमा अंतर्गत शेतीमध्ये आधुनिक तक्ता - २

तंत्रज्ञानाचा जास्तीत जास्त उपयोग करून शेती उत्पादकता वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे. तसेच पाण्याचा अधिकाधिक वापर करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

६) माती परिष्करण कार्यक्रम :-

शेतीमध्ये विविध प्रयोग करण्या बरोबर जमिनीत पोषक तत्व निर्माण करणे. तसेच जैविक पध्दतीने शेती करण्यास प्रोत्साहन देणे.

७) वर्षा सिंचित क्षेत्र विकास योजना :-

ही योजना २०१४-१५ पासून कायमस्वरूपी शाश्वत शेती विकास कार्यक्रम राबविण्यासाठी संपूर्ण देशात लागू करण्यात आला. या अंतर्गत विविध उत्पादने बारबार उत्पादन, अंतर जोड उत्पादन, इ. प्रोत्साहन देणे, त्याबरोबर बागवानी पशुधन, मत्स्य व वृक्षी शेती, मधुमखळी पालन, इ. कार्यक्रम निश्चित करण्यात आले. या कार्यक्रमा अंतर्गत विविध उप्यामध्ये खर्चाचे प्रमाण पुढीलप्रमाणे.

तक्ता - १

क्र.सं.	उप्य	अंदाजित खर्च (लाखात)	संगुण खर्च (लाखात)
१	जवळी	1200.00	1211.41
२	धान	1000.00	750.00
३	मिठ	500.00	880.00
४	ज्वारी	1100.00	485.47
५	ज्वार	1250.00	812.00
६	ज्वार	0	0
७	विशाल ज्वार	750.00	750.00
८	ज्वार-ज्वारी	250.00	51.31
९	ज्वार	1000.00	944.67
१०	ज्वार	1100.00	1180.49
११	ज्वार	500.00	250.00
१२	ज्वार	1400.00	1411.00
१३	ज्वार	4000.00	3054.00
१४	ज्वार	1300.00	611.00
१५	ज्वार	6.00	6.00
१६	ज्वार	2500.00	117.00
१७	ज्वार	3000.00	3070.00
१८	ज्वार	2000.00	1750.00
१९	ज्वार	700.00	880.00
२०	ज्वार	500.00	371.00
२१	ज्वार	300.00	81.27142
२२	ज्वार	471.0	110.00
२३	ज्वार	100.00	500.00
२४	ज्वार	482.0	244.00
२५	ज्वार	600.00	480.00
२६	ज्वार	140.0	145.0
२७	ज्वार	600.00	480.00
२८	ज्वार	450.00	450.00
	संगुण	30400.00	20943.76

क्र.सं.	उप्य	अंदाजित खर्च (लाखात)	संगुण खर्च (लाखात)
१	जवळी	1400.00	101.00
२	धान	1000.00	500.00
३	मिठ	800.00	0.00
४	ज्वारी	1100.00	500.00
५	ज्वार	1200.00	800.00
६	ज्वार	600.00	200.00
७	विशाल ज्वार	700.00	800.00
८	ज्वार-ज्वारी	200.00	200.00
९	ज्वार	800.00	800.00
१०	ज्वार	2000.00	800.00
११	ज्वार	800.00	800.00
१२	ज्वार	100.00	100.00
१३	ज्वार	1200.00	1100.00
१४	ज्वार	4000.00	3000.00
१५	ज्वार	1300.00	611.00
१६	ज्वार	6.00	6.00
१७	ज्वार	2500.00	117.00
१८	ज्वार	3000.00	3070.00
१९	ज्वार	2000.00	1750.00
२०	ज्वार	700.00	880.00
२१	ज्वार	500.00	371.00
२२	ज्वार	300.00	81.27142
२३	ज्वार	471.0	110.00
२४	ज्वार	100.00	500.00
२५	ज्वार	482.0	244.00
२६	ज्वार	600.00	480.00
२७	ज्वार	140.0	145.0
२८	ज्वार	600.00	480.00
२९	ज्वार	450.00	450.00
	संगुण	11000.00	8070.00

८) राष्ट्रीय कृषी विकास कार्यक्रम :-

राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत कायमस्वरूपी शाश्वत शेती विकास कार्यक्रम हा २०२३ पर्यंत आहे. या अंतर्गत कृषी विकास कार्यक्रम जास्तीत जास्त प्रोत्साहन देणे यासाठी अनेक कार्यक्रम राबविले आहे.

१. राष्ट्रीय शाश्वत शेती विकास कार्यक्रम (NMSA) National Mission for Sustainable Agriculture

२. प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMKSY) Pradhan Mantri Krishi Sinchan Yojana.

३. परंपरागत कृषी सिंचन योजना (PKVY) Paramparagat Krishi Vikas Yojana.

४. प्रधानमंत्री फसल विमा योजना (PMFBY) Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana.

५. ग्रामिण भंडारणयोजना Gramin Bhandaran Yojana.

६. लिबस्टोक विमा योजना (Livestock Insurance Scheme).

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.041(IJIF)

BAC COORDINATOR

NPSM's Late Bindi Ramabai Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NPSM's Late Bindi Ramabai Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

शाश्वत शेती विकासासाठी कार्यक्रम

डॉ. नोरखनाथ बाकळे

कै. बिंदु रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला
महाविद्यालय नाशिक

प्रस्तावना :-

विकसनशील अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये शेती विकासाचे स्थान महत्त्वाचे आहे. अर्थतंत्र वित्त्वन पार्कर इ. च्या मते शेती ही अर्थव्यवस्थेतील एकूण क्षेत्रापैकी मुलभुत क्षेत्र आहे. कारण जागतिक लोकसंख्येचा विचार करता बहुसंख्य लोक शेतीवर उपजीवीका करतात.

जे एम डेनिस यांच्या मते देशाची प्रगती ही अनेक घटकांच्या माध्यमातून होत असते त्यापैकी शेती हा महत्त्वाचा घटक आहे. कारण अर्थव्यवस्थेची विविध क्षेत्रे परस्पर पुरक असल्याने कोणत्याही एक क्षेत्राचे महत्त्व पाहता शेती विकासाशिवाय उद्योगाचा विकास होणार नाही. शेती व उद्योगाचा विकास एकमेकांवर अवलंबून आहे. म्हणून भारत सरकारने शेती व शाश्वत विकासासाठी अनेक विविध योजना व कार्यक्रम राबविलेले आहे तरी देखील जगातल्याच्या ७० वर्षांनंतर सुध्दा शेतीचा विकास झालेला दिसून येत नाही. यासाठी शेती विकासाचे विविध कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे.

१) पंतप्रधान कृषी विकास योजना :-

भारतात शेती विकासातील प्रमुख समस्या म्हणजे शेती ही निसर्ग लहरीवर अवलंबून आहे त्यामुळे भारतात पर्जन्यमान वेळेवर व योग्य प्रमाणात होत नाही. त्यामुळे सरकारने पंतप्रधान कृषी विकास योजना सुरू केलेली आहे. या योजने अंतर्गत ज्या ठिकाणी पाण्याची व्यवस्था आहे किंवा निर्माण करण्यात आलेली आहे. त्या ठिकाणी पाणी वापर योजना उपलब्ध करून देणे व त्या अंतर्गत शेती उत्पादन व

उत्पादकता वाढविणे यासाठी प्रत्येक राज्यांना कधी प्रमाणात स्वयत्ता प्रदान करण्यात आलेली आहे. ही योजना वर्षे २०१५-१६ या आर्थिक वर्षात सुरू करण्यात आलेली आहे.

२) पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम :-

पावसावर आधारित पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम निश्चित करण्यात आलेला आहे. राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत हा कार्यक्रम वर्षे २०११-१२ पासून सुरू करण्यात आलेला आहे. हा कार्यक्रम झोटे व सीमांत शेतकरी यांचे जीवनमान व गुणवत्ता सुधारण्यासाठी शेती उत्पादकता वाढविणे हा या योजनेचा व्यापक उद्देश आहे ते पुढीलप्रमाणे.

१. शेती विषयक व्यापक दृष्टीकोन स्विकारून पावसावर आधारित शेती उत्पादकता वाढविणे.

२. शेतीमध्ये कमी उत्पादकता व सुखीपण कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

३. कृषी औद्योगिकरण करून शेतीमधील परंपरागत प्रथा कमी करणे व शेतीमध्ये टेक्नॉलॉजीची निर्माण करणे.

४. सीमांत शेतकरी यांची उत्पादकता वाढविण्यासाठी शेती संवर्धन कार्यक्रम राबविणे.

५. शेती विकासामध्ये विविध क्षेत्र व विविध संस्था यांना सहभागी करून घेणे व दीर्घ शेती सुधार कार्यक्रम राबविणे.

३) राष्ट्रीय कृषी विमा योजना :-

कृषी क्षेत्रात अनेक कारणामुळे शेती उत्पादनाचे व विक्रीचे मोठया प्रमाणात नुकसान होत असते. परिणामी शेतकरी संकटात येतो म्हणून शेती मध्ये होणारे नुकसान टाळण्यासाठी सरकारने राष्ट्रीय कृषी विमा योजना सुरू केलेली आहे. या योजने अंतर्गत सरकार नुकसानग्रस्त पिकाचे नुकसान भरू देत आहे.

४) पाणी अडवा पाणी निरवा विकास कार्यक्रम :-

या कार्यक्रमा अंतर्गत देशात उपलब्ध असलेले नैसर्गिक जलस्रोत यांच्या आधारावर कृषी विकास करणे. उदा. नैसर्गिक संपत्ती, मनरेगा राष्ट्रीय कृषी विकास योजना, पाणी व माती परिष्कण इत्यादीद्वारे शेती विकास कार्यक्रम राबविणे.

५) शेतीपाणी संवर्धन कार्यक्रम :-

७. सुष्म टिबक योजना (MIF) Micro Irrigation

Fund.

इ. विविध योजनांच्या द्वारे भारत सरकार शेती मध्ये शाश्वत विकास करण्यासाठी सदैव प्रयत्न करीत आहे.

संदर्भ :-

१. कृषी विकास — श्री कविमंडल
२. www.google.com
३. भारत सरकार — Government of India

2015-2016.

४. कृषी विकास कल्याण मंत्रालय —
२०१५-२०१६
५. National Informatics Center (NIC).

□□□

IQAC COORDINATOR

Dr. S. V. Kulkarni, Head, IQAC, Pimpri Chinchwad Education Trust,
Pimpri, Dist. & Tal. Maharashtra, India.
Jal Road, Pimpri & Chinchwad, 411 004

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bhausaheb Ramdas Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jal Road, Nashik Road-422 001

1st July 2020

विद्यावार्ता®

MAH/MUL/03051/2017
ISSN-2319-9311

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Issue-34, Vol-03 April to June 2020

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

[Signature]
IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 001

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 001

Date of Publication
01 April 2020

vidyawarta^{TM} International Multilingual Research Journal

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

*The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any liability regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary.
If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.*

<http://www.printingarea.blogspot.com>

विद्यवाती: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor: 7.041 (IJIF)

[Signature]
IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Desai
Arts, Com & Sci, Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Desai
Arts, Com & Sci, Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

April To June 2020
Issue-34, Vol-03

Date of Publication
01 April 2020

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्योविना मति जेती, मलीविना नीति जेती
नीतिविना मति जेती, मतिविना वित्त जेते
वित्तविना शुद्ध स्वचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले
-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांची मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post Limbaganesh, To Dist Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

IQAC COORDINATOR
NSPM
Arts
Ramrao Deshmukh
Mahavidyalaya
422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bincy Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahata Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

13) Digital Information Needs for Faculty of Vidyavardhaka First Grade College... Sunil Kumar R., Mysuru	62
14) ATROCITIES AND DALIT WOMEN: WITH SPECIAL REFERENCE TO GADHINGLAJ ... Vijay B. Musai, Dist. Kolhapur	65
15) भारतातील बुद्धीत बंधन व गुलबगुलक रसोी डॉ. वाकळे गोरखनाथ एकनाथ, नाशिक	69
16) दलित आत्मकथने आणि सामाजिकता प्रा.डॉ. आनंद वारके, जि. कोल्हापूर	72
17) विजेची बचत काळाची गरज प्रा. नायत्री चवाळे, अमरावती	75
18) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेती विषयक विचार प्रा. डी. जी. विषळीकर, गडचिरोली	80
19) पयलेकालीन हेरवाड ग्राममधील भुईकोट किल्ला : एक ऐतिहासिक अभ्यास डॉ. डी. व्ही. सुर्यवंशी, कुंदवाड	83
20) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेची प्रगती आणि आव्हाने डॉ. ए. वाय. जाधव, चंद्रगड	86
21) बुलडाण जिल्ह्यातील प्राथमिक शाळेत एकविण्यात घेत असलेल्या 'बालकांघा ... डॉ. कनिज फातिमा & सुधीर परावंता खिल्लारे, औरंगाबाद	90
22) ग्रामीण जनतेच्या विकसनाकरीता आधुनिक पध्दतीने दुग्ध व्यवसाय व व्यवस्थापन प्रा.डॉ. मधुकर नवीणे, गडचिरोली	94
23) भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषीक्षेत्राचे घटते मूल्य प्रसाद पांडुरंग दाबणे, कोल्हापूर	99
24) ऐतिहासिक दर्यादेगामध्ये महाराष्ट्रातील किल्ल्यांचे योगदान प्रा.डॉ. सातपुते आर. बी., सातारा	102
25) समाज परिवर्तन चळवळीतील भाणगांव परिषदेचे ऐतिहासिक महत्त्व प्रा. राहुल शंकर कांबळे, जि. सांगली	106

INDEX

- 01) Patna: An Important Centre of Medieval Economy
Dr. Deepti Kumari, Magadh University (Bodh-Gaya) || 14
- 02) ON A NEW CESTODE OF GENUS GANGESIA WOODLAND, 1924 FROM FRESH ...
Dr. Garad V. K., Dist. Osmanabad || 19
- 03) THE STUDY OF PERSONALITY DISORDER IN THE CONTEXT OF PSYCHOLOGICAL ...
Dr. Nikita Jaiswal, Bhagalpur, Bihar, India || 22
- 04) Effect of Vitex nigundo L. On Leaf Spot of Turmeric Caused by Taphrina ...
Dr. J. A. Kadam, Dist. Latur [M.S.] || 25
- 05) Dalit Women and Human Rights Violation: Role of Caste, Class and Gender
Vijaya Kota, Telangana || 28
- 06) PERSPECTIVE OF TEACHER EDUCATION IN INDIA
Dr. ABHISHEK KULSHRESHTHA, MATHURA || 33
- 07) A Study of Challenges in Higher Education in India
Dr. Prabhakar S. Mahale, Dist. Jalgaon || 40
- 08) Role of Drama in a Teacher - Education Programme of Delhi
Neeraj Kumari, Delhi University || 42
- 09) EFFECT OF INQUIRY TRAINING MODEL ON BIO SCIENCE TEACHING IN HIGH ...
SHILPA PAUL, Jabalpur || 47
- 10) Green Library: An Overview
Mrs. Rakte Jyoti Bhausaheb, Dist. Beed || 49
- 11) VOCATIONAL INTEREST and Socio Economic Status
Dr. Ritu Bhardwaj & Praveen Kumar Gautam || 54
- 12) Discrimination against Women
Dr. Sandeep Kr. Singh, Satyendra S. Chauhan & Dr. Anita Awasthi || 57

विद्यार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal | Impact Factor 7.041(IJIF)

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 111

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 111

39) माध्यमिक शाला के विद्यार्थियों की शैक्षिक समस्या पर उनके सामंजस्य स्तर ... डॉ. अरुण कुमार पोद्दार, बिलासपुर	165
40) छत्तीसगढ़ राज्य को अर्थव्यवस्था के विकास के लिए राजनीतियों की आवश्यकता ... कु. मानवी शर्मा, रायपुर (छ. ग.)	169
41) 'हिरले दी पीठ' कविता—संक्षिप्त : मेरी नज़र पर एकेश कुमार शर्मा	172
42) जहीर कुशुबी की गज़लों में प्रेम निरूपण प्रा. डॉ. कामिनी भवानीरांकर तिवारी, जि. जलगाँव	176
43) उत्तराखण्ड में पर्यटन : चुनौतियाँ एवं सम्भावनाएँ डॉ० पी० एन० तिवारी, रुद्रपुर (अधम सिंह नगर)	179
44) प्रमुख पत्र, पत्रिका और समाचार पत्रों का परिचय डॉ. संगीता शरणव्या उष्ये, जि. तानूर	187

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At, Post Limbaganesh, Tq. Dist. Beed-431 126
(Maharashtra) **Mob.09850203295** ☎

E-mail: vidyawarta@gmail.com.

www.vidyawarta.com

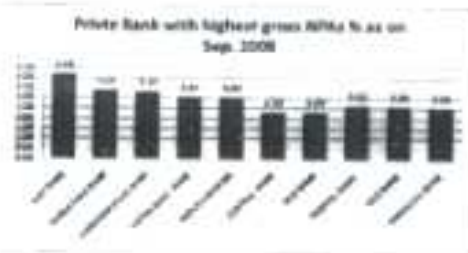
26) हिंदोल्ल्यावर : एक खोलादी कादंबरी डॉ. चंद्रकांत रुद्राच, जि. अहमदनगर	111
27) सीमाभागातील लोकसाहित्य एक आकाशमालम्क क्षेत्र प्रा. भीमराव जोतिबा शिंदे, जि. कोल्हापूर	115
28) समकालीन इतिहासाची संकल्पना डॉ. सुरेश वसंत शिखरे, कोल्हापूर	119
29) सर्वोत्तम जीवनमार्ग : बौद्ध धर्म प्रा.डॉ. बाळासाहेब राध, जि. वाशिम	126
30) १९६० नंतरच्या मराठी दलित साहित्यातील परिवर्तन प्रा.डॉ. राजेंद्र बडमारे, जि. अहमदनगर	128
31) महाराजर्गज जनपद में सिंचाई के साधनों का भौगोलिक अध्ययन डॉ० अरविन्द कुमार, देवरिया	133
32) दक्षिण भारत हिंदी साहित्य में नारी का स्थान BINDU A. B., THRISSUR, KERALA	138
33) यही सच है कहानी में चित्रित नारी मनोभाव प्रा.डॉ. एकलारे चंद्रकांत नरसाभा, मुळेंद	141
34) सूचना आयोग की स्वतन्त्रता एवं निष्पक्षता—सूचना का अधिकार संशोधन डॉ. गेमाती चेलानी, इन्दौर	143
35) समाजसुधारक के रूप में तुकाराम महासाज - अर्भंगगाथा नाटक के विशेष संदर्भ में डॉ. सनमाला धारवा धुळे, जि. हिंगोली	148
36) नाच पंच एवं साधना पद्धति डा० गौरी शंकर चन्द, गोरखपुर	152
37) भारत इजरायल संबंध— 'नई उंचाइयों व पारस्परिक लाभ' डॉ. संगीता चई	158
38) हिंदी कहानियों में दलित चित्रण सहा.प्रा. नयना कडाळे, अहमदनगर	162

५) मोठ्या उद्योगपतींना अधिक कर्ज :- भारतातील सार्वजनिक आणि खाजगी बँका यांनी देशातील मोठ्या भाडवळदारशी हातामिळवणी करून मोठ्या प्रमाणात कर्जे वितरीत केली आहे पंजाब नॅशनल ह्या बँकेच्या NPA चा विचार केल्यास नीरव मोदी, मेहुल चोबरी यांच्या कंपन्यांना एकूण कर्जापैकी ११,४०० करोड रुपये इतकी २९३ लेटर ऑफ अडस्टेकिंग LOU च्या आधारावर कर्जे दिले आहे.

६) सार्वजनिक बँकांच्या खाजगीकरणाचा डाव :- आर्थिक घोटाळ्यातील लोकांना फकडण्यासाठी सरकारने अनेक कापटे केलेले असले तरी बँकांच्या NPA ची समस्या दिवसेंदिवस मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. सन २००८ मध्ये भारतातील खाजगी बँकांच्या NPA चे गुणोत्तर दिलेल्या कर्जांच्या सर्वात जास्त होते. तर २०१५ मध्ये सरकारने खाजगी बँकांच्या NPA चा बोआ सार्वजनिक बँकांवर टाकण्यात मदत केली. त्यामुळे सार्वजनिक बँकांचे NPA गुणोत्तर अधिक असल्याचे दिसून येते.

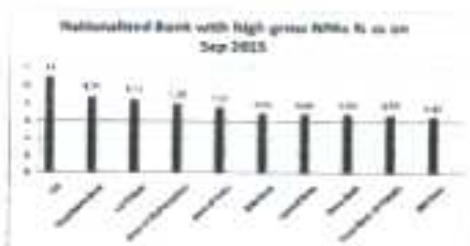
तक्ता क्र. १ व २

Table No - 1

Source - RBI Bulletin 2008

Table No - 2

Source - RBI Bulletin 2015

बरील तक्त्यात २००८ व २०१५ या दोन

सर्वात राष्ट्रीयकृत व खाजगी बँकांमधील NPA दाखविलेला आहे. २००८ च्या तुलनेत २०१५ मध्ये NPA चे प्रमाण वाढून कुडीत बँकांचो सख्खा अधिक वाढलेली दिसते.

गुंतवणुक संधी/पर्याय :- भारतात अनेक खाजगी व राष्ट्रीयकृत बँका अनेक कारणामुळे ताटेयात (NPA) जाऊन बडुीत निघालेल्या आहे. सरकारने तर देशातील मोठ्या प्रमुख १० सरकारी बँकांचे विलीनीकरण केले आहे. त्यामुळे गुंतवणुकदारांच्या मनात एक संभ्रम निर्माण झालेला आहे की आपण गुंतवणुक कुडे, फोणत्या बँकांमध्ये करावी ज्यामुळे आपला पैसा सुरक्षित राहील म्हणून गुंतवणुकदारांनी धाबळून न जाता विचारपूर्वक व डोळसपणे आपली गुंतवणुक केली तर निश्चित गुंतवणुकदारांचा पैसा सुरक्षित राहिल म्हणून गुंतवणुकीच्या अनेक संधी उपलब्ध आहे.

१) शेअर बाजारातील गुंतवणुक : भारतातील अनेक सार्वजनिक आणि सरकारी कंपन्या व बँका भाडवळ उभारणीसाठी बाजारात शेअर्स विक्रीसाठी आणून मोठ्या प्रमाणात राष्ट्रीय व मुंबई शेअर बाजारतून पैसा उभा करतात. त्यातून मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक उलाढाल घडवून येते. म्हणून अशा सार्वजनिक व सरकारी कंपन्यांमध्ये आपण गुंतवणुक केली तर ती नक्कीच कायदेशीर व जोखीम नसलेली असते म्हणून विचारपूर्वक शेअर बाजारातील बडामोडींचा थारकाईने विचार करून अभ्यास केल्यास नक्कीच गुंतवणुकदारांचा फायदा होईल.

२) विविध कंपन्यांचे बॉन्ड्स : आर्थिक थरवडारातील मुकाद असलेले एक साधन म्हणजे बॉन्ड्स किंवा रोखे होय. बाजारात अनेक नामवंत कंपन्यांचे बॉन्ड्स विक्रीस असतात. त्यामध्ये सरकारी रोखे, बँकांचे रोखे, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम कंपन्यांचे रोखे आणि कंपनीचे कर्जरोखे इ. मध्ये गुंतवणुक केल्यास दीर्घकालीन गुंतवणुक म्हणून नक्कीच फायदा होण्यास मदत होईल.

३) एन.पी.एस. राष्ट्रीय पेंशन योजने : भारतातील गुंतवणुक क्षेत्रातील सर्वात स्वरत आणि मार्केट लिंक असलेला हा प्लान आहे. मुळाव्याला हा प्लान फक्त सरकारी कर्मचाऱ्यांसाठी होता आता ही योजने इतरांसाठी देखील खुली करण्यात आलेली आहे. ही योजने

भारतातील बुडीत बँका व गुंतवणुक संधी

डॉ. बाकळे गोरखनाथ एकनाथ
सहाय्यक प्राध्यापक,
कै. विदु रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला
महाविद्यालय नाशिक

प्रस्तावना : भारतीय बँकांना स्वातंत्र्यपूर्वक बळकावणून मोठा इतिहास आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळातच म्हणजे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बँकिंग क्षेत्रात एक शाश्वत व स्थिर दिशा देण्याचे उद्देशाने सरकारने अनेक महत्त्वपूर्ण बदल केले. जसे १९४९ चा बँकिंग नियमन कायदा, १९६७ चा बँक सामाजिक नियंत्रण कायदा १९६९ मध्ये खाजगी मोठ्या १४ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण/१९८० मध्ये पुन्हा सहा बँकांचे राष्ट्रीयीकरण/१९९०-९१ मध्ये बँकींग आयोगाची स्थापना करून बँकिंग क्षेत्र मध्ये नरसिंहम समितीने सुधारण्यात सुचविलेल्या अनेक महत्त्वपूर्ण शिफारशी इ. सह माहिती तंत्रज्ञानाच्या आवश्यक वापर बरोबर जागतिक बँक क्षेत्रात होणाऱ्या बदलांना सामोवून घेण्याचा प्रयत्न भारतातील बँकिंग क्षेत्राने या क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या अर्थतज्ञांनी केलेला आहे. असे असले तरी बँक कार्य चकबाकीमुळे किंवा अनेक कारणांमुळे बुडित निघण्याचे प्रमाण दिवसेंदिवस अधिक वाढत असल्याने ही एक चिंतेची बाब म्हणून गुंतवणुकदार त्याकडे उपड होळ्यांनी पाहत आहे. म्हणून गुंतवणुकदारांनी ह्या भितीने घबरून न जाता अनेक नव्या गुंतवणुक संधी शोधणे आवश्यक आहे.

भारतातील बुडीत बँका प्रमुख कारणे :- सध्या भारतात बँकिंग व्यवसाय अनेक कारणानी संकटात आहे. यामध्ये खाजगी व सार्वजनिक व सहकारी बँकांचा समावेश आहे. भारतात बँका बुडीत निघण्याचे अनेक कारण आहेत ती पुढीलप्रमाणे.

१) दिविकालीन ठेवींमधील पैशांचा कर्ज म्हणून वापर :- भारतात बँकांमध्ये ठेवलेल्या विविध ठेवींच्या बँका कर्जे देण्यासाठी सर्रासपणे वापर करतात त्यामुळे देशातील उद्योगांचा विकासाला गती मिळते. त्यामुळे रोजगार निर्मिती, उत्पादन विक्री, उपयुक्त वाढ आणि खर्च व मागणी पुरवठा ही प्रक्रिया अखंड चालू राहते. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेला गती मिळते आणि अर्थव्यवस्था बळकट होते. उद्योग क्षेत्र विकसीत व्हावे, त्याला आर्थिक बळकटी मिळावी म्हणून बँकातर्फे हा कर्जपुरवठा होतो. परंतु प्रत्यक्षात ह्या कारणाकरीता ठेवी न वापरता कर्ज निधी वळवणे, बनावट कंपन्यांच्या नावाने कर्जे घेणे, शॅन्डो बँकिंग किंवा झुप्या खात्याद्वारे रक्कम फिरविणे व पैशांचा विनियोग करणे हे बेकायदेशीर आहे त्यातून बँकिंग व्यवस्था पोखरली जाते.

२) परतफेडीची क्षमता न पाहणे :- बँकांनी ज्यांना मोठ्या रक्कमांचे कर्जे दिलेले आहे त्यांची क्षमता कर्जफेडीची आहे का याचा बँकांनी विचार केलेला नाही. त्यामुळे अधिक अधिक कर्ज उत्पादन रीत न झाल्याने बँकांचा कोटयावधी रुपयांचा निधी अडकून पडत आहे. तसेच कर्जे देताना मोठे उद्योग, बडे उद्योग घरणे यांना हुकते माप दिले जाते. बँकांचे अभ्यर्ष, संचालक हे एक प्रकारे मदत करीत असतात त्यामुळे बँका बुडीत निघतात.

३) पटाचा दुरुपयोग करणे :- आजवरचा इतिहास असे सांगतो की बँकांच्या उच्च पदावरील व्यक्तींनी पटाचा दुरुपयोग करून कर्जे वितरीत केलेली आहे, उदात्तिक उद्योग समुह व त्यांच्या मालकांसाठी बँकांचा । Sk ok । # c@ps/।# ५ ।, e । RBI चे नियम देशातील कायदे हुंगारून देणे, सरकारी बँकातील पैशांचा गैरवापर करणे हे सर्रासपणे घडून येत आहे.

४) लोकांचा बँक व्यवस्थेवरचा विश्वास कमी झाला :- विविध कारणांमुळे देशातील बँकिंग व्यवस्थेवरचा लोकांचा विश्वास दिवसेंदिवस कमी होत आहे. त्यामुळे बँकांमध्ये केली जाणारी गुंतवणुक प्रमाण सातत्याने कमी होताना दिसते. परिणामी ठेवी व गुंतवणुक व कर्जे यांच्यामध्ये असमतोल निर्माण झाल्याने बँकांना नफ्याच्या विशिष्ट उपपन्नापर्यंत पोहचता येत नाही. परिणामी बँका बुडीत निघत आहे.

लेला
चे
लेला
जगी
IPA)
तील
केले
धन
दुळे.
वेत
ता
तर
पुन
ल
ह
न
ह
व
ी
र
र

पुढीलप्रमाणे आहे. अ) किमान गुंतवणुक ६०००/- एककरकमी किंवा ५००/- उच्च घटीत गुंतवले जावे. ब) भारतातील कोणतीही व्यक्ती यामध्ये गुंतवणुक करू शकते. वय १८ ते ६० पर्यंत. क) यामध्ये प्राथम्याने दोन प्रकारे गुंतवणुक करता येते. १) टिअर वन (Tier-1) मुख्य खाते पेन्शनच्या हेतुने उघडलेले बचत खाते. २) टिअर टु (Tier-2) दुय्यम परतु स्वेच्छेने उघडले जाणारे बचत खाते. याद्वारे व्यक्ती गुंतवणुक करू शकते.

३) विविध म्युच्युअल फंड (Mutual Fund) : विविध गुंतवणुकीतील हा एक असा पर्याय आहे की यामध्ये गुंतवणुकीचे फायदे नाककीच मिळण्यास मदत होते. भारतातील सर्वसामान्य गुंतवणुकदाराला म्युच्युअल फंड हा सोयीस्कर मार्ग आहे. आपण विकत घेतलेल्या युनिटच्या प्रमाणात "लाभशेरा" आपणाला निश्चित प्राप्त होतो. त्यासाठी अनुभवी गुंतवणुक तज्ज्ञांकडून सविस्तर अभ्यासाअती गुंतवणुक करणे फायद्याचे राहिल.

४) सिस्टीमीटिक गुंतवणुक योजना :- एस.आय.पी. म्हणजे (Systematic Investment Plan) SIP हा एक सोयीचा गुंतवणुक पर्याय आहे. ज्यांना शेअर बाजार किंवा म्युच्युअल फंडात पैसा गुंतवणुक करणे धितीचे वाटते त्यांच्यासाठी हा एक सुलभ व लाभदायी प्लान उपलब्ध आहे. आज भारतात २.८४ कोटी इतकी रक्कम ह्या प्लानमध्ये गुंतवली गेली आहे. म्युच्युअल फंडाशी निगडित हा प्लान पगारदार व इतर सर्वसामान्य लोकरसाठी उपयुक्त ठरत आहे.

५) पोस्टच्या विविध योजना : भारत सरकारने लोकरांना पोस्टच्या माध्यमातुन अनेक योजना सुरू केलेल्या आहेत. या योजनांमधुन तुम्हाला निश्चित अधिक व्याजसाह रक्कम मिळण्यास मदत होत आहे. पोस्टच्या खाल्यावर ४% पासुन ८.३% पर्यंत योजना मध्ये पैसा गुंतवित येता.

६) विविध योजना : पोस्टच्या विविध योजनांबरोबर पुढील काही योजनांमध्ये गुंतवणुक करता येते. १) कंपनीचे भाग भाडवाल २) म्युच्युअल फंडाचे व युनिट ट्रस्टचे युनिटस् ३) बँकातील विविध प्रकारच्या ठेकी ४) राष्ट्रीय निकुली कोन याजेना ५) प्रोव्हीडंड फंड ६) वैयक्तीक विमा योजना ७) सरकारी किंवा

खाजगी कजरीखे इ. वरील विविध योजनांमध्ये विचारपूर्वक अभ्यासपूर्ण गुंतवणुक केल्यास आपला पैसा सुरक्षित राहण्याबरोबर योग्य प्रकारचा लाभ होईल.

संदर्भसुची :-

- १) CGPI.org 7 node. बँकिंग व्यवसायचे वाडते संकट करणे व उपाय
- २) महाराष्ट्र टाईम्स संवाद पत्रिका पान नं. ३ दि. १५/०३/२०२० श्री. राजीव जोशी
- ३) <https://Mr.M.Wikipedia.org/wiki>. गुंतवणुक योजना
- ४) <https://M.Lokmat.com.business> पोस्टातल्या विविध याजेना
- ५) <https://www.fincash.com> investment गुंतवणुक याजेना.

□□□

IQAC COORDINATOR
1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM 3, Late Brijraj Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jai Prasad, Nashik Road 422 001

Walker-2020

UJOL 03051/2019
ISSN 2319-8311

Vidyawarta®

International Multilingual Referred Research Journal

Issue-34, Vol-05 April to June-2020

[Signature]
TOAC COORDINATOR

[Signature]
Editor

INCHARGE PRINCIPAL
Dr. Babu G. Cholap
Jai Road, Nashik Road, 422 11

Date of Publication
01 May 2020

idyawarta™

International Multilingual Research Journal

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal does not take any liability regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

<http://www.printingarea.blogspot.com>

परिचय: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.041 (IJIF)

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramraj Deshmukh
Arts, Com & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramraj Deshmukh
Arts, Com & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

MAH/MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

April To June 2020
Issue-34, Vol-05

01

MAH/MUL/03051/2012

ISSN :2319 9318

April To June 2020
Issue-34, Vol-05

Date of Publication
1 May 2020

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्योविन्ना जति जेव्ही, जतीविन्ना नीति जेव्ही
नीतिविन्ना जति जेव्ही, जतिविन्ना विस जेव्ही
विसविन्ना शुद्ध स्वधत्वे, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकत व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

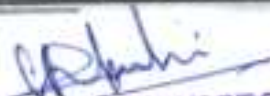
"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No U74120 MH00113 PTC 251255
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At,Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09650203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.Vidyawarta.com

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jai Prasad Nashik Road-422 111

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jai Prasad Nashik Road-422 111

14) किरातो व युवतींचा छेडखानी सदरर्भातील दृष्टिकोन डॉ. माधुरी झाडे, वर्धा	61
15) शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांचा ऑनलाईन शिक्षणाविषयी असलेल्या अभिवृत्तीचा अभ्यास प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम अंकार चौधरी, जि. पुणे	66
16) समाज परिवर्तन व प्रबोधनामध्ये विचारावंतांचे योगदान डॉ. अण्णासाहेब म्हळसने, बुलढाना	70
17) भारतातील पाणी साठवणुकीच्या पद्धती व उपाययोजना डॉ. एस. पी. झांबरे, जि. गोंदिया	72
18) पाली साहित्यामध्चे अण्णमाडो अमरपट्टे : एक चिकित्सक अध्धयन प्रा.डॉ. सुभाष आठवले, जि. पुणे	77
19) ष्षक्षितमत्व विकासाल न्पसंकल्पनेची भूमिका प्रा.डॉ.सौ. विजया विठ्ठल बाबिस्कर, नंदुरबार	80
20) पालकत्व आणि पालकांची जबाबदारी डॉ. सुनिता भोईकर, वर्धा	84
21) महात्मा गांधी यांच्या नूतनेबांगी शिक्षण पद्धतीची आजच्या काळातील उपयोगिता प्रा.डॉ.गोकुल शामराव डामरे, शेगांव	87
22) वनसंपत्ती आणि लक्ष्मती शिवराय प्रा.सौ. कापशीकर धनश्री रामचंद्र, पंढरपूर	91
23) गोपाळ गणेश आगरकर यांचा सामाजिक दृष्टिकोन प्रा. डॉ. चंद्रशेखर टी. शिरसागर, जि. नागपूर	94
24) नक्षत्रवादी षषळवळ आणि भासाची अंतर्गत राष्ट्रीय सुखा डॉ. देवेंद्र गंगाधर विसपूते & श्री. प्रनोद त्मेस पाटील, पुणे	96
25) आदिवासींच्या विकरसात माध्यमाची भूमिका डॉ. रमेश अर्जुन पवार, सोविपूर	103
26) महिला सशक्तीकरणाल स्वाधार गृह योजनेची भूमिका डॉ. मदन जी. प्रधान, सिहोर	105

www.vidyawarta.com | http://www.printingarea.blogspot.com

INDEX

01) "Soil Formation and its Conservations" A Geographical Analysis Dr. Mirza Wajid Rustum Baig, Beed	14
02) WEB 2.0 TOOLS: An Innovative Techniques for Pre Service Teacher Education Dr. Mahadeo Sadashiv Disale, Dist – Solapur (MS)	17
03) Translation: Creation of Creation Prof. Dr. Aparna Mahajan, Chakan	23
04) Use of Statistical Research in Everyday Life Experiences Mr. Abhijit P. Mahale, District- Sindhudurg	27
05) ROLE OF LIBRARY AND ITS SOURCES IN LEARNING PROF. SIDDHARTH A. PATIL, DIST. AKOLA	31
06) Glimpses of child Abuse: prevalence and Dynamics Prof.Dr. Baviskar Kunda Vitthal, Jalgaon	33
07) Impact of Globalization on Indian Society in Anita Desai's 'Voices in the City' Dr. Shrinivas Sambhajirao Gadhe, Dist: Nanded (M.S.)	35
08) Mahesh Dattani's Seven Steps Around the Fire: Customs and Beliefs Asst.Prof. Ayodhya Jadhav, Pune, Maharashtra	37
09) Trauma of Women with special reference to the Partition Story A Leaf in ... Dr. Vaishali Vasant Joshi, Sangli	41
10) The Study On effectiveness of community based Rehabilitation for ... Dr. T. S. Rathod, Amaravati	43
11) A Report on Environment Pollution as a Tort Pragya Seth, Jaipur	46
12) The Posthuman in Greg Egan's Permutation City Rajendra Tambile, Shirwal	48
13) ENTREPRENEURIAL CHALLENGES IN INDIA AND FINDING THE WAY OUT Dr. P. N. Tiwari & Dr. P. C. Suyal, U.S. Nagar (Uttarakhand)	52

40) धात्वर्ष के विषय में हेलावज का चिन्तन डॉ. विकास शर्मा, दिल्ली विश्वविद्यालय	162
41) कुत्तों का चरित्र चित्रण जानुबेन डी. सिधव, अहमदाबाद, गुजरात	166
42) शिक्षक शिक्षा और भारत डॉ. चमन सिंह, बाराणसी, उत्तर प्रदेश, भारत	171
43) नवाचारी शिक्षा का स्वरूप Dr. Dhruv Singh Tomar, Distt. Mainpuri (U.P.)	177
44) युवाओं में खादी एवं ग्रामोद्योग के उत्पादों के प्रति जागरूकता – मध्य प्रदेश के ... रेणु शर्मा, डॉ. भारत सिंह गोयल & डॉ. संजय जैन, भोपाल म.प्र.	180

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post, Limbaganesh, Tq. Dist. Beed-431 126
(Maharashtra) **Mob.09850203295** ☎

E-mail: vidyawarta@gmail.com

www.vidyawarta.com

27) सिरपुर सहरातील अध्यापक विद्यालयातील छात्राध्यापकांचा संगणक वापरविषयीचा भितीचा अभ्यास डॉ. पुष्पणीक विजेंद्र श्रीकृष्ण, जि. पुणे	108
28) शिलालेखातून स्पष्ट होणारी प्राचीन मराठवाड्यातील शिक्षण पद्धती (विशेष संदर्भ कल्याणीचे घातुक्य) डॉ. सुनिल रामचंद्र पुरी, जि. लातूर	110
29) मराठी शाब्दचौ सदाःस्थीती : विशेष संदर्भ केंद्रशाळा नेसरी प्रा. जगदीश के. ससाणे, जि. कोल्हापूर	114
30) भारतीय गणित हेच कला, संस्कृती व सौंदर्याचा पाया प्रा. व्यंकट आनंदराव सोळंके, नदिड	125
31) वारकरी संतांचे सामाजिक परिवर्तन प्रो.डॉ. एस. पी. टकले & प्रा. डब्ल्यु. आर. वैद्य, जि. जालना	130
32) प्रवृत्त शोरी विकसनासाठी कार्यक्रम डॉ. गोरखनाथ वाकळे, नाशिक	135
33) हिंदी फिल्मों में छुआछूत की समस्या डॉ. राजरानी शर्मा, दिल्ली विश्वविद्यालय	138
34) डिजिटल ई-शिक्षा, शैक्षणिक उन्नयन का प्रभावी माध्यम: एक अध्ययन Ujjwal S. Kadode, Rohtak, Haryana	141
35) प्रसादजी की कहानियों में संस्कृति आशीष दीक्षित, ग्वालियर	145
36) नरेश मेहता के कव्यों में शृंगर रस एम. राजलक्ष्मी	148
37) उत्तराखण्ड स्थित वैष्णव तीर्थ-मंदिरों का विवेचनात्मक अध्ययन डॉ. विनीता नेगी & डॉ. जगमोहन सिंह नेगी, गोपेश्वर (बमोली)	151
38) वैदिकी शिक्षा एवं वर्तमान युग डॉ. अन्जु सेठ, दिल्ली विश्वविद्यालय	155
39) रोष और संभावनाएं डॉ. कुसुम कुंज मालाकार, गुवाहाटी (असम)	159

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

विषयगत: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.041 (IJIF)

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts Com & So. Mahatma Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road, 422 002

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts Com & So. Mahatma Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road, 422 002

या कार्यक्रमा अंतर्गत शेतीमध्ये आधुनिक तक्ता - २

तंत्रज्ञानाचा जास्तीत जास्त उपयोग करून शेती उत्पादकात वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे. तसेच पाण्याचा अधिकारिक वाटकासाठी वापर करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

६) माती परिष्करण कार्यक्रम :-

शेतीमध्ये विविध प्रयोग करण्या बरोबर जमिनीत पोषक तत्व निर्माण करणे. तसेच जैविक पध्दतीने शेती करण्यास प्रोत्साहन देणे.

७) वर्षा सिंचित क्षेत्र विकास योजना -

हा योजना २०१४-१५ पासून कायमस्वरूपी शाश्वत शेती विकास कार्यक्रम राबविण्यासाठी संपुर्ण देशात लागू करण्यात आला. या अंतर्गत विविध उत्पादने वाढकार उत्पादन, अंतर जोड उत्पादन, इ. प्रोत्साहन देणे, लवकरेवर बागवानी पुरवण, मत्स्य व कृषी शेती, मधुमखळी पालन, इ. कार्यक्रम निश्चित करण्यात आले. या कार्यक्रमा अंतर्गत विविध राज्यांमध्ये सुर्वेचे प्रमाण पुढीलप्रमाणे.

तक्ता - १

क्र.सं.	राज्य	राज्यक विकास (लाखात)	एकूण विकास (लाखात)
१	आंध्र प्रदेश	1300.00	1211.40
२	आरुणाचल	1200.00	718.80
३	बिहार	100.00	363.00
४	कर्नाटक	1143.9	481.40
५	गुजरात	2251.00	317.00
६	हरियाणा	0	0
७	झारखंड	718.00	710.81
८	केरळ	250.00	31.31
९	कोलकाता	1000.00	644.87
१०	मणिपुर	1000.00	1143.48
११	मिझोरम	500.00	250.00
१२	मध्य प्रदेश	1488.00	1411.88
१३	पंजाब	4000.00	3054.88
१४	राजस्थान	1800.00	622.80
१५	तेलंगणा	0.00	4.00
१६	उत्तराखंड	2300.00	117.80
१७	उत्तर प्रदेश	3000.00	2879.00
१८	बंगाल	2000.00	1758.33
१९	झारखंड	718.00	982.33
२०	ओडिसा	500.00	372.00
२१	बिहार	100.00	82,277.42
२२	झारखंड	472.5	200.00
२३	केरळ	100.00	100.00
२४	कोलकाता	480.0	244.80
२५	झारखंड	480.00	480.00
२६	मणिपुर	140.9	140.9
२७	मिझोरम	400.00	460.00
२८	तेलंगणा	410.00	410.00
२९	उत्तर प्रदेश	3000.00	2094.74

क्र.सं.	राज्य	राज्यक विकास (लाखात)	एकूण विकास (लाखात)
१	आंध्र प्रदेश	1400.00	100.00
२	आरुणाचल	1000.00	300.00
३	बिहार	300.00	0.00
४	कर्नाटक	1143.90	300.00
५	गुजरात	2251.00	300.00
६	हरियाणा	0.00	118.94
७	झारखंड	718.00	80.00
८	केरळ	250.00	100.00
९	कोलकाता	1000.00	254.00
१०	मणिपुर	1000.00	300.00
११	मिझोरम	500.00	110.00
१२	मध्य प्रदेश	1488.00	1140.00
१३	पंजाब	4000.00	2000.00
१४	राजस्थान	1800.00	312.00
१५	तेलंगणा	0.00	0.00
१६	उत्तराखंड	2300.00	1210.00
१७	उत्तर प्रदेश	3000.00	600.00
१८	बंगाल	2000.00	300.00
१९	झारखंड	718.00	110.00
२०	ओडिसा	500.00	110.00
२१	बिहार	100.00	0.00
२२	झारखंड	472.5	0.00
२३	केरळ	100.00	0.00
२४	कोलकाता	480.0	0.00
२५	झारखंड	480.00	0.00
२६	मणिपुर	140.9	0.00
२७	मिझोरम	400.00	0.00
२८	तेलंगणा	410.00	0.00
२९	उत्तर प्रदेश	3000.00	1170.00

८) राष्ट्रीय कृषी विकास कार्यक्रम :-

राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत कायमस्वरूपी शाश्वत शेती विकास कार्यक्रम हा २०२३ पर्यंत आहे. या अंतर्गत कृषी विकास कार्यक्रम जास्तीत जास्त प्रोत्साहन देणे यासाठी अनेक कार्यक्रम राबविले आहे.

१. राष्ट्रीय शाश्वत शेती विकास कार्यक्रम (NMSA) National Mission for Sustainable Agriculture
२. प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMKSY) Pradhan Mantri Krishi Sinchan Yojana.
३. परंपरागत कृषी सिंचन योजना (PKVY) Paramparagat Krishi Vikas Yojana.
४. प्रधानमंत्री फसल विमा योजना (PMFBY) Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana.
५. ग्रामिण भंडारणयोजना Gramin Bhandaran Yojana.
६. लिबस्टोक विमा योजना (Livestock Insurance Scheme).

IOAC COORDINATOR
NSPM & Late Bimla Ramrao Deshmukh
Arts. Coll. - Sol. Manjira Maharashtra
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM & Late Bimla Ramrao Deshmukh
Gem & Sci Manjira Maharashtra
Jail Road, Nashik Road-422 101

शाश्वत शेती विकासासाठी कार्यक्रम

डॉ. गोरखनाथ बाकळे

कॅ. बिंदू रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला
महाविद्यालय नाशिक

प्रस्तावना :-

विकासनशील अर्धव्यवस्थेच्या विकासामध्ये शेती विकासाचे स्थान महत्त्वाचे आहे. अर्धतंत्र विल्सन पार्कर इ. च्या मते शेती ही अर्धव्यवस्थेतील एकूण क्षेत्रांपैकी मुलभूत क्षेत्र आहे. कारण जागतिक लोकसंख्येचा विचार करता बहुसंख्य लोक शेतीवर उपजीवीका करतात.

जे एम डेनिस यांच्या मते देशाची प्रगती ही अनेक घटकांच्या माध्यमातून होत असते. त्यापैकी शेती हा महत्त्वाचा घटक आहे. कारण अर्धव्यवस्थेची विविध क्षेत्रे परस्पर पुढे असल्याने जेव्हापाही एक क्षेत्राचे महत्त्व पाहता शेती विकासाशिवाय उद्योगाचा विकास होणार नाही. शेती व उद्योगाचा विकास एकमेकांवर अवलंबून आहे. म्हणून भारत सरकारने शेती व शाश्वत विकासासाठी अनेक विविध योजना व कार्यक्रम राबविलेले आहे तरी देशातील स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षांनंतर सुध्दा शेतीचा विकास झालेला दिसून येत नाही. यासाठी शेती विकासाचे विविध कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे.

१) पंतप्रधान कृषी विकास योजना :-

भारतात शेती विकासातील प्रमुख समस्या म्हणजे शेती ही निसर्ग लहरीवर अवलंबून आहे. त्यामुळे भारतात पर्जन्यमान वेळेवर व योग्य प्रमाणात होत नाही. त्यामुळे सरकारने पंतप्रधान कृषी विकास योजना सुरू केलेली आहे. या योजने अंतर्गत उपा ठिकाणी पाण्याची व्यवस्था आहे किंवा निर्माण करण्यात आलेली आहे. त्या ठिकाणी पाणी वापर योजना उपलब्ध करून देणे व त्या अंतर्गत शेती उत्पादन व

उत्पादकता वाढविणे यासाठी प्रत्येक राज्यांना काही प्रमाणात स्वयंतता प्रदान करण्यात आलेली आहे. ही योजना वर्षे २०१५-१६ या आर्थिक वर्षात सुरू करण्यात आलेली आहे.

२) पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम :-

पावसावर आधारित पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम निश्चित करण्यात आलेला आहे. राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत हा कार्यक्रम वर्षे २०११-१२ पासून सुरू करण्यात आलेला आहे. हा कार्यक्रम छोटे व सीमांत शेतकरी यांचे जीवनमान व गुणवत्ता सुधारण्यासाठी शेती उत्पादकता वाढविणे हा या योजनेचा व्यापक उद्देश आहे ते पुढीलप्रमाणे.

१. शेती विषयक व्यापक दृष्टीकोन स्विकारून पावसावर आधारित शेती उत्पादकता वाढविणे.

२. शेतीमध्ये कमी उत्पादकता व सुखीपण कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

३. कृषी औद्योगिकरण करून शेतीमधील परंपरागत प्रथा कमी करणे व शेतीमध्ये रोजगार संधी निर्माण करणे.

४. सीमांत शेतकरी यांची उत्पादकता वाढविण्यासाठी शेती संवर्धन कार्यक्रम राबविणे.

५. शेती विकासामध्ये विविध क्षेत्र व विविध संस्था यांना सहभागी करून देणे व दीर्घ शेती सुधार कार्यक्रम राबविणे.

३) राष्ट्रीय कृषी विमा योजना :-

कृषी क्षेत्रात अनेक कारणामुळे शेती उत्पादनाचे व पिकाचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होत असते. परिणामी शेतकरी संकटात येतो म्हणून शेती मध्ये होणारे नुकसान टाळण्यासाठी सरकारने राष्ट्रीय कृषी विमा योजना सुरू केलेली आहे. या योजने अंतर्गत सरकार नुकसानग्रस्त पिकाचे नुकसान भरू देत आहे.

४) पाणी अडवा पाणी जिरवा विकास कार्यक्रम :-

या कार्यक्रमा अंतर्गत देशात उपलब्ध असलेले नैसर्गिक जलस्त्रोत यांच्या आधारवर कृषी विकास करणे. उदा. नैसर्गिक संपत्ती, मनरेगा राष्ट्रीय कृषी विकास योजना, पाणी व माती परिष्कण इत्यादीद्वारे शेती विकास कार्यक्रम राबविणे.

५) शेतीपाणी संवर्धन कार्यक्रम :-

विद्यार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal (Impact Factor 7.041(IJIF))

IQAC COORDINATOR

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 001

INCHARGE PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 001

७. सूक्ष्म सिंचन योजना (MIF) Micro Irrigation

Fund.

इ विविध योजनांच्या द्वारे भारत सरकार शेती मध्ये शाश्वत विकास करण्यासाठी सदैव प्रयत्न करीत आहे.

संदर्भ :-

१. कृषी विकास - श्री. कविमंडल.
२. www.google.com
३. भारत सरकार - Government of India

2015-2016.

४. कृषी विकास कल्याण संस्थान - २०१५-२०१६
५. National Informatics Center (NIC).

□□□

[Signature]
IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mania Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mania Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "AJANTA".
Owner, printer, & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, 7030308239 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX

Issue - III

OCTOBER - DECEMBER - 2020

ENGLISH / MARATHI / HINDI PART - I
Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

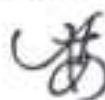
ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Leena Panthare

NON-CIPAR
N.S.P.M's Late Bhandu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

Leena Panthare
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bhandu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

 EDITORIAL BOARD

Dr. Jagdish R. Baheti
H.O.D. S. N. J. B. College of Pharmacy,
Memnagar, A/P. Tal Chandwad, Dist. Nashik.

Dr. Safoque Razaque
Univ. Department of Psychology,
Vinoba Bhave University,
Hazratnagar, Jharkhand.

Prof. Ram Nandan Singh
Dept. of Buddhist Studies University of Jammu.

Dr. Safiqur Rahman
Assistant Professor, Dept. of Geography,
Gurwahati College Baranunimaidam, Guwahati,
Assam.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad, (M.S.)

प्रकाशक
श्री. राजेश चंद्र शर्मा
आरंजण प्रकाशन
आरंजण, (म.स.)
दूरध्वनि: ०२०-२२३३३३३

प्रकाशक
श्री. राजेश चंद्र शर्मा
आरंजण प्रकाशन
आरंजण, (म.स.)
दूरध्वनि: ०२०-२२३३३३३

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Feteoh Eata
College of Art's and Science
Salman Bin Abdul Aziz University, KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Asst. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennai 600005

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Asst. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karnikal - 609605

Dr. S. K. Ojhanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareilly Road, Lucknow

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Varansi, Nanded.

Memon Sobel Md Yusuf
Dept. of Commerce, Nizwa College
of Technology, Nizwa Oman

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	नाशिक जिल्ह्यातील प्रसिद्ध धार्मिक स्थळांचे आर्थिक अध्ययन प्रा. ए. पी. निम्माळ डॉ. डी. के. होळकर	१-६
२	कर्म ईशु भजना । प्रा. डॉ. इशाम नेरकर	७-९
३	कोरोनोसर कालखंडातील मराठी साहित्याची दिशा प्रा. डॉ. सूर्यकांत हरिदांड गिरे	१०-१५
४	कर्म संकल्पना समजून घेताना डॉ. सुनील काळमेघ	१६-२०
५	महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव मोहिमेचा एक अभ्यास, विशिष्टता मराठवाडा प्रा. सुरेश लक्ष्मण झाडापुरे	२१-२५
६	वाढत्या नागरिकत्वाचा पर्यावरण व मानवी जीवनचक्रेत होणाऱ्या परिणाम जयवंत पिराजी जुकरे	२६-३२
७	आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या कर्तृविधक निधतीचा अभ्यास. विशेष संदर्भाने विधवा शारदा जगन्नाथ खेडकर	३३-४०

Leena Pandhare

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

IQAC

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

1

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
1	Impact of Nutrition Education in Obese Adolescents Dr. Megha S. Deshmukh	1-4
2	Studies on Dielectric and Conductivity Properties of Mn Doped 95BFO - 5BT Ceramics Prepared By Sol-Gel Method Dr. Chandrakant S. Ulhe	5-9
3	The Law of End Dr. Himanshu Shankarrao Zarpade	10-13
4	There Impact of Pro Kabaddi League for Development of the Kabaddi in India Dr. Navnath Nanarao Lokhande	14-19
5	Reflection of Human Rights in Constitution of India Pankaja N. S.	20-24
6	A Correlational Study between Teaching Effectiveness and Adjustment of Teachers Teaching Visually Impaired Children with Respect to Professional Qualification Dr. Mugdha Prabhakar Sangelkar	25-29
7	Priority Sector Lending in India Mr. Dhanaanjay Uttam Nilewad Dr. S. B. Adkine	30-34
8	Impact of Locus of Control and Gender on Life Satisfaction of Elder Dr. Quadri Syed Javeed Mrs. Kalyani Ajit Kharat	35-38
9	Factors Influencing Online Buying behavior of College Students: A Case Study of Colleges in Kolhapur City Mr. Umesh D. Dabade	39-44
10	Women Empowerment: A Boost through Media Dr. Navdeep Kaur	45-49

(Signature)

IQAC Co-ordinator
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Manavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road - 422 101

(Signature)

PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Manavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road-422101

१. नाशिक जिल्ह्यातील प्रसिद्ध धार्मिक स्थळांचे आर्थिक अध्ययन

डॉ. ए. पी. विसाळ

संशोधक विद्यार्थी, शांताएमबापु नावरे महाविद्यालय, सिडको.

डॉ. डी. के. होळकर

मार्गदर्शक, आर्ट्स, वॉमर्स महिला महाविद्यालय, नाशिकरोड.

प्रस्तावना

भारत हा धार्मिक क्षेत्रासाठी प्रसिद्ध आहे. भारतात हजारो वर्षांपूर्वी विविध शहरीमुनीनी तपस्या, अराधना करून देवी-देवतांना प्रसन्न करून घेतले. भारतात जेवढे धार्मिक स्थळे आहेत त्या सव्ने धार्मिक स्थळांची विशेष अण्व्यागिका आहे. या धार्मिक स्थळांचे महत्त्व जाणून घेण्यासाठी अनेक देशांतून पर्यटक येतात. त्याचबरोबर भारतीय लोक रुढा या धार्मिक स्थळांचे दर्शन घेण्यासाठी चारघाम पात्र, तिर्थयात्रा करतात. अजून धार्मिक स्थळांना भेट देणाऱ्या भाविकांच्या संख्येत दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. याचा परिणाम त्या धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी विविध उद्योग व्यवसायांची वाढ होताना दिसत आहे. याचा परिणाम त्या धार्मिक क्षेत्राच्या विकासाबरोबर स्थानिक लोकांना विविध स्वरूपात रोजगार प्राप्त होत आहे.

उत्तर महाराष्ट्रातील अनेक धार्मिक स्थळांपैकी नाशिक जिल्ह्यात विविध धार्मिक स्थळे आहेत. यात काही प्रसिद्ध धार्मिक स्थळांपैकी त्र्यंबकेश्वर, नाशिक शहर, सातशृंगी कनो देवी ही तिर्थस्थळे अत्यंत प्रसिद्ध तिर्थस्थळे जाणून उल्लेखली जातात. सरकार या धार्मिक स्थळांच्या विकासासाठी निधी जखिर करते हा निधी अधिक स्वरूपात मिळत असल्याने विविध विकास कामांच्या निमित्ताने तेथील लोकांना रोजगार मिळतो. २०१५ मध्ये नाशिक जिल्ह्यातील त्र्यंबकेश्वर या ठिकाणी कुंभमेळायाच्या निमित्ताने सरासरी २५ करोडचा निधी रस्त्यांच्या कामासाठी मंजूर झाला होता. यापुढे रस्त्यांचे कामे करणारे मजूर, कॅन्ट्रिक्टर, पाण्याचे टँकर पुरवठा करणारे, बीजपुरवठा करणारे विविध मजूरांना रोजगार मिळाला. तसेच या निधीतून दवाखान्याची, स्वच्छतागृहाची बांधणी करण्यात आली व पिण्याच्या पाण्याची सोय केली गेली. अशा विविध सोयी-सुविधा यानिमित्ताने या तिर्थक्षेत्री केली गेली. अशा विविध सोयी-सुविधा यानिमित्ताने या तिर्थक्षेत्री होताना. याचा परिणाम या तिर्थक्षेत्राचा विकास होताना दिसून येतो.

नाशिक जिल्ह्यातील नाशिक शहरात कुंभमेळा काळाल उद्भवणून, रस्त्यांच्या विकासासाठी २०१५ मध्ये २० कोटीचा निधी जखिर झाला होता. या निधीतून रस्त्यांच्या विकासाची विविध कामे करण्यात आली. नाशिक दर्शनासाठी जात बसेस सोडण्यात आल्या काही त्र्यंबकेश्वर दर्शनासाठी जात एसटी बस सुविधा उपलब्ध करण्यात आल्या याचा एसटी म्हामंडळाल एका दिवसात सरासरी ८० लाख रुपयांचा फायदा झाला. तसेच सातशृंगी या अर्धपर्वट्याचे दर्शन घेण्यासाठी दररोज धार्मिक येतात. भाविकांच्या गर्दीमुळे या ठिकाणाच्या उद्योग व्यवसायांना मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली आहे. नवाग्न काळाल

द्वैवीध्या दर्शनासाठी जादा बसेस सोडल्याने एसटी महानंदडडाला सरासरी १ कोटी रुग्णांची आर्थिक उलाढाल झाली. नाशिक जिल्हातील या प्रसिद्ध तिर्थस्थळांमुळे नाशिक जिल्ह्याचा विकास होताना दिसत आहे. विविध ठिकाणी उद्दालनमुलाचे काम सुरू झालेले दिसून येते.

भारत हा हिंदुधर्माला देणारा आहे. हिंदु धर्मात ३३ कोटी देव आहे असे मानले जाते. अनेक देवदेवतांची ठिकाणिकाणी मंदिरे उभारली गेली आहे. पुराणातील वर्णनानुसार तसेच रामायण, महाभारतातील दाखल्यानुसार वेगवेगळ्या ठिकाणी देवता निवास करत असल्याचे दाखले दिले गेले आहे. उषा, फाशी, प्रयाग, हरिद्वार, इरवडा, मयूरा, न्यॉर्तलिंग, अष्टाविनायक, शंकरागिरी, चारधाम अशी विविध धार्मिक स्थळे संपूर्ण भारतभर विस्तारलेली आहे. भारतालील सर्वाधिक पर्यटन हे धार्मिक स्थळांचे आहे. स्वाधिनिकच त्या त्या ठिकाणी विविध व्यवसाय विकसित झाले आहे आणि होत आहे. भारत सरकारही या स्थळांचा विकास व पर्यटन व्यवसायाचा विकास यासाठी प्रयत्नशील आहे. वेळोवेळी सरकारकडून यासाठी निधी प्रणेत होत असतो. सरकारकडून प्रणेत झालेल्या निधीचा तेथील विकासासाठी वापर होत आहे. धार्मिक क्षेत्राचा विकास झाल्यामुळे पर्यटकांनी येणाऱ्या भाविकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. याचा फायदा पौरसरातील लहानमोठ्या व्यवसायिकांना होत आहे. स्थानिक व्यवसायिकांना नफा होत असल्याने त्यांनी त्यांच्या व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूकीत वाढ केली आहे.

राज्याच्या पर्यटन विकासाच्या दृष्टीकोनातून १९६९ मध्ये पर्यटन संघनालय स्थापन केले. १९७५ मध्ये महाराष्ट्र राज्य पर्यटन विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. धार्मिक क्षेत्राच्या विकासामुळेच त्या त्या देवस्थानास येणाऱ्या भाविकांना विविध सोयी उपलब्ध झाल्या. उषा,शिडी हे साईबाबांचा देवस्थान असणारे धार्मिक क्षेत्र पूर्वी एक छोटास खंड होत आणि आज या धार्मिक क्षेत्राच्या ठिकाणी विविध सोयी उपलब्ध झाल्याने शिडी या क्षेत्राचा विकास झालेला दिसून येतो.

उरिष्टे

नाशिक जिल्ह्यातील प्रसिद्ध धार्मिक स्थळांचे आर्थिक महत्त्व अभ्यासणे.

पुहित

नाशिक जिल्ह्यातील धार्मिक स्थळांमुळे स्थानिक परिसराच्या आर्थिक विकासास हातभार लागला आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संशोधकाने द्वितीय स्त्रोतातून माहिती मिळविली आहे. यासाठी विविध मासिके, इंटरनेट, पुस्तके, पुस्तक वनल व्होडीओ, वृत्तपत्र याद्वारे प्रसारीत झालेल्या माहितीचा संदर्भ घेतला आहे.

भारत हा देश विविधतेने नटलेला असून भारताला सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक भिन्ना दिसून येते. संपूर्ण भारतात विविध धार्मिक स्थळे असून प्रत्येक धार्मिक स्थळांचे वैशिष्ट्य व महत्त्व हे भिन्न भिन्न आहे. या विविध धार्मिक स्थळांचे दर्शन घेण्यासाठी व्यक्ती चारधाम यात्रा, तिर्थयात्रा करतात. या तिर्थयात्रा केल्यानंतर व्यक्तीला मानसिक समाधान लाभते व मानवी जीवन हे सफल झाल्याचे वाटते. संपूर्ण भारताला विविध धार्मिक स्थळे असून विविध राज्यात विविध धार्मिक स्थळे आहेत. त्यातील उत्तर महाराष्ट्रातील नाशिक जिल्ह्यात विविध धार्मिक स्थळे असून तेथील धार्मिक स्थळांमुळे स्थानिक परिसरातील

व्यवसायिकांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे व त्या तिर्थस्वळांमुळे स्थानिक परिसराचा देखील विकास झाला आहे. नाशिक जिल्ह्यात विविध धार्मिक स्थळे असून संपूर्ण भारतातून याठिकाणी भाविक येत असतात. त्यामुळे या धार्मिक स्थळांच्या परिसरातील उद्योग व्यवसायांना चालना नाशिक जिल्ह्यातील अशी प्रसिद्ध धार्मिक स्थळे कोणती याचे संशोधन अध्यायन पुढीलप्रमाणे.

नाशिक

नाशिक जिल्ह्यातील नाशिक हे शहर एक पवित्र तिर्थस्वळ म्हणून प्रसिद्ध आहे. प्रभू श्री रामचंद्रांच्या परमेश्वराने पावन झालेली ही तिर्थभूमी म्हणून उल्लेख होतो. प्रभू श्री राम चौदा वर्षे वनवास भागत असताना सर्वात जास्त काळावधी नाशिक येथील पंचवटी भागात वारतव्य केले होते. यामुळे ही पवित्र भूमी म्हणून नाशिकचे नाव घेतले जाते. नाशिक या शहरात गोदावरीचा संगम असून याठिकाणी प्रभू श्री राम यांनी स्नान केल्याने या कुंडास रामकुंड हे नाव देण्यात आले. या कुंडात स्नान केल्याने सर्व पापे नष्ट पावतात अशी अल्पाधिक आहे. संपूर्ण भारतातून याठिकाणी स्नानासाठी तसेच अस्वी विराजनासाठी भाविक येत असतात. तसेच या ठिकाणी कुभमेळ्याच्या काळात अनेक ज्ञानी व भाविक स्नानासाठी येतात. तसेच श्रध्दांशुमौला या ठिकाणी स्नान करण्यासाठी गर्दी असते. यामुळे या परिसरातील उद्योग व व्यवसायिक याना रोजगार उपलब्ध होतो. याठिकाणी विविध दुकाने, प्रसन्न, फुल विक्रेते, कुगेवाले, खेळणी विक्रेते या विविध व्यवसायिकांना या ठिकाणी रोजगार मिळते. तसेच नाशिक शहरात तपोवन, सिलागुंफा आहे. या ठिकाणी प्रभू श्री राम यांनी तपस्या केली होती. नाशिक दर्शनासाठी येणारे प्रत्येक धार्मिक या ठिकाणी धेट देतात. नाशिक येथील काळाराम मंदिर हे भारतातील, महाराष्ट्रातील, नाशिक शहराच्या पंचवटी भागातील प्रभू श्री राम यांना समर्पित एक जुने हिंदू मंदिर आहे. हे नाशिक शहरातील सर्वात महात्वाचे मंदिर आहे. या मंदिराचे नाव भगवान श्री राम यांच्या काळ्या पुतळ्यापासून आहे. गर्भगृहात सीता देवी व लक्ष्मण या देवांच्या मूर्ती देखील आहे. या मूर्तीची स्थापना २००० वर्षांपेक्षा जास्त आहे. संपूर्ण भारतातून या ठिकाणी भाविक दर्शनासाठी येतात.

नाशिक शहरात फणलेखर हे प्रसिद्ध तीर्थस्वळ आहे. हे संपूर्ण भारतातील एकमेव असे मंदिर आहे की या ठिकाणी महादेवांसमोर नदी नाही याची पौराणिक कथा आहे. महादेवाकडून महादेवाच्या पाचव्या मुखाची हत्या झाली या हत्येचे पाप कासे फेडाथचे याचे मार्गदर्शन नदीकडून झाले व महादेवांनी रामकुंडावर स्नान केल्यावर त्यांचे पाप दूर झाले. तेव्हा त्यांनी नदीला गुरू म्हणले व मंदिरात फक्त महादेवाची मूर्ती राहिली. या ठिकाणी भाविकस अर्घ्येने येतात. या मंदिराच्या परिसरात हजारो व्यवसायिक आपला उदरनिर्वाह करतात.

नाशिक हे पवित्र तिर्थस्वळ असून या तिर्थस्वळांमुळे आज हजारो व्यवसायिक आपला होटेल, रेस्टिंग, कापड्याचे दुकान, भांड्याचे दुकान, छोटे-मोठे, किरकोळ विक्रेते या ठिकाणी व्यवसायाच्या माध्यमातून अर्थार्जन करतात. या तिर्थस्वळांमुळे आर्थिक उलाढाल होताना दिसून येत आहे.

श्री अंबिकेस्वर

अंबिकेस्वर हे महाराष्ट्रातील नाशिक जिल्ह्यातील सर्वोच्च प्रसिद्ध तिर्थस्थळ असून बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक आहे. अंबिकेस्वर येथील मंदिर अत्यंत प्राचीन काळापासूनचे मंदिर आहे. गोदावरी नदीचे तटामेथील असलेल्या ब्रह्मगिरी पर्वताच्या पायथ्याशी अंबिकेस्वर हे तिर्थस्थळ वसलेले आहे. या मंदिराचे व्यवस्थापन हे अंबिकेस्वर मंदिर ट्रस्टकडून केले जाते. ट्रस्टकडून भक्तांसाठी निवासाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे.

आज अंबिकेस्वर याठिकाणी विधी करण्यासाठी संपूर्ण भारतातून भाविक येतात. कारण कधी विशिष्ट विधी याठिकाणीच होतात जसे नारायण नागबली, त्रिपिंडी श्राद्ध, कालवर्ष पूजा, विविध नक्षत्र पूजा, अंधांपैक या विधीसाठी भाविक या ठिकाणी मुक्कामी येतात. या ठिकाणी आलेल्या भाविकांसाठी राहण्याची सुविधा आहे.

आयुष्य संपल्यात या ठिकाणी लोखंडे भाविक दर्शन घेऊन जातात. याकाळात याठिकाणी असणाऱ्या व्यवसायिकांचा आलेल्या भाविकांमुळे उत्तम घंटात वाढ होऊन आर्थिक उलाढाल वाढते. तसेच दर बारा वर्षांनी येणारा सिंहव्य कुभमेळ्या याठिकाणी भरते. त्यामुळे येथील स्थानाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. दर बारा वर्षांनी येणाऱ्या कुभमेळ्याच्या निमित्ताने याठिकाणी सरकारकडून विविध रस्त्यांची, पाण्याची, राहण्याची सुविधा उपलब्ध केली जाते. या सेवा-सुविधा अंतर्गत विविध लोकांना रोजगार प्राप्त होतो. उदा. रस्त्यांच्या कामातून मजूरांना रोजगार मिळतो. कुभमेळ्यासाठी सरकारकडून मोठ्या प्रमाणात निधी जाहीर केले जातात. या निधीतून सरकार विविध कामे करून घेते.

अंबिकेस्वर येथे कुभमेळ्याच्या पर्वनीकाळात स्थानासाठी संपूर्ण भारतातून सधुसुत येतात. तसेच विविध राज्यांतून भाविक या ठिकाणी स्नानाला येतात. एका दिवशी सरासरी ४५ लाख भाविक येतात. येथे भाविक विविध राज्यातून येतात त्यामुळे ते याठिकाणी मुक्कामी राहतात. यामुळे येथील हॉटेल, लॉजिंग, दुकाने यांना आलेल्या भाविकांमुळे उत्पन्नाचे स्थान उपलब्ध होते. कारण आलेले भाविक कोणत्या या कोणत्या वस्तूची खरेदी करतात त्यामुळे याठिकाणी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक उलाढाल होताना दिसून येते. अंबिकेस्वर हे ज्योतिर्लिंग भरल्यामुळे याठिकाणी दररोज हजारो भाविक भेट देतात. तसेच प्रत्येक सोमवारी याठिकाणी अनेक भाविक दर्शनासाठी येतात.

अंबिकेस्वर येथे निवृत्तीनाथ महाराजांची समाधी आहे. निवृत्तीनाथांच्या यात्रेच्या दिवशी तसेच रामवारी, एकादशी या दिवशी असंख्य भाविक येथे येतात. याकाळातच व इतर दिवशीही या ठिकाणी असणाऱ्या हॉटेल, लॉजिंग, प्रसार विक्रेते, खेळण्यांची दुकाने, फिरकोळ विक्रेते यांना मोठ्या प्रमाणात अर्थावन होते. अंबिकेस्वर या धार्मिक क्षेत्रामुळे स्थानिक परिसरातील होतान्निनीला जास्त किंमत आली आहे. या ठिकाणी असणारे शेतकरी प्रगतशील शेतकरी म्हणून ओळखले जातात. अशा प्रकारे अंबिकेस्वर हे नाशिक शहरातील प्रसिद्ध तिर्थस्थळ असून उत्तम व व्यवसायिकांचे मुख्य वेष्ट आहे. या तिर्थस्थळांमुळे स्थानिक परिसराचा विकास होऊन हजारो लोकांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे.

ज्येष्ठशुक्रवार हे तिथ्ये स्वच्छ बहामिरी पर्वताच्या सानिध्यात असून याठिकाणी गोदावरी नदीचा काम झालेला आहे. बहामिरीच्या पर्वतातून ही गोदावरी नदी वाहते हे सुंदर निम्नरीम्य जलावरणात वसलेले असून पर्यटनाचे देखील आकर्षक स्थळ आहे.

या धार्मिक स्थळांच्या परिसरात अनेक भक्तीनिवास आहे. जालेल्या भाविकांची घेणे राहण्याची यागळी सोय केलेली आहे. या ठिकाणी मंदिराच्या बाहेर फुले, अमृतचरी, नाजूक, प्रसाद, पूजा सामग्रीची विविध दुकाने आहे. तसेच याठिकाणी विविध व्यावसायिकांच्या माध्यमातून लोक आपला उदरनिर्वाह करतात.

सप्तश्रुंगी देवी

नाशिक जिल्ह्यातील जणी येथे सप्तश्रुंगी देवीचे मंदिर आहे. पुराणत उल्लेखलेल्या १०८ पीठपैकी महाराष्ट्रातील देवीच्या साडेतीन पीठपैकी ते अर्धपीठ आहे अशी मान्यता आहे. बाकोचे तीन पीठ मानले जोगापूरचे महालक्ष्मी, तुळजापूरची तुळजाभवानी व माहुरची रेणुका. १८ हातांच्या या जगदंबा देवीच्या दर्शनसाठी देशभरातून धार्मिक जेतात. ब्रह्मदेवाच्या कर्मदलुपातून तिघालेल्या निर्दिष्टा पातळीचे रूप मानले सप्तश्रुंगीदेवी असे मानले जाते. आदिशक्तीचे हे मुळ स्थान आहे असे मानले जाते. हि देवीच्या मुर्ती स्वयंभू आहे. येथील गाभान्यास शंकराचार्य, सुपेदार व चंद्राचार्य असे तीन दरवाजे आहेत. या तिन्ही दरवाजातून देवीचे दर्शन घडते.

जणी येथील देवीचे दर्शन घेण्यासाठी हजारो धार्मिक जेतात. तसेच नवरात्रोत्सव काळात लाखो धार्मिक दर्शन घेतात जाणून. पौर्णिमा, माळवार, शुक्रवार या दिवशी धार्मिकांची गर्दी जास्त असते. याकाळात याठिकाणी असणाऱ्या व्यावसायिकांना जालेल्या धार्मिकामुळे रोजगार प्राप्त होतो. याठिकाणी विविध प्रसाद विक्रेते, खेड्याघांची दुकाने, होटेल, किरकोळ विक्रेते, लॉजिंग घेता उपलब्ध मिळते. याठिकाणी देवीला धार्मिक नवस करतात व नवस पूर्ण झाल्यानंतर याठिकाणी मंदिरात कंधनाराधण पूजा केली जाते. यामुळे येथील पुजाऱ्यांना रक्षणा मिळते.

अशा प्रकारे या देवस्थानामुळे येथील व्यावसायिकांना उर्ध्वगत होते. त्याचबरोबर या तीर्थस्वळाचा विकास देखील होताना निश्चय घेते. उदा. वरती गडावर चढण्यासाठी जे धार्मिक याथऱ्यांचा वापर करू शकत नाही त्यांच्यासाठी रोपवेत बसविण्यात आले आहे. सप्तश्रुंगी या तिर्थस्थळामुळे येथील स्थानिक व्यावसायिकांना उत्पन्नाचे साधन उपलब्ध झाले आहे. वरती गडावरीली जाणवकरोला छानगी प्रवासी वाहतूकदाराना मराठी निर्माण झाली आहे.

अशा प्रकारे या देवस्थानामुळे येथील व्यावसायिक, वाहतूकदार यांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे.

नाशिक जिल्ह्यात विविध धार्मिक स्थळे आहेत. या धार्मिक स्थळांच्या स्थानिक परिसरातील व्यावसायिकांना विविध प्रकारे रोजगार उपलब्ध झाला आहे. सरकार या स्थळांच्या विक्रमासाठी नो निधी जाहिर करले त्याचा फायदा स्थानिक लोकांना व्यावसायिकांना होतो. उदा. कुंभमेळ्याच्या निमित्ताने ज्येष्ठशुक्रवार या धार्मिक स्थळाला २०१५ मध्ये २५.०० कोटींचा १-थी मंजूर करणवत आला होता. त्यात रस्त्यांची कामे, साधुसंघासाठी राहण्याची सुविधा करण्यासाठी आखाड्यांची कामे, रस्त्यावरील पथदिवक, स्वच्छतागृहाची बांधणी कामे करण्यात आली. तसेच नाशिक जिल्ह्यातील सप्तश्रुंगी जणी देवी या धार्मिक स्थळी

याप्रमाणे काढता ८.६ मिलियन रुपये २०१० मध्ये मिळाले होते. एस.टी. महामंडळाला ८६ लाख रुपये मिळाले. तसेच नाशिक शहरातील धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी कुंभमेळा काढत दिवसाला लाखोंची उलाढाल स्थानिक व्यवसायांसाठी कट्टी होते. तसेच कुंभमेळ्याच्या कालखंडाला नाशिक शहरातील रामकुंड, पंचवटी, काळाराम मंदिर, सुदामाराम मंदिर, फागलेस्वर, या धार्मिक स्थळांच्या परिसरातील व्यवसायिक सरासरी ५० लाखांची दैनंदिन उलाढाल करतात.

अशा प्रकारे नाशिक जिल्ह्यातील या निर्धनस्थळामुळे नाशिक जिल्ह्याचा आर्थिक विकास झालेला दिसून येतो.

निष्कर्ष

- १) आज नाशिक जिल्ह्यातील नाशिक या शहरातील धार्मिक स्थळांमुळे स्थानिक परिसराचा विकास होऊन सरासरी ४० ते ५० हजार स्थानिक व्यवसायिकांना रोजगार प्राप्त झाला आहे.
- २) आज नाशिक जिल्ह्यातील श्री प्रबोकेस्वर ज्योतिर्लिंग या धार्मिक स्थळामुळे स्थानिक परिसराचा विकास होऊन सरासरी ७० ते ८० हजार व्यवसायिकांना दररोज रोजगार मिळतो.
- ३) आज सप्तशृंगी शक्तीमंदिर या अर्धपेट देवस्थानाची महती जाणवू लागली असून या शक्तीमंदिरामुळे स्थानिक परिसराचा विकास झालेला असून दैनंदिन व पात्रकळात करोडोंची आर्थिक उलाढाल घडविलेली होताना दिसून येतो.

संदर्भ

- Internet website
- Youtube Video
- Maharashtra Times 18 April 2018
- Maharashtra Times 30 Sept. 2020

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

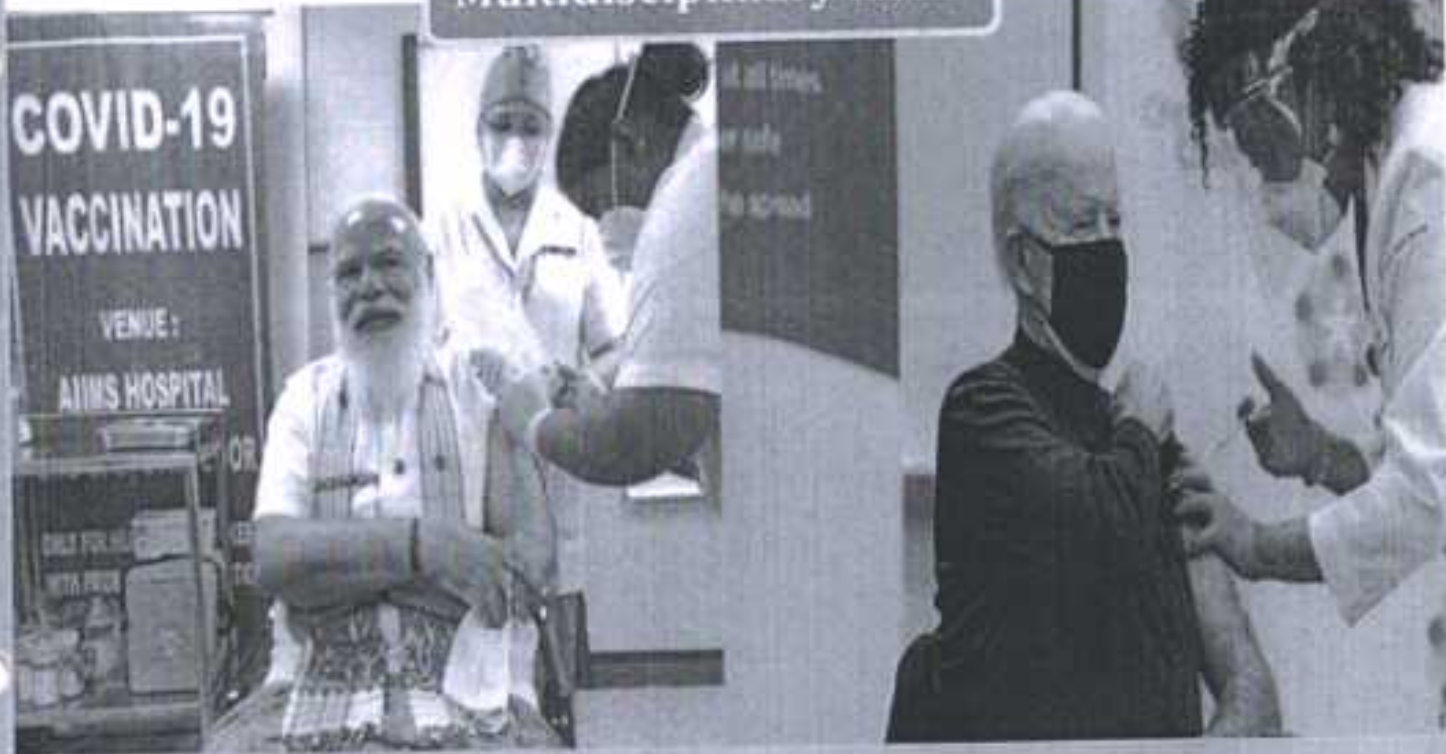
International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-February-March 2021

Vol.-VIII, Issue-I (B)

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhansraj T. Dhansgar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,
 Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Simuwane, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

D. P. Bhat
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road - 422 101

This journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Leena Pendhure
 PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-February-March 2021

Vol.-VIII, Issue-I (B)

Chief Editor -

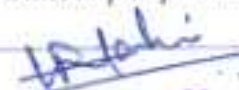
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

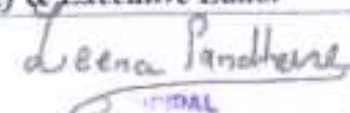
Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

- Chief & Executive Editor
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet- Covid 19-Vaccination (Hon. Prime Minister of India Narendra Modi & Hon. President of U.S.A. Joe Biden)

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar.

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bhurati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India
- ❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Bulgaria
- ❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, Hyderabad, India
- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] India
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- ❖ Dr. G. Haresh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Sanjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]
- ❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] India
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] India
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] India
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindkheda [M.S.] India

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna Kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhumbar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali - HoD, Urdu & Arabic Languages, H. I. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - HoD, Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - BoS Member Arts, B.W. Commerce & Sanskrit College, Sirtur

Published by -

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

© Mrs. Swati Dhanraj Dhangar, Director, Research Journey International Publication, Yeola, Nashik

Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014@gmail.com

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृष्ठ क्र.
01	आदिवासी लोकगीतातील स्त्रीवास्तव	प्रा.राजू शनवार	05
02	दशावतार : एक लोककला	डॉ. अंजली मस्करेन्हुस	09
03	तटवी समाज आणि संस्कृती	डॉ. धनराज धनगर	15
04	आंध्र प्रदेशातील विठ्ठल भक्तीचे स्वरूप	डॉ. प्रभाकर घोडके	24
05	देवदासी प्रथा धार्मिक व सांस्कृतिक परंपरा	डॉ. गजानन भामरे	29
06	तुकारामाची कविता - एक चिंतन	डॉ. निशा जोशी	32
07	रामदासांचे 'मनाचे झोक' : एक विध्वेषणात्मक चिंतन	प्रा. अमृता डोर्लीकर	37
08	शेबीगीतातील आई	डॉ. अनिता सोनवणे	42
09	राष्ट्रसंतांच्या अर्भग गाथेतील विविध देवता	डॉ. प्रवीण कारंजकर	46
10	उपेक्षितांचे जीवनदर्शन घडविणारी श्रेष्ठ कादंबरी 'बळी'	डॉ. रेखा वडिछाणे	51
11	अण्णाभाऊ साठेच्या महाराष्ट्र संस्कृतीची यशोगाथा गौरवणाऱ्या पद्यरचना	प्रा. सोमनाथ पावडे	57
12	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील भटक्या जमातीचे लोकजीवन	डॉ. राजेश्वर दुडुकनाळे	61
13	साठेचरी मराठी कवितेतील महानगरी आशयसुधे	डॉ. भरतकुमार भानेराव	64
14	ग्रामीण कादंबरीतील बदलते ग्रामवास्तव	डॉ. वाल्मिकि आडावे	71
15	'अजूनही बरंच काही बाकी' - दिनकर मनवर यांची कविता : एक चिंतन	डॉ. सुरेश वर्धे	76
16	मायबापांच्या जीवनाची अक झालेली विचार माळ : 'सुर्याची मशाल बाप माळा'	डॉ. प्रमोद गारोडे	85
17	डॉ. दिलीप घोडगे यांचे ललित स्तंभलेखन : एक दृष्टीकोन	प्रा. विठ्ठल जाधव, डॉ. सुरेश जाधव	91
18	'हरबलेली माणस' निघालीत माणुसकीच्या शोधार्थ !	डॉ. मारोती धुने	95
19	आदिवासी कादंबरीतील भिल्ल जमातीच्या लोकसंस्कृतीचा आविष्कार	प्रा. विनायक राऊत, डॉ. कांचन नलवडे	102
20	युवकांना आत्मबळ देणारा ग्रंथ : कर हर मैदान फतेह	डॉ. भाऊसाहेब गभे	107
21	भगतसिंग यांचे धार्मिक विचार	डॉ. राजेंद्र रासकर	113
22	भुसावळ तानुष्याचा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग	डॉ. जगन्नाथ गोपाळ	118
23	१९४२ च्या स्वातंत्र्य लढ्यादरम्यान रावगड जिल्ह्यातील सरकारी केंद्रावरील हुल्ले	डॉ. भानुदास शिंदे	123
24	राजर्षी जाह्नू महाराज यांची कल्याणकारी राजकीय व्यवस्था	डॉ. देविदास नरवाडे	126
25	आधुनिक संदर्भात महात्मा गांधी यांच्या अमविषयक विचारांची उपयुक्तता	डॉ. जी. डी. घोडे	130
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची साधन अभिरुची व ग्रंथसंपदा	डॉ. प्रशांत पगडे	134
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा 'मूकनायक' आणि 'सामाजिक न्याय' विचार	डॉ. संभाजी पाटील, प्रा. बापूसाहेब जबळेकर	138
28	पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रस्तुती	डॉ. सुनिल पिंपळे	149
29	कर्मवीर भोकराव पाटील यांचे अस्पृश्य निवारणाचे कार्य : एक चिंतन	प्रा. सुनिलदत्त गोडसे	153
30	सुभाषचंद्र बोस यांच्या 'आज आणि उद्यान' या पुस्तकाचा अर्थ	डॉ. चांगदेव मुंडे	156

31	महिलांचा राजकीय प्रचार मोहिमेतील सहभाग : विशेष संदर्भ कर्जत तालुका	डॉ. चंद्रकांत गोंधळी	162
32	मराठवाड्यातील महिला समुपदेशन केंद्रांची महिला तक्रार निवारणातील भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. धीमती इंदू साळुंखे	170
33	जोतारी समाजातील स्त्रीचे स्थान	प्रा. विक्रम जोतारी	175
34	लोणारी समाजातील विधवा महिलांच्या समस्यांचा समाजशास्त्रीय दृष्ट्या अभ्यास	डॉ. संजय शिंदे	178
35	कोरोना काळात मोलकरणींच्या कुटुंबियांवर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन	डॉ. नारायण गाडे	189
36	शेतकऱ्यांचे मानसिक आरोग्य- एक दृष्टिक्षेप	डॉ. अनिल बाघ	193
37	पश्चिम महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा चिकित्सक अभ्यास	प्रीती दीक्षित, प्रा. ए. आर. मुंगी, प्रा. ए. बाय. दीक्षित	199
38	भारतातील राजकीय गुन्हेगारीकरण : एक अभ्यास	प्रा. ए. पी. बनारसे	206
39	गायत्री शक्तिपिठाच्या नवरात्री उत्सवातील मंत्रसाधना- वैज्ञानिक दृष्टी	डॉ. रजनी सुंगसे	210
40	बँकांचे विलीनीकरण घोरणाचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. नीता बाणी	215
41	स्वामीनाथन आयोगाचे अवलोकन	डॉ. एस. पी. देवरे	220
42	केंद्रीय कृषी योजना : सिंहावलोकन	डॉ. एम. व्ही. हिरे	224
43	प्रधानमंत्री मुद्रा योजना - अवलोकन	डॉ. आर. के. जाधव	228
44	मूलभूत सुविधा आणि कृषी विकास	डॉ. बी. एम. सोनवणे	232
45	ग्रामीण विकासात लोकांच्या सहभागाची आव्हाने	डॉ. मारुती केकाणे	236
46	टाळेबंदी (लॉक डाऊन) नंतरची ग्रामीण अर्थव्यवस्था - विशेष अभ्यास	डॉ. सुरेश डाके	244
47	भारतीय नवीन कृषी धोरण २०२० : एक दृष्टिक्षेप	डॉ. गोरखनाथ बाकळे	249
48	नवीन कृषी धोरण (कायदे) २०२० : संधी आणि समस्या	प्रा. देवानंद मंडवघरे	254
49	राष्ट्रीय कृषी धोरण २०२० : एक विप्लेशणात्मक अभ्यास	डॉ. रामदास मुक्ते	259
50	कोन्हापूर विभागातील १९ वर्षे वयोगटातील खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमतेचे घटक आणि हॅडबॉल कौशल्यांच्या दर्जाचा अभ्यास	श्रीनिवास पाटील	265
51	व्यक्तिमत्त्व विकासात खेळाचे महत्त्व	डॉ. मनिष देवरे	272
52	विना साहित्य व्यायामाचा कुमार गटातील विद्यार्थ्यांच्या आयुंची ताकद व दमदारपणावर होणारा परिणाम	विशाल गायकवाड, अदित्य कुलकर्णी	276
53	कोन्हापूर विभागातील १९ वर्षे वयोगटातील हॅडबॉल खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमतेचे घटक आणि हॅडबॉल कौशल्य यातील सहसंबंधाचा अभ्यास	श्रीनिवास पाटील	279
54	भगतसिंग यांचे युवकांच्या संबंधीचे विचार	डॉ. राजेंद्र रासकर	285
55	आधुनिक ज्ञानयुगाचा मारुती : शिक्षक	श्री.विपीन वैराट	289
56	उच्च शिक्षणात माहिती व तंत्रज्ञानाचे महत्त्व	डॉ. अनमोल शेंडे	295
57	विधीसंपर्पुस्त मूलांची प्रवृत्ती	डॉ. अशोक सातपुते	300
58	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण आणि आमवाक्य : एक तात्त्विक विश्लेषण	डॉ.राजेसाहेब मारडकर	304
59	गावडी बोलीचो व्याकरणिक आनी भासविज्ञानीक नदरेतल्यान अभ्यास	दिपराज सातोर्डेकार	311

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

भारतीय नवीन कृषी धोरण २०२० : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. गोरखनाथ वाकळे

महायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
कै. विद्. रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिकरोड.

ईमेल : wakale.gurakhnath@gmail.com

प्रस्तावना:

भारतीय शेती क्षेत्राचा अभ्यास करताना आपल्याला अनेक गोष्टींचा विचार करावा लागतो. भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतीची स्थिती आणि स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय शेतीची स्थिती विचारात घेणे महत्त्वाचे आहे. भारतीय शेती संबंधी काही प्राचीन नोंदी आपणाम पहावयास मिळतात उदाहरणार्थ मांगरणे, निचन पद्धती, फळे भाजीपाला इत्यादी संबंधी चे वर्णन. शेतीचे बारा प्रकारात वर्गीकरण केलेले आहे उदाहरणार्थ उरवरा (उपवाड), अमद्द (नापीक), माड (वाळवंट), छावावाल (गवत) इत्यादी प्रकार आढळून येतात. दहा हजार वर्षांपूर्वी अनेक पिकांची लागवड केलेली असल्याची नोंद सापडते. सुमारे 2500 वर्षांपूर्वी भारतीय शेतकऱ्यांनी अनेक मसाने व मसाने युक्त वस्तूचे उत्पादन घेतलेले आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर काही वर्षांतच भारताने अन्न सुरक्षेसंबंधी बरीच प्रगती केलेली आहे. एकूण दरडोई अन्नसाठ्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. मधल्या काळात दुष्काळामुळे भारताने कृषी धोरणात अनेक सुधारणा घडवून आणलेल्या आहेत. भारताने अन्नधान्याच्या आत्मनिर्भरतेच्या ध्येयावर नक्ष केंद्रित करण्याचा महत्त्वपूर्ण धोरणात्मक सुधारणा चे धोरण स्वीकारलेले आहे. यामाठी भारताने हरितक्रांतीची सुरुवात करून गव्हाच्या उत्पादनात हरितक्रांती घडवून आणलेली आहे. गव्हाच्या उत्पादनात कृषी धोरण यशस्वी झाल्याने भारताची हरितक्रांती तंत्रज्ञान तांदूळ उत्पादनात पसरलेले आहे. पुढे 1980च्या दशकात भारतीय कृषी धोरण मागणीच्या पद्धतीनुसार उत्पादन पद्धतीच्या उत्क्रांती कडे बळगतेले दिवते. त्यामुळे तेजबिया फळे आणि भाज्या यामारुढ्या शेती उत्पादनावर जोर देण्यात आलेला आहे. यामाठी भारत सरकारने आपल्या कृषी धोरणात अनेक महत्त्वपूर्ण सुधारणा केलेल्या आहेत.

1955 चे राष्ट्रीय कृषी धोरण:

सरकारने भारतातील कृषी विकामासंबंधी काही वस्तूचे उत्पादन, पुरवठा आणि वितरण सासंबंधी अनिवार्य वस्तू कायदा 1955 केलेला आहे. या कायदानुसार कृषी उत्पादनात धान्य, तेजबिया, कापूस, मोकरीचे कापड, जूट, आणि कोळसा यांचा समावेश केलेला आहे. या कायदांतर्गत कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूचा व्यापार केला जाणाऱ्या वस्तूच्या किमती वर केंद्र सरकार निबंधण ठेवू शकते अशी तरतूद करण्यात आलेली आहे.

देशातील कृषी बाजारपेठा, राज्य कृषी उत्पन्न पणन समिती (एपीएमसी) कायद्याद्वारे नियमित केली जातात. या कायदातील राज्य नियमांतर्गत शेतकऱ्यांना त्याचे उत्पादन राज्य मालकीच्या मंडईमध्ये विक्री करणे बंधनकारक आहे. परंतु अलीकडील काळात एपीएमसी मंडळेमुद्धा ज्या शेतकऱ्यांनी आपले उत्पादन मंडईत विक्री करू इच्छितात त्यांचे वस्तूचे किमती वर केंद्र सरकार निबंधण ठेवू शकते अशी तरतूद शेती उत्पादन विंडी करणे महागाने जाणे, तसेच जे अनेक देशात आडते इत्यादी अत्यावश्यक वस्तूच्या आध्या

IQAC Co-ordinator
N.S.P.'s Late Bindu Ramji Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

PRINCIPAL
N.S.P.'s Late Bindu Ramji Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

शेतीमालाला योग्य किंमत मिळत नाही. म्हणून शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतकऱ्यांच्या जवळ पाम अशी विक्री व्यवस्था उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

2003 एपीएमसी कायदा:

केंद्र सरकारने 2003मध्ये एक मॉडेल एपीएमसी कायदा जारी केलेला होता. यामध्ये कंत्राटी शेतीद्वारे उत्पादनाच्या घेत विक्री ची तरतूद करण्यात आलेली होती. खाजगी व्यक्ती, शेतकरी व ग्राहक यांना शेती बाजाराची स्थापना करण्यास या कायद्याखाली परवानगी देण्यात आलेली होती. यामध्ये

1. वस्तूच्या विक्रीवर एकच बाजार शुल्क आकारणे जाणार होते.
2. बाजार निहाय नोंदणी परवाने बदलण्याची परवानगी होती. यामध्ये अनेक बाजारात विक्री करण्याची परवानगी देखील होती.
3. यानुसार अनेक राज्यांनी या कायदानुसार सुधारणा केलेल्या आहेत.

आर्थिक सर्वेक्षण 2015 नुसार अशी शिफारस करण्यात आली की सक्रिय इलेक्ट्रॉनिक प्लॅटफॉर्म प्रधान करण्यासाठी राष्ट्रीय कृषी बाजार (एन एम एम) तयार केला जावा ज्यामध्ये शेतकरी त्यांचे उत्पादन विकू शकतील. अशा बाजार पेट मुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनात अनुकूल किंमत मिळू शकेल आणि देशातील कोणत्याही बाजारपेठेतून त्यांचे उत्पादन विक्री केले जाऊ शकेल. यामाठी केंद्र सरकारने 2018 मध्ये राज्यातील जिल्ह्यांमध्ये राष्ट्रीय कृषी बाजार आणला आणि एक ममान व्यावपीठ तयार करण्यासाठी या भागातील घाऊक मंडई एकत्रित केल्या. एपीएमसी सुधारणांमध्ये राज्याच्या प्रगतीचा समावेश झालेला दिसून येतो.

एपीएमसी ची प्रभावीता/ कार्यक्षमता:

1. अनेक पिकासाठी एपीएमसी स्थापित केलेले असले तरी त्या किमतीवर खरेदी करताना काही राज्यांमध्ये चूक, तांदूळ, ऊस आणि कापसासाठी यांचा परिणाम झालेला आहे. याचा परिणाम म्हणून शेतकरी या विशिष्ट पिकांच्या उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करतात. म्हणून जून ते ऑक्टोबर दरम्यान एन एम पी घोषित होतात त्यामुळे सरकार अशा उत्पादनांना कमीत कमी किंमत घोषित करते.
2. एन एम पी मध्ये प्रामुख्याने धान खरेदी केंद्रांना नांव पडते. शेतकऱ्यांकडे वाहतूक व्यवस्था नसल्याने वाहतुकीचा खर्च परवडत नाही. तसेच एन एम पी केंद्राकडून मिळणारी देयके मिळण्यात होणारा विलंब अधिक असतो. यामुळे शेतकऱ्यांना योग्य मोबदला / पैसे मिळण्यात अनेक अडचणी येतात. म्हणून या अनेक अडचणी विचारात घेऊन शेतकऱ्यांना आपल्या व्हाणी बाजारपेठ उपलब्ध व्हावी यामाठी केंद्र सरकारने 2020 मध्ये नवीन कृषि सुधारणा कायदा आणलेला आहे.

नवीन कृषि सुधारणा २०२०:

शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी विविध योजना आणि सेवा सरकारने आणली आहेत. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे हे पिकांचे दर आणि बाजार मूल्य इत्यादींवर अवलंबून होते आणि त्याच अनुषंगाने 14 सप्टेंबर 2020 रोजी शेतकरी विधेयक नोकसभेत पारित झाले. या विधेयकाचे मुख्य

ICAE Coordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Jail Road, Nashik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

उद्दीष्ट म्हणजे कृषी उत्पादनाचा व्यापार सुलभ करणे हे आहे. प्रस्तावित कायद्यातील प्राथमिक तरतुदी लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांना मदत करण्याच्या उद्देशाने आहेत, ज्यांच्याकडे शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी संशोधनामध्ये चांगल्या उत्पादनासाठी वाटाघाटी करण्याचे कोणतेही साधन नाही, तसेच कृषी बाजारपेठा बाहेरही त्यांना त्यांची उत्पादने विक्री करण्यास परवानगी देण्याचा प्रयत्न केला आहे. अगदी त्यांच्या शेताच्या बांधावर, प्रत्येकजण आपले उत्पादन विकू शकेल, तसेच, स्पॅर्सेद्वारे आणि बाह्यतुकीवरील खर्चात कपात करून 'मंडई' व 'कमिशन एजंट' आणि व इतर खर्च कमी होणारा मदत होणारा आहे. या कायद्याद्वारे सर्वांनाच चांगले भाव मिळतील, अशी अपेक्षा आहे.

नवीन कृषी धोरणातील मुख्य तरतुदी:

1. शेती उत्पादन विक्रीस स्वातंत्र्य :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयकानुसार शेतकऱ्यांना पिके विकण्यास परवानगी मिळालेली आहे. आता कोणताही शेतकरी बाजार मंडईच्या बाहेर असलेल्या व्यापार्यांना आपले पिक/उत्पादने विकू शकतो.

2. शेती उत्पादनास राष्ट्रीय बाजार उपलब्ध :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयकानुसार शेतकरी आपल्या पिकाची विक्री देशाच्या कोणत्याही भागात कुठेही करू शकतो.

3. विविध करांपासून मुक्तता :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयकानुसार शेतकऱ्यांना कोणत्याही प्रकारचा कर भरवावा लागणार नाही.

4. इ - बाजाराची उपलभता :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयकानुसार शेतकऱ्यांना ई-ट्रेडिंग प्लॅटफॉर्म दिने जाईल. ज्याद्वारे इलेक्ट्रॉनिक निर्वाह व्यापार सुनिश्चित केला जाऊ शकतो.

5. शेतमान साठवणुकीची व्यवस्था :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयक अंतर्गत मंडई व्यतिरिक्त फॉर्मेट, कोल्ड स्टोरेज, मोदामे, प्रक्रिया घटकांवर व्यापार क्षेत्रात व्यापाराचे स्वातंत्र्य असेल.

6. मध्यस्थांची साखळी कमी:

या विधेयकाद्वारे शेतकरी आणि व्यापारी घेत परस्परांशी संपर्क साधू शकतील, ज्यायोगे मध्यस्थांना होणारा फायदा दूर होईल.

7. पीक विमा सुविधा:

करार झालेल्या शेतकऱ्यांना दर्जेदार बियाणे पुरवठा, तांत्रिक आधार व पीक देखरेखीची सुविधा, कर्ज सहाय्य आणि पीक विमा सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. या विधेयकात धान्य, डाळी, तेलबिया, खाद्यतेल, बटाटे आणि कांदे आवश्यक वस्तूंच्या यादीतून काढून टाकण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. जेणेकरून शेतकऱ्यांना सुविधा मिळेल.

नवीन कृषी धोरणातील समस्या/ आव्हाने

भारतातील अनेक घटकांमध्ये अनेक शेतकरी आणि व्यापारी असून त्यांच्या समस्या आणि अखिल भारतीय किमान संपर्क समन्वय समिती (एअयकेएमसीसी)यामार्फत शेतकरी संघटना विरोध

IGAC co-ordinator

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramran Deshmukh
Principals Mahesh Mahendrakaya
Jai Road, Nashik

करत आहेत. कारण त्यांच्या मते हा कायदा मोठ्या कॉर्पोरेट कंपन्यांसाठी / क्षेत्रासाठी फायदाचा आहे. सीमांत शेतकऱ्यांना यापामून फार फायदा होणार नाही. त्यातील विरोधाचे मुद्दे खालील प्रमाणे आहे.

1. किमतीबाबत कायद्यात अस्पष्ट तरतुदी:

कृषी संपटनांच्या मते सरकार दुष्काळ, नैसर्गिक आपत्ती, युद्ध, इत्यादी परिस्थितीचा विचार करून न्यूनतम किंमत निश्चित करते. उदाहरणार्थ कोरोना कालखंडात मॅनिटासझर - मुखवटा इत्यादींच्या किमती नियंत्रणात आणल्या गेल्या. त्याच प्रमाणे मंडईमध्येही कमीतकमी किंमती निर्धारित केल्या जातात आणि उत्पादन अधिक झाल्यामुळेही किंमती कमी केल्या जातात. याबाबत कायद्यात स्पष्टता नाही.

2. जीवनावश्यक वस्तूंच्या माटेबाजी वर मर्वादा:

तृणधान्ये, डाळी, तेलविया, खाद्यतेल, कांदे आणि बटाटे यामाख्या जीवनावश्यक वस्तूंची यादी हटविण्याचा प्रयत्न केला आहे. याचा अर्थ असा होतो की युद्ध आणि नैसर्गिक आपत्तीमाख्या अपवादात्मक परिस्थिती वगळता कायदा अशा उत्पादनांवर स्टॉक-होलिडिंग मर्वादा लागू करण्यापामून दूर करेल.

नवीन कृषी धोरणाविषयी परामर्श:

1. कृषी सुधार कायदे भारतातील शेतकऱ्यांना अधिक स्वातंत्र्य आणि चांगल्या किमतींचा हेतू ठरून केलेले आहेत. कृषी सुधार कायद्यांमुळे मध्यस्थ / एजंट यांचे कमिशन कमी होवून तसेच विपणन कार्यक्षमतेत सुधारणा अथवा आवश्यक ते बदल करून शेतकऱ्यांना अधिक चांगला दर मिळण्यास मदत होणार आहे.
2. नवीन कायद्यांचा केंद्र आणि राज्य सरकारांनी किमान आधारभूत किंमती (एमएमपी) आणि खरेदी संपुष्टात आणल्याचा खोटा अर्थ/ आरोप नावल्यामुळे सदरच्या कायद्याचा निषेध करण्यात आला.
3. नवीन कायद्यांमुळे शेतकऱ्यांना त्यांची उत्पादने भारतात कोठेही विकण्याचा अधिकार आहे. सर्वेक्षणानून असेही दिसून आले आहे कि शेती करणे हा एक आकर्षक तसेच फार फायदेशीर व्यवसाय नाही. तसेच आज वरचे शेतकरी बांधव वेगवेगळ्या कारणामुळे या व्यवसायातून बाहेर पडू इच्छितात. या संदर्भात, हा कायदा (तरुण) शेतकऱ्यांना शेतीसाठी प्रेरित करेल.
4. सर्वेक्षणात असेही दिसून आले आहे की १९७०-१९७१ ते २०१५-२०१६ या कालावधीत शेतांची संख्या/ शेतीची वाटे पडल्यामुळे संख्या दोन पट्टीने वाढली (७१ दशलक्षाहून ते १५५ दशलक्ष इतकी झाली) आहे. म्हणजेच सरासरी शेती आकार दिवसेंदिवस कमी होऊन २.२८ हेक्टरच्या तुलनेत अर्ध्यापेक्षा कमी १.०८ वर आहे. या संदर्भातही हा कायदा शेतकऱ्यांना फायदेशीर ठरणार आहे.
5. छोठ्या शेतातून भरपूर उत्पन्न मिळवू शकत नाही, हे स्वयं स्पष्टच आहे. शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पादनांना, उत्पादन व सेवाक्षेत्रांमध्ये मध्ये हलविणे शक्य होईल त्यातून फायदा हा शेतकऱ्यांच्याच होणार आहे. तसेच सरकार एमएमपीला बंद ठरणार नाही, शेतकरी बांधव आपल्या शेतातून विक्री एमएमपीला मुध्या करू शकतील.

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mania Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road - 422-101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mania Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road - 422-101

6. एक हेक्टर अथवा कमी शेतीक्षेत्र शेतकरी बांधवासाठी फार मोठे उत्पन्न देऊ शकत नाही म्हणून छोटे शेतकरी पशुसंवर्धन, भाज्या आणि फळ लागवडीकडे वळत आहेत. आणि ही पद्धत कमी शेतीक्षेत्रांसाठी अधिक फायदेशीर ठरत आहे. परंतु भाज्या आणि फळ पटकन नष्ट होणाऱ्या/ नाशवंत आहेत आणि आज अस्तित्वात असणाऱ्या सरकारी/ सहकारी संस्था त्या खरेदी करून योग्यप्रकारे वेळेत वितरित करू शकत नाहीत. या संदर्भात, शेतकऱ्यांच्या गटासाठी जॅंशो-घोसेमरबरोबर करार करणे हा सर्वात चांगला मार्ग आहे. कॉन्ट्रॅक्ट शेतीमुळे अशा शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनास चांगला आर्थिक परतावा मिळू शकतो आणि कमान किंमत देखील मिळू शकते.

निष्कर्ष :

नवीन कृषी धोरणाविषयी विचार करतांना सरकारने आपलेल्या अध्यादेशानुसार, शेतकरी आपले उत्पादन एपीएमसीच्या पळीकडे-आंतरराज्य किंवा आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत कुठेही विकू शकतात. राज्य सरकार शेतकऱ्यांवर कोणतेही शुल्क किंवा उपकर आकारू शकत नाहीत. या कायदानुसार करार शेतीची तरतूद आहे, म्हणजे दोन्ही - शेतकरी आणि खरेदीदार, प्रक्रिया आणि इतर तपशील ठरवू शकतात. केंद्राला असामान्य परिस्थितीत काही खाद्यपदार्थांच्या पुरवठ्यावर किंवा किमतीमध्ये मोठी वाढ यावर स्टॉक मर्यादा नियंत्रित करण्यास किंवा लागू करण्याची तरतूद आहे.

संदर्भ:

- साहू, जे.पी., समल, के.सी. आणि वेहेरा, डी. 2020. "शेतकरी आणि बाजारपेठेवर भारताचा नवीन शेत कायदा, २०२० चा प्रभाव". बायोटेक रेपेब्लिक टुडे वॉल्युम 2, नंबर 10 (ऑक्टोबर 2020), 985-987.
- भारत आर्थिक सर्वेक्षण 2018: "शेती यांत्रिकीकरण शेतकरी लाभ यती देते, परंतु अधिक जार अँड डी आवश्यक". फायनान्शियल एक्सप्रेस. 29 जानेवारी 2018. 8 जानेवारी 2021 रोजी पुनर्प्राप्त.
- Andrei Jean Vasile (2019) "Handbook of Research on Agricultural Policy, Rural Development, and Entrepreneurship in Contemporary Economies" ISBN13: 9781522598374.
- Indian Council of Agricultural Research (2020) Revised Edition of "Handbook of Agriculture" ICAR. ISBN No.: 81-7164-050-8

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

Impact Factor - 6.625

3.31
2021
E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November 2020

Special Issue 255

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhairaj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejeshi Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Dr. Tejeshi Beldar
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Leena Pandhara
PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019)
Special Issue - 255
Peer Reviewed Journal

E-ISSN :
2348-7143
Nov. 2020

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

20-21

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November 2020

Special Issue 255

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jali Road, Nasik Road - 422 101

Leena Pandhure

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jali Road, Nasik Road-422101

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet - American President & Ex. American President

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, **Nashikroad (English)**

Dr. Gajanan Wankhede, **Kinwat (Hindi)**

Mrs. Bharati Sonawane, **Bhusawal (Marathi)**

Dr. Rajay Pawar, **Goa (Konkani)**

Co-Editors :

- ❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- ❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Bulgaria**
- ❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, **Hydrabad, India**
- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia**
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, **Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, **Nagpur [M.S.] India**
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, **Nashik. [M.S.] India**
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, **Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, **Kepe, Goa, India**
- ❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, **Kolhapur [M.S.] India**
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. **Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ Dr. Sanjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. **Kolekar College, Nesari [M.S.]**
- ❖ Prof. Vijay Shirnath - Nananabeb Y. N. Chavhan College, **Chalisgaon [M.S.] India**
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, **Harsul [M.S.] India**
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, **Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] India**
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. **College, Jalgaon [M.S.] India**
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, **Muktainagar [M.S.] India**
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. **College, Shindkheda [M.S.] India**

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna Kosic - Scientific-Cultural Institute, **Mandala, Trieste, Italy.**
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, **North Maharashtra University, Jalgaon**
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, **University of Lucknow [U.P.] India**
- ❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Retd. Professor & Head, Dept. of **Marathi, Goa University, Goa, India.**
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, **S.R.T. University, Nanded.**
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of **Technical Institutions, Coimbatore**
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune **University Pune, [M.S.] India**
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & **Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road**
- ❖ Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and **Commerce College, Yeola, Dist. Nashik**

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of **Hindi, K.J. Somaiyya College, Kopergaon**
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch. SU, **Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari**
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, **Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada**
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), **Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati**
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of **Education, Jalgaon**
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic **Languages, H. J. Thim College, Jalgaon**
- ❖ Dr. Sanjay Dhandare - Dept. of Hindi, **Abhay Womens College, Dhule**
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. **Arts, B.W. Commerce & Science College, Sunnar**

Leena Pandhare

PRINCIPAL

**N.S. Jirga Laxmi Binte Ramrao Deshpande
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101**

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, **Yeola, Nashik**
 Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : **9665398258**

[Signature]
IQAC Co-ordinator

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	A Critical Study of Literacy in Buldana District (Maharashtra)	Dr. Amol Bhuyar & Dr. Sandip Bhavsar	06
2	Role and Utilization of Digital Media in Education	Bhaskar Kathane	12
3	Conceptualising the Concept of Nation	Dr. Shankar Gavali	16
4	Challenges of Corporate Governance	Dr. Maruti Kekane	20
5	Covid-19: An Opportunities and Challenges for Insurance Industry with Special Reference to Bank Assurance	Prof. Balkrishna Dalvi	24
6	Covid 19 Pandemic-An Overview of the Legal Provisions to Deal with the Pandemic	A. D. Kurane	28
7	Data Envelopment Analysis : A Linear Programming Approach in Transportation Problem	Dr. Kishor Ingale	36
8	Exploration of Fluoride Concentration from Various Villages Belonging to Sangrampur Tehsil	Dhammapal Bhade, Ajay Wadekar	40
9	The Rising Feelings of Emancipation in Indian English Feminist Writers	Yogesh Bhadane	45
10	The Role of International Human Resource Management Activities	Dr. Archana Gaiwad	48
11	Usage of Smart Thinking, Creativity and Unusual Problem Solving Skills Irrespective of Education through William Somerset Maugham's 'The Verger'	Mr. Kamalakar Gaiwad	52
12	Meena Kandasamy's 'When I Hit You or, A Portrait of the Writer as A Young Wife'- A Saga of Feministic Aspiration	Rajesh Kose	56
13	Understanding Multi-Dimensional Facets and Utilities of Public Libraries	Mr. Rajendra Kolhe	61
14	Matheran : A Geographical Study	N. M. Patil	65
15	Gramsci At The Margins : Reflections on the Theory of Hegemony	Nimisha Bandellu & Dr. Leena Pandhare	68
16	Disaster and its Management	Dr. Seema Malewar	73
17	A Correlational Study of Emotional Intelligence and Anxiety Among College Students	Mr. Rajendra Kumbhar	76
18	The Impact of Covid 19 on Indian Economy	Dr. Mrunali Lihare	80
19	Effect of Particulate Pollution on Roadside Plants	Dhammapal Bhade, Shrikant Sonone	84
20	Study of Marketing Strategies of Small House Industry	Pravin Chandragiriwar	90
21	Librarians Role in E-Resource Management	Mr. Rajesh Gedam	94
22	The Role of Destiny, Fate and Chance in the Protagonist's Life in Kiran Nagarkar's Rest in Peace	Mr. Kamalakar Gaiwad	98
23	SWOT Analysis of Matheran as A Tourist Destination	N. M. Patil	103
24	Ngugi Thiong'o and Unheard Voices	Kakasabeb Dhaygude	106
25	Comparative Study of Physical Activity Level and Dietary Habits Between Obese Weight Loss Club Members & Obese Ground Activity Peoples	Dr. Atul R. Parkhi, Mr. Navanath Sarode, Prof. Rakesh Vadje, Mr. Rushikesh Lonre	109
26	Effect of Complex Training on Explosive Strength of Adolescent Male Atyapatya Players	Mr. Navanath M. Sarode, Dr. D. K. Kamble	114

IQAC Co-ordinator

M.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014@gmail.com

27	A Geographical Study of Service Centres in Western Satpura Region	Dr. Lalit Sandanshiv	118
28	Does Emotional Intelligence Depend on Gender and Inhabitant? A Study on Secondary School Teachers	Dr. Rahul Barve	126
हिंदी विभाग			
29	असाध्यबीषा कविता की रचना-प्रक्रिया और संश्लेषण-प्रक्रिया	प्रो. मोहन	131
30	भीष्म साहनी जी का 'उमंग'- सांप्रदायिकता एक विचार	श्री. भूषण शरत, डॉ. उद्धव शंभारे	136
31	उषा त्रिबंधा के कथा साहित्य में नारी चिंतन	बनिता देवी	141
32	हिन्दी उपन्यासों में नट जनजाति एवं उनका लोक-जीवन	डॉ. जयतिनाथ बारीस	145
33	भारत के प्रचार माध्यमों में हिंदी की स्थिति तथा हिंदी की वेबसाइट	डॉ. बेबी खिलारे	153
34	समकालीन कविता की चिन्ता	डॉ. महेंद्रसिंह पवार	156
35	स्त्री कविता में स्त्री	डॉ. संतोष पवार	160
36	'पंचपान खंभे लाल दीवारे' उपन्यास के स्त्री चरित्र	डॉ. नामदेव एमेकर	165
37	भाषा का उद्भव और विकास	डॉ. विजय कुमार	170
38	लोकगीत और गिनेमा	डॉ. मिनल बर्वे	175
39	समकालीनता से तात्पर्य	डॉ. दस्तगीर एम. मुन्ना	179
40	हिन्दी कविता में वज्र की ज़रूरत	डॉ. बियाउर रहमान जाफरी	185
41	साहित्य से समाज तक : बंद होती धड़कनें	डॉ. संतोष पवार	191
42	मोहनदास नैमिशराय कृत 'मुक्तिपर्व' एक आलोचनात्मक दृष्टिकोण	श्री मोरखनाथ काभेपुरे, डॉ. मोहन चव्हाण, डॉ. जिभाऊ मोरे	196
मराठी विभाग			
43	कणमरी पूजा : विधीनाट्य	डॉ. अंजली मस्करेन्ट्स	204
44	उद्याने : धडा आणि भावनांची जपजुक	डॉ. आर. डी. शिंदे	209
45	आदिवासी कवितेतील गमावचिचण	डॉ. रमाकांत कराड	213
46	ज्ञानेश्वरांच्या पद्यसंघातील कथासृष्टी	डॉ. माधुरी पाटील	220
47	पसायदान : एक आकलन (भाग एक)	डॉ. पुरुषोत्तम जुझे	224
48	काव्यशास्त्राचे काव्य - एक परिपेक्ष्य	डॉ. विजय केसकर	229
49	सारस्वतकार विनायक लक्ष्मण भावे यांची तुकाराम समीक्षा	प्रा. बालासाहेब कटारे	232
50	संत साहित्यातील मुकुटमणी - संत बहेणाबाई	डॉ. प्रेमा चौपटे - जेकरवाळे	238
51	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे श्रम - संपत्तीविषयक विचार	डॉ. रेखा बडिबाबे	242
52	मराठी ऐतिहासिक चरित्रात्मक कादंबरी	डॉ. राजेंद्र शोरात	245
53	स्त्री जीवनाची कहाणी : 'मन्ना उद्धवस्त व्हायचंय'	डॉ. भाऊसाहेब गमे	251
54	'मळगाभी माती' ग्रामीण जीवनाला स्पर्श करणारा कवितासंग्रह	डॉ. आर. डी. शिंदे	256
55	मराठी रंगभूमी आणि प्रायोगिक नाटके	डॉ. रामनीला पवार	262
56	१८५७ च्या स्वातंत्र्यसंग्रामातील वीरांगना - एक चिंतन	डॉ. अश्विनी चापरे	268
57	संघर्षमय जीवनाची गाथा : 'काटे वेचित चानलो'	डॉ. जयज कुळकर्णी	272
58	कवी मिर्जा रफी ब्रह्मद बेग यांच्या काव्यातील सामाजिक जाणीवा	प्रा. पद्माकर वानखेडे	276
59	गोपाळ गणेश आचार्य यांच्या सामाजिक व राजकीय तत्त्वज्ञानाची जडणपट	डॉ. इवीम लक्ष्मण	282

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramras Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

PRINCIPAL

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramras Deshmukh

Jail Road, Nashik Road, 422 402

Website - www.researchjourney.org

Email - researchjourney2014@gmail.com

60	मोघाळ गणेश आगरकरांचे स्त्री सुधारणेविषयक वैज्ञानिक विचार	प्रा. सुरेश दांडगे, डॉ. बबुवान मोरे	286
61	राजर्षी शाहू महाराजांचे अस्पृश्योद्धाराचे कार्य	प्रा.माधवी पवार	294
62	शोषितांचा आवाज : मूकनायक	प्रा. बाबासाहेब खंडाळे	298
63	भारतीय महिलांचे संवैधानिक मानवी हक्क आणि वास्तव	प्रा. राजकुमार बिरादार	301
64	भारतीयोपंची समता व बौद्ध तन्त्रज्ञान	डॉ. प्रमोद सरदार	306
65	अरुण कोलटकरांच्या कवितेतील समकालीन स्त्री चित्रण	डॉ. सुरेश वर्णे	313
66	चरित्र : संकल्पना, स्वरूप व वैशिष्ट्ये	डॉ. लक्ष्मिदास साळवे	321
67	द. ता. भोसले यांच्या साहित्यातील ग्रामसंस्कृतीचे दर्शन	श्रीमती ज्योती चौधरी व डॉ. वासुदेव पळे	328
68	सामान्य माणसाचे असामान्य, जैविक कर्तृत्व	डॉ.भास्कर शेळके	332
69	समकालीन प्रवासवर्णनातील सामाजिकता	मनिषा झोटी	336
70	विदर्भाचे कुशी प्रादेशीकरण	डॉ. सुधमा दामोदरे	343
71	उच्च शिक्षण : स्वायत्तता आणि आव्हाने	डॉ. ज्योती सेलुकर	349
72	दृष्टीदोष/अंधत्व - एक अध्ययन	डॉ. श्री. माधुरी देसमुख	357
73	महाराष्ट्रातील सर्व शिक्षा अभियान कार्यक्रमाचा अडावा	श्री. लक्ष्मिदास मोरे	362
74	महाविद्यालयीन ग्रंथालयात वाचनवृद्धीसाठी सोशल मीडियाचा वापर	श्री. ईश्वर कणसे	366
75	सांख्यिक जिज्ञासेतील मका उत्पादन पद्धतीचा अभ्यास	डॉ. एन.एन.गाडे	375
76	क्लाउड कॉम्प्युटिंग एक सुरक्षित तंत्रज्ञान	डॉ. प्रशांत पगारे	381
77	चरित्र, आत्मचरित्र, आत्मकथन : संकल्पना व स्वरूप	डॉ. ज्योती माने	385
78	ज्ञानसंक्रमण म्हणजे शिक्षण	डॉ. धनंजय सोर्धे	390
79	मराठी साहित्य आणि मानसशास्त्र परस्पर संबंध	डॉ.भास्कर शेळके	396
80	गावठी बोलीचो व्याकरणिक आनी भासविज्ञानीक नदरेतल्यान अभ्यास (कोंकणी भाषा)	दीपराज साठवेंकर	404

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furitive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramani, Doshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

Leena Pandhare

N.S.P.M's Late Bindu Ramani, Doshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

लोकगीत और सिनेमा

डा. डॉ. मिनल बर्वे

कै. विद्. रामराव देशमुख
कला एवं वाणिज्य महिला
महाविद्यालय नाशिकरोड

ई मेल-minalbarve1971@gmail.com

लोकगीत का शब्दिक अर्थ है जनमानस का गीत, जन-जन का गीत, जन मानस की आत्मा में रचा बसा गीत अर्थात् जो गीत सम्पत्ति की तरह विरासत में मिले वही लोक-गीत है।

लोकगीत जन मानस के कंठ से निकले स्वाभाविक उदगार है जो सनातन काल से हमारे समाज में आनंद की अनुभूति का संचार करने में लायक रहे है। जिनके मधुर गीतों में अपने देश, नगर, गाँव की सौंदर्य महक चारों ओर छिटकी दिखाई देती है।

साहित्य और सिनेमा का आपस में गहरा संबंध है। साहित्य के बिना किसी भी सिनेमा की संरचना करना यह बात बेमानी होगी। लोकसाहित्य के निर्माण के पीछे एक सामूहिक लोक मानस की भावना जरूरी है। जाहिर है कि सिनेमा जगत में लोक गीतों को तोंड मरोडकर पेश किया जाता है। जिसके कारण सिनेमा की महत्ता बर्ब जाती है। कहते हैं "जब से पृथ्वी पर मनुष्य है तब से गीत है अर्थात् संस्कृति के उद्भव काल से ही वैदिक साहित्य के समांतर लोकभाषा में मौखिक साहित्य का सृजन होता रहा है"। १

लोकगीत और सिनेमा का अध्ययन करने के बाद यह दिखाई देता है कि लोकगीतों में मुख्यतः मोरियाँ, भजन, भावचित्रण, महिलाओं का वर्णन त्यौहार, अनाज, मनुष्य का पोशाक, सामाजिक समस्या, कलाओं का प्रभाव देवी देवताओं का चित्रण विवाह पूर्व के, बाद के गीत, नायिक-नायिका का भाव- भावना, नव वधू की विदाई, मादी व्याह की छेदखानी, आदि का चित्रण होता है। इस प्रकार वैविध्य भरे गीत सिनेमा में प्रयोग किये जाते हैं। लोकगीत आम आदमी के सुख दुख के क्षणों की आवाज होते हैं, सिनेमा में भी नायक नायिका के माध्यम से सुख-दुख, उत्साह, उमंग, वेदना की बाणी ब्रनकर ही हमारे समक्ष प्रस्तुत होते हैं।

सिनेमा में गीत किसी न किसी गीतकार के नाम से आते हैं पर उनका मूल लोकगीत ही रहा है जैसे सिनेमा लावारिस का गीत।

"मेरे जीतने में तुम्हारा क्या काम है, जो है नामवाला वही तो बदनाम है"। यह प्रसिद्ध गीत उत्तर प्रदेश का है, पर फिल्म में इसके गीतकार के रूप में श्री हरिवंशराय बच्चन को श्रेय दिया गया है। "भूमरो भूमरो श्याम रंग भूमरो, आवे हो किम बगिया से यह मिशन कश्मीरी पर गीत है। "पल्लू नटके रे मारो पल्लू नटके" ये कश्मीरी लोकगीत है। चार दिनों का प्यार है रब्बा, बड़ी लम्बी जुदाई.. लम्बी जुदाई... "हीरे", "चप्पा चप्पा चरखा चले" मार्वीस। इस प्रकार ये पंजाबी लोकगीत है।

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila, Nashik Road - 422 101
Jail Road, Nashik Road - 422 101

N.S.P.M's
Arts & Commerce Mahila, Nashik Road - 422 101
Jail Road, Nashik Road - 422 101

Deena Bandure

अक्सर लोकगीतों में हृदय की अनुभूतियों को अनुभव किया जा सकता है, नारी मन की विविध अनुभूतियाँ लोकगीतों में झलकती हैं। समुराल जाने को उत्सुक कन्या उपरी मन से कहती है "मे समुराल नही जाउनी, रोनी रख दो कहारो" चौदनी। ये सभी लोकगीत सिनेमा में कितने लोकप्रिय हुए हैं, यह हमें मालूम है। अतः लोकगीत और सिनेमा का अतन्त्याश्रित संबंध यहाँ दिखाई देता है।

लोकगीतों के विकास क्रम और उसकी परम्परा की ओर देखें तो इसका विकास अत्यंत प्राचीन रहा है। चरण वैदिक ग्रंथों से लेकर रामायण, महाभारत, आदिकाल, भक्तिकाल, रीतिकाल, आधुनिक काल, छायावाद के आगे भी लोकगीतों का विकास दिखाई देता है।

सिनेमा भारत की बीसवीं शताब्दी की देन है। बीसवीं शताब्दी में भारतीय सिनेमा हॉलीवुड और चीनी फिल्म उद्योग के साथ एक वैश्विक उद्योग बन गया। आज भारत में मल्टी प्लेक्स सिनेमा के लिए भी सरकार प्रोत्साहन दे रही है।

भारतीय सिनेमा में लोकगीत, लोक-कथा लोक-नाट्य लोक-गाथा आदि को नजर में रखकर ऐतिहासिक तत्वों को ध्यान में रखकर सिनेमा की पटकथा तैयार की जाती है। भारतीय टेलीविजन की दुनिया में भी अनेक धारा है। भारतीय टेलीविजन की दुनिया में भी अनेक धारा बाह्यिकों में लोक कथा एवं लोक गीतों का विशेष महत्त्व देकर प्रस्तुत किया जाता है।

तेज नारायण शास्त्री ने लिखा है, "लोक गीतों की लक्ष्मी और सीमा का कोई ओर छोर नहीं, ये तलघेदक और प्रसार गामी हैं आकर्षक और मोहनेवाले हैं"। २

लोकगीतों की क्षमता बहुत परिणामकारक है। अनेक फिल्मों में लोकगीतों के माध्यम से भारतीय संस्कारों, परम्पराओं, रीति रिवाजों तथा अनेक विषयों में सम्बन्धित लोकगीत समाज को दिये हैं। उदाहरण के तौर पर देखें तो पुरानी फिल्म में नौशाद, रोशन जैसे संगीतकारों ने लोकगीतों की विविध शैलियों पर आधारित लोकगीत सिनेमा को दिये हैं। "जिसमें होनी आयी रे कन्हाई" दो हसों का जोड़ा बिछुड गयो रे। आदि में उत्तर प्रदेश के मिर्जापुर इलाके की कजरी का खुब उपयोग किया है। सिनेमा 'बागवान' ३ में होनी पर अमिताभ बच्चन के चारों बेटे एकत्र होते हैं, होली मिल जुलकर मनाते हैं।

"अवध में, होनी खैने रघुवीरा, अवध में,

हिलि मिलि आवै नोय लुगई,

भद महानन में भीरा अवध में..।"

यह वस्तुतः अवधी के फागुन महीने में गाए जाने वाले एक 'फगुआ गीत' का फिल्मांतरण है, अवधी का यह गीत इस प्रकार है,

"अवध में होनी खैने रघुवीरा अवध मा

केकरे हाय कनक पिचकारी,

केकरे हाय अबीरा अवध मा..।"

Leena Pandey

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late P. N. Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late P. N. Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

घोड़े में परिवर्तन के साथ वही गीत उक्त फिल्म में लिया गया है, फिल्मकार ने लोकगीत का मुखड़ा ले
निया धुन ले ली, अंतरा बदल दिया है।

अमिताभ बच्चन पर ही फिल्माए गए एक अन्य होली गीत में किस तरह लोकतात्व सामहित है देखिए
"रंग बरसे भीमे चुनरवाली रंग बर से
सोने की धाली में जेबना परोमा
छाय गोरी का यार बलम तरसे, रंग बरसे"। ४

इस गीत के अंतरे के बोल " सोने की धाली में जेबना परोमा " लोकगीतो से सीधे उठा लिये गये है।

ऐसा नहीं है कि फिल्मों में ही लोकगीतो का प्रयोग हुआ है, बल्कि फिल्मी गीतो का भी लोकगीतो पर
व्यापक प्रभाव पड़ा है। कलाएँ किस प्रकार एक दुसरे का प्रभावित करती है, यहाँ एक उदाहरण देखिए : अवधी
का एक लोकगीत है

"नधु निया पे गोली मारे,
संझया बेइमान, नधुनिया पे गोली मारे",

हिंदी फिल्म "दुल्हे राजा" में इस लोकगीत की धुन पर गीत फिल्माया गया-

"अखियो में गोली मारे
नटकी कमाल रे कि
अखियो में गोली मारे

फिर इस धुन की नकल की गई। इस पर लोकगीत बनाए गए अवधी का यह देवीगीत देखिए : गोरी गोरी मैया
के काने काने बाल ही मंदिरवा मैया धुमै.

कद के सिंगार ही मंदिरवा मा मैया धुमै। ५

सभी लोकगीतो का उल्लेख करना अशभव है। परंतु लोकगीत और सिनेमा इस पर अध्ययन करने के
बाद सिनेमा में सभी प्रकार के गीतो का समन्वय देखा जा सकता है। जिसमें बालगीत वृत्त गीत, गोठ भराई,
कन्या विदाई जैसे गीतो में लोक गीत की जड़े पाई जा सकती है। हमारी संस्कृति की रुढ़ी, नीति, परम्परा
जैसी है सब कुछ वैसा ही गीतो में उलर आता है। मानवमूल्या और हृदय की अनुभूति व्यक्त करने का एक सबल
माध्यम लोकगीत है।

"फिल्म बाधुष माध्यम है, जब हम सिनेमा को पर्दे पर देखते हैं तो भीषम हमें ठीक वैसा ही नजर आता
है जेसा हम जीते हैं। सिनेमा समाज के राजनीतिक, सामाजिक और सांस्कृतिक जीवन को कई रूपों में और कई
दंग से प्रभावित कर रहा है। लोकगीत समाज की वाणी होते हैं, सामाजिक सांस्कृतिक पहचान के साथ
लोकगीतो में हम जीवन की हर समस्या का निदान ढूँढ सकते हैं, लोकगीत अपने समय की आवाज होते हैं।
सामाजिक समस्याओ की तरफ जनता का ध्यान आकर्षित करने में भी वे सक्षम होते हैं।"

अतः सिनेमा में लोकगीत अपना व्यापक प्रभाव छोड़ते हैं। बड़ी संख्या में दर्शकों को जो सिनेमा में
व्यावसायिकता का बढ़ाने के साथ सांस्कृतिक तत्वों को प्रदर्शित भी करते हैं।
और सिनेमा का धनिष्ठ संबंध है।

IQAC Co-ordinator

N.S.P. Bindu Ramrao Deshmukh

आज वैश्वीकरण हे तरी में सिनेमा बाजार बाद से दुर नहीं है। धीरे धीरे सिनेमा भी लोकगीतों से दुर होता जा रहा है। सिनेमा की अपसंस्कृति ने लोक संस्कृति को अवश्य चोट पहुंचाई है। भूमंडलीकरण के कारण वैश्विक सिनेमा ने भी भारतीय सिनेमा को नया रंग, रूप एवं बेश-भूषा ही है। निष्कर्षतः सिनेमा को भी लोकगीत के बुनियादी रूप को वापस लाने में आगे बढ़कर अहम भूमिका निभानी होगी, अपने दृष्टिकोण में परिवर्तन लाना होगा। क्योंकि सिनेमा ही लोकगीत की उपदेयता को जीवित रखने का सबसे सजक माध्यम है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. साहित्य और सिनेमा, सं. डॉ. शैलजा भारद्वाज चिन्तन प्रकाशन प्रथम संस्करण 2013 कानपुर पृ. 84
2. मैथिली लोकगीत, तेज नारायण मास्त्री, पृ. 37
3. बागवान - फिल्म, गीत - अवध में होनी चैलै-
4. साहित्य और सिनेमा, सं. डॉ. शैलजा भारद्वाज, चिन्तन प्रकाशन प्रथम संस्करण 2013. कानपुर पृ. 87
5. वही पृ. 89

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

Leena Pandhara
PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L
R
E
S
E
A
R
C
H
F
E
L
L
O
W
S
A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

3-3-3

20-2

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January 2021

Special Issue 258 (A)

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Dr. P. P. Chitambar
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Manavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

This Journal is indexed in:

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Leena Pandhure
PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Manavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January 2021

Special Issue 258 (A)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

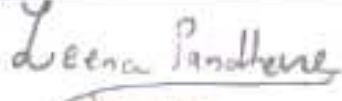
Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

Leena Pandhara
PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet - Kisan Aandolan Delhi against Farmer Bill 2020

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India
- ❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Bulgaria
- ❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, Hyderabad, India
- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik, [M.S.] India
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- ❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Sanjay Kumble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]
- ❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] India
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist, Nashik [M.S.] India
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] India
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindkheda [M.S.] India

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna Kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Retd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist, Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H.J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Army Women's College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist, Nashik

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

IQAB Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

29	5 th Generations of Programming Language - A Review	Er. Amarendra Kumar Chaurasia	133
30	Xenophobia and Racial Hatred in Andre Brink's 'A Chain of Voices'	Dr. Vijay Matkar	144
हिंदी विभाग			
31	आदिवासी चिन्तन	डॉ. संतोष पवार	148
32	अज्ञेय और अन्तरा	डॉ. अनुकूल सोलंकी	154
33	वर्तमान स्थितियों की मजूदाई : 'बो मेरा घर ये मेरा घर'	डॉ. जी. एस. भोसले	160
34	श्री - शिक्षा की चुनौती एवं मानवाधिकार	प्रमोद कानेकर	164
35	संत कवि कबीर के अध्यात्म संबंधी विचार	डॉ. महेंद्रसिंग पवार	173
36	हिंदी - मराठी नाटक : तुलनात्मक अध्ययन	डॉ. संतोष पवार	175
37	मोहन राकेश के नाटकों में मनोविज्ञान	प्र. सूर्यकांत आमलापुरे	181
38	उषा राजे मन्मेना की कहानियों में भारतीय एवं पश्चिमीय परिवेश का समन्वय	डॉ. कृष्णा पाटील	185
39	डॉ. अम्बेडकर का समाज दर्शन	डॉ. हरीश कुमार	189
40	हलफनामे : भारतीय लघु कृतियों की व्यथा- कथा	डॉ. सन्मुख मुच्छटे	192
41	श्री. नरेश मेहता के रेडियो नाटक	डॉ. एन. पी. नारायण शेटी	195
42	सुरजपाल चौहान की कहानियों में आंबेडकरवादी संवेदना	डॉ. रविंद्र खरे	202
43	मोना माटी उपन्यास में शमीण समस्या	प्रो. देविदाम बामणे	208
44	सूधा अरोडा के कथा साहित्य में श्री-विमर्श	श्री अशोक शिंदे, डॉ. सिद्धेश्वर गायकवाड	213
45	प्रेम का आर्थिक मूल्य	डॉ. एम. मुल्ला दस्तगीर	217
46	रमखान के काव्य में कृष्ण और राधा के विविध रूप	डॉ. मिनल बर्वे	221
47	सूचना प्रौद्योगिकी के क्षेत्र में हिंदी	डॉ. शरद कोलते	225
48	भारत में सूर्य का स्थापत्य एवं जिल्हा का पुरातात्विक विवेचन	डॉ. रामभाऊ कानीद	229
49	मालवा कालीन कला स्थापत्य : एक अध्ययन	डॉ. राधाकृष्ण जोशी	232
50	शेरशाह का मकबरा - सूर वंश की विरामत : एक अध्ययन	प्र. राजकुमार चाटे	235
उर्दू विभाग			
51	امير خسرو اور بھاری انبی و نقالی روایات	ڈاکٹر عبدالرحیم اعظمی	238
52	طوطی تک امیر خسرو اور شخصیت	ڈاکٹر سید تاج البدی محمد یوسف خطیب	241

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

IQAC Co-ordinator
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mania Mahavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mania Mahavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road-422101

रसखान के काव्य में कृष्ण और राधा के विविध रूप

प्रा. डॉ. मिनल बर्वे

के. चिंदुरामरावदेशमुख

कानागचवाणियमहिला

महाविद्यालयनाशिकरोड

ईमेल-minalbarve1971@gmail.com

हिंदी साहित्य के रीतिकाल में दो धाराएँ प्रवाहित थीं। एक धारा रीतिकेन्द्र कवियों की रही, उसमें कवि केशव, जसवंतसिंह, चिन्तामणि देव, भूषण, कुलपतिमिश्र आदि रहे हैं। दूसरी धारा रीतिमुक्त कवियों की रही, जिसमें कवि पद्मानंद, आनंद, बोधा, रसखान आदि रहे हैं। इन कवियों ने राधा और कृष्ण की नीलाओं का उन्मुक्त गान किया है। इस दृष्टि से कृष्ण काव्य परम्परा में रसखान का योगदान महत्वपूर्ण रहा है।

भक्त कवि रसखान के काव्य में कृष्ण की बालनीला में लेकर रागनीला, फागनीला, कुंजनीला आदि विविध नीलाओं का चित्रण दिखाई देता है। वेग ही ब्रम्हरूपी कृष्ण को पाने के लिए रसखान की गोपियों में इतनी शक्ति है कि वह केवल छद्मियाभर छाछ के लिए कृष्ण को नचवानी है। राधा के भी यौवन, मानवनी, मौन, विरटिणी जैसे विविध रूपों का चित्रण रसखान के काव्य में दृष्टिगोचर होता है। यहाँ कृष्ण और राधा के विविध रूप पर विचार करणीय है।

रसखान ने कृष्ण के बालरूप का चित्रण इस प्रकार किया है-

"ता जगुदा कहनी घेनु की औट बिंदोरत ताही फिरहरि भूनीं

हुँदन कृष्ण चारि बलै मचलै रज पाँही बिधुरि दकुनें।

हेरी हँसे रसखान तबै उर भान ते हरि के वाद नदु नी।

सो छवि देखि अनन्दन नन्द जू अंगनि अंग

समात न फुनी" ?

प्रस्तुत मधैये में कृष्ण की बालनीला संबंधी विविध आंकियों प्रस्तुत है। कृष्ण को खिनाते समय यशोदा किसी गाव की ओर से होकरना शब्द कहती है जिसे सुनकर कृष्ण अपनी और मच बातों के भूलकर यशोदा को हुँदने लगते है।

यशोदाजी को हुँदने-हुँदने से कुछ पग चलकर जब यशोदाजी को नहीं देखते तो मचन जाते है और पृथ्वी पर लोटकर अपने बखों को धुल-धुमरित कर लेते है, तब यशोदाजी उनके पास आती है, कृष्ण हँसने लगते है। यशोदा जी कृष्ण पर अपना माग मातृत्व निरदावर कर देती है।

अतः कृष्ण की बालनीला का सुन्दर एवं स्वाभाविक वर्णन रसखान ने किया है। यह बालरूप का वर्णन मन को हर लेता है।

रसखान के काव्य में कृष्ण के यौवन रूप का चित्रण दृष्टिगोचर होता है। रसखान ने कृष्ण के किओर की कमनीय ब्रीदा एवं यौवन का मदिग चित्रण चित्रित किया है। इसमें कृष्ण का नटप्रकरण अधिक कर जाता है। रागनीला, फागनीला, कुंजनीला, मृगनी के म्बर द्वारा, चीरहरण आदि द्वारा यौवन रूप का चित्रण किया है।

रसखान के काव्य में कृष्ण के यौवन रूप का भी चित्रण हुआ है। उदाहरण दृश्य है-

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindi Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mania Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mania Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

"देखते मेज बिछी ही अच्छी बिग मां भिदगी मगैर मगैर तन।
 ऐसी अचेत गिरी नहिं बेत उपाद बने सगरी सजनी गनो ।
 बांती मथानी सी रसखानि बचै यी सुनाड कहै ये। जुवती जन।
 देखन कीं बनियेँ गी चलो मख राम रझीं मनमोहन जू बन।"-

उपर्युक्त मधैये में रसखान ने रामलीला के प्रभाव के कारण एक गोपी इतनी भावबिभोर हो गई है कि उसे अपनी मुष्ठी ही त रहती। अर्थात कृष्ण के रामकीडा के रूप का प्रभाव दिखाई देता है। अतः कृष्ण का रामरूप अत्यंत सुंदर है।

कृष्ण के फारमरूप के चित्रण में कृष्ण और गोपियों के होनी खेलना फारमरूप के अंतर्गत आता है। फारगनीला द्वारा रसखान ने कृष्ण की उन्मुक्तता दिखलाई है। कृष्ण ने पिचकारियाँ छोड़ी, होनी के गीत गाये तथा गोपियों के हृदय के द्वारों को तोड़कर वह रंग के धाराएँ उनपर बरसा गया। रसखान कहते हैं कि वह रमिक और सुन्दर कृष्ण आज फारगुन में होनी खेलते समय अपने अनेक अवगुणों को प्रकट कर गया।

रसखान ने कुजलीला के अंतर्गत श्रीकृष्ण के कुजरूप का चित्रण बड़े ही सुंदर ढंग में किया है। प्रिया और प्रियकर को प्रेम झीटा के लिए कुज एक मद्दतपूर्ण स्थान रहा है:

"रग भरयो- मुम्कान लला निकम्बी कल कुजन ते मुखदाई।
 "मैं तब ही निकमी घर ने तकि नेन बिसाल की चोर चलाई।
 पूमि गिरी रसखानि तबे हरिनी जिमि खान बलजै गिरि जाई।
 ददि मयो घर को मख बन्धन टूटियो आरज-बाल बदाई।" ३

प्रस्तुत मधैये में कुज से निकले श्रीकृष्ण की शोभा को जो भी गोपी देख लेती है, वह इतनी भाव-बिभोर हो जाती है कि उसे कृष्ण के अतिरिक्त और कोई बात ही याद नहीं रह पाती। उसके मागे सामाजिक बंधन टूट जाते हैं और तारी मुनभ लज्जा की प्रतिष्ठा समाप्त हो जाती है। यहाँ कृष्ण का कुजरूप दिखाई देता है।

रसखान चौरहरण लीला का वर्णन करते हुए कहते हैं कि एक समय की बात है कि मख ब्रज की स्त्रियों महाने के लिए यमुना के जल में उतरी, तभी उनके बखों को लेकर श्रीकृष्ण कदम्ब वृक्ष की चोटी पर चढ़ गये। खान करके जब वे स्त्रियाँ बाहर निकली और चारों ओर देखने पर भी अपने बखों को न पा सकीं तो क्रुद्ध हो गयीं। जब उन्होंने अपनी हार स्वीकार कर ली तो अनेक प्रकार प्रेमपूर्ण भाव में भरकर कृष्ण ने बख लौटा दिये और उनसे जो प्रेतपूर्ण बाने की, उनके अमृत जैसे मुखद कचनों को मुनकर सारी स्त्रियाँ आनन्द में डूब गयीं। (छंद कं. १८८.)

इसप्रसंग में कृष्ण का चौरहरण रूप दृष्टिगोचर होता है।

मुग्नी को मोहिनी शक्ति माना गया है। कृष्ण के पास सभी गोपियों को अकर्षित करने के लिए मुग्नी एक शक्ति-रूप साधन था। रसखानि ने अपने काव्य में कृष्ण के मुग्नीधर रूप को प्रकट किया है:

"जल की न पर भरे मग की न पर धरे
 पर की न कछुकरे वेडी भरे माँसूरी।

एकै पुनि लोट गई एक लोट-पेट भई

एकनि के दगन निकमि आवे आँसूरी।

Leena Pandhara

Dr. H. K. Dahi
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramran Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road - 422 101

PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramran Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

कहै रमनायक मो ब्रज बनिनानि बिधि।

बधिक कहाये हाव हटै कुन हाँसुरी।

करिये उपाय बाँस इगिये कटाय।

नाहि उपजैगी बाँस नाहि बाजै फेरि बाँसुरी।" ८

इस कविता में बाँसुरी के प्रभाव का चित्रण किया गया है। कृष्ण बाँसुरी बजाते तो ब्रज के काम बंद हो जाते थे। अतः स्पष्ट है कि रमखान के काव्य में कृष्ण बालरूप, यौवनरूप, रामरूप, फागूरूप, कुंजरूप, भीरुरूप रूप, मुरलीधर रूप का चित्रण हुआ है।

श्रीकृष्ण के समान राधा का रूप वर्णन भी रमखान के काव्य का केंद्र रहा है। उन्होंने राधा के मीनदर्य वर्णन के हेतु अनेक छंद रचे हैं। उसके रूप का एक मुरधकारी यौवन रूप का चित्रण प्रस्तुत है:

"बाकी मगोर गही भुक्ठिन लगी आँखियाँ तिरछनि तिया की।

टोक मी लीक भई रमखाने मुदाभिर्मी ने दुति दुनी हिया की।

तो है तरंग अनंत की अगनि ओप उरोज उठी छतियाँ की।

जीवन जोती तु यौ दम के उमकाई दई ममो बानी दिया की।" ५

उपरोक्त सवैये में रमखान ने बय: मन्दि के इस चित्र में राधा के शारीरिक अवयवों के विकास को कितने स्वाभाविक और मर्म रूप में अंकित किया है। रमखान ने प्रेम की परिपुष्टता के लिए मान को आवश्यक माधन माना है। रमखान ने मानवती राधा का चित्रण मखियों के माध्यम से इसप्रकार किया है:

"मान की औधि है आधी घरी अरु जो रमखान डरै डरके मोरिये डर।

नेहरिये नेह न छेदिये पाँ परगे ऐने कटाच्छ महा हियरा डर।

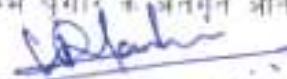
तान गुपाल को हान विलोकि गी नेक छुवे किन दै करमों कर।

ना करिबं पर बारनि प्रान कहा लख बारि है तो कहिये पर।" ६

उपरोक्त सवैये में कोई गोपी मानिनी मखी-राधा को समझाती है। अतः यहाँ राधा का मानवती रूप दृष्टिगोचर होता है। नागी वह महन नहीं कर सकती कि उसके प्रिय में कोई अन्य नागी प्रेम करें। यदि ऐसा होता है तो उनके मन में जलन होती है। इसी जलन को गीत रूप कहते हैं। मखान की राधा ने मुरली को गीत माना है। निजीव एष शृणु बाँसुरी जो बाँस से बनी हुई है, ऐसी बाँसुरी पर कृष्ण प्यार करते हैं। इसलिए राधा के मन में जलन हो उठती है। (छंद क्र. ७)

एक और गीत रूप कुब्जा को लेकर रमखान के काव्य में चित्रित हुआ है। कुब्जा एक ऐसी स्त्री है, जो कुरूप दिखाई देती है, उसकी कमर झुकी हुई है, गर्दन टेढ़ी है जो आठ जगहों पर झुकी हुई है, ऐसी कुब्जा पर कृष्ण प्यार करने लगते हैं। (छंद क्र. ८-३२)

अतः स्पष्ट है कि राधा का गीत रूप में भी चित्रण रमखान के काव्य में दृष्टिगोचर होता है। जब किसी कारण से नायक और नायिका एक दूसरे में दूर हो जाते हैं तो इस दशा को वियोग दशा कहते हैं। यह दशा वियोग दशा तथा विप्रलम्भ भूगार के अवर्तन आती है। रमखान के समकालीन कवियों ने वियोग की अवस्था

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M.'s Late Binda Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

PRINCIPAL

N.S.P.M.'s Late Binda Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

वियोग भ्रुंगार को अधिक महत्व दिया है। रमखान के काव्य में वियोग भ्रुंगार के पूर्वराग, मान और प्रवान ऐसी तीनहीं। स्थितियों का चित्रण दृष्टिगोचर होता है।

वियोग भ्रुंगार के अंतर्गत नायिका की दस दशाएँ अभिवाणा, चिंता, स्मरण, गुणकथन, उद्वेग, प्रलाप, उन्माद, व्याधी जड़ता और मरण आदि मानी गयीं हैं। इसमें से केवल प्रलाप और मरण दशा का चित्रण रमखान के काव्य में दिखाई नहीं देता। अन्य सभी दशाओं का चित्रण दृष्टिगोचर होता है। अतः यहाँ राधा का विरहिणी रूप दिखाई देता है।

अतः यह स्पष्ट है कि रमखान का काव्य समकालीन परिवेश में प्रभावित था। रमखान के काव्य के प्रतिपाद में भक्ति, कृष्णलीला और प्रेम प्रमुख विषय रहे हैं। निष्कर्षतः रमखान एक विधर्मी कवि होते हुए भी कृष्ण की अनेक लीलाओं का चित्रण, राधा के विविध रूपों का चित्रण उनके काव्य में दृष्टिगोचर होता है। रमखान का कृष्ण माधुर्य बालक जैसा लगनेवाला है परंतु उसमें अनीकिक भक्ति है। राधा एक मौन्दर्यभाविनी है। उसका अनूठा चित्रण रमखान ने किया है। रमखान भक्त के रूप में कृष्णभक्ति परम्परा के सिग्मौर हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. विद्यानिवास मिश्र-रमखान रचनावली, प्रथम संस्करण १९८५, पृ. सं. ८६, छंद क्र. १६०
2. विद्यानिवास मिश्र-रमखान रचनावली, प्रथम संस्करण १९८५, पृ. सं. १०४, छंद क्र. २४७
3. विद्यानिवास मिश्र-रमखान रचनावली, प्रथम संस्करण १९८५, पृ. सं. ६२, छंद क्र. ५७
4. विद्यानिवास मिश्र-रमखान रचनावली, प्रथम संस्करण १९८५, पृ. सं. ८१, छंद क्र. १६०
5. विद्यानिवास मिश्र-रमखान रचनावली, प्रथम संस्करण १९८५, पृ. सं. ७०, छंद क्र. ९०
6. विद्यानिवास मिश्र-रमखान रचनावली, प्रथम संस्करण १९८५, पृ. सं. ८४, छंद क्र. १६९

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

20-21

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

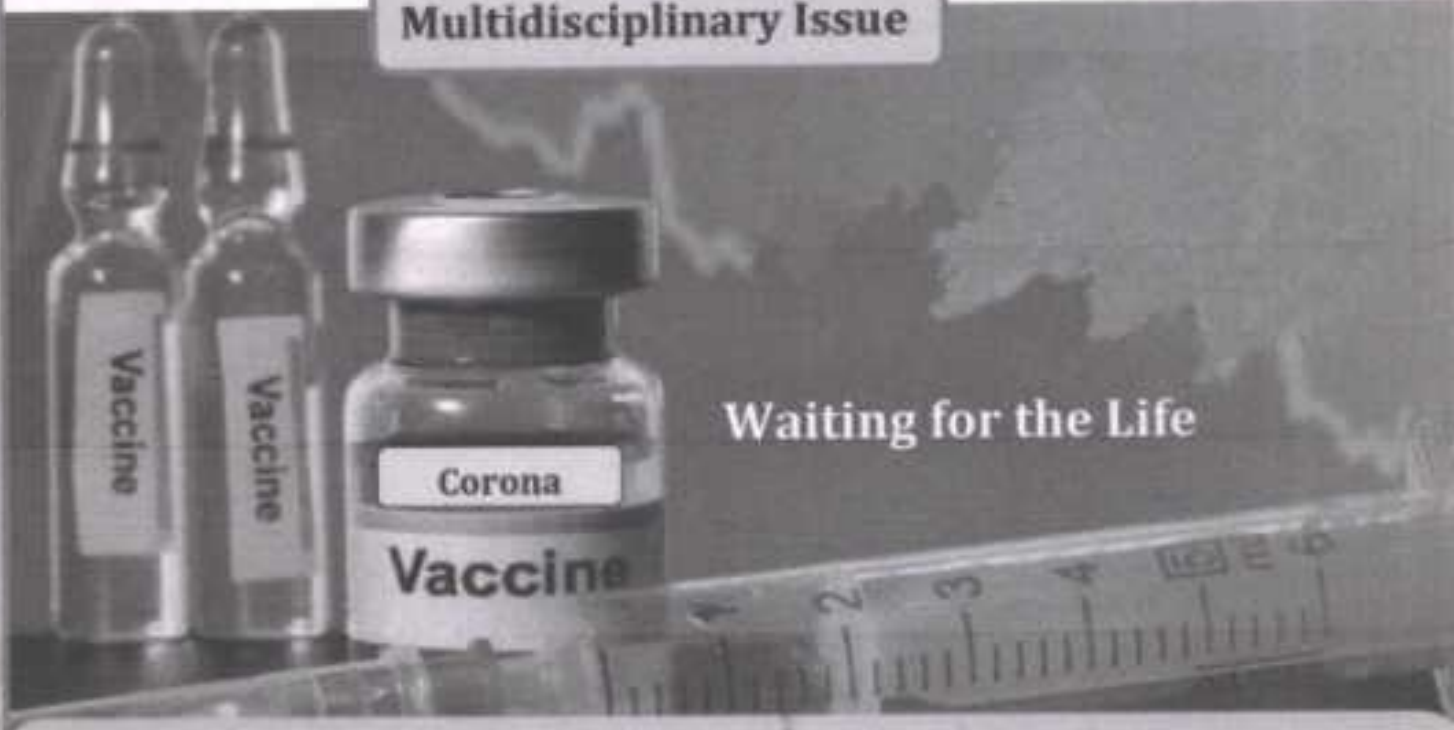
International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October - 2020

Special Issue - 253 (A)

Multidisciplinary Issue

Waiting for the Life

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)
Dr. Munaf Shaikh, Jalgaon (Urdu)

Updesh

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

Leena Panthare

- This journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
  - Cosmoc Impact Factor (CIF)
  - Global Impact Factor (GIF)
  - International Impact Factor Services (IIFS)

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L
R
E
S
E
A
R
C
H
F
E
L
L
O
W
S
A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625 (2019).
Special Issue - 253 (A) - Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal

E-ISSN :
2348-7143
October 2020

Impact Factor - 6.625

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October - 2020

Special Issue - 253 (A)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)
Dr. Munaf Shaikh, Jalgaon (Urdu)

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts, Science & Commerce College,
Harsul, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India
- ❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Bulgaria
- ❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, Hyderabad, India
- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik, [M.S.] India
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, Goa, India
- ❖ Dr. G. Haresh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Sanjay Kamble -BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]
- ❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] India
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] India
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] India
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindhkbeda [M.S.] India

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna Kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh -HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s, M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Simha

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
 Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9605398258
 IQAC Co-ordinator PRINCIPAL
 Jail Road, Nashik Road - 422 101 Jail Road, Nashik Road-422101

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	The Theme of Educational Boycotts in J. M. Coetzee's 'Age of Iron'	Mrs. Anjali Patil	05
2	Assessment of Pre-Monsoon and Monsoon Groundwater Level and Fluctuation at Regional Level in South of Haryana; Reference to Rewari District	Surender Kumar, Mamta Rani, Anurag, Shubham Verma	08
3	Covid-19 Lockdown and Work from Home : With the Special Reference of College Librarians in Maharashtra	Dr. Laxmikant Pensalwar	15
4	Emerging Trends and Challenges in Commerce Education in India	Dr. Piyush Nalhe	19
5	Media Mix A Potent Tool to Achieve Balance for Social Development in Vidarbha	Dharmesh Dhawankar	23
6	Effects of Physical Activities on Physiological Characteristics of Sports person	Paras Yadav, Dr. Sinku Kumar Singh	29
7	Plagiarism in Digital Environment	Mr. Nilesh Saste	32
8	The Mosaic of Postmodern Aesthetic : Postwar Developments	Dr. Mukund Bhandari	38
9	Spatial Analysis of Relief Aspect of Gomai River Basin by Using GIS & Remote Sensing	Dr. M. R. Vaishampayan	42
10	Study of Neurosecretion in Cotugnia Jadhavae N.Sp. from Gallus Domesticus at Aurangabad, Dist. Aurangabad. M.S. India	B. S. Thorat	51
11	A Geographical Analysis of Regional Distribution of Working Population in Jalgaon District of Maharashtra	Dr. Lalit Sandanshiv	56
12	A Review of Community Mental Health Services in Marathwada	Dr. Mansaram Autade	62
13	Identity Crisis and Alienation Reflected in 'A House for Mr Biswas'	Dr. Meena Kadam	66
14	Women Empowerment through Participation in Gramsabha : An Experience with Karjat Taluka in Raigad District, Maharashtra.	Dr. Chandrakant Gondhali	69
15	Motivation of Employees : A Catalyst for Improving Productivity	Er. Amarendra Kumar Chaurasia	73
16	Enlightenment through the Preaching of Saints and Reformers : An Indian Renaissance	Prof. Dhananjay Lokhande	85
17	Women Characters in Namita Gokhale's 'Paro : Dreams of Passion'	Dr. Meena Kadam	92
18	A Poignant Stroke of Deep Love and Loss in R.K.Narayan's 'A Shadow'	Dr. Kamalakar Gaikwad	96
19	Importance and Challenges of Dairy Sector in India : A Critical Study	Dr. Rupali Deore	101
20	A Review of Developmental Stages of Research Methodology in Library and Information Science	Prof. Rajendra Kolhe	103
21	Application of Statistical Techniques in Artificial Neural Network	Dr. Kishor Ingale	107
22	A Comprehensive Study of Technological Equipments for Disaster Monitoring	Dr. Upendra Pathade, Dr. Megha Savarkar	110

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh

Website - www.researchjourney.net

PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mania Mahavidyalaya

Email - researchjourney2014@gmail.com

श्रेष्ठ व्यंग्यकार श्रीलाल शुक्ल

प्रा. डॉ. मिनल बर्वे

कै. बिंदू रामराव देशमुख कला एवं वाणिज्य महिला महाविद्यालय,
नासिकरोड
दूरभाष : 9423968189

ई मेल - minalbarve1971@gmail.com

व्यंग्य का जन्म अपने समय की विद्रूपताओं के भीतर से उपजे असंतोष से होता है। दरअसल व्यंग्य एक माध्यम है जिसके द्वारा व्यंग्यकार जीवन की विसंगतियों, खोखलेपन और पाखंड को दुनिया के सामने उजागर करता है। व्यंग्यकार अपनी रचनाओं में ऐसे पाषों और स्थितियों की योजना करता है जो इन अवांछित स्थितियों के प्रति पाठकों को सचेत करते हैं।

सन् 1947 में भारत स्वतंत्र हुआ और देश की आजादी के साथ ही आम आदमी सुशहानी के सपने देखने लगा। परंतु सत्य, सदाचरण, ईमानदारी और कर्तव्यनिष्ठा आदि शाश्वत मूल्यों का स्थान अनेक विसंगतियों ने ले लिया है। आजादी पूर्व देखे गए स्वप्न तो बीसवीं शताब्दी के छठे दशक तक आते-आते ही खंडित हो गए। व्यक्ति और समाज की आंतरिक जटिलताओं के साथ-साथ अन्तर्विरोध भी बढे हैं। व्यक्ति निजी स्वार्थतक सीमित होकर रह गया है। ये विसंगतियों और जटिलताएँ व्यंग्य के लिए आधारभूमी बनी। स्वातंत्र्योत्तर हिंदी साहित्य में व्यंग्य का पर्याप्त सृजन हुआ है। निरंतर बढती सामाजिक विषमताओं से विक्षुब्ध होकर करुणापूर्ण व्यंग्य लेखन की एक लम्बी परम्परा मिलती है।

हरिशंकर परसाई इस व्यंग्य परम्परा के प्रतिनिधी रचना कार हैं। उनकी रचनाएँ आजाद भारत का सृजनात्मक इतिहास कही जा सकती हैं। स्वतंत्र भारत के सकारात्मक-सकारात्मक सभी पहलुओं की परसाई ने बखूबी पडताल की है। परसाई की सृजनशील हृष्टि निम्नवर्गीय सामान्य आदमी से प्रारम्भ होकर बहुराष्ट्रीय समस्याओं तक को अपने भीतर समेटती है। परसाई के बाद श्रीलाल शुक्ल, शरद जोशी, लतीफ घोषी वर्तमान व्यंग्य लेखकों में नरेन्द्र कोहली, हरीश नवल, ज्ञान चतुर्वेदी, शंकर पुणतावेकर आदि प्रमुख नाम लिये जा सकते हैं। नए व्यंग्यकारों में आलोक पुराणिक, डॉ. जेहलता पाठक, पीयूष पांडे, अशोक गीतम आदि अनेक प्रमुख व्यंग्यकार रहे हैं।

इन सभी व्यंग्यकारों में श्रीलाल शुक्ल स्वातंत्र्योत्तर हिंदी व्यंग्यकारों में एक महत्वपूर्ण हस्ताक्षर हैं। रागदरबारी नामक कालजयी रचना के द्वारा हिंदी व्यंग्यकारों में श्रीलाल शुक्ल ने अपना एक विशिष्ट स्थान बना लिया। साहित्य अकादमी पुरस्कार से सन्मानि 'रागदरबारी' रचना के द्वारा उन्होंने व्यंग्य को एक सामाजिक प्रतिष्ठा दिलाई। उपेन्द्रनाथ अशक, श्रीलाल शुक्ल के समूचे व्यंग्य - साहित्य की विशेषताओं को मद्देनजर रखते हुए लिखते हैं- " श्रीलाल शुक्ल ऐसे सशक्त लेखक हैं जिन्होंने व्यवस्था के अंदर रहते हुए नितांत निर्मम और निरपेक्ष भाव से उसे बीच बाजार नंगा कर दिया। " १

यहाँ श्रीलाल शुक्ल के व्यंग्य साहित्य का विचार करणीय है। 'अंगद का पाँव' उनका पहला व्यंग्य संग्रह है। अंगद का पाँव शीर्षक की सभी रचनाएँ हमारे जीवन, हमारे समाज से हमें सजग करवाती हैं।

IOAE Co-ordinator
N.S.P. Arts & Commerce Manila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

Leena Pandhare
PRINCIPAL
Arts & Commerce Manila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

संग्रह की पहली रचना संस्कृत पाठशाला में प्रसाद के माध्यम से लेखक ने समाज के अधिकचरे अध्यापकों पर करारा व्यंग्य किया है। 'पुराना पेंटर और नयी कलम' नामक रचना में लेखक आधुनिक चित्रकला का एक नमूना पेश करते हैं। पैसा देकर ये लोग आर्ट गैलरियों में अपनी पेंटिंग सजा लेते हैं। ऐसे चित्रकारों को लेखक ने आड़े हाथों लिया है "प्रोफेसर साहूबा! असल बात यह है कि आजकल की चित्रकला के बारे में आप कुछ नहीं जानते। इसकी सुन्दरता समझने के लिए आँख नहीं, दिमाग चाहिए?" 2

'प्रभात-समीकरण उर्फ सुबह की हवाएँ' व्यंग्य के द्वारा लेखक आज के फिल्मों पर व्यंग्य करते हैं। 'बैलगाड़ी से' रचना में तीन विद्यार्थियों द्वारा अलग-अलग ढंग से बैलगाड़ी यात्रा को प्रतीकात्मक ढंग से व्यक्त किया गया है। इस व्यंग्य रचना के द्वारा लेखक ने प्रजातांत्रिक सरकार की कार्यप्रणाली का चित्र पेश किया है। 'दो पुराने आदमी' में पुरानी पीढ़ी के लोग नयी पीढ़ी के लोगों को अयोग्य बताते हैं, उम्र पर व्यंग्य है। 'अत' अंगद का पाँव' व्यंग्य संग्रह में जितने भी व्यंग्य संग्रहीत हैं वे सब ऐतिहासिक राजनैतिक, साहित्यिक, पौराणिक और सांस्कृतिक हैं। 'अंगद का पाँव' व्यंग्य संग्रह की चर्चा करते हुए प्रसिद्ध कथाकार कमलेश्वर लिखते हैं - "अंगद का पाँव' की व्यंग्य रचनाओं ने हिंदी को नितान्त बिलक्षण चरित्र तथा निजी महक दी। लोगों ने यह अनुभव करना प्रारम्भ कर दिया कि यह भाषा अब व्यंग्य तथा कटाक्ष की मूर्ध्मताओं को ग्रहण करने के लिए परिपक्व तथा तत्पर है।" 3

'यहाँ से वहाँ' व्यंग्य संग्रह की पहली रचना 'लखनऊ' रिपोतीज शैली में लिखी हुई है। शुक्लजी राजनीति के हर पहलू से परिचित हैं। इसलिए एक-नेत्रा के खोखले आदर्श और उसके दंभी चरित्र को उदघाटित करते हैं। 'एक खानदानी नौजवान' में शुक्ल जी ने ऐसे चरित्र पर व्यंग्य किया है जो दहेज का पक्षपाती है। 'भारतीय इतिहास का स्वर्णिम पृष्ठ' में आज की वर्तमान व्यवस्था पर लेखक ने व्यंग्य किया है। 'जैसी करनी वैसी भरनी' एक बोध - कथा में भूखोरी तथा मनुष्य की लोलुपवृत्ति पर व्यंग्य है। 'देवता-पुराने और नये' व्यंग्य रचना में विभिन्न प्रकार के भक्तों पर व्यंग्य है। 'एक मुकदमा' व्यंग्य रचना में कवि के स्वभाव पर तथा न्यायालयों के न्याय पर पर कटाक्ष है। 'कुत्ते और कुत्ते' में भ्रष्टाचारी व्यापारियों पर तथा व्यापारियों का कुत्ता बने एक आयकर विभाग के अधिकारी पर व्यंग्य है। 'भविष्य निर्माण का कारखाना' में समाज के चार आधार स्तंभ नेता, जनता, पुलिस और विद्यार्थी पर व्यंग्य है।

'यहाँ से वहाँ' व्यंग्य संग्रह के अनेक रचनाओं में यह दिखाई देता है कि हारे हुए नेता, निजी संस्था, समिती, रोमान्टिक प्रेम, दो मित्र, पत्नी के अतिशय प्रेम के द्वारा व्यक्ति कैसे अज्ञातवास में चला जाता है, ग्रामीण वर्ग का भ्रष्ट आचरण, अभिजात्य प्रतीक, विदेशभ्रमण आदि विषयों पर भीलाल शुक्ल ने व्यंग्य किया है।

'मेरी श्रेष्ठ व्यंग्य रचनाएँ' भीलाल शुक्ल का तीसरा व्यंग्य संग्रह है। 'कुत्ते की पिंजरे को नसीहत' रचना में हमारी गुलाम मानसिकता पर व्यंग्य है। 'एक जीते हुए नेता से मुलाकात' रचना में विखंडित राजनीति प्रशासन, मानवीय प्रवृत्ति, बैंकों को एक ही व्यंग्य रचना में देखा है। 'रवींद्र जन्मशती की रिपोर्ट'

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh

Arts & Commerce, Mahila Mahavidyalaya

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh

Arts & Commerce, Mahila Mahavidyalaya

मे सम्मेलन प्रेमियों पर व्यंग्य है। एक शोक प्रस्ताव ' रचना में कलाकार की मृत्यु पर जो शोकसभा आयोजित होती है। उसमें नितांत औपचारिकता के अलावा और कुछ नहीं होता उस पर कटाक्ष है।

' मेरी श्रेष्ठ व्यंग्य रचनायें ' के अनेक रचनाओं में कवि स्वभाव, प्रशासन, सम्मेलन, शिक्षा, राजनीति, शोध कार्य के पुराने ढाँचे, प्राथमरी स्कूल के अध्यापक, समाज की असमानता, शहरी और देहाती समाज की तुलना, अमीरों के खर्च, छात्रों की अनुशासनहीनता, राजनीतियों का व्यवहार, जीवन की विसंगतियाँ आदि विषयों पर श्रीलाल शुक्ल ने व्यंग्य किया है।

' उमराव नगर में कुछ दिन ' श्रीलाल शुक्ल का चौथा व्यंग्य संग्रह है। ' उमराव नगर में कुछ दिन ' इस व्यंग्य संग्रह के माध्यम से लेखक स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाज में व्याप्त विसंगतियों पर प्रहार करते हैं। ' कुन्ती देवी का झोला ' में पुलिस और डाकुओं का वर्णन लेखक ने सामान्य कथा के रूप में किया है। ' कुन्ती देवी का वह झोला ' खहर का है और गाँधीवादी है। यह व्यंग्य कथा सत्ता, पुलिस और अपराधी तत्वों में उलझ जाती है। ' मम्मीजी का गधा ' में लेखक राजनीति द्वारा मनुष्य के इस्तेमाल की नियति को अंगत्मीक धरातला पर ले आते हैं। इस रचना में कहीं प्रशासन पर व्यंग्य है तो कहीं राजनीति पर। ' उमराव नगर में कुछ दिन ' रचना में अमिताभ खरे लिखते हैं - " यह एक अत्यंत महत्वपूर्ण और अलग से स्वतः संपूर्ण विवेचना की अपेक्षा रखनेवाली उल्लेखनीय रचना है, जो अनेक उपशीर्षकों के जरिए, किस्सा - दर किस्सा विस्तार पानेवाली अरेबियन नाइट्स की कथा शैली का प्रयोग करती है।" 4

' कुछ जमीन पर कुछ हवा में ' श्रीलाल शुक्ल का पाँचवा व्यंग्य संग्रह है। ' होरी और उन्नीस सौ चौरामी ' व्यंग्य रचना में किसानों की दयनीय दशा का वर्णन तथा अधिकारियों व सुदखोरों की सुदखोर वृत्ति का उदघाटन लेखक ने किया है। ' एक बेचैन रिश्ता : सत्ता और संस्कृति ' निबन्ध में सत्ता और संस्कृति के बीच संबंध को लेखक ने व्यंग्य के सहारे आलेखित किया है। ' राजनीतिज्ञ की पंचायत ' में स्वातंत्र्योत्तर भारत में नेतृत्व करनेवाली पंचायतों पर व्यंग्य है। एक देहाती की नजर में शहर के सौ मीटर व्यंग्य है। इसप्रकार इस संग्रह की सभी रचनाएँ श्रीलाल शुक्ल के व्यक्तित्व का हमें परिचय कराती हैं।

' आओ बैठ से कुछ देर ' श्रीलाल शुक्ल का छठा काव्य संग्रह है। ' मेहूँ की तलाश ' रचना में लेखक ने किसान की दयनीय स्थिति पर बात की है। ' अपनी अपनी इफली ' व्यंग्यरचना में राजनीति और शेयर बाजार का चित्रण है। ' बसंत और बजट ' के दिन इस रचना में लेखक ने नोकरशाही पर व्यंग्य किया है। ' प्रोफेसर! प्रोफेसर! ' रचना में व्यंग्यकार ने प्रोफेसर शब्द कितना घटिया हो गया है उस पर अपने विचार प्रस्तुत किये हैं। इसप्रकार समाज, साहित्य, राजनीति, पत्रकारिता, फिल्म और भाषा सम्बन्धी श्रीलाल शुक्ल ने अपने विचार व्यक्त किये हैं। ये लेख अर्थवान भी हैं और चिन्तन परक भी हैं व्यंग्य-विनोद का रंग इन लेखों पर चढ़ा हुआ अनुभव होता है।

' अगली शताब्दी का शहर ' श्रीलाल शुक्ल का सातवाँ व्यंग्य संग्रह है। इस संकलन में व्यंग्य - व्यंग्य, कहानी, निबंध, संस्मरण और आत्मकथा है। अगली शताब्दी का शहर रचना में एक गैरार आदि निवृत्ति

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
11th Road, Shivajinagar, Pune-411004

उखाड़-पछाड़ के बाद राज्य का मुख्यमंत्री बनता है। लेखक उसके चरित्र पर व्यंग्य करते हैं। हिंदी कथा साहित्य और सामाजिक यथार्थ में आज के भारतीय समाज की दयनीयता का चित्रण है। 'हिमालय के दो सप्ताह' इस संग्रह की सबसे पुरानी रचना है। 'शिष्टाचार' उनका संस्मरणात्मक निबंध है।

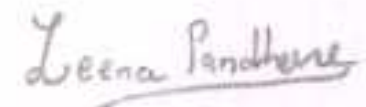
उपयुक्त श्रीलाल शुक्ल के व्यंग्य रचनाओं का अध्ययन करने के बाद यह परिलक्षित होता है कि उन्होंने व्यक्ति, समाज, राजनीति, फिल्म ऐसे अनेक विषयों पर अपना व्यंग्यात्मक लेखन किया है। व्यंग्य के शब्द काट-छाटकर तथा सज-संवारकर प्रयोग में लाये गए हैं। 'गागर में सागर' भरने की कला श्रीलाल शुक्ल के व्यंग्य लेखन में दिखाई देती है। अंगद का पाँव संग्रह में एक उदाहरण देखिए - "आज के साहित्यिक, साहित्यिक नहीं - लठैत है लठैत।" ५

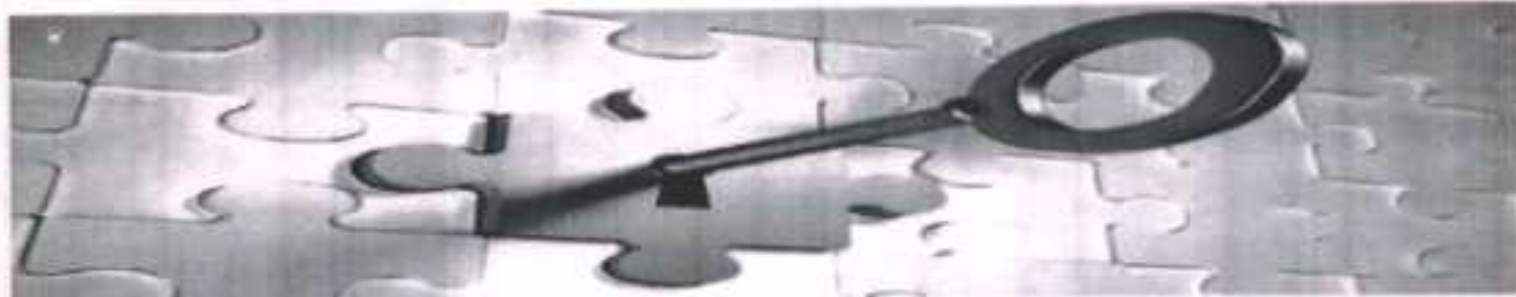
निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि श्रीलाल शुक्ल का व्यंग्य साहित्य विशिष्ट है। उनमें संवेदनशीलता तथा अभिव्यक्ति प्रणाली के दर्शन होते हैं। शुक्लजी अपने युग के प्रति सचेत दिखाई देते हैं। वह पाठकों की संवेदना को झकझोर देते हैं। अतः उनके व्यंग्यलेखन में विविधता और वैचारिक मौलिकता के दर्शन होते हैं। इसलिए श्रीलाल शुक्ल स्वातंत्र्योत्तर हिंदी व्यंग्यकारों में एक महत्वपूर्ण व्यंग्यकार रहे हैं।

संदर्भसूची

1. डॉ. सुरेश पटेल, श्रीलाल शुक्ल : एक अध्ययन, पृ.308 प्रथम संस्करण, 2009, साधना प्रकाशन, कानपुर- 21
2. श्रीलाल शुक्ल, अंगद का पाँव पृ. 44 द्वितीय संस्करण: 1988, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली.
3. डॉ. चन्द्र प्रकाश मिश्र 'रागदरबारी' कृति से साक्षात्कार, पृ.23
4. डॉ. सुरेश पटेल, श्रीलाल शुक्ल : एक अध्ययन, पृ.321 प्रथम संस्करण - 2009, साधना प्रकाशन, कानपुर 21
5. श्रीलाल शुक्ल, अंगद का पाँव, पृ.112, द्वितीय संस्करण 1988, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली.

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Category

- INDEXED JOURNAL
- SUGGEST JOURNAL
- JOURNAL IF
- REQUEST FOR IF
- DOWNLOAD LOGG
- REVIEWER PANEL
- PLE CERTIFICATE
- SAMPLE EVALUATION SHEET

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/ISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dharmaj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7706752380
Cosmos Impact Factor	2015 : 3.452

Due to large number of application please allow us time to update your journal

Research Journey

SJIF 2018:

Under evaluation

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

Previous evaluation 5

- 2017: 6.261
- 2016: 6.087
- 2015: 3.986
- 2014: 3.009

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Get Involved

- Home
- Evaluation Method
- Journal List
- Apply for Evaluation/Free Service
- Journal Search

Recently Added Journals

	Research Journey
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	www.researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.985
2015	0.978

Basic information

Man title	Research Journey
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free
Texts availability	Free

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Jail Road, Nasik Road - 422 101

Price : Rs. 1000/-

Waker 2021

20 11

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

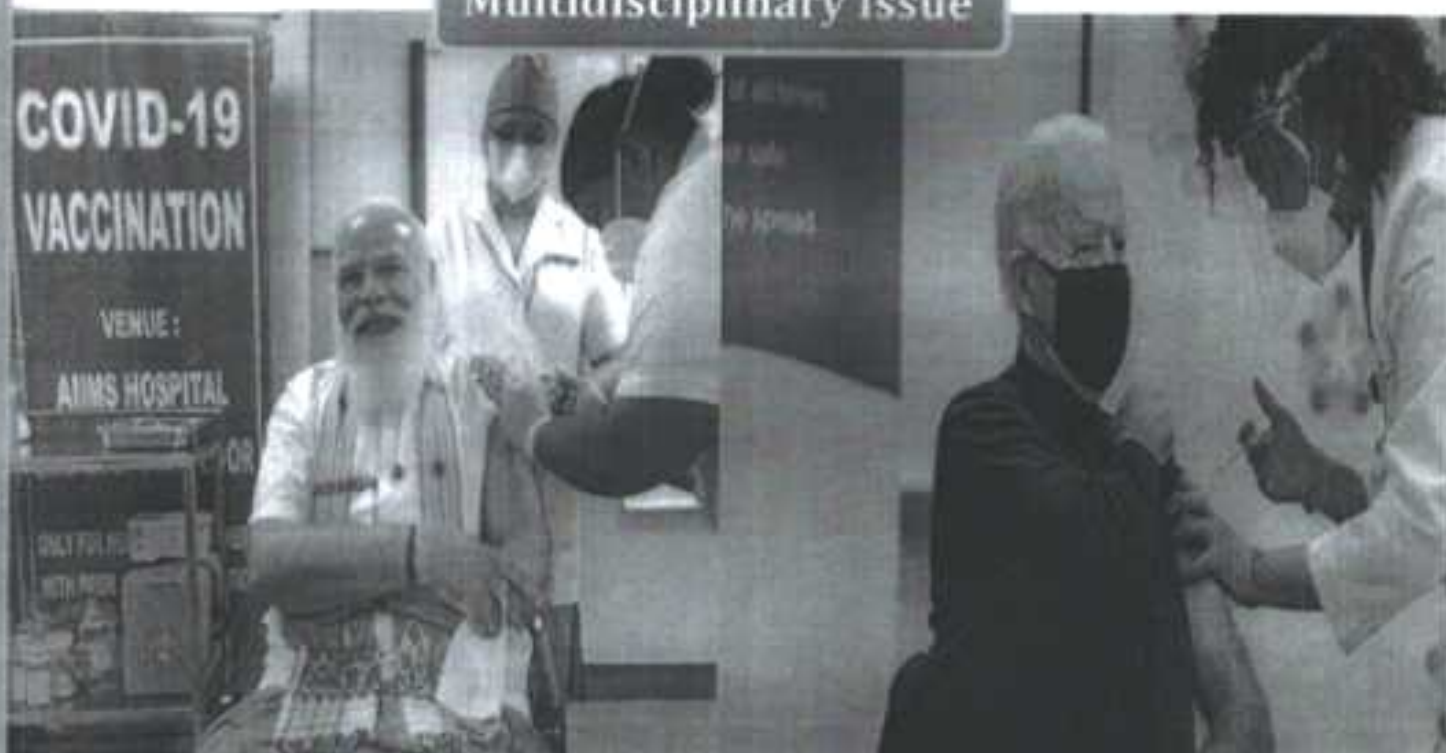
International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-February-March 2021

Vol.-VIII, Issue-I (B)

Multidisciplinary Issue

Chief Editor -

Dr. Dharmaji T. Dharmaraj

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Bhatnagar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Anuradha Sankar, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To - www.researchjourney.net

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
1st Floor, Natcha Road, 422 101

SWATIDHAN PUBLICATION
INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
1st Floor, Natcha Road, 422 101

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-February-March 2021

Vol.-VIII, Issue-I (B)

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet- Covid 19-Vaccination (Hon. Prime Minister of India Narendra Modi & Hon. President of U.S.A. Joe Biden)

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Website - www.researchjourney.net

Email - researchjourney2014gmail.com

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road 422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya

Editorial Board**Chief Editor -**

Dr. Dhanraj T. Dhangar.

Assist. Prof. (Marathi)**MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA****Executive Editors :**

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- ❖ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Bulgaria**
- ❖ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, **Hydrabad, India**
- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] **India**
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- ❖ Prof. Sushant Nulk - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- ❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Sanjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.]
- ❖ Prof. Vijay Shirsath - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] **India**
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] **India**
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindkheda [M.S.] **India**

RESEARCH JOURNEY

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna Kosic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] **India**
- ❖ Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS., Marathi, S.R.T. University, Nanded
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, **Coimbatore**
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik

Email : swatidhanrajsi@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृष्ठ क्र.
01	आदिवासी लोकगीतातील स्त्रीवास्तव	प्रा.राजू शनवार	05
02	दशावतार : एक लोककला	डॉ. अंजली मस्करेन्हुस	09
03	तडवी समाज आणि संस्कृती	डॉ. धनराज धनगर	15
04	आंध्र प्रदेशातील विद्रुल भक्तीचे स्वरूप	डॉ.प्रभाकर घोडके	24
05	देवदासी प्रथा धार्मिक व सांस्कृतिक परंपरा	डॉ.गजानन भामरे	29
06	तुकारामाची कविता - एक चिंतन	डॉ. निशा जोशी	32
07	रामदासांचे 'मनाचे झोंक' : एक विघ्नेषणात्मक चिंतन	प्रा. अमृता डोर्लीकर	37
08	ओवीगीतातील अई	डॉ. अनिता सोनवणे	42
09	राष्ट्रसंतांच्या अन्नग माधेतील विविध देवता	डॉ. प्रवीण कारंजकर	46
10	उपेक्षितांचे जीवनदर्शन घडविणारी श्रेष्ठ कादंबरी 'बळी'	डॉ. रेखा वडिछाये	51
11	अण्णाभाऊ साठेच्या महाराष्ट्र संस्कृतीची यशोगाथा गौरवणाऱ्या पद्यरचना	प्रा. सोमनाथ पावडे	57
12	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील भटक्या जमातीचे लोकजीवन	डॉ. राजेश्वर दुडुकनाळे	61
13	साठेत्तरी मराठी कवितेतील महात्मरी अश्वयुजे	डॉ. भरतकुमार भालेराव	64
14	ग्रामीण कादंबरीतील बदलते ग्रामवास्तव	डॉ. वात्मिक आढावे	71
15	'अजूनही बरंच काही बाकी' - दिनकर सप्तवर् यांची कविता : एक चिंतन	डॉ. सुरेश वर्डे	76
16	मायबापांच्या जीवनाची व्यक्त झालेली विचार माळ : 'सूर्याची मशाल बाप माशा'	डॉ. प्रमोद गारोडे	85
17	डॉ. विलीप घोडगे यांचे ललित स्तंभलेखन : एक पुढीकोल	प्रा. विद्रुल जाधव, डॉ. सुरेश जाधव	91
18	'हरवलेली माणसं' निघातील माणुसकीच्या शोधात !	डॉ. भारोती पुणे	95
19	आदिवासी कादंबरीतील भिल्ल जमातीच्या लोकसंस्कृतीचा आविष्कार	प्रा. विनायक राऊठ, डॉ. कांचन नलवडे	102
20	युवकांना आत्मबळ देणारा ग्रंथ : कर हूर मैदान फतेह	डॉ. भाऊसाहेब गमे	107
21	भगतसिंग यांचे धार्मिक विचार	डॉ. राजेंद्र रासकर	113
22	भुसावळ तालुक्याचा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग	डॉ. जयप्राथ गोपाळ	118
23	१९४२ च्या स्वातंत्र्य लढ्यादरम्यान रायगड जिल्ह्यातील सरकारी केंद्रावरील हल्ले	डॉ. भानुदास शिंदे	123
24	राजर्षी शाहू महाराज यांची कन्याणकारी राजकीय व्यवस्था	डॉ. देविदास नरबाडे	126
25	आधुनिक संदर्भात महात्मा गांधी यांच्या धर्मविषयक विचारांची उपयुक्तता	डॉ. जी. डी. घोडे	130
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची वाचन अभिरुची व ग्रंथसंपदा	डॉ. प्रशांत पगडे	134
27	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा 'मूकनायक' आणि 'सामाजिक न्याय' विचार	डॉ. संभाजी पाटील, प्रा. बापूसाहेब जवळेकर	138
28	पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणाची प्रस्तुतता	डॉ. सुनिल पिंपळे	149
29	कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे अस्पृश्य निवारणाचे कार्य : एक चिंतन	प्रा. सुनिलदत्त गोडसे	153
30	महिला सज्जीकरण धोरणाचा आढावा	डॉ. चांगदेव मुंडे	156

31	महिलांचा राजकीय प्रचार मोहिमेतील सहभाग : विशेष संदर्भ कर्जत तानुषा	डॉ. चंद्रकांत गोंधळी	162
32	मराठवाड्यातील महिला समुपदेशन केंद्राची महिला तक्रार निवारणातील भूमिका : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा. श्रीमती इंदू साळुंबे	170
33	ओतारी समाजातील स्त्रीचे स्थान	प्रा. विक्रम ओतारी	175
34	जोषारी समाजातील विधवा महिलांच्या समस्यांचा समाजशास्त्रीय दृष्ट्या अभ्यास	डॉ. संजय शिंदे	178
35	कोरोना काळात भोलकरणीच्या कुटुंबियांवर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन	डॉ. नारायण गाडे	189
36	शेतकऱ्यांचे मानसिक आरोग्य- एक दृष्टिक्षेप	डॉ. अनिल बाघ	193
37	पश्चिम महाराष्ट्रातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा चिकित्सक अभ्यास	श्रीती दीक्षित, प्रा. ए. आर. मुंगी, प्रा. ए. बाय. दीक्षित	199
38	भारतातील राजकीय गुन्हेगारीकरण : एक अभ्यास	प्रा. ए. पी. बनारसे	206
39	गायत्री शक्तीपिठाच्या नवरात्री उत्सवातील मंत्रसाधना- वैज्ञानिक दृष्टी	डॉ. रजनी लुंगसे	210
40	बँकांचे विलीनीकरण घोरणाचा चिकित्सक अभ्यास	डॉ. नीता बाणी	215
41	स्वामीनाथन आयोगाचे अवलोकन	डॉ. एस. पी. देवरे	220
42	केंद्रीय कृषी योजना : मिहावलोकन	डॉ. एम. व्ही. हिरे	224
43	प्रधानमंत्री मुद्रा योजना - अवलोकन	डॉ. आर. के. जाधव	228
44	मुलभूत सुविधा आणि कृषी विकास	डॉ. बी. एम. सोनवणे	232
45	ग्रामीण विकासात लोकांच्या सहभागाची आव्हाने	डॉ. मारुती केकाणे	236
46	टालेबंदी (लॉक डाऊन) नंतरची ग्रामीण अर्थव्यवस्था - विशेष अभ्यास	डॉ. सुरेश डाके	244
47	भारतीय नवीन कृषी धोरण २०२० : एक दृष्टिक्षेप	डॉ. गोरखनाथ बाकळे	249
48	नवीन कृषी धोरण (कायदे) २०२० : संघी आणि समस्या	प्रा. देवानंद मंडवधरे	254
49	राष्ट्रीय कृषी धोरण २०२० : एक विघनेशणात्मक अभ्यास	डॉ. रामदास मुक्टे	259
50	कोल्हापूर विभागातील १९ वर्षे बयोगटातील खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमतेचे घटक आणि हॅडबॉल कौशल्यांच्या दर्जाचा अभ्यास	श्रीनिवास पाटील	265
51	व्यक्तिमत्त्व विकासात खेळाचे महत्त्व	डॉ. मनिष देवरे	272
52	बिना साहित्य व्यावामाचा कुमार मटातील विद्यार्थ्यांच्या श्रायुंची ताकद व दमदारपणावर होणारा परिणाम	विशाल गायकवाड, आदित्य कुलकर्णी	276
53	कोल्हापूर विभागातील १९ वर्षे बयोगटातील हॅडबॉल खेळाडूंच्या शारीरिक क्षमतेचे घटक आणि हॅडबॉल कौशल्य यातील सहसंबंधाचा अभ्यास	श्रीनिवास पाटील	279
54	भगतसिंग बांचे युवकांच्या संबंधीचे विचार	डॉ. राजेंद्र रासकर	285
55	आधुनिक ज्ञानयुगाचा सारथी : शिक्षक	श्री. विपीन वैराट	289
56	उच्च शिक्षणात माहिती व तंत्रज्ञानाचे महत्त्व	डॉ. अनमोल शेंडे	295
57	विधीसंपर्षघस्त मुलांची प्रवृत्ती	डॉ. अशोक सातपुते	300
58	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण आणि आत्मवाक्य : एक तात्त्विक विश्लेषण	डॉ. राजेसाहेब मारडकर	304
59	गावडी बोलीची व्याकरणिक आनी भासविज्ञानीक नदरेतल्यान अभ्यास	दिपराज सातोर्हेकार	311

भारतीय नवीन कृषी धोरण २०२० : एक दृष्टिकोण

डॉ. गोरखनाथ वाकळे

महायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,

कै. बिंदू रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिकरोड.

ईमेल : wakale.gorakhnath@gmail.com

प्रस्तावना:

भारतीय शेती क्षेत्राचा अभ्यास करताना आपल्याला अनेक गोष्टींचा विचार करावा लागतो. भारताच्या स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतीची स्थिती आणि स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय शेतीची स्थिती विचारात घेणे महत्त्वाचे आहे. भारतीय शेती संबंधी काही प्राचीन नोंदी आपणाम पहावयास मिळतात उदाहरणार्थ मांगरणे, सिंचन पद्धती, फळे भाजीपाला इत्यादी संबंधी चे वर्णन. शेतीचे बारा प्रकारात वर्गीकरण केलेले आहे उदाहरणार्थ उरवरा (उपजाऊ), असह्य (नापीक), माड (बाळवंट), छायाबाल (गवत) इत्यादी प्रकार आढळून येतात. दहा हजार वर्षांपूर्वी अनेक पिकांची लागवड केलेली असल्याची नोंद सापडते. सुमारे 2500 वर्षांपूर्वी भारतीय शेतकऱ्यांनी अनेक मसाले व मसाले वृक्ष वस्तूंचे उत्पादन घेतलेले आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर काही वर्षांतच भारताने अन्न सुरक्षेसंबंधी बरीच प्रगती केलेली आहे. एकूण दरडोई अन्नसाठ्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. मधल्या काळात दुष्काळामुळे भारताने कृषी धोरणात अनेक सुधारणा घडवून आणलेल्या आहेत. भारताने अन्नधान्याच्या आत्मनिर्भरतेच्या ध्येयावर लक्ष केंद्रित करण्याचा महत्त्वपूर्ण धोरणात्मक सुधारणा चे धोरण स्वीकारलेले आहे. यामाठी भारताने हरितक्रांतीची सुरुवात करून गव्हाच्या उत्पादनात हरितक्रांती घडवून आणलेली आहे. गव्हाच्या उत्पादनात कृषी धोरण यशस्वी झाल्याने भारताची हरितक्रांती तंत्रज्ञान तांदूळ उत्पादनात पसरलेले आहे. पुढे 1980च्या दशकात भारतीय कृषी धोरण मागणीच्या पद्धतीनुसार उत्पादन पद्धतीच्या उत्क्रांती काडे बळलेले दिसते. त्यामुळे तेलबिया फळे आणि भाज्या यामाख्या शेती उत्पादनावर जोर देण्यात आलेला आहे. यामाठी भारत सरकारने आपल्या कृषी धोरणात अनेक महत्त्वपूर्ण सुधारणा केलेल्या आहेत.

1955 चे राष्ट्रीय कृषी धोरण:

सरकारने भारतातील कृषी विकासासंबंधी काही वस्तूंचे उत्पादन, पुरवठा आणि वितरण यासंबंधी अनिवार्य वस्तू कायदा 1955 केलेला आहे. या कायदानुसार कृषी उत्पादनात धान्य, तेलबिया, कापूस, लोकरांचे कापड, जूट, आणि कोळसा यांचा समावेश केलेला आहे. या कायदाअंतर्गत कोणत्याही अत्यावश्यक वस्तूचा व्यापार केला जाणाऱ्या वस्तूच्या किमती वर केंद्र सरकार नियंत्रण ठेवू शकते अशी तरतूद करण्यात आलेली आहे.

देशातील कृषी बाजारपेठा, राज्य कृषी उत्पन्न पणन समिती (एपीएमसी) कायदाद्वारे नियमित केली जातात. या कायदातील राज्य नियमांतर्गत शेतकऱ्यांना त्याचे उत्पादन राज्य मालकीच्या मंडईमध्ये विक्री करणे बंधनकारक आहे. परंतु अलीकडील काळात एपीएमसी मंडळेमुद्धा ज्या शेतकऱ्यांनी आपले उत्पादन मंडईत विक्री करू इच्छितात त्यांच्यावर बाजार शुल्क आकारतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांना मंडईत शेती उत्पादन विक्री करणे महागात जाते. तसेच जेथे अनेक दलाल, आडते इत्यादी असल्याने शेतकऱ्यांना आपल्या

शेतीमालाला योग्य किंमत मिळत नाही. म्हणून शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेताच्या जवळ पास अशी विक्री व्यवस्था उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

2003 एपीएमसी कायदा:

केंद्र सरकारने 2003मध्ये एक मॉडेल एपीएमसी कायदा जारी केलेला होता. यामध्ये कृषाटी शेतीद्वारे उत्पादनाच्या थेट विक्री ची तरतूद करण्यात आलेली होती. खाजगी व्यक्ती, शेतकरी व शाहक यांना शेती बाजाराची स्थापना करण्यास या कायद्यान्वये परवानगी देण्यात आलेली होती. यामध्ये

1. वस्तूच्या विक्रीवर एकच बाजार शुल्क आकारले जाणार होते.
2. बाजार निहाय नोंदणी परवाने बदलण्याची परवानगी होती. यामध्ये अनेक बाजारात विक्री करण्याची परवानगी देविल होती.
3. यानुसार अनेक राज्यांनी या कायदानुसार सुधारणा केलेल्या आहेत.

आर्थिक सर्वेक्षण 2015 नुसार अशी शिफारस करण्यात आली की सक्रिय इलेक्ट्रॉनिक प्लॅटफॉर्म प्रधान करण्यासाठी राष्ट्रीय कृषी बाजार (एन एस एम) तयार केला जावा ज्यामध्ये शेतकरी त्यांचे उत्पादन विकू शकतील. अशा बाजार पेट मुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनात अनुकूल किंमत मिळू शकेल आणि देशातील कोणत्याही बाजारपेठेतून त्यांचे उत्पादन विक्री केले जाऊ शकेल. यामाठी केंद्र सरकारने 2018 मध्ये राज्यातील जिल्ह्यांमध्ये राष्ट्रीय कृषी बाजार आणला आणि एक समान व्यासपीठ तयार करण्यासाठी या भागातील घाऊक मंडई एकत्रित केल्या. एपीएमसी सुधारणांमध्ये राज्याच्या प्रगतीचा समावेश झालेला दिसून येतो.

एपीएमसी ची प्रभावीता/ कार्यक्षमता:

1. अनेक पिकामाठी एपीएमसी स्थापित केलेले असले तरी त्या किमतीवर खरेदी करताना काही राज्यांमध्ये गहू, तांदूळ, ऊस आणि कापामासाठी यांचा परिणाम झालेला आहे. याचा परिणाम म्हणून शेतकरी या विशिष्ट पिकांच्या उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करतात. म्हणून जून ते ऑक्टोबर दरम्यान एन एस पी घोषित होतात त्यामुळे सरकार अशा उत्पादनांना कमीत कमी किंमत घोषित करते.
2. एन एस पी मध्ये प्रामुख्याने धान्य खरेदी केंद्रांना लांब पडते. शेतकऱ्यांकडे बाह्यतक व्यवस्था नसल्याने बाह्यतुकीचा खर्च परवडत नाही. तसेच एन एस पी केंद्राकडून मिळणारी देवके मिळण्यात होणारा विलंब अधिक असतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांना योग्य मोबदला / पैसे मिळण्यात अनेक अडचणी येतात. म्हणून या अनेक अडचणी विचारात घेऊन शेतकऱ्यांना आपल्या हक्काची बाजारपेठ उपलब्ध व्हावी यामाठी केंद्र सरकारने 2020 मध्ये नवीन कृषि सुधारणा कायदा आणलेला आहे.

नवीन कृषी सुधारणा २०२०:

शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी विविध योजना आणि सेवा सरकारने आणलेल्या आहेत. ज्याद्वारे शेतकऱ्यांची आर्थिक तसेच सामाजिक स्थिती सुधारू शकेल. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे हे पिकाचे दर आणि बाजार मूल्य इत्यादींशी संबंधित होते आणि त्याच अनुषंगाने 14 सप्टेंबर 2020 रोजी शेतकरी विधेयक लोकसभेत मंजूर केले. पुढे 5 जून 2020 रोजी हा अध्यादेश म्हणून लागू करण्यात आला. या विधेयकाचे मुख्य

उद्दीष्ट म्हणजे कृषी उत्पादन व्यापार सुरु करणे हे आहे. प्रस्तावित कायद्यातील प्राथमिक तरतुदी लहान आणि मीमांत शेतकऱ्यांना मदत करण्याच्या उद्देशाने आहेत, ज्यांच्याकडे शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी तंत्रज्ञानामध्ये चांगल्या उत्पादनासाठी वाटाघाटी करण्याचे कोणतेही साधन नाही, तसेच कृषी बाजारपेठा बाहेरही त्यांना त्यांची उत्पादने विक्री करण्यास परवानगी देण्याचा प्रयत्न केला आहे. अगदी त्यांच्या शेताच्या बांधावर, प्रत्येकजण आपले उत्पादन विकू शकेल. तसेच, स्पर्थेद्वारे आणि वाहतुकीवरील खर्चात कपात करून 'मंडई' व 'कमिशन एजंट' आणि व इतर खर्च कमी होणारा मदत होणारा आहे. या कायद्याद्वारे सर्वांनाच चांगले भाव मिळतील, अशी अशा आहे.

नवीन कृषी धोरणातील मुख्य तरतुदी:

1. शेती उत्पादन विक्रीस स्वातंत्र्य :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयकानुसार शेतकऱ्यांना पिके विकायला परवानगी मिळालेली आहे. आता कोणताही शेतकरी बाजार मंडईच्या बाहेर असलेल्या व्यापार्यांना आपले पिक/ उत्पादने विकू शकतो.

2. शेती उत्पादनास राष्ट्रीय बाजार उपलब्ध :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयकानुसार शेतकरी आपल्या पिकाची विक्री देशाच्या कोणत्याही भागात कुठेही करू शकतो.

3. विविध करांपासून मुक्तता :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयकानुसार शेतकऱ्यांना कोणत्याही प्रकारचा कर भरावा लागणार नाही.

4. इ - बाजाराची उपलभता :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयकानुसार शेतकऱ्यांना ई-ट्रेडिंग प्लॅटफॉर्म दिले जाईल. ज्याद्वारे इलेक्ट्रॉनिक निर्यात व्यापार सुनिश्चित केला जाऊ शकतो.

5. शेतमान साठवणुकीची व्यवस्था :

नवीन शेतकरी कृषी विधेयक अंतर्गत मंडई व्यतिरिक्त फार्मेट, कोल्ड स्टोरेज, गोदामे, प्रक्रिया घटकांवर व्यापार क्षेत्रात व्यापाराचे स्वातंत्र्य असेल.

6. मध्यस्थांची साखळी कमी:

या विधेयकाद्वारे शेतकरी आणि व्यापारी घेत परस्परांशी संपर्क साधू शकतील, ज्यायोगे मध्यस्थाना होणार फायदा दूर होईल.

7. पीक विमा सुविधा:

करार झालेल्या शेतकऱ्यांना दर्जेदार बियाणे पुरवठा, तांत्रिक आधार व पीक देखरेखीची सुविधा, कर्ज महात्म्य आणि पीक विमा सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. या विधेयकात धान्य, डाळी, तेलबिया, खाद्यतेल, बटाटे आणि कांदे आवश्यक वस्तूंच्या यादीतून काढून टाकण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. जेणेकरून शेतकऱ्यांना चांगला दर मिळेल.

नवीन कृषी धोरणातील समस्या/ आव्हाने:

भारतातील अनेक घटकांकडून आणि प्रामुख्याने राजकीय पक्ष आणि भारतीय किसान युनियन (बीकेयू) आणि अखिल भारतीय किसान संघर्ष समन्वय समिती (एआयकेएससीसी)यासारख्या शेतकी संघटना विरोध

करत आहेत. कारण त्यांच्या मते हा कायदा मोठ्या कॉर्पोरेट कंपन्यांसाठी / क्षेत्रामाठी फायदाचा आहे. सीमांत शेतकऱ्यांना यापासून फार फायदा होणार नाही. त्यातील विरोधाचे मुद्दे खालील प्रमाणे आहे.

1. किमतीबाबत कायद्यात अस्पष्ट तरतुदी.

कृषी संघटनांच्या मते सरकार दुष्काळ, नैसर्गिक आपत्ती, युद्ध, इत्यादी परिस्थितीचा विचार करून न्यूनतम किंमत निश्चित करते. उदाहरणार्थ कोरोना कालखंडात सॅनिटायझर - मुखवटा इत्यादींच्या किमती नियंत्रणात आणल्या गेल्या. त्याच प्रमाणे मंडईमध्येही कमीतकमी किमती निर्धारित केल्या जातात आणि उत्पादन अधिक झाल्यामुळेही किमती कमी केल्या जातात. याबाबत कायद्यात स्पष्टता नाही.

2. जीवनावश्यक वस्तूंच्या साठेबाजी बर मर्यादा:

तूणधान्ये, डाळी, तेलबिया, खायतेल, कांदे आणि बटाटे यासारख्या जीवनावश्यक वस्तूंची यादी हटविण्याचा प्रयत्न केला आहे. याचा अर्थ असा होतो की युद्ध आणि नैसर्गिक आपत्तीसारख्या अपवादात्मक परिस्थिती बगळता कायदा अशा उत्पादनांवर स्टॉक-होल्डिंग मर्यादा लागू करण्यापासून दूर करेल.

नवीन कृषी धोरणाविषयी परामर्श:

1. कृषी सुधार कायदे भारतातील शेतकऱ्यांना अधिक स्वातंत्र्य आणि चांगल्या किमतींचा हेतू ठरून केलेले आहेत. कृषी सुधार कायद्यांमुळे मध्यस्थ / एजंट यांचे कमिशन कमी होवून तसेच विपणन कार्यक्षमतेत सुधारणा अथवा आवश्यक ते बदल करून शेतकऱ्यांना अधिक चांगला दर मिळण्यास मदत होणार आहे.
2. नवीन कायद्यांचा केंद्र आणि राज्य सरकारांनी किमान आधारभूत किमती (एमएसपी) आणि खरेदी संपुष्टात आणल्याचा खोटा अर्थ/ आरोप नावल्यामुळे सदरच्या कायद्याचा निषेध करण्यात आला.
3. नवीन कायद्यांमुळे शेतकऱ्यांना त्यांची उत्पादने भारतात कोठेही विकण्याचा अधिकार आहे. सर्वेक्षणातून असेही दिसून आले आहे कि शेती करणे हा एक आकर्षक तसेच फार फायदेशीर व्यवसाय नाही. तसेच आज बरेच शेतकरी बांधव वेगवेगळ्या कारणामुळे या व्यवसायातून बाहेर पडू इच्छितात. या संदर्भात, हा कायदा (तरुण) शेतकऱ्यांना शेतीसाठी प्रेरित करेल.
4. सर्वेक्षणात असेही दिसून आले आहे की १९७०-१९७१ ते २०१५-२०१६ या कालावधीत शेतांची संख्या/ शेतीची वाटे पडल्यामुळे संख्या दोन पटीने वाढली (७१ दशलक्षाहून ते १५५ दशलक्ष इतकी झाली) आहे. म्हणजेच सरासरी शेती जाकार दिवसेंदिवस कमी होऊन २. २८ हेक्टरच्या तुलनेत अर्धवर्षाकमी १.०८ बर आहे. या संदर्भातही हा कायदा शेतकऱ्यांना फायदेशीर ठरणार आहे.
5. छोट्या शेतातून भरपूर उत्पन्न मिळवू शकत नाही, हे स्वयं स्पष्टच आहे. शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पादनांना, उत्पादन व सेवाक्षेत्रामध्ये मध्ये हलविणे शक्य होईल त्यातून फायदा हा शेतकऱ्यांच्याच होणार आहे. तसेच सरकार एमएसपीला बंद करणार नाही, शेतकरी बांधव आपल्या उत्पादनांची विक्री एमएसपीला मुद्या करू शकतील.

6. एक हेक्टर अथवा कमी शेतीक्षेत्र शेतकरी बांधवासाठी फार मोठे उत्पन्न देऊ शकत नाही म्हणून छोटे शेतकरी पशुसंवर्धन, भाज्या आणि फळ लागवडीकडे वळत आहेत. आणि ही पद्धत कमी शेतीधारकांसाठी अधिक फायदेशीर ठरत आहे. परंतु भाज्या आणि फळ पटकन नष्ट होणाऱ्या/ नाशवंत आहेत आणि आज अस्तित्वात असणाऱ्या सरकारी/ सहकारी संस्था त्या खरेदी करून योग्यप्रकारे वेळेत वितरित करू शकत नाहीत. या संदर्भात, शेतकऱ्यांच्या गटासाठी अॅगो-प्रोसेसरबरोबर करार करणे हा सर्वात चांगला मार्ग आहे. कॉन्ट्रॅक्ट शेतीमुळे अशा शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनास चांगला आर्थिक परतावा मिळू शकतो आणि कमाल किंमत देखील मिळू शकते.

निष्कर्ष :

नवीन कृषी धोरणाविषयी विचार करतांना सरकारने आपलेल्या अध्यादेशानुसार, शेतकरी आपले उत्पादन एपीएमसीच्या पलीकडे-आंतरराज्य किंवा आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत कुठेही विकू शकतात. राज्य सरकार शेतकऱ्यांवर कोणतेही शुल्क किंवा उपकर आकारू शकत नाहीत. या कायदानुसार करार शेतीची तरतूद आहे, म्हणजे दोन्ही - शेतकरी आणि खरेदीदार, प्रक्रिया आणि इतर तपशील ठरवू शकतात. केंद्राला असामान्य परिस्थितीत काही खाद्यपदार्थांच्या पुरवठ्यावर किंवा किंमतीमध्ये मोठी वाढ यावर स्टॉक मर्यादा नियंत्रित करण्यास किंवा लागू करण्याची तरतूद आहे.

संदर्भ:

- साहू, जे.पी., समल, के.सी, आणि बेहेरा, डी .2020. "शेतकरी आणि बाजारपेठेवर भारताचा नवीन शेत कायदा, २०२० चा प्रभाव". बायोटेक रेपेवरच टुडे वॉल्युम 2, नंबर 10 (ऑक्टोबर 2020), 985-987.
- भारत आर्थिक सर्वेक्षण 2018: "शेती यांत्रिकीकरण शेतकरी लाभ गती देते, परंतु अधिक आर जेड डी आवश्यक". फायनान्शियल एक्सप्रेस. 29 जानेवारी 2018. 8 जानेवारी 2021 रोजी पुनर्प्राप्त.
- Andrei Jean Vasile (2019) "Handbook of Research on Agricultural Policy, Rural Development, and Entrepreneurship in Contemporary Economies" ISBN13: 9781522598374.
- Indian Council of Agricultural Research (2020) Revised Edition of "Handbook of Agriculture" ICAR. ISBN No.: 81-7164-050-8

 INCHARGE PRINCIPAL
 NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts. Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

SPECIAL ISSUE

331
2021

Govt. of India - New no. UPBIL/2014/56766

APPROVED UGC CARE

ISSN No. 2348-2397

JOURNAL OF
ARTS, HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

SHODH SARITA

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY BILINGUAL
PEER REVIEWED REFEREED RESEARCH JOURNAL

• Vol. 7

• Issue 27

• July - September 2020

— EDITORIAL BOARD —

Dr. Surya Prasad Dixit

University of Lucknow, Lucknow

Dr. Parmeshwari Sharma

University of Jammu, Jammu

Dr. Yogendra Pratap Singh

University of Lucknow, Lucknow

Dr. M.P. Sharma

Jamia Millia Islamia University, New Delhi

Dr. Sudheer Pratap Singh

Jawahar Lal Nehru University, New Delhi

Dr. Girish Pant

Jamia Millia Islamia University, New Delhi

Dr. S. Chelliah

Madurai Kamraj University, Madurai

Dr. Arvind Kumar Jha

BBA Central University, Lucknow

Dr. Nagendra Ambedkar Sole

Central University of Rajasthan

Dr. Digvijay Pandya

Lovely Professional University, Punjab, India

IQAC Co-ordinatorN.S.P.'s
Arts &
Jal.*Dr. Vinay Kumar Sharma*

— EDITOR IN CHIEF —

Dr. Vinay Kumar Sharma
Chairman

Sanchar Educational & Research Foundation, Lucknow

Leena Pandhare

PRINCIPAL

N.S.P.'s Late Bhai Ramdas Dashmukh
Arts & Commerce Mahila Vidyalaya
Jail Road, Nasa Road-422101

Published by

SANCHAR EDUCATIONAL & RESEARCH FOUNDATION LUCKNOW. U.P. (INDIA)

30	EFFECTS OF YOGA ON MENTAL AND PHYSICAL HEALTH	Mr. Ubale Rahul Vasantrao Dr. Navnath N. Lokhande	156
31	A COMPARATIVE STUDY OF AIR POLLUTION PRE AND DURING LOCK DOWN : A CASE STUDY IN FOUR METROPOLITAN CITIES OF MAHARASHTRA.	Dr. Vasudev Shivaji Salunke	160
32	EFFECTS OF EXERCISE TRAINING PROGRAM ON PHYSICAL FITNESS COMPONENTS OF SELECTIVE GIRLS	Dr. Venkat S. Mane	168
33	A REVIEW OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT IN INDIA	Dr. Vidyullata Rahul Hande	173
34	TO DEVELOPED KABADDI RATING SCALE OF BLOCK	Prof. Vidya D. Pathare Dr. Sharad Aher	181
35	EFFECT OF SELECTED EXERCISE TRAINING PROGRAMME ON EXPLOSIVE STRENGTH OF LEG PERFORMANCE OF VOLLEYBALL PLAYERS	Prof. Dr. Vinod Patil	185
36	EFFECT OF CROSSFIT TRAINING ON SELECTED PSYCHOLOGICAL VARIABLES OF DEGREE COLLEGE MALE STUDENTS	Mr. Vivek Bhosale	190
37	YOGA THERAPY IN THE FIELD OF SPORTS	Dr. Rajendra Waman	195
38	MOTIVATION IN SPORTS AND EXERCISE	Prof. Patil Yogendra Shivajirao	199

[Signature]
IQAC Co-ordinator
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road - 422 101

[Signature]
PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road - 422 101

MOTIVATION IN SPORTS AND EXERCISE

Prof. Patil Yogendra Shivajirao*

ABSTRACT

Pre-adulthood and rising adulthood could be a period of physical, social, mental, and basic changes which can impact boundaries to and inspirations for physical. Understudies' day by day lives are described by latent conduct in any case, physical movement during this age section is significant because of future examples of grown-up wellbeing are set up as of now at this phase of life. a spread of studies are led to spot explanations behind partaking in physical movement and possible obstructions to being truly dynamic in puberty and youthful adulthood inside the range matured bunch four to eight years. Inspiration is an encased vitality power that decides all parts of our conduct; it moreover impacts on anyway we anticipate feel and act with others. In sport, high inspiration is wide acknowledged as a vital prerequisite in getting competitors to satisfy their latent capacity. In any case, given its naturally unique nature, it's a power that is regularly difficult to utilize totally. Understanding and upgrading inspiration is one in everything about chief in style territories of examination in mental science, furthermore as game and exercise mental science. In mental science and game brain science, this investigation has principally tended to the job of inspiration in singular carries on with, especially once tending to inspiration in achievement settings. Inspiration has in some cases taken the state of dealing with the inspiration of others which is typically the need of the parent, the educator or the mentor or of dealing with one's own inspiration.

Keywords : Motivation, Pre-adulthood, adulthood, puberty.

Introduction

(Signature)
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M.'s LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jash Road, Nashik Road-422101.

Pre-adulthood and rising adulthood could be a period of physical, social, mental, and basic changes which can impact boundaries to and inspirations for physical. Understudies' day by day lives are described by latent conduct in any case physical movement during this age section is significant because of future examples of

(Signature)
Principal

grown-up wellbeing are set up as of now at this phase of life. a spread of studies are led to spot explanations behind partaking in physical movement and possible obstructions to being truly dynamic in puberty and youthful adulthood inside the range matured bunch four to eight years. Inspiration is an encased vitality power that decides all parts of our conduct; it moreover impacts on anyway we anticipate feel and act

*Director of Physical Education and Sports, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road-422101.

with others. In sport, high inspiration is wide acknowledged as a vital prerequisite in getting competitors to satisfy their latent capacity. In any case, given its naturally unique nature, it's a power that is regularly difficult to utilize totally. Understanding and upgrading inspiration is one in everything about chief in style territories of examination in mental science, furthermore as game and exercise mental science. In mental science and game brain science, this investigation has principally tended to the job of inspiration in singular carries on with, especially once tending to inspiration in achievement settings. Inspiration has in some cases taken the state of dealing with the inspiration of others which is typically the need of the parent, the educator or the mentor or of dealing with one's own inspiration.

Competitor inspiration for interest in sports rivalries and exercises has been concentrated from a spread of angles. Some game therapists order the size of competitors' inspirations for investment in sports rivalries as game direction in movement, instructing and rivalries. Distinguishing proof of those measurements in competitors could encourage direct people's inspiration, propensity and readiness to take part in sports rivalries and exercises. This could assume a significant job in building up competitors' psychological abilities, unmistakable mental shortcomings and qualities, preparing individuals for interest in a few games, action unique aptitudes and sports cooperation in a few serious things muscle head inspiration for investment in sports rivalries and exercises has been concentrated from a spread of perspectives. Some game therapists characterize the size of competitors' inspirations for investment in sports

rivalries as game direction in action, training and rivalries. Distinguishing proof of those measurements in competitors could encourage direct people's inspiration, propensity and arrangement to partake in sports rivalries and exercises.

This may assume a significant job in building up competitors' psychological aptitudes, unmistakable mental shortcomings and qualities, preparing individuals for investment in a few games, action uncommon abilities and sports cooperation in a few serious things muscle head inspiration for interest in sports rivalries and exercises has been concentrated from a spread of viewpoints. Some game therapists characterize the size of competitors' inspirations for cooperation in sports rivalries as game direction in movement, instructing and rivalries. Distinguishing proof of those measurements in competitors could encourage direct people's inspiration, propensity and readiness to take an interest in sports rivalries and exercises. this could assume a significant job in building up competitors' psychological aptitudes, unmistakable mental shortcomings and qualities, preparing individuals for interest in totally various games, movement uncommon abilities and sports support in a few serious things

Motivations are two fundamental types:

Extrinsic motivation:

This can be characterized in a manner behaviourist. The reason for the conduct originates from outside, for example, a prize and danger of discipline etc.

Natural inspiration is one that has no other reason aside from your own pleasure or

PRINCIPAL

individual enthusiasm for doing as such. It is advanced by mental needs for example, individual causation, viability or straightforward interest.

Intrinsic motivation is one that has no other purpose except your own pleasure or personal interest in doing so. It is promoted by psychological needs such as personal causation, effectiveness or simple curiosity.

Components approach of inspiration:

- The instructor must fortify its own preparation theory or play on account of group activities.
- These techniques must place without hesitation, which is a reflected player or understudies.
- The instructor mentor must do an evaluation of how it influences every player in your present place of employment inspiration.

Approaches to get inspiration.

Teacher should initially be genuine and excited individual what he needs to pass on to his understudies, and consistently investigate it from a shared objective. The more we utilize more assortments of procedures to inspire understudies.

- Conversations, conversations, gatherings and conversations with the group, study hall or workgroup.
- Dialogues with singular competitors.

Strategies to build inspiration

- Guarantee that all competitors have the chance to encounter accomplishment now

and again. To do instructors and mentors should structure explicit exercises for their understudies. It is no utilization to consistently win them, if there are lower level players has been to plan an assignment where I stand or when gatherings make it adjusted with the goal that achievement is managed.

- Increment the impression of control of competitors permitting them to partake in the choice procedure and giving them obligations. For instance, they picking a specific game framework or technique plays.
- Utilize encouraging feedback and endorsements at whatever point conceivable.
- Set feasible objectives yet speak to a test. From less to additional, yet thinking about that the high level players must be all the more requesting difficulties.
- Assortment in the preparation program.
- Encourage correspondence. Players and understudies are people and should have methods for correspondence clear and known to communicate their necessities.
- Energize a feeling of pride in having a place with the gathering. On the off chance that a youngster is related to the gathering or study hall will be simpler to attempt the movement.
- Consider the additional game targets, for example, promptness, discipline etc.
- Use auto-enlistment strategies to see improvement or assessments. Abstain from being prejudicial to less advantaged understudies don't feel uprooted gathering however with development potential.

Deena Pandhare
PRINCIPAL

- Amplify social impact, members connect including sorting out recreational and social exercises. Indeed, even with loved ones.
- The teacher is the wellspring of data and must be coach and prepared to respond to inquiries from understudies, in the event that they don't have the foggiest idea about the appropriate response offered to help discover her.

Strategies for improving a competitor's inspiration include:

- ✓ Providing additional time and regard for a competitor when he/she is experiencing issues learning an expertise.
- ✓ Reward little gains of accomplishment for all ability levels - novices through first class skaters.
- ✓ Develop different proportions of perceiving skating accomplishment other than winning.
- ✓ Show your competitors that they are imperative to you after a misfortune just as after a triumphant.
- ✓ Show your competitors that you are pleased with them and amped up for what they are doing in skating and particularly perceive non-sports interests.

Competitors need self-esteem, confidence and fearlessness in skating and non-skating exercises

- ❖ Providing additional time and consideration regarding a competitor when he/she is experiencing issues learning ability.
- ❖ Reward little gains of accomplishment for all ability levels amateurs through world class skaters.

- ❖ Develop different proportions of perceiving skating accomplishment other than winning
- ❖ Show your competitors that they are imperative to you after a misfortune just as after a triumphant.
- ❖ Show your competitors that you are glad for them and amped up for what they are doing in skating and particularly perceive non-sports intrigue.

Setting-Goals

Setting goals has proved to be one among the only and effective motivational devices developed for sports within the past three decades. While the concept isn't new, today the techniques for effective goal setting are refined and clarified. Goals give direction. They tell us what must be accomplished. They increase effort, persistence and therefore the quality of performance. There are various factors that have got to be considered when formulating goals which will work. The subsequent are brief descriptions of important considerations:

Create the proper environment

Motivation starts on the training pitch. When a player arrives for one among your training sessions, they ought to feel a surge of impetus hit them from the off. You'll rouse that emotion in your players by creating a positive environment in and around your training facilities. Take a glance around, does the environment inspire confidence in players that they will happen, give their all and contribute to a club that's heading within the right direction? You'll make small improvements to the present by investing in new equipment or sprucing up your clubhouse or changing rooms.

Communication goes two ways

We touched on the importance of communicating comfortably with individuals in social scenarios. Communicating well together with your team in sporting scenarios is simply as important to improving motivation and it must be considered a two-way street. As a teacher the onus is usually on you to present solutions to your team that they're then expected to implement. But communication should be a street, and taking note of your players can assist you gauge their thoughts on how best to enhance and move forward. Tap into the minds of your players and determine their thoughts on personal and team development, helping you appeal to those objectives when motivating them in future.

Make it fun

Central to making an honest, positive team environment is fun. Fun is one among the foremost vital aspects of participating in sport, and yet one among the toughest to realize. Youth teams are known to value the enjoyment of sport above winning, and even adults are often hard to motivate during a community sports framework. Challenging your players and breeding that drive and endeavor to succeed is itself a part of the fun of participating in sport. Use the pointers during this article to make that engaged, motivated environment and players will get far more enjoyment out of playing for you and with each other.

IQAC Co-ordinator
N.S.PAI's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

PRINCIPAL
Leena Pandhare
N.S.PAI's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

We all undergo similar emotions when playing sport, and one among the foremost pressing is that the will to win. Competition may be a central topic to motivating yourself to

succeed, and your team is not any different. There's nothing wrong with inflaming that innate competition in sportsmen and ladies. It fuels that necessity for fun and helps to motivate your team to constantly improve and become better than their peers.

Don't punish failure

Sport is an emotive subject. It rouses passion, delight and despair altogether folks sometimes all within a couple of seconds of 1 another. In response, coaches can sometimes get over excited within the disappointment of a final minute defeat or individual lapse in concentrate and fly off the hook.

References:

- Aguinis, H., & Stone-Romero, E. F. (1997). Methodological artifacts in moderated multiple regression and their effects on statistical power. *Journal of Applied Psychology*, 82, 192-206.
- Ames, C. (1984a). Competitive, cooperative, and individualistic goal structures: A cognitive-motivational analysis. In C. Ames & R. Ames (Eds.), *Research on motivation in education: Vol. 1. Student motivation* (pp. 117-208). New York: Academic Press.
- Ames, C. (1984b). Conceptions of motivation within competitive and noncompetitive goal structures. In R. Schwarzer (Ed.), *Self-related cognitions in anxiety and motivation* (pp. 205-241). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

- Ames, C. (1992a). Achievement goals and the classroom motivational climate. In D. H. Schunk & J. L. Meece (Eds.), *Student perceptions in the classroom* (pp. 327-348). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Ames, C. (1992b). Achievement goals, motivational climate, and motivational processes. In G. C. Roberts (Ed.), *Motivation in sport and exercise* (pp. 161-176): Champaign, IL: Human Kinetics.
- Agya Jit Singh (1992), "Sports Psychology: A study of Indian sportsman" (Delhi: Friends Publication,), pp: 15-16.
- Abnorm, J. (2012). Child Psychology: Social information processing as a mediator between cognitive schemes and aggressive behavior in adolescents. Department of Personality, Psychological Assessment and Treatment, University of Deusto.
- Backley, S. (1996), *The Winning Mind: A Guide to Achieving Success and overcoming Failure*. Land, Aurum Press.
- Brayant J. Cratty, (1968) "Psychology and Physical Activity", (New Jersey:Englewood Cliffs, Prentice hall Inc.) pp-15.
- Cock rill, (2002), "Solution in Sports Psychology"(Thomson Publishing, 1 ed.), pp- 32-43

Leena Pandhara

Principal

N.S.P.M's Late Bhu. Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

W. P. J. J.
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

Peer reviewed Journal

Impact Factor: 2.265

ISSN:2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

30 October 2021 Volume-12 Issue-14

*Agriculture and Rural Development: Strategic
Issues and Reform Options*

Chief Editor

Dr. R. S. Bhargava

Ravichandran Survey No-101/1, Plot
No-12, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.)

Guest Editor

Dr. R. K. Pardeshi,

Principal

Sant Ramdas Arts, Commerce and Science
College, Ghansawangi Dist. Jalna

Guest Editor

Dr. Y. M. Chavan

I/C Principal

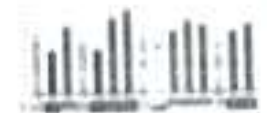
Sahakarbhushan S. K. Patil
College, Kurundwad.

Executive Editor

Dr. Taru S.V.

Dr. A. D. Jadhav

Mr. Santosh P. Mhatre

Address

'Ravichandran' Survey No-101/1, Plot No-12,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

30 October 2021 Volume-12 Issue-14

On

Agriculture and Rural Development: Strategic Issues and Reform Options

Chief Editor

Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Guest Editor Dr. R K Pardeshi. Principal Sant Ramdas Arts, Commerce and Science College, Ghansawangi Dist Jalna	Guest Editor Dr. Y. M. Chavan I/CPrincipal Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad.
Executive Editors Dr. Tathe S.V. Dr. A. D. Jadhav Mr. Santosh P. Mane	

Editorial Board

Prof. R. S. Kadam	Mr. K.D. Dhaygude	Prof. R.D. Shinge
Dr. Dhaye R.S	Dr. B. S. Devkar	Mrs. S. V. Patil
Dr. Mrs. S.V. Kothavale	Dr. V.S.Moon	Dr. S. S. Shinde
Prof.P.P.Kamble	Dr. S.D. Chavan	Prof. Dr. D.V. Suryawanshi
Dr. V.V.Minchekar	Dr. M.S. Dabade	Prof. Dr. S.A. Tambade

Published by- **Dr. R K Pardeshi**, Principal, Sant Ramdas Arts, Commerce and Science College, Ghansawangi Dist. Jalna &
Dr. Y. M. Chavan, I/CPrincipal, Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

IQAC COORDINATOR
NSPM of Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM of Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

CONTENTS

Sr. No.	Paper Title	Page No.
1	Geographical Study Of Fruit Farming In Barahi Tahsil Of Solapur District. Dr. Ankush Shankar Shinde	1-4
2	Spatio-Temporal Changes In The Distribution Of Population In Jalgaon District (Ms) Arvind A. Badgujar	5-8
3	Analysis of Indian Agricultural Laws : Issues and Challenges Viralkumar J. Kanudawala	9-11
4	Issues In Rural Development Dr. Ganesh J. Dubale	12-13
5	Environmental Disaster Management: floods Dr.Prakash Kashinathrao Morkhunde	14-15
6	Impact of Climate on Sugarcane Yield over Belagavi District,Karnataka. Using Statistical Mode Girish A Chavadapannavar, Dr.Paras Varma	16-20
7	Role Of Government Schemes In Indian Agriculture Mrs. Savita M. Chougale	21-23
8	Impact Of Covid 19 On Forest Dweller's (Ntfps) Economy In Western Satpura Of Nandurbar District (Ms) India. Padvi Amshya	24-26
9	Crops Combination in Marathwada Region: A Geographical Study Dr. Sanjay Raosaheb Sawate	27-30
10	Government Initiatives and its Present Scenario to Prevent Malnutrition in India Puja Kumari	31-33
11	Role Of Government Schemes In Rural Development Dr. Choudhari Rekha Laxmanrao	34-36
12	Impact of agriculture on Indian rural development-an overview Tulasi B.V, Punitha S. J, Dr. M.C. Shivakumar	37-39
13	Climate Change And Its Impact On Agricultural Productivity In India Mr.K.S.Gaikwad	40-42
14	Crop Combination In Chandrapur District (Maharashtra): A Geographical Analysis Dr. Pramod M. Wasake	43-45
15	Rural Entrepreneurship as a source of Rural Tourism Kavya. M.B.	46-48
16	The Issues And Challenges Of Rural Development:Some Reflection On Tribes In India Ms.Divya M B	49-52
17	A Study of Agriculture Development & its Impact on India Economy Dr. M. B. Biradar	53-54
18	Agriculture Sector in India: An Analysis of Agricultural Policies Dr. Surappa Naik	55-59
19	Rural Development and Tribes: Issues and Challenges some Reflection on Kodagu District. Dr. Deepa M.B	60-62
20	A Study of Agriculture marketing in India Dr. Magar Jyoti Papat	63-65
21	Analytical Compilation of Agriculture Waste Management System(Maharashtra) Dr. Pakdhane Smita	66-72
22	Scope of formal financial Sector in Indian Agri-Financing: A case study on Farmart India. Prof. Kamlesh P. Thote	73-75

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ranwar Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422002

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ranwar Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422002

23	Conversion Of Coal Fly Ash (C.F.A.) Into Mcm-41 Mesoporous Molecular Sieves S. B. Shete	76-83
24	Measuring the Satisfaction Level of Customers: A Comparative Study of Cooperative Banks and Nationalised Banks Dr. Gorakhnath Eknath Wakle	84-88
25	An Analysis Of The New Farm Laws And Its Impact On Agricultural Development Kopal Verma, Faiz Ayat Ansari	89-92
26	Impact Of Covid-19 Lockdown On The Rural Economy Of Dairy Farming (Case Study in Sangavi Panchayat Samiti Gan of Phaltan Tehsil, Satara District, MH) Mr. Shende Popat, Dr. Jadhav Ashish, Miss. Ghuge Radhika, Mr. Kadam Rajaram	93-100
27	Application of Geospatial Technology For Groundwater Potential Mapping in Ambad Taluka of Jalna District (MS) Dr.Sominath Sarangdhar Khade	101-104
28	Agriculture And Rural Study Of Mandangad Tahsil Prof. Vishnu Jaybhaye	105-107
29	Impact of canal irrigation on Agricultural productivity with reference to Kukadi Command Area. Dr. Ankush Sahebrao Doke	108-111
30	A Brief Survey of Indian English Poetry Dr.Dwijendra Nath Burman	112-115
31	Analysis of Major Foundry Clusters of India Reshma A. Aiwale, Dr. Jayavant S. Ingale	116-119
32	Ecology and Behaviour of Heteropneustes fossilis (Bloch, 1794) from Amravati Region, Maharashtra, India Behade K. R., V. T. Tantarpare	120-121
33	Identifying Different Farm Activities Performed By Women Prof. Aparna S. Dhoble	122-127
34	Agriculture In Ancient Indian Scripture, The Global Pathfinder: A Literary Lore Dr. Sumita Mandal	128-131
35	Agripreneurship- A way forward towards sustainable development in Agriculture and Allied Activities in India. Dr. Ratnaprabha S. Jadhav, Dr. Pramila S. Patil	132-133
36	Literature and Nature Dr. Dhaygude Kakasaheb Dhondiba	134-136
37	Work Life Balance Of Women Teachers In Arts And Science College With Special Reference Coimbatore District Dr. M .Nirmala, Dr.R.Geetha	137-140
38	Temperature and Rainfall: The most important components factors affecting Indian Agriculture. Dinesh Jagannath Nahire	141-143
39	Land Utilization, Irrigation and Cropping Pattern of Shrigonda Tahsil, Ahmednagar District (MS) Dr. Sopan N. Dalimbe	144-147
40	Government Schemes And Sustainable Agricultural Development Srushti Manchekar, Dr. Amol Gaikwad	148-150
41	Impact of child marriage in India Vrushali Manohar Londhe	151-153
42	Effect On Physical Fitness Of Selected component's In Higher Secondary Level Cross Country Runner's. Mr. Rajendra Laxmanrao Rokade, Pro. Dr. P.R. Rokade, Mr. Narendra Sureshrao Rayalwar, Mr. Sanjay Uttamrao Bhatnagar	154-155

43	Synthesis and Characterization of Mixed Ligand Complexes of 1-((E)-{(2-methyl-5-nitrophenyl)imino)methyl} naphthalen-2-ol and 4-bromo-2-((E)-{(4-methoxy-2-methylphenyl)imino)methyl}phenol with Co(II), Ni(II), Cu(II) and Zn(II) ions Ashay S. Bondge, Vijaykumar S. More	156-158
44	Socio-Economic Impact Of Watershed Management Program in Apsinga Village Of Osmanabad District, Maharashtra State, India Nitin P.Patil, Amit K.Thorat	159-162
45	Rural infrastructure development policies in India Pravin more	163-165
46	E-Governance in India: Issues and Challenges Smt. Archana Pandurang Kshirsagar	166-169
47	Attitude And Perception Of Diabetic Patients Towards Covid-19 And Black Fungus In Ambala District Of Haryana Pragati Singh, Pankaj Chhabra	170-178
48	Diversity of Agricultural Planning of Latur District, Maharashtra (India) Prof. Birajdar S. G.	179-180
49	"A Study On Impact Of Crypto Currency On Investors And Indian Economy" Dr. Pragati Richa Pandey	181-184
50	Useful Google Meet Application for Online Teaching-Learning in Education sector. Latika Ramdas Bedare.	185-188
51	Crop Diversification Pattern of Beech District: A Geographical Study Dr. Pradip P. Laggad	189-191
52	Impact of Globalization on agriculture sector in India Dr. B.V. Dakore	192-193
53	Challenges And Opportunities Associated With Waste Management In India Dr.Kumaraiah	194-196
54	Impact of Agriculture Development on India Economy Dr. M. P. Pagare	197-199
55	India: Issues and Priorities for Agriculture Dr. B. S. Devkar, Prof. Patil N.A.	200-202
56	Solid Waste Disposal Site Suitability Analysis Using Geospatial Technology: A Case Study Of Satara City (Maharashtra) Dr. R. S. Mane-Deshmukh, Mr. P. R. Vhatkar	203-205
57	Involvement Of Farm Women Under Various Agricultural Practices Dr. Ms. Pallavi L. Tagade	206-209
58	India: Issues and Priorities for Agriculture Dr. Shivaji Baburao Patil, Mr. Raju Dilip Shinge	210-212
59	A Study On Consumer Awareness In Solar Energy Products With Special Reference In Tamilnadu Distrect Dr. N. LakshmiPriya, Dr.Prince Paul Antony	213-215

IQAC COORDINATOR
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

Measuring the Satisfaction Level of Customers: A Comparative Study of Cooperative Banks and Nationalised Banks

Dr. Gorakhnath Eknath Wakle

Dept. of Economics, NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road, Nashik, Maharashtra

Abstract:

The cooperative movement in India has led to rise in number of cooperative banks in India. These banks are small sized banking units and they function both in urban and rural areas for over more than a decade. They have played an important role in spreading banking services all over India. The present study focusses on comparing cooperative banks with nationalized banks on the basis of various services provided to their customers and their satisfaction level. The sample size of 200 customers is chosen as respondents out of which 100 hold accounts in a co-operative bank and 100 in a nationalized bank. It has been found that cooperative banks provide better and faster service as compared to nationalised banks. However, when it comes to interbank transactions & reliability nationalized banks fare much better.

Keywords – RBI, Co-operative bank, Random Sampling, Chi- square test

Introduction:

All modern economies are money economies, that is, they use money in all their economic activities. As a result in all modern economies, banks perform a variety of useful functions. In a developing country like India, bank money accounts for more than half the total supply of money. In fact, in every economic activities like production, distribution, exchange and consumption, banks have an important role to play. Thus, banks are the backbone of an advanced or developing economy. The organised sector banking system in India consists of the Reserve Bank of India as the apex bank. The Reserve Bank of India is the Central Bank of the country and as such, it is the monetary authority of the country. Other organised sector banks in India can be broadly divided into three parts as Commercial Banks, the Regional Rural Banks and the Co-operative Banks. A cooperative organisation is a voluntary organisation of persons who associate with each other, on equal terms, to achieve certain common ends. The Co-operative Movement in India was launched in 1904. The purpose of this movement was to solve the problem of housing, providing finance, promoting thrift and savings, etc. Co-operative banks are subjected to stricter controls, both from RBI, as well as from cooperative department. Co-operative banks are run by the members and even individual members can have a say in the formulation of policies of the banks. They can offer higher interest on deposits and hence, can offer concessional loans.

Review of Literature:

1. Madhavdas Committee (1979) report evaluated the role played by urban co-operative banks in greater details and drew a roadmap for their future role recommending support from RBI and Government for establishing such banks in backward areas by prescribing viability standards.
2. Pal and Malik (2007) investigated the differences in the financial characteristics of 74 (public, private and foreign) banks in India based on factors, such as profitability, liquidity, risk and efficiency.
3. Dutta and Basak (2008) suggested that Co-operative banks should improve their recovery performance, adopt new system of computerized monitoring of loans, implement proper prudential norms and organize regular workshops to sustain in the competitive banking environment.

Objectives of the Study:

The present study focusses on measuring the overall satisfaction level of the customers on the various services provided to them by comparing the cooperative and nationalised banks as follows:

1. Ease of interbank transactions
2. Ease of obtaining loans
3. Reliability of the banks

Limitations of the Study:

The present study is limited to the customers who have accounts in cooperative and nationalised banks in Nashik city only.

Research Methodology: In order to understand the satisfaction level of the customers with respect to services Using random sampling method, a total 200 respondents of which 100 were chosen who have accounts in cooperative & 100 in nationalized banks.

Data Collection: Primary data has been collected by using questionnaire method, these 200 respondents have been asked to answer on the basis of their experience with the banks on various services provided to them. Secondary data has been collected from reference books, textbooks, journals and websites.

Hypothesis: The hypothesis was formed to compare the performance of cooperative banks with that of nationalized banks. The hypothesis for the present study is as follows:

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 113

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 113

H_0 = Customers are not satisfied with the services provided to them by nationalised banks as compared to Cooperative banks and hence, do not recommend nationalised banks.

H_1 = Customers are more satisfied with the services provided to them by nationalised banks as compared to Cooperative banks and hence, recommend nationalised banks.

Data analysis and Interpretation: The collected data has been presented in tabular form followed by graphical representation and analysis as follows:-

Table 1 shows the period of customers having accounts in the cooperative and nationalised banks respectively.

Period	For the past how many years you have account with this bank?	
	Cooperative Bank	Nationalised Bank
0 to 3 years	18	9
3 to 5 years	32	45
5 to 8 years	41	32
8 years and above	9	14
Total	100	100

Table 1

Graph 1

Table 2 shows the kind of account maintained by the customers in the cooperative and nationalised banks respectively.

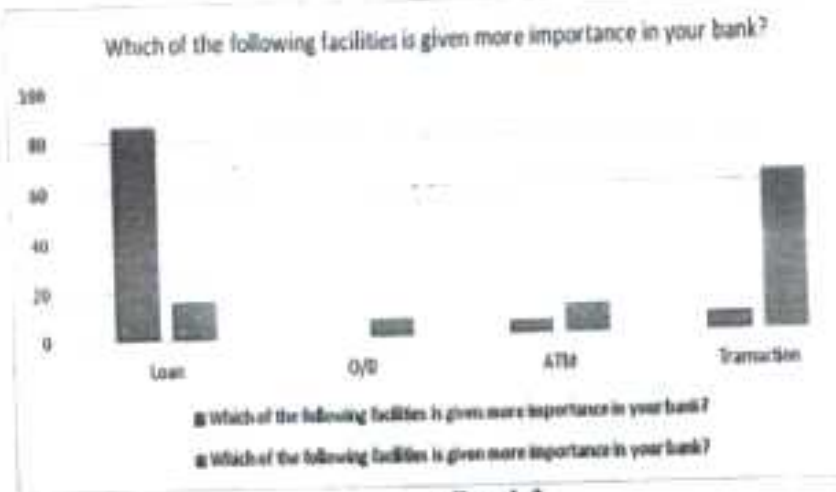
Type of Account	What kind of account do you maintain in this bank?	
	Cooperative Bank	Nationalised Bank
Current	48	18
Savings	52	82
Total	100	100

Table 2

Table 3 provides information about the facilities that are given more importance by the cooperative and nationalised banks respectively.

Facilities	Which of the following facilities is given more importance in your bank?	
	Cooperative Bank	Nationalised Bank
Loan	86	16
O/D	0	8
ATM	6	12
Transaction	8	64
Total	100	100

Table 3

Graph 3

Table 4 provides information about the various loans offered by the cooperative and nationalised banks respectively.

Loans	Which type of loan is given more importance in these banks?	
	Cooperative Bank	Nationalised Bank
Personal	68	8
Housing	14	72
Vehicle	6	14
Gold	12	6
Total	100	100

Table 4

Graph 4

Table 5 provides information about what the customers feel about the various charges applied by their cooperative and nationalised banks respectively.

Rating	What do you feel about the various charges applied by your bank?	
	Cooperative Bank	Nationalised Bank
Very High	18	21
High	24	28
Moderate	42	46
Low	16	5
Total	100	100

Table 5

[Signature]
IQAC COORDINATOR
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com. & Sci. Manila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com. & Sci. Manila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

Graph 5

Table 6 provides information about what the customers feel about the overall quality services of their cooperative and nationalised banks respectively.

Rating	What do you feel about overall service quality of your bank?	
	Cooperative Bank	Nationalised Bank
Excellent	72	54
Very good	19	18
Good	6	19
Average	3	9
Total	100	100

Table 6

Graph 6

Table 7 gives information about whether the customers would recommend their cooperative and nationalised banks respectively to others.

Recommendation	Which of the bank would you recommend to your friends and relatives?	
	Cooperative Bank	Nationalised Bank
Yes	68	96
No	32	4
Total	100	100

Table 7

Testing of Hypothesis:

Observed Value (O)	Expected Value (E)	(O- E)	(O- E) ²	$\frac{(O- E)^2}{E}$
68	116	-48	2304	19.86
32	18	14	196	10.88
96	116	-20	400	3.44
4	18	-14	196	10.88
Total				45.06

Calculated Chi- Square value= 45.06

The level of significance is 0.05 and the degree of freedom is 1

The table value is 3.841

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindi Ramji
 in Com & So. Mahila V

The calculated Chi-Square value 45.06 is more than the table value 3.841

Hence, Null Hypothesis is rejected and Alternative Hypothesis: Customers are more satisfied with the services provided to them by nationalised banks as compared to Cooperative banks and hence, recommend nationalised banks is accepted.

Findings of the Study:

1. The maximum number of customers have accounts in cooperative and nationalised banks for a period of 3 to 5 years and 5 to 8 years. Hence, the respondents chosen for the present study have sufficient experience with regards to the services provided to them by these banks respectively.
2. The maximum number of customers prefer to operate current account in cooperative banks which is 48% as compared to the customers who prefer to operate saving account which is 82%.
3. 86% of the total respondents from cooperative banks feel that their bank gives more importance in providing loans to their customers. 64% of the total respondents from nationalised banks feel that their bank gives more importance to interbank transactions rather than providing loans to their customers.
4. Almost 68% of the total respondents from the cooperative banks feel that their banks give more importance to Personal loans while 72% respondents from nationalised banks feel that their banks give more importance to Housing loan.
5. Respondents from both cooperative and nationalised banks feel that the various charges applied by the banks for providing services is moderate which is 42% and 46% respectively.
6. 72% of the total respondents from the cooperative banks feel that the overall quality of the services provided by their banks is excellent while 52% respondents from nationalised banks feel it excellent.
7. Out of the total respondents from cooperative banks 68% would like to recommend their banks to others while 96% respondents from nationalised banks would like to recommend their banks to others.

Conclusion:

1. Cooperative banks provide better services to customers who hold current account with them as compared to those who have savings account. Also, very few customers prefer to have a current account in nationalised bank.
2. Cooperative banks provide more loan facilities and services to their customers while nationalised banks focus on better interbank transactions.
3. Obtaining personal loan from a cooperative bank is more hassle free as compared to a nationalized. However, getting a housing loan is easier from nationalised banks.
4. Customers are satisfied with the charges applied by the cooperative as well as nationalised banks for providing various services to them.
5. The overall quality services provided by the cooperative banks is better than the nationalised banks.
6. Nationalized banks are more reliable than cooperative banks.
7. Cooperative banks maintain better customer relations than nationalized banks.

References:

1. Government of India. Report of the Committee on Banking Sector Reforms, RBI, Mumbai Reserve Bank of India Report of the High Power Committee on Urban Cooperative Banks, RBI, Mumbai, 1998-1999.
2. Gupta J, Jain S. "A study on Cooperative Banks in India with special reference to Lending Practices". International Journal of Scientific and Research Publications. 2012; 2:10.
3. Hajera Fatima Khan, "Current scenario of Urban Cooperative Banks in India", JMRR/Oct. 2018/ Volume 8/Issue 10/Article No-3/27- 38.
4. Jyoti Gupta, Suman Jain (2002). "A study on Cooperative Banks in India with special reference to Lending Practices" International Journal of Scientific and Research Publications, Volume 2, Issue 10, October 2012 | ISSN 2250-3153.
5. www.rbi.org.in
6. <https://shodhganga.inflibnet.ac.in>
7. http://epratrust.com/articles/upload/9_%20Fathima%20Adeela%20Beevi.TKS.pdf
8. https://www.academia.edu/9389420/A_Comparative_Study_Of_Cooperative_Banks_And_Nationalised_Banks_On_Various_Service_Parameters_Introduction
9. <https://www.ebbf.org/post/ethical-finance>
10. https://www.researchgate.net/publication/337631735_Current_scenario_and_future_prospects_of_urban_cooperative_banks_in_India
11. https://www.academia.edu/33681454/A_study_on_Cooperative_Banks_in_India_with_special_reference_to_Lending_Practices

JOURNAL OF RESEARCH AND DEVELOPMENT

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

ISSN: 2230-9578

IMPACT FACTOR: 7.265

Publication Certificate

This certificate is hereby awarded to Prof/Dr./Mrs./ WIAKALE
GORAKHNATH EKANATH in recognition of the
contribution of paper/article titled "Measuring the Satisfaction Level
of Customers: A Comparative Study of Co-operative
Banks and Nationalised Banks.
published after blind peer reviewed and editorial process in this journal. The editor
wishes him/her a resplendent future.

Details of published article /paper as under:

Volume: 12 Issue: 14

Month: October 2021

Date: 30/10/2021.

P. Bhole

Dr. R. V. Bhole

Editor

Journal of Research and

Development

ISSN No-2230-9578

Jalgaon

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal
ISSN-2230-9578

P. Bhole
ICAC COORDINATOR

NISPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jil Road, Nashik Road-422 101

P. Bhole
INCHARGE PRINCIPAL

NISPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jil Road, Nashik Road-422 101

Swami Ramdas Shiksha Prasarak Mandal's

SANT RAMDAS ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, GHANSAWANGI

Ghansawangi, Dist. Jalna (MS), India

Affiliated to

Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad
and,

National Institute of Education, Kurundwad

Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad

Kurundwad, Tal- Shirol Dist- Kolhapur India (MS), India

Affiliated to

Shivaji University Kolhapur

30th October 2021, Day-Saturday

Jointly Organized by

One Day Multidisciplinary International e-Conference

On

Agriculture and Rural Development: Strategic Issues and Reform Options

CERTIFICATE

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Ms. NAKALE GORAKHNATH EKANATH has participated in One Day Multidisciplinary International e-Conference on 'Agriculture and Rural Development: Strategic Issues and Reform Options' Jointly Organized by Sant Ramdas Arts, Commerce and Science College, Ghansawangi Dist. Jalna and Sahakarbhushan S. K. Patil College, Kurundwad on 30th October 2021, Day-Saturday. He/She has participated and presented a research paper entitled Measuring the Satisfaction Level of Customers: A Comparative Study of Cooperative Banks and Nationalised Banks.

Convener
Dr. Tathe S.V.

Head Dept. of Geography
Sant Ramdas Arts, Commerce
and Science College,
Ghansawangi Dist. Jalna

Convener
Dr. A. D. Jadhav

Head Dept. of Economics
Sahakarbhushan S. K. Patil
College, Kurundwad

Organizing Secretary
Dr. Y. M. Chavan

IC Principal
Sahakarbhushan S. K. Patil
College, Kurundwad

Organizing Secretary
Dr. R. K. Pardeshi

Principal
Sant Ramdas Arts, Commerce
and Science College,
Ghansawangi Dist. Jalna

ISSUE OF CERTIFICATE-30/10/2021

IQAC COORDINATOR

NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Issue-40, Vol-11, Oct. to Dec. 2021

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

[Signature]
IQAC COORDINATOR

NSM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
33/1, K. K. Road, Thane, 400 104

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL

NSM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
33/1, K. K. Road, Thane, 400 104

MAH/MUL/03051/2012

ISSN :2319 9318

Oct. To Dec.2021
Issue 40, Vol-11

Date of Publication
01 Dec. 2021

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना ज्ञानि ज्ञेसी, ज्ञेयविना नीति ज्ञेसी
नीतिविना ज्ञानि ज्ञेसी, ज्ञानविना विज्ञान ज्ञेसी
विज्ञानविना सुख स्वचले, सुखके अनर्थ एका ज्ञानिने वेदने

-जहाङ्गना ज्योतीराव फुले

❖ विद्यार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक वैमर्सिकात क्वकत झालेल्या मताशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 231205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07568057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

Date of Publication
01 December 2021

vidyavarta™

International Multilingual Research Journal

Vidyavarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal does not take any liability regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats). If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

<http://www.printingarea.blogspot.com>

विद्यवाती : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ImpactFactor 7.940 (I.I.F)

ICAC COORDINATOR
NSPM & Late Bhabu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mantra Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM & Late Bhabu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mantra Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INDEX

01) FACE RECOGNITION, EYES AND SMILE DETECTION IN REAL TIME WITH .... Avishek Dey, Satish Chander, Mesra, INDIA	09
02) A COMPARATIVE STUDY OF EDUCATIONAL THOUGHTS OF DR. ZAKIR HUSSAIN.... Dr. Shahdat Hussain, Meerut	17
03) Study Habits of Senior Secondary School Students Dr. Dinesh Pratap Tomar, Sonapat (Haryana)	23
04) Impact of Covid-19 on Indian Economy Dr. Shashi Kashyap Neha Vaishnav, Chhattisgarh.	30
05) The Impact of Covid-19 on Indian Economy: GDP, Labour Market and ..... Dr. Gorakhnath Eknath Wakle, Nashik	33
06) Sports and Persons with disability Suman Sharma, Delhi	38
07) EVALUATION OF PUBLIC HEALTH IN MAHARASHTRA STATE Mr. Kamalkishor Shivaji Tode, Nanded	45
08) An analytical study of digitalisation within the Indian insurance industry Mrs. Bhavana Doraj Shah, Dr. B.N. Shaikh, Pune.	49
09) "AREA AND PRODUCTION OF SUGARCANE CROP IN INDIA" Dr. Kuldip Narayan Patil, Sangli.	55
10) IMPACT OF ICT ON TEACHING LEARNING PROCESS LAXMI DAGAR, DELHI	59
11) A study of Dr. B.R. Ambedkar and Dalit Movement in India Sainath Manohar Gaikwad	64
12) The Reservation Policy in India and the Maratha Reservation Prithviraj D. Chavan, Pune	70
13) PERSPECTIVES OF ONLINE EDUCATION Dr. Urvashi Gupta, Delhi	74

Printed at: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

14) महाराष्ट्रातील दृष्टिय शैस्त्रालील कुटुंबाच्या आर्थिक स्थितिये अभ्यसन डॉ. रेकचंद व. गोंगले, नागपुर	81
15) माऊ त्पाना आरती : कवी यशवंत यांच्या साहित्याची आरब्धक समीक्षा मा डॉ निलेश एकनाथराव लोडे, परभणी	86
16) ग्रामीण व शहरी परिसरातील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्यांच... डॉ. डी.एम. तिडके, गोंदिया	89
17) ऑनलाईन – ऑनलाईन शिक्षणातील नैतिक परिणामकारकता डॉ. ज्योत्सना संभाजी पुसाटे, दर्यापूर जि. अमरावती	93
18) गणित विषयाच्या अभ्यापनासाठी प्रकल्प पध्दतीच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास डॉ. अनिता कुमर धावगुडे, बडगाव मावळ	97
19) छत्तीसगढी काव्य मे छत-पर्व-त्यौहार की परंपरा डॉ नीता ठाकुर, डोंगरगड (छ.ग.)	101
20) जयपुर की वास्तुकला : ऐतिहासिक अनुशीलन योगेश कुमार मिश्रा, जयपुर	103
21) भारतीय समाज मे जाति व्यवस्था और स्वर्णकार : एक सर्वेक्षण डॉ. लक्ष्मी वर्मा, नैनीताल	109
22) बच्चों पर टेलीविजन का प्रभाव: एक समाजशास्त्रीय अध्यसन Dr. Gargi Bulbul, Budaun	115
23) शासकीय एवं अशासकीय उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के विद्यार्थियों नीलू सिंह, डॉ. सुनीता भदौरिया, मुगर, ग्वालियर (म.प्र.)	119
24) ज्योतिषशास्त्र मे प्रतिपादित भवनसुख विचार Yogesh Kumar Mishra	122
25) राष्ट्रीय पुस्तकालयो का संस्कृति और सभ्यता के विकास मे योगदान डॉ. कल्पना सिंह, कदमतला, सिलीगुडी (दार्जिलिंग)	125
26) सर्व शिक्षा अभियान. सर्वे भवन्तु सुखिन का मेट्रण्ड डॉ. अनिल कुमार पाण्डेय, लखनऊ	132

- 27) मुँना जिले के पीतकारे का संवेदना संसार
रत्ना सिंह, ग्वालियर ||135
- 28) 'विलंबेड' एक गुलाम माँ की दर्दनाक दास्ताँ
प्रीति सदानंद तिवारी, मुंबई ||140
- 29) उत्तरखण्ड में उद्यमिता विकास में सरकार की भूमिका
डॉ. पी.एन. तिवारी, नीरज कुमार, उत्तरखण्ड ||144
- 30) महर्षि दयानन्द सरस्वती का नारी सम्मान
डॉ. पुनम, दिल्ली ||154
- 31) अशोक चवपेवी की कविताओं में मानव जीवन का ब्यार्थ रूप- 'प्रेम'
आषा. बी. एस. केरल ||156
- 32) जनसांख्यिकी संतुलन के परिप्रेष्य में जनसंख्या नीति की आवश्यकता: ...
डा. प्रेम प्रकाश राजपूत, औरिया-उ.प्र. ||159
- 33) दूधनाथ सिंह की आलोचनात्मक दृष्टि में मुक्तिबोध का काव्य-संसार
डॉ. सुनील कुमार दुबे, शिव कुमार मेहता, हजारीबाग (झारखण्ड) ||163
- 34) लोकतन्त्र में सोशल मीडिया का महत्व
डॉ. पुष्पा बुटोलिया, डॉ. सी.पी. महेन्द्र, टीसा, राजस्थान ||166
- 35) भारत में क्षेत्रीय असमानता का : एक अध्ययन
डॉ. ईश्वर लाल खरे, डोंगरगाँव (छ.ग.) ||174

investment, changes in stocks and valuables it shows the negative sentiments of economy due to uncertainty of reopening unlocking time.
Impact on Net Exports

Observation- As the economy of whole world was shut down during 2020-21 it also affected the exports and imports both the variables were at their lowest during 2020-21 in last 5 years.

Conclusion

It can be concluded that the pandemic has caused severe contraction in the economy due to unplanned lockdown which was obviously necessary for the prevention of spread of Covid-19 and was proved as a milestone in comparatively less spread of the disease but the recovery from the current economic condition as an outcome of it is the challenge for the government as well as private players. However, below are some opportunities which can help in fast recovery;

- 1). By making the awareness regarding Make in India Campaign to the common public.
- 2). By promoting local products more.
- 3). By introducing such policies which encourages the FDI.

References-

- 1). Monika Chaudhary, R.P. Sodhani, and Shankar Das (2020). Effect of Covid-19 on Economy in India.
- 2). Vikas Barbate, Rajesh N. Gade and Shirish S. Raibagkar (2021). Covid-19 and It's Impact on Indian Economy.
- 3). D.Amutha The Impact of Covid-19 on various Sectors
- 4). RBI data available on official site of Reserve Bank of India; rbi.org.in

05

The Impact of Covid-19 on Indian Economy: GDP, Labour Market and Unemployment

Dr. Gorakhnath Eknath Wakle,
Dept. of Economics,
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts &
Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road, Nashik, Maharashtra

Abstract:

The important factors of the economy of any country are GDP, Labour Market and Employment. The strike of pandemic Covid-19 has tremendously affected these factors of Indian economy. The present research paper is an attempt to study the effects of pandemic Covid-19 on GDP, Labour Market and Employment during the lockdown period of 2019-2020 and 2020-2021. The researcher has studied the effects of pandemic Covid-19 on various industrial sectors and how Indian economy has been hit hard by it. The researcher has also provided suggestions to recover the loss incurred by the Indian economy.

Introduction:

The Indian economy declined by 7.3 percent in the April-June quarter of this fiscal year, according to official figures issued by the ministry of statistics and programme implementation. This is the steepest drop since the government began recording GDP statistics quarterly in 1996. After the lockdown was imposed in 2020, an estimated 10 million migrant workers returned to their home countries. What was unexpected, however, was that neither the state nor the federal governments had any information about the migrant workers who lost their jobs and lives as

विद्यार्वातः Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Soc. Mahila Mahavidyalaya
Jan Road, Nashik (Post-422001)

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Soc. Mahila Mahavidyalaya
Jan Road, Nashik (Post-422001)

a result of the lockdown.

Apart from creating up a digital-centralized database system, the government offered assistance to migrant workers who returned to their homes during the second wave of the boom. The second wave of Covid-19 has highlighted and exacerbated existing economic vulnerabilities in India. Except for a few critical services and activities, India's \$2.9 trillion economy stays closed throughout the shutdown. The lockdown had a disastrous effect on the economy by shutting down stores, cafés, factories, transportation services, and business establishments. The global epidemic has had the greatest impact on the informal economy. If the informal sectors are taken into account, India's GDP decline in April-June could be far above 8%. The two most important engines of India's economic growth are private consumption and investments. Except for agriculture, all of the major economic sectors were severely impacted. The Indian economy was already in trouble when the second wave arrived. The covid-19, when combined with the humanitarian situation and the government's silence, has revealed and exacerbated existing disparities in the Indian economy. The economy will continue to decline over the next four quarters, and a recession is unavoidable. Everyone agrees that the Indian economy would shrink for the entire year.

According to polls performed by the Centre for Monitoring Indian Economy, jobless rates rose sharply during the April-June quarter of 2021, ranging from 7.9% to 13%. MSMEs are closing their doors as a result of the economy's effects. Millions of jobs have been lost permanently, reducing consumer spending.

In response to the center's no-notice lockdown, GDP growth had dropped by 23.9 percent. In 2020-21, India's GDP dropped by 7.3 percent. This was the worst year for the Indian economy since the country's independence. India's GDP growth rate is now expected to be

below 10%.

For 2020-21, the Controller General of Accounts estimates a gross tax revenue (GTR) of rupees 20 lakh crore and a net tax revenue of rupees 14 lakh crore for the center's fiscal collection. The tax revenue growth rate will be 12%, implying that gross and net tax collections for 2020-21 will be Rs 22.7 lakh crore and Rs 15.8 lakh crore, respectively.

In comparison to the budget magnitudes, this predicts increased net tax collections to the centre of Rs 0.35 lakh crores. Non-tax revenues and non-debt capital receipts may still be the major areas of concern. The growth rates for non-tax revenues and non-debt capital receipts have been unpredictable in the past, but when added together, they averaged a little less than 15% in the five years leading up to 2020-21.

	Last	Previous	Unit	Year
GDP Growth Rate	22.2	2.0	Percent	Jan-21
GDP Annual Growth Rate	21.1	1.8	Percent	Jan-21
GDP	1931	1870	USD Billion	Dec-20
GDP Constant Price	2284	2052	INR Billion	Jan-21
Gross National Product	1340222	1422191	INR Trn. Of India	Dec-20
Bank Res. Capital Formation	2022	1942	INR Billion	Jan-21
GDP per capita	1758	1972	USD	Dec-20
GDP per capita PPP	4128	4734	USD	Dec-20
GDP from Agriculture	484	544	INR Billion	Jan-21
GDP from Construction	222	219	INR Billion	Jan-21
GDP from Manufacturing	540	513	INR Billion	Jan-21
GDP from Mining	84	82	INR Billion	Jan-21
GDP from Public Administration	175	180	INR Billion	Jan-21
GDP from Services	820	796	INR Billion	Jan-21

Source: <https://tradingeconomics.com/india/indicators>

india/indicators

Covid-19's impact on several industries:

Hospitality:

The hospitality industry is bracing for a repetition of 2020, as many states have enacted localised lockdowns. Restaurants, bed & breakfasts, taverns, bars, nightclubs, and other enterprises are all part of the hospitality industry. States have imposed restrictions and

विद्यार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

ICAE COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road, Nashik Road-422 101

curfews on the sector, which contributes a significant amount of India's annual GDP.

Tourism: The hospitality industry is intertwined with the tourism industry. After the first wave, the sector that employs millions of Indians began to recover, but the second wave of covid was ready to wreak disaster.

Aviation and travel sector: During the second wave of the pandemic, aviation and other sector businesses faced a major battle. People are afraid to leave their homes, which is hurting the larger travel industry. The revival of airlines and the broader travel industry will be determined by whether people will choose such services in the future. The future of aviation and the travel industry as a whole does not look promising at the moment.

Vehicle sector: Due to the covid-19 scenario in India, the automobile sector is projected to continue under pressure in the short term.

Real estate and construction: As a big number of migrant workers have departed urban areas, real estate and construction activities have begun to be disrupted during the second wave. As of 2020, the situation for this industry has not been dire.

The Covid-19 pandemic has had little impact on our fiscal deficit and disinvestment targets. Finance Minister Nirmala Sitharaman established a fiscal deficit target of 6.8% for 2021-2022 in this year's government budget. India's fiscal deficit for 2020-21 has risen to 9.5 percent of GDP, up from 3.5 percent previously forecast.

Our finance minister has stated that by 2025-26, he will achieve a fiscal deficit of 4.5 percent of GDP by boosting tax collections through higher tax compliance and asset monetization. The fiscal deficit for 2021-22 and 2022-23 was 3.3 percent and 3.1 percent, respectively, according to the government's medium-term fiscal policy statement released in February 2020.

Labour Market in India during pandemic Covid- 19:

The National Statistical Office (NSO)

released the 2019-20 Periodic Labour Force Survey (PLFS) last week, which shows a decrease in the unemployment rate from 5.8% in 2018-19 to 4.8 percent in 2019-20. The 68-day hard shutdown is included in the 2019-20 report since PLFS utilises a July-June calendar rather than the fiscal year (April-March). Does this imply that there was no labour market difficulty during the lockdown? According to an HT analysis, the headline employment numbers in the most recent report may be deceiving, and a careful inspection of the report and the unit level data does reveal symptoms of pandemic-related labour market difficulties.

1) Figures shown by headlines:

The labour force participation rate (LFPR), work participation rate (WPR), and unemployment rate are the three most important figures in the PLFS report (UR). The labour force participation rate (LFPR) is the percentage of people in a specific age group who are employed or searching for employment. The working population ratio (WPR) is the percentage of the population that works. The unemployment rate (UR) is the percentage of people who are out of work. So far, three PLFS reports have been released, the most recent of which covers the period from July 2019 to June 2020. When the three reports are compared, the LFPR was the greatest in 2019-20, while the unemployment rate was the lowest. However, these figures conceal more than they disclose.

2) Distress-driven rise in rural jobs forced due to Covid:

Thousands of migrant labourers trekking back to villages following the lockdown are among the most vivid images of the pandemic's economic hardship. The PLFS for 2019-20 provides the first official evidence of this distress. The share of agricultural employment in India has been gradually declining, in line with conventional knowledge on economic development. However, in 2019-20, agricultural employment climbed from 42.5 percent in the

विद्यार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

IQAQ COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ranrao Deshmukh
Arts, Com & Sci, Manjira Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ranrao Deshmukh
Arts, Com & Sci, Manjira Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

Furthermore, the labour participation rate, which had fallen to 40% in May, had decreased to 39.7% by June 6, 2021, and the most important labour market indicator, the employment rate, had declined to 34.6 percent by June 6, 2021, from 35.3 percent in May.

"The Indian labour market is in the worst shape it's been in since the nationwide lockdown in April and May 2020," stated CMIE CEO Mahesh Vyas. He stated that labour market circumstances had deteriorated dramatically in the last four weeks. However, local lockdowns may lead to a speedy recovery of the informal jobs that were lost in the unorganised sectors. Nevertheless, independent of the lockdowns, there has been a gradual decline in employment, he added.

Since January 2021, a total of 36.8 million non-farm jobs have been lost. Daily wage workers account for 23.1 million of this total. According to the CMIE, 8.5 million people are salaried employees, while the rest are self-employed. He believes that regaining the remaining jobs or returning to the employment levels of 2019-20 will require a significant revival in the Indian economy. "The unlocking process is estimated to restore around two-thirds that is 17 million jobs lost out of the 25 million non-farm employment during the May 2021 lockdown".

The possible path to recovery:

1. If the outbreak intensifies over time or the number of cases rises dramatically, India's economic and fiscal recovery will be threatened. Once the Covid waves have passed, the Indian economy should restart its recovery, and it will continue to develop at a quicker rate than its counterparts with similar levels of per capita income around the world.

2. On the downside, government revenues will recover more slowly, and catastrophic downside scenarios may necessitate further fiscal spending. The initial wave of infections and associated lockdown measures have had a significant impact on commodities and the automobile industry. In the second half of 2021,

it made a significant comeback.

3. Because of the worldwide economic recovery, a significant price decrease like that of 2020 is unlikely to occur again. When curbs are relaxed, as they were in 2020, the pent-up demand in the vehicle sector will certainly drive a significant rebound.

4. The second wave of covid-19 has hampered India's otherwise excellent infrastructure recovery. Because of controlled returns, set rates, and swift demand recovery, customers will continue to earn as they attempt to maximise their utility. With international traffic recovery likely to be delayed by another year, airports are the most vulnerable. If the government raises the severity and scope of mobility restrictions, this might standstill a strong domestic recovery. After a devastating 2020, a strong recovery is required. As the infection worsened, state governments imposed draconian lockdown measures, effectively halting the economy's recovery.

5. Downgrades serve as a reminder to not take the recovery for granted. India's economic recovery is expected to be hampered by the poor pace of immunizations. In several sectors, India's recovery has been strong, particularly in the last quarter of fiscal year 2021. Domestic air traffic halts and sluggish international travel have hindered airport recovery. Small and medium-sized businesses have been particularly heavily hit by the Covid wave. It has slowed the recovery of asset quality in banks. Mobility has been reduced to 50-60% of typical levels. As a result, individuals are spending less and staying at home more. Later this year, the recovery will begin. Throughout March, India's burgeoning economic recovery cemented government earnings.

Power Sector: The Indian power sector will generate significant income and will track the country's GDP recovery.

Airports: India's air recovery traffic has been challenged by the second wave. Domestic passenger traffic has dropped by 75% since the

beginning of the conflict. In the worst-case situation, traffic recovery could be ten percent lower than expected. Weaker traffic has a negative impact on airport cash flows. Following a little inconvenience, road traffic will quickly return. As it supports logistics and key services, commercial vehicle traffic will be more resilient.

Ports: Import volumes are expected to show a slight improvement. Fertilizers and containers are expected to grow faster than crude and coal.

6. Most infrastructure and utilities, such as water, sewage, dams, and natural gas, will be recovered through operating cash flows. Credit loss will continue high in fiscal year 2022, accounting for 2.2 percent of total loans, before declining to 1.8 percent in fiscal year 2023. The banks have been relieved by India's robust economic recovery and the initiatives made by the national and state governments to ameliorate the consequences of the economic crisis. Banks have also increased their capital to improve their balance sheets. This will reduce the impact of Covid-related losses. The banking industry's loans and 'credit card' loans may be impacted by sluggish consumption, which is accompanied by large-scale job losses and salary cuts in the formal sector. This is associated by reduced non-performing asset recovery rates at the bank. This could result in an increase in subprime loans.

Conclusions

1. The government put life over livelihoods last year. The Covid 1.0 was delayed in September as a result of the decision to safeguard the former, and its intensity was much lower than expected.
2. The administration declared victory over covid-19 in January 2021. The first threat to economic recovery is regional cases, which are causing lockdowns to be extended farther and therefore slowing down economic recovery.
3. The second danger is the rise in vaccination rates as a result of vaccine shortages. Viruses have the potential to disrupt our actual economy if we do not inoculate a large

section of our workforce. The worldwide cases of Covid-19 demonstrate this.

4. In the past, the extent to which localised lockdowns and limitations were enforced had an impact on the speed with which the economy recovered. There is room for fiscal stimulus to continue throughout the year. To some extent, monetary stimulus is also achievable if low-interest loans is made available to enterprises.

5. India's weak economic recovery has been pushed back by the second wave. The recovery has been hampered by rising inequality and stressed household financial sheets. India has been completely stopped in its tracks, rising barely 4% in 2019-20, shrinking 7-8% in 2020-21, and looking at another poor economic growth rebound in 2021.

6. As a result, fiscal policy must extend a generous hand to assist vulnerable enterprises and households in regaining economic footing.

References:

1. <https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/shreyansh-mangla/impact-of-covid-19-on-indian-economy-2-35042/>
2. <https://www.indiatoday.in/magazine/cover-story/story/20210614-the-best-shot-at-economic-recovery-1810609-2021-06-05>
3. https://www.business-standard.com/article/economy-policy/indian-labour-market-now-in-worst-condition-since-apr-may-2020-cmie-121061000931_1.html
4. <https://tradingeconomics.com/india/indicators>
5. www.insse.ro-National Institute for Statistics Web Site
6. Long-Term Effects of Entering the Labor Market in a Recession in Large Cross-Sectional Data Sets", *Journal of Labor Economics*, 2019, vol. 37,
7. Barro Robert, Sala-i-Martin Xavier (1995), *Economic growth*, MIT Press Cambridge, London
8. Mankiw, Gregory (2004), *Macroeconomics*, Worth Publishers, New York
9. Solow, Robert (2007), *The last 50 years in growth theory and the next 10*, *Oxford Review of Economic Policy* 23

विद्यवाता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jai Road Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jai Road Nashik Road-422 101

Certificate Of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the

research paper/article titled The Impact of Covid-19 on Indian Economy: GDP, Labour, Market and Unemployment of Dr./Mr./Miss/Mrs. NARKALE GOLEKHNATH ERANATHI

It is peer reviewed and published in the Issue 40 Vol. 11 in the month of Oct To Dec. 2024.

Thank you for sending your valuable writing for Vidyawarta Journal

Indexed (IJJIF)

Impact Factor
7.940

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2411888

ISSN-2319 9318

Editor in Chief
Dr. Babu G. Choleap

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Binda Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Binda Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

3,3,2
20-21

www.langlit.org

ISSN 2349-5189

LangLit

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

Vol. 8 Issue 1

August 2021

Chief Editor

Dr. Prashant Mothe

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL

NSRF's Law Dept. Campus Chhatrapati
Sahu Maharaj St. Marathi Mahavidyalaya
Jai Bhau, Nashik Road - 422 101

[Signature]
FOAC COORDINATOR

NSRF's Law Dept. Campus Chhatrapati
Sahu Maharaj St. Marathi Mahavidyalaya
Jai Bhau, Nashik Road - 422 101

Scholar, Research Gate, Academia.edu, IBI, IIFC, DRJI

ISSN 2349-5189

www.langlit.org

LangLit

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

Vol. 8 Issue 1

August 2021

Chief Editor

Dr. Prashant Mothe

Indexed in: ICI, Google Scholar, Research Gate, Academic.edu, ISI, IIRC, Digi

ICAC COORDINATOR
NSPM's Late Birdu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Birdu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

Volume 8 Issue 1

Part 3

SR. NO.	NAME OF THE TOPIC	AUTHOR
1.	OPERATIONAL STRATEGY OF EDUCATIONAL QUALITY ASSURANCE PROGRAMME LEVEL OF HIGHER EDUCATION INSTITUTION IN CHIANG MAI PROVINCE	SARAWUTH SORNCHAI, THAN THONGGOK, YONGYOUTH YABOONTHONG & CHOOCHEEP PUTHAPRASERI
2.	NAPOLEON, THE MAIN CHARACTER IN GEORGE ORWELL'S ANIMAL FARM, AS THE SYMBOL OF STALIN (A STUDY IN SEMIOTIC APPROACH)	ABDUL WAFI; MUTHMAINNAH; ANSHARUL FUQAHA
3.	GENDER SIGNIFICATIONS IN IBIBIO PROVERBS	REBECCA USORO
4.	CASTE TURBULENCE IN DALIT LITERATURE; RISE OF DALIT FEMINISM	KOMAL BHATT & DR. DIVYABHA VASHISTH
5.	DYNAMICS OF TRANSNATIONAL IMMIGRATION IN BHARATI MUKHERJEE'S NOVELS	DR. SUSHIL A. DESHMUKH
6.	ECOCRITICAL READING OF EMMI IYARANTA'S DYSTOPIAN 'MEMORY OF WATER'	ASHWINI ASHOK KADAM & DR. MOHINI GURAV
7.	TRAUMA AND IDENTITY IN MAYA ANGELOU'S FICTION "I KNOW WHY THE CAGED BIRD SINGS"	DR ARCHANA BOBADE & NIKITA TUSHAR GAWANDE
8.	ROLE OF CULTURE IN LEARNING SECOND LANGUAGE	JASPREET KAUR
9.	CULTURAL DIFFERENCES BETWEEN SUDAN AND THE UNITED STATES IN DAVE EGGERS WHAT IS THE WHAT	V.PRIYANGA & DR. G.RUBY DAVASEELI
10.	LOSS OF IDENTITY IN THE WORKS OF V. S. NAIPAUL	DR. TIMKIKAR D.S.
11.	GENDERED EMBODIMENT: CONSTRUCTION & RECONSTRUCTION A CRITICAL STUDY IN THE SELECTED POEMS OF KAMALA DAS.	SAMINA FIROZ WAGLA WALA & DR. JAYSHREE SINGH
12.	OUTCOME BASED EDUCATION- DEVELOPING A CURRICULUM OF COMMUNICATION SKILLS FOR ENGINEERING STUDENTS	DR. GAJANAN T. HIVALE
13.	SPACE AND EMOTION IN KHALED HOSSEINI'S THE KITE RUNNER	DR. DEEPA MARY FRANCIS
14.	A 'DRAMA'-TIC NEED: DRAMA OF IDEAS- GEORGE BERNARD SHAW	PANJVANI DIMITA DIPAKKUMAR & DR. R.N.JOSHI
15.	REWRITING HISTORY THROUGH LITERATURE: NEW HISTORICAL PERSPECTIVE OF SHYAM SELVADURAI'S FUNNY BOY	DR.P.SARANYA & DR.J.PRIYA

Vol. 8 Issue 1

Website: www.langlit.org

August, 2021

Contact No.: +91-9890290602

Indexed: ICI, Google Scholar, Research Gate, Academia.edu, IBI, IIFC, DRJI

IQAE COORDINATOR

 NSPM's Late Bindu Ramrati Deshmukh
 Arts, Com. & Sci. Mania Mahay
 Jail Road, Nashik Road-422001

INCHARGE PRINCIPAL

 NSPM's Late Bindu Ramrati Deshmukh
 Arts, Com. & Sci. Mania Mahay
 Jail Road, Nashik Road-422001

35.	WOMEN: BINDERS OF RELATIONSHIPS IN KAREN LOUISE ERDRICH'S LOVE MEDICINE	DR. MANJU KUMARI K
36.	SOUTHERN AMERICA: TOBACCO WAR AND SELF -REALIZATION IN ROBERT PENN WARREN'S NIGHT RIDER	DR. RITU PRIYADHARSHINI V
37.	RECONSTRUCTIVE MEMORY AS AN INVESTIGATION STRATEGY IN FIVE LITTLE PIGS	P. STEPHY MONISHA
38.	A STUDY OF MARRIAGE, NUPTIAL SPACE AND CONJUGAL RELATIONSHIPS IN JAISHREE MISRA'S AFTERWARDS	MR. SIDDHARTH N. KALE & DR. SHASHIKANT R. MHALUNKAR
39.	SHAVIAN WOMEN AS SAVIOR IN CANDIDA AND MAJOR BARBARA	DIGAMBAR M. BHISE
40.	CMS for ELT	HARSHITA U URS
41.	A STUDY OF THE NARRATIVE STYLE AND TECHNIQUE OF ARUNDHATI ROY'S "THE GOD OF SMALL THINGS	MRS. TNUJA ASHOK GHORPADE
42.	THE FORGOTTEN TECHNIQUE OF SENTENCE DIAGRAMMING	DR. G. PARASHURAMA MURTHY & DR. UDAYA RAVI SHASTRY
43.	ALICE WALKER'S THE COLOR PURPLE: A FILM ADAPTATION	MRS. SWATL D. MUNDHE
44.	INFLUENCE OF COLONIALISM ON THE NATIVE AFRICAN CULTURAL HERITAGE IN CHINUA ACHEBE'S THINGS FALL APART	ANIL BHIMRAJ CHINDHE
45.	DELINEATION OF CHILDHOOD IN THE SELECTED POEMS OF RABINDRANATH TAGORE	DR. VISHAL GULABRAO SALVE
46.	ARGUMENTATION IN SUNETRA GUPTA'S NOVEL MEMORIES OF RAIN	DR. RAMRAJA VASUDEO MOTE
47.	ADVANTAGES OF MALL OVER CALL FOR ENGLISH LANGUAGE LEARNING	PRAKASH VENUNATH WARKARI ✓

NSPM's 1
 IQAC COORDINATOR

INCHARGE PRINCIPAL
 NSPM's Late Binda Ramab Deshmukh
 Arts, Com. & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

Vol. 8 Issue 1
 Website: www.langlit.org

August, 2021
 Contact No.: +91-9890290602

Indexed: ICI, Google Scholar, Research Gate, Academia.edu, IBI, IIFC, DRJI

ADVANTAGES OF MALL OVER CALL FOR ENGLISH LANGUAGE LEARNING**PRAKASH VENUNATH WARKARI,**

Assistant Professor & HoD,

Dept. of English,

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road, Nashik**ABSTRACT**

ITC is a part of our lives for the last two few decades affecting our society as well as individual life. The world is moving rapidly towards digital media, the role of ICT in education has become increasingly important. English language plays important role in every field as lingua franca. In the field of education, the technology changed traditional ways of teaching learning. CALL is replacing into MALL. This article discusses about mobile apps which are highly used in learning English language. These apps are developed to enhance the language skills vocabulary, grammar, pronunciation of the learner.

Keywords: CALL, MALL, Mobile Apps**Introduction**

Language is means of communication; through it we can express our thoughts, feelings, emotions etc. English is one of the most important languages which has played a vital role in the process of globalization and knowledge explosion. English is lingua franca. Use of English language has become important for better learning and earning also. Today's age is an age of knowledge explosion and age of information technology. Every aspect of life is related to science and technology is popularly using in educational field for making teaching learning process successful and interesting for students.

Now a day 's ICT tools and approaches are being used widely due to their convenience, effectiveness and being economic

CALL (Computer Assisted Language Learning)

Some of these approaches and tools are CALL. (Computer Assisted Language Learning), Blogs, Emails, Mobile etc. are used in teaching learning. Teaching in the Internet age means we must teach tomorrow's skills today. There is a rapid change in adoption of mobile technology for language teaching and learning. One of the major advancements in using technology for English language teaching has been the establishment of language labs in schools and colleges. However, with technology becoming more very mobile, the language lab has almost become a restrictive space like a classroom.

Computers play a complementary role in the language learning process. Technology is nothing new to the modern learner, though it might be new to some among the teaching community. The modern learner is born into the world of technology and therefore, any

classroom, including English classroom divorced from technology would make the learner feel alienated.

MALL (Mobile Assisted Language Learning)

There is a rapid change in adoption of mobile technology for language teaching and learning. Mobile assisted language learning (MALL) provides easy access for any learner without the constraints of both place and time. There is no need for learners to sit in a classroom or in front of computer to study. This technology gives combination of flexibility, accessibility and interactivity with mobile apps unlike other typical classroom technologies. A mobile app, as a computer program, is designed to run mobile phones, tablet, computers, iPad, iPod and other mobile devices. The word- App is a short form of the term -application software. Apps are generally downloaded from apps stores such as Apple App Store, Google Play, Windows Phone Store, and BlackBerry App World. Some of the apps are free to download and some others are paid. Mobile apps categories include gaming, entertainment, and education.

In learning English language there are different apps are used but some commonly used apps in English language are given as follows: -

1) Hello English

It is the first recommendation for anyone looking to improve their English. Hello English is a language learning application, which allows users to learn the English language through interactive modules. Its covers all the aspects of language learning including translation, grammar, vocabulary, spelling, spoken and reading skills. When you will first launch the app, you will have to select your native language to continue. There are 22 languages supported and make sure you choose the right one as the app will work in your native language from here. After words 20 questions are given for the test to check your current English level. After the test result you will be recommended lessons that will work best for you. There are 475 interactive lessons with conversational English, grammar topics, vocabulary and more. All lessons work offline as well. Hello English uses interactive games for on reading, translation, spelling, grammar, vocabulary with immediate results and grammar tips. Here we have discussion with teachers, practice using daily news as learn with latest news, articles, audio video clips and e-books. Daily use of conversation by speaking into the app improves your spoken English skills. We can learn new words and here their pronunciation trough dictionary.

2) Learn English daily

The app consists of thousands of words and phrases narrated by native speakers. You can listen to those phrases to improve your pronunciation and memorize them. It also notifies you to speak sentences every day to keep your English fluent.

3) Duo lingo

This app teaches English from many languages. It is designed to help to learn English quickly by using this app 20 minutes a day; you can probably start to talk in simple English, read English articles and listen to some basis English phrases in little time. It uses interactive games to learn English. This app will make you go through a simple test. It helps to understand your proficiency in the language and provide learning material accordingly. If you

commit mistakes the app will immediately use a different game to help you learn and correct it.

4) Awabe

A completely free app that helps you learn over 4000 common phrases and vocabularies. The app works completely offline and there are tons of data to improve your English. The app offers translations, audio and video lessons, and a bunch of language learning games. You'll also get daily speaking, listening, and memorizing tests that ensure your skills stay fluent.

5) Beelinguapp

Beelinguapp is a language-learning mobile app. It uses audiobooks to help you learn different languages. You just have to listen to stories and novels in the language you want to learn and side by side read the text in your native language.

Audiobooks lovers will surely love this app as they can listen to audiobooks of their interest and at the same time learn a new language. There are many free audio books to hone your English skills; but some are paid.

6) Rosetta Stone

Rosetta Stone is probably the most famous method for learning languages. Usually, an English app that teaches you English with explanations in your native language. Rosetta Stone has exercises designed to help you learn basic words, before forming phrases and longer sentences. It manages to teach you many new English words and phrases without using your native language. It's a very immersive method. This app uses natural way to learn English language in direct method.

7) FluentU

FluentU takes real-world videos like music videos, commercials, news, and inspiring talks and turns them into English learning experiences. Unlike traditional apps, it uses a natural approach that helps you ease into the English language and culture over time. You'll learn English as it's spoken in real life. It has a variety of engaging videos- topics like popular talk shows, music videos, and funny commercials, as we can see here: FluentU makes it really easy to watch English videos. There are captions that are interactive. That means we can tap on any word to see an image, definition and useful examples.

FluentU is highly recommended for people who are audio-visual learners and want to learn English with fun content.

8) Memrise

Memrise uses some creative, funny ways to help you remember the meaning of words. Memrise courses are designed by users. So one can see how other English learners learnt these same words one is learning. There are over thirteen pages of courses available on the app, from easy ones to difficult. A very effective and funny way of learning English words. It is recommended this for anyone, whether you're a beginner or an advanced English learner, who want to expand their vocabulary.

9) Learn English Grammar

Practice all areas of English grammar with 10 unique activity types, and build your understanding of the essentials of English. The application features content at four main levels: beginner, elementary, intermediate, and advanced. The questions use unique activity types such as multiple choices or labelling; there are delivered to you in text, image or audio format. It is a very nice app with plenty of language practice and downloadable content.

10) Sound Right

Improve your English pronunciation and learn how to read phonemic symbols. It helps to read phonemic symbols can help you pronounce English words accurately and improve your speaking skills and comprehension. Learn the sounds of English quickly and easily with this app, or use it as a reference to pronounce specific English words you find in a dictionary.

Advantages of apps

1. Learning through apps is student centered learning. It motivates students to learn independently.
2. Mobile providers often work with visualization, sounds, animation which can be very helpful for remembering vocabulary or important sentences.
3. It saves learners time and money because they can learn anytime including schools, colleges, offices, homes etc.
4. It is easy for accessing everyone who has a mobile phone, tablet or computer – no need to find a language school. Also the price for the Mobile Apps is much lower than for real language courses online or in a language school.
5. It develops interaction tendency in children is enhanced by mobile applications.
6. Mobile app learning is one among the wisest choices of utilizing your free time actively.

Disadvantages of apps

1. Students become too much addicted of mobile of mobile if they don't have self-discipline.
2. Mobile Apps are very impersonal compared to face-to-face courses online or in language schools. You only communicate with a computer but can't have a real conversation with them.
3. Excessive use of mobile can create eye sight problem.
4. All apps are not offline so we need internet connection so limited bandwidth create problem in learning.
5. Unexpected distractions like SMS, notifications or call can break learning continuity.

Conclusion:

Technology has changed the way we think and work. Learning English or new language through Mobile Apps is very interesting. There are varieties of options to select mobile apps to practice and develop English language from beginners to advance level.

Through the apps student's English may improve with different activities, games and fun. They can improve phonetics, stress and intonation by using different apps which can be free or paid. So one needs to select app according to level.

REFERENCES:

- Das, B.C. Educational Technology. New Delhi: Kalyani Publishers, (2002).
- Rao Usha. Educational Technology. Mumbai: Himalaya Publishing House, (2006).
- Lenka Ravindranath. ICT in Education. New Delhi: Axis Books Pvt. Ltd, (2013).
- Taj Haseen and Bhargava Mahesh. Language across the Curriculum. Agra: Rakhi Prakashan Pvt. Ltd. (2016).
- Akhtar Shakil. 'Role of ICT in the Enhancement of English Language Skills among the Learners' (2016).
- Ammani S. 'The role of ICT in English Language Teaching Learning'. International Journal of Scientific and Engineering Research, Volume7, Issue7, (2016).
- Jayprakash A. 'English Language Teaching through technology: Emerging Possibilities', Vol. 6/2 March- April 2019. (ISSN 0973-5208)
- <http://www.hongkiat.com>
- <http://www.fluentu.com>
- <http://www.rpublication.com>
- www.google.com
- www.wikipedia.com

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

Lookalike 2021

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319-9318

Vidyayamita

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal
Issue-40, Vol-10, Oct. to Dec. 2021

Dr. Bapu G. Ghole

[Signature]
COORDINATOR
NSP & Late Biju Ramji Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
NSP & Late Biju Ramji Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

MAH/MUL/03051/2012

ISSN :2319 9318

Oct. To Dec.2021

Issue 40, Vol-10

Date of Publication

01 Dec. 2021

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेळी, मलीविना नीति गेळी
नीतिविना मति गेळी, मतिविना वित्त गेळे
वित्तविना शुद्ध स्वधले, शुद्धके अजर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

- ❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकत व्यक्त झालेलेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd, Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post Limbaganesh, Tq. Dist. Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057895,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci. Manila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci. Manila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

Date of Publication
01 December 2021

idyawarta^{TM}

International Multilingual Research Journal

Vidyavarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal does not take any liability regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats). If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

<http://www.printingarea.blogspot.com>

प्रकार : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

LOAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & So. Mahila Mahavidyalaya
Jile Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & So. Mahila Mahavidyalaya
Jile Road, Nashik Road-422 101

INDEX

01) Films: An Innovative Gateway to 21 st Century Teaching-Learning Process Dr. Harneet Kaur Bhatia, Rajnandgaon (Chhattisgarh)	10
02) How Coach develop Players Health and Performance to improving sport skill Kumud V. Charmode, Nagpur	14
03) Stocktaking Process Using Smart Phones in Libraries Dr. Medha Ranjeet Dharmapurikar, Nanded	17
04) A STUDY OF ICT INTEGRATED SCIENCE TEACHING IN DIET DR. URVASHI GUPTA, DELHI	20
05) A STUDY OF CHITRAKATHI, A STORY-TELLING ART FORM FROM MAHARASHTRA ... Aditi Jha & Dr. Kiran Sarna, Tonk, Rajasthan	27
06) A study on the practices adopted by the teachers to teach class having... P.Jyothi	31
07) DIGITAL MARKETING IN INDIA DR. SANJAYKUMAR M. KAMBLE, DIST. JALNA	38
08) The Trends in Early Medieval Architecture Manju Kumari, Magadh	42
09) RECRUITMENT: EFFECTIVE TOOL FOR ACCOUNTABLE ADMINISTRATION Dr. More Navanath Bhagawan	47
10) Ahmad Amin and Lakshminath Bezbaruah: A Comparative Study in their ... Dr. M. Nurul Amin Sheikh, Dhubri, Assam	52
11) A Study on the Promotional Schemes for Women Entrepreneurs and its ... Prof.Dr. Anil Mirchandani & Sonam Porwal, Indore	56
12) Social sensibility in the novel God of Small Things by Arundhati Roy Mr. Gautam Balliram Pradhan, Aurangabad	62
13) Digital Libraries in India Dr.D.T.Satpute, Dist. Ahmednagar	65

http://www.printingarea.blogspot.com | www.vidyawarta.com/03

विद्यार्तः Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIIF)

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

14) Socio-Economic determinants of Naxalite insurgency in India and it's ... Mohan Singh, Gwalior (M.P.)	69
15) Telemedicine: How it became helpful in delivering public health services ... Vinita Pundir, Meerut, Uttar Pradesh, India	72
16) PROBLEMS OF WOMEN DOMESTIC WORKERS IN WARDHA DISTRICT PROF.DR.SUNIL M. TOTADE, WARDH, MAHARASHTRA, INDIA	77
17) SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND LEGAL PROTECTION TO ENVIRONMENT IN INDIA Dr. (Mrs.) Sangita Upadhyay & Dr. Raj Kumar Upadhyay, Meerut (U.P.)	83
18) Image of Women in Sudha Murty's novel Mahashweta Warad Manisha Annarao	88
19) Vision of the Self in Wordsworth's Poetry Mahendra Mishra	93
20) कौशल्य विकास :- विकासाचा नवा मार्ग डॉ. वाकळे गोरखनाथ एकनाथ, नाशिकरोड	95
21) उद्योजकता क्षेत्रात भारतीय महिलांच्या सहभागातील अडथळे आणि उपाय योजना डॉ. शशिकांत लक्ष्मणराव भोव, ता.बि. नाशिक	99
22) एकशक्ति आदिवासी विकास प्रकल्प गडचिरोली अंतर्गत आश्रमशाळेत शिक्षण प्रभूदास पुनव्या सादमवार & प्राचार्य डॉ. आर. एस. चंदनपाठ, गडचिरोली	104
23) माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर योग शिक्षण ... डॉ. शिवराम सातपुते, चंद्रपूर	106
24) घरेलू हिंसा और मानवधिकार डॉ. रघु वर्मा, जिला-शहडोल (म.प्र.)	108
25) रियासतकालीन जयपुर ऐतिहासिक जलस्रोत योगेश कुमार मिश्रा, जयपुर	110
26) भूमण्डलीकरण का लोक प्रशासन पर प्रभाव डॉ० दर्शना, देवरिया	116

27) राष्ट्रशासन में शरीर संबंधी अभिनय डॉ. अरविन्द कुमार, नई दिल्ली	119
28) विकास और पर्यावरण चन्दु राम	123
29) ज्ञानवेद में विन्व विधान डा० निहारिका चतुर्वेदी, फिरोजाबाद	125
30) शिक्षक एवं प्रशिक्षु शिक्षकों के शिक्षण अभिवृत्ति का तुलनात्मक अध्ययन बाँदा डॉ० ओमकार चौरसिया, बाँदा	128
31) ब्याबर में स्थानीय शासन और जनस्वास्थ्य सेवाओं का आरम्भ देवेन्द्र सिंह सोमावत, जयपुर	134
32) ग्वालियर नगर में किफायती आवास योजना एक अध्ययन (प्रधानमंत्री आवास) धीर सिंह तोमर & प्रो. एस.के. शुक्ला, ग्वालियर (म.प्र.)	138
33) ममता कालिया के उपन्यासों में नैकरूपेशा नारी की समस्या : एक दृष्टिक्षेप डॉ.संजय सिताराम गायकवाड, औरंगाबाद(महाराष्ट्र)	141
34) छात्रों के संवेगात्मक बुद्धि का उनकी शैक्षणिक उपलब्धि प्रभाव इम्तेयाज आलम & डॉ० नवीन रंजन रवि, मधुबनी (बिहार)	144
35) पूर्व-मध्यकालीन शिक्षा के विषय एवं शैक्षणिक सरकार महीप कुमार मीना, जयपुर	146
36) महिलाओं और बच्चों में कुपोषण प्रो.महालक्ष्मी जौहरी & मिचलेराकुमारी, करीम-शिवपुरी (म.प्र.)	152
37) उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के विद्यार्थियों की मूल्यपरक शिक्षा का तुलनात्मक नीलू सिंह & डॉ. सुनीता भदौरिया, ग्वालियर (म.प्र.)	155
38) सामाजिक परिवर्तन के घटक के रूप में शिक्षा की भूमिका का एक अध्ययन डॉ० नीरज कुमार & डॉ० अनिल कुमार, मेरठ (उत्तर प्रदेश)	158
39) वर्तमान परिदृश्य में शिक्षा की दशा और दिशा डॉ.माया पारस, जिला- अनूपपुर (मध्य प्रदेश)	162

IQAC COORDINATOR

40) छत्तीसगढ़ी लोक नाट्य और दाऊ मदनराजी अनिल कुमार साह, जिला-राजनांदगांव (छ.ग.)	165
41) स्वरोत्पत्ति का वैज्ञानिक विश्लेषण डा. मुक्तेशी शर्मा, रोहतक, हरियाणा	168
42) कबीर और तुलसी के रम देवेन्द्र कुमार पटेल & शुभम सिंह बनाफर, जिला-राजनांदगांव (छ.ग.)	170
43) ग्रामीण विकास में कृषि की भूमिका एवं चुनौतियाँ डॉ० वीरेंद्र सिंह & डॉ० रमाकान्त ठाकुर, मुण्डाबाद	176
44) भारतीय संस्कृति और सतत पर्यावरण डॉ. रामचन्द्र स्वामी, बीकानेर, राजस्थान	181
45) उत्तराखण्ड में उद्यमिता विकास में सरकार की भूमिका डॉ० पी०एन० तिवारी & नीरज कुमार, ऊधमसिंह नगर (उत्तराखण्ड)	182

IQAE COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

कौशल्य विकास :- विकासाचा नवा मार्ग

डॉ. बाकळे गोरखनाथ एकनाथ
सहाय्यक प्राध्यापक,
कै. बिंदु रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला
महाविद्यालय, नाशिकरोड

प्रस्तावना :-

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारत सरकारने देशाचा आर्थिक विकास जलद गतीने साध्य करण्यासाठी पंचवार्षिक नियोजन कार्यक्रमाच्या द्वारे सुशब्द व नियोजनबद्ध आर्थिक विकास कार्यक्रम राबविलेले आहे. त्या अनुषंगाने भारतातले वेगवेगळ्या क्षेत्रात जोरदार मुसंडी मारलेली दिसून येते. उदा. माहिती तंत्र क्षेत्रात भारताने भरीव कामगिरी केलेली आहे. माहिती तंत्रज्ञानाच्या द्वारे विकासाचा पल्ला गाठण्याचा प्रयत्न नियोजनकारांनी केलेला आहे असे असले तरी भारताची वाढत जाणारी लोकसंख्या, लोकसंख्येचे विविध प्रश्न यामुळे आर्थिक विकासात काही प्रमाणात अडथळे निर्माण होतांना दिसतात. म्हणून जलद व शाश्वत विकास करण्यासाठी देशातील तरुणपणे रोजगार भिमुख शिक्षण देवून त्यांच्यामध्ये कौशल्य निर्माण करणे आवश्यक आहे. तरच विकासाचा वेग वाढविण्यात मदत होईल.

भारत सरकारने १५ जुलै २०१५ रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी सरकारने कौशल्य विकास किंवा कौशल्य भारत, कुशल भारत हा उपक्रम "Skill India" या नावाने सुरू केला. या उपक्रमाच्या माध्यमातून २०२२ पर्यंत भारतातील ४० कोटीहून अधिक तरुणांना विविध कौशल्याचे प्रशिक्षण देणे यासाठी चार कौशल्य कार्यक्रम सुरू केले. यामध्ये राष्ट्रीय कौशल्य विकास (NSDC) कौशल्य विकास आणि उद्योजकतेसाठी राष्ट्रीय

धोरण (NPSDE) २०१५ प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (PMKVY) आणि कौशल्य कर्ज योजना या सर्व योजना कौशल्याशी संबंधित असून सर्व क्षेत्राशी संलग्न आहे.

कौशल्य विकास योजनेचे उद्दिष्ट्ये :-

भारत सरकारने या सर्व योजनाची काही उद्दिष्ट्ये निरिघत केलेली आहे.

१) देशातील युवक वर्गाचा कौशल्य स्थिती सुधारून त्याला रोजगार उपलब्ध करून देणे.

२) देशातील बेरोजगारीचा दर कमी करण्याचा प्रयत्न करणे.

३) प्रशिक्षण घेतलेल्या तरुणांना कौशल्य प्रमाणपत्र व कौशल्य कार्ड उपलब्ध करून देणे. ज्यायोगे तो व्यवसाय किंवा रोजगार मिळविण्यास पात्र ठरू शकेल.

४) योजनेच्या स्थापनेपासून जागतिक युवा कौशल्य दिनानिमित्त ३,५०,००० तरुणांना आ. प्रशिक्षण देण्यात आलेले आहे.

५) ५०,००० अधिक पदवीधर तरुणांना नोकरी उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे.

६) या योजनेत ५०० हून अधिक कंपन्यांना सहभागी करून घेण्यात आलेले असून त्याद्वारे रोजगार संधी निर्माण करण्यात प्रयत्न केलेला आहे.

योजनेचा मुख्य घटक :-

१) अल्पकालीन प्रशिक्षण देणे :-

PMKVY योजनेच्या माध्यमातून देशातील तरुणांना अल्पकालीन कौशल्य प्रशिक्षण देणे. या अंतर्गत ज्यांनी शिक्षण अर्धवट सोडलेले आहेत किंवा जे बेरोजगार आहेत त्यांना राष्ट्रीय कौशल्य पात्रता फ्रेमवर्क (NSGR) द्वारे प्रशिक्षण देणे, प्रशिक्षणाचा कालावधी १५० ते ३०० तासांचा असून त्या अंतर्गत सॉफ्ट स्किल डिजिटल साक्षरता आणि उद्योजकता सारखे प्रशिक्षण देणे.

२) रोजगार निर्माण करणे :-

देशातील कौशल्य व रोजगार वाढविण्यासाठी सध्यातील तरुणांना सापत्न करणे.

३) विशेष प्रकल्प राबविणे :-

कौशल्य विकास कार्यक्रमा अंतर्गत विशेष

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bndu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bndu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

क्षेत्रात प्रशिक्षण देण्यास प्रोत्साहित करते. उदा. सरकारी सरव्हा कॉर्पोरेट्स विखा उद्योग संस्था, स्वायत्त संस्था इ. साठी प्रशिक्षण देणे.

४) कौशल्य आणि रोजगार मेळावा :-

देशातील तरुणांना मोठ्या संख्येने प्रशिक्षण कार्यक्रमात सहभागी करून घेण्यासाठी त्यांच्यापर्यंत अनेक माध्यमातून कार्यक्रम पोहचविणे व त्याद्वारे रोजगारचे महत्त्व पटवून देणे.

५) कार्यक्रमाच्या मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी करणे :-

PMKVY NSDC या संस्थाद्वारे कार्यक्रम पूर्ण क्षमतेने राबविणे त्यासाठी योजनाई मार्गदर्शक तत्वांची अंमलबजावणी केली जाते. त्यामुळे तरुणांना योग्य प्रशिक्षण दिले जात आहे.

कौशल्य विकास कार्यक्रम :-

१) मेक-इन इंडिया :-

मेक-इन-इंडिया उपक्रमांमुळे पुढील काळात देशात विविध क्षेत्रातील उत्पादनात वाढ अपेक्षित असून त्यामुळे सकल उत्पन्नातही भर पडण्यास महत्त्व होणार आहे. त्यामुळे देशात प्रशिक्षित, मनुष्यबळाची आवश्यकता मोठ्या प्रमाणात निर्माण होणार आहे. केंद्र सरकारने मेक-इन-इंडिया, डिजिटल इंडिया, स्मार्ट सिटीज इ. उपक्रमांच्या माध्यमातून अंमलबजावणी केली जाईल. RBI ने सादर केलेल्या २०१४-२०१५ च्या आर्थिक अहवालानुसार देशाचा आर्थिक विकास दर ७.६% पर्यंत राहण्याचे संकेत देत आहेत. जागतिक अहवालानुसार २०२२ मध्ये मनुष्यबळात साधारणपणे १५-२०% लोक भारतीय असणार आहे. तर भारताची लोकसंख्या २०४० पर्यंत भारताची उत्पादक लोकसंख्या चीन पेक्षाही अधिक असणार आहे. त्यामुळे भारताला उत्पादक मनुष्यबळाचा सर्वाधिक लाभ मिळू शकणार आहे.

२) शिवणयंत्र प्रशिक्षण कार्यक्रम :-

भारत सरकारने या कार्यक्रमांमुळे बेरोजगार तरुण व तरुणींना प्रशिक्षण देणे व त्यामध्ये कौशल्य विकास राबविणे हा उपक्रम आहे. या कार्यक्रमा अंतर्गत भारतात ८८ को. ३० लाख लोकांचे वय ३५ वर्षाच्या खाली आहे. चीनच्या ४७% तरुण लोकसंख्येच्या

तुलनेत प्रमाण खूप जास्त ६६% आहे. तर बेरोजगार प्रमाण १२.९% आहे. २०१४ मध्ये अहवाल नुसार भारतामध्ये १७.९६ को. लोक दारिद्र्य रेषेखाली आहे तर जागतिक लोकसंख्येच्या १७.५% लोक भारतात जगतील गरीबांपैकी २०.६% लोक राहतात. ओरीसा, झारखंड, पश्चिम बंगाल, मध्य प्रदेश, बिहार, छत्तीसगड, उत्तर प्रदेश या राज्यातील २५% अधिक लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखाली आहे. म्हणून या उपलब्ध लोकांना प्रशिक्षण देणे.

३) डिजिटल भारत :-

डिजिटल इंडिया हो भारत सरकारने सुरू केलेली एक मोहिम आहे. या अंतर्गत ऑनलाईन पायाभूत सुविधा व इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी वाढवून देशाला तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात सक्षम बनवून सरकारच्या सेवा इलेक्ट्रॉनिक पध्दतीने नागरीकरणा उपलब्ध करून देणे, ग्रामिण भागांना हायस्पीड इंटरनेट नेटवर्क जोडणे, पायाभूत सुविधांचा विकास, सरकारी सेवा डिजिटल पध्दतीने देणे, डिजिटल साक्षरता देणे इ. कार्यक्रम डिजिटल भारत या अंतर्गत सुरू केलेले आहे. ही योजना १ जुलै २०१५ रोजी मेक इन इंडिया, स्टार्टअप इंडिया, स्टॅण्डअप इंडिया, ऑटोमॅटिक कोरिडोर यासारख्या योजना सुरू केलेल्या आहेत.

३१ डिसेंबर २०१८ पर्यंत भारताची लोकसंख्या १३० कोटी पेक्षा अधिक असणार आहे १२३ कोटी आधार डिजिटल बायोमेट्रीक ओळखपत्र, १२१ कोटी मोबाईल फोन, ४४६ कोटी स्मार्ट फोन, ५६ कोटी डिसेंबर २०१७ अखेर ४८१ दशलक्ष लोकसंख्या इंटरनेट वापरकर्ते आणि ई-कॉमर्स मध्ये ५१ टक्के वाढ या कार्यक्रमा अंतर्गत निश्चित केलेली आहे.

४) कौशल्य विकास योजना :-

कौशल्य विकास योजने अंतर्गत विविध कौशल्य विकास कार्यक्रमांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. या योजना १०० टक्के यशस्वीपणे राबवित्यामुळे निश्चितपणे भारत कौशल्य विकासान पुढे जाऊन देशाचा आर्थिक विकास जलद गतीने घडून येईल.

योजनांची माहिती

१) कारगीर प्रशिक्षण योजना :-

१. निम्न व पूर्ण कौशल्य असलेले कर्मचारी

उद्योगांना पुरवणे, शाळा सोडणाऱ्यांना पध्दतशीर प्रशिक्षण देणे.

२. सुशिक्षित युवकांमधील बेरोजगारी त्यांना उद्योग रोजगारांची कौशल्ये शिकवून कमी करणे.

३. ही योजना आयटीआय व खासगी आयटीसी मार्फत राबवली जाते.

२) शिकाऊ उमेदवार प्रशिक्षण :-

१. शिकाऊ उमेदवारांना उद्योगास अनुरूप प्रशिक्षण देण्यासाठी सुसंबद्ध अभ्यासक्रम तयार करणे, कालावधी ठरवणे, शिकाऊ उमेदवार प्रशिक्षण मंडळाने ठरवून दिलेल्या कार्यक्रमांचे नियमन करणे.

२. उद्योगात उपलब्ध असलेल्या सुविधांच्या आधारे गरजा पूर्ण करणारी कौशल्ये शिकवणे, मनुष्यबळ पुरवणे.

३. शिकाऊ उमेदवार प्रोत्साहन योजना १९६१ च्या शिकाऊ उमेदवार कायदानुसार राबवली जाते व त्यात १ लाख उमेदवारांना विद्यावेतन देण्यात पन्नास टक्के वाटा सरकार पहिले दोन वर्षे उचलते. कायदाअंतर्गत येणाऱ्या आस्थापनातच हा नियम लागू आहे.

३) टायफेड-कौशल्य विकास, सुधारण व क्षमता वर्धन हस्तकलाकार व विणकर पांच्यासाठी :-

टायफेड ही राष्ट्रीय पातळीवरील सहाकारी संस्था असून आदिवासी मंडळायाअंतर्गत काम करते व त्यात आदिवासींची उत्पादने विकण्याचे तंत्र, प्रशिक्षण कृती, कौशल्य विकास यावर भर आहे. कनोत्पादने, आदिवासी हस्तकला व करगौर, यांना उत्पादन व विक्री प्रशिक्षण दिले जाते.

४) प्रशिक्षण व बेरोजगार कार्यक्रम (स्टेप) :-

या योजनेत दोन उद्दिष्टे आहेत. महिलांना कौशल्ये शिकवून स्वयरोजगार देणे उद्योजकता कौशल्ये शिकवणे.

५) प्रियदर्शनी योजना (स्वमदत गट-संचटित क्षेत्रातील महिलांसाठी):-

महिला सक्षमीकरण व उपजीवीका कार्यक्रम हा गोण्या मध्य पठारी प्रदेशात राबवला जातो त्याला प्रियदर्शनी कार्यक्रम असे म्हणतात त्यात महिलांचे ७२०० स्वमदत गट स्थापन करून १०८००० गरीब

महिलांना रोजगार सक्षम केले आहे उत्तर प्रदेशातील चार जिल्ह्यांसह सहा जिल्ह्यात हा कार्यक्रम राबवला जात आहे.

६) स्वाधार गृह (निराधार महिलांचे पुनर्वसन व कौशल्य विकास):-

या योजनेत तीस महिला क्षमता असलेली स्वाधारगृहे प्रत्येक जिल्ह्यात उभारली आहेत. त्यात निराधार महिलांना औषधे, कपडे, अन्न, उपचार दिले जातात त्यांच्यात भावनिक क्षमता निर्माण केली जाते व दुर्दैवी स्थितीला त्या तोंड देऊ शकतात. त्यांना कायदेशीर मदत दिली जाते, कुटुंबात किंवा समाजात परत जाण्यासाठी पुनर्वसन केले जाते. आर्थिक व भावनिक पुनर्वसन केले जाते.

७) सबल-एजीव गांधी प्रौढ मुली सक्षमीकरण योजना:-

प्रौढ मुलींमधील ११-१९ वयोगटात जीवनकौशल्ये शिकवणे, शिक्षण आरोग्य व पोषण यावर भर देणे, भारत सरकारने नोव्हेंबर २०१० मध्ये सबल योजना सुरू केली योजनेत मुलींना कुटुंब कल्याण, आरोग्य व स्वच्छतेची व सार्वजनिक सुविधांची माहिती देणे. अर्धवार शाळा सोडणाऱ्या मुलींना औपचारिक व अनौपचारिक शिक्षण देणे.

८) सीमा, आदिवासी व मागास २०० जिल्ह्यात कौशल्य विकास योजना :-

सीमा, आदिवासी व मागास जिल्ह्यातून महिलांना स्वयरोजगार दिले जाते व उपजीवीकेत मदत केली जाते, उत्पन्न वाढवण्यास मदत होते, उत्पादनक्षमता वाढवून बाजारात आवश्यक असलेली कौशल्ये विकसित केली जातात.

९) पंडित दीनदयाळ उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना (आजीविका):-

२०१७ पर्यंत दहा लाख ग्रामीण युवकांना बेरोजगार पुरवला जाणार आहे. या योजनेत आंतरराष्ट्रीय दर्जाची कौशल्ये शिकवली जाणार असून मेक इन इंडिया या पंतप्रधानांच्या कार्यक्रमाशी ही कौशल्ये सुसंगत असतील.

शाहीरीक कमतरता असलेल्या विशेष युवकांना प्रशिक्षण दिले जाईल व ग्रामीण युवकांना कौशल्ये

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

IQAC COORDINATOR
NSPM & Late Bindu Ramjan Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 001

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramjan Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 001

शिकवण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय उद्योगांची मदत घेतली जाईल.

१०) ग्रामीण स्वयंरोजगार व प्रशिक्षण कार्यक्रम (आरसेटी) :-

ग्रामीण स्वयंरोजगार प्रशिक्षण संस्था सर्व देशभरात आहेत. वेरोजगारी दूर करणे हा त्यामागचा उद्देश आहे. राज्य व केंद्र सरकारच्या मदतीने चालवल्या जाणाऱ्या या ना नफा संस्था आहेत. ग्रामीण भागात राजे गारक्षमता निर्माण करणे, व्यवसाय प्रशिक्षण सुविधा देणे, प्रशिक्षित तरुणांना लघुउद्योग सुरू करण्यास मदत करणे.

११) राष्ट्रीय शहरी उपजीविका कार्यक्रम (एनयुएलएम) रोजगार कौशल्ये व नोकऱ्या:-

रोजगार मिळवून देणे, कौशल्ये शिकवणे, उद्योजकता विकास साधणे, तंत्र विद्यापीठे, शैक्षणिक संस्था, खासगी कौशल्य संस्था, प्रमाणित उद्योग यांच्या माध्यमातून उद्योगांशी समन्वय साधणे. शहरी पातळीवर आवश्यक असलेली कौशल्ये शिकवणे. मानवी कौशल्ये, व्यावसायिक शिष्टाचार व प्रशिक्षणपूर्ण समुपदेशन करणे.

१२) बहुक्षेत्रीय विकास कार्यक्रम :-

अल्पसंख्यांक समाजाची आर्थिक व सामाजिक स्थिती सुधारणे, असमतोल दूर करून रोजगाराची संधी प्राप्त करून देणे. ११

१३) अनुसूचित जाती-जमातींना केंद्रीय मदत उपयोजना :-

दरिद्र्यरेषेखालील अनुसूचित जाती जमातींच्या तरुणांचा आर्थिक विकास घडवणे, योजना अधिक उपयोगी बनवणे. स्थानिक व्यवसायांच्या अनुषंगाने योजना राबवण्याची लक्ष्यकता. फक्त एससीपी व इतर आर्थिक संस्था व महामंडळे यांची मदत घेत येईल.

१४) राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती अर्थ व विकास महामंडळ :-

अनुसूचित जमातींच्या तरुणांना कौशल्य व उद्योजकता विकाससाठी आर्थिक साहाय्य, अनुदान देणे. त्यांच्यासाठी रोजगार संधी व स्वयंरोजगार तयार करणे.

१५) स्वयंरोजगार कार्यक्रम :-

उद्योजकता विकास कार्यक्रम ३-७ दिवस राबवणे. आरएसडीटीआय व नामांकित संस्थामार्फत हा

कार्यक्रम राबवला जातो. १२

१६) उद्योजकता विकास कार्यक्रम (आयएमसी, इडीपी, इएसडीपी, एमडीपी) योजना:-

मध्यम उद्योग निर्मितीसाठी युवकांच्या कौशल्यांचा विकास करण्यासाठी उद्योजकता विकास कार्यक्रम राबवणे. आयटीआय, पॉलिटेक्निक व तंत्रज्ञान संस्थामार्फत हे कार्यक्रम राबवले जातात. स्वयंरोजगारसाठी प्रेरित केले जाते.

१७) जन शिक्षणसंस्थान ग्रीड शिक्षण व कौशल्य विकाससाठी स्वयंसेवी संस्थांना प्रोत्साहन देणे:-

निराक्षर, शाळा सोडलेल्या तसेच नवसाक्षर लोकांना प्रदेशातील गरजानुसार व्यावसायिक प्रशिक्षण, ग्रीड शिक्षण संचालनालय व राष्ट्रीय मुक्त शाळा संस्था व सामान्य रोजगार व प्रशिक्षण संचालक या संस्थांच्या मदतीने प्रशिक्षण कार्यक्रम, प्रशिक्षण देण्यासाठी सक्षम लोक उपलब्ध करणे, पायाभूत सुविधा व उपकरणे देणे, सध्या परीक्षा घेऊन प्रमाणपत्रे देणे, नियोजने व उद्योग यांच्याशी संपर्क व उमेदवारांना नोकऱ्या उपलब्ध करणे. १३

संदर्भ सुची :-

१) <https://en.m.wikipedia.org>

२) <https://www.msde.gov.in>

३) योजना - विकासाची नवी परिभाषा - दिल्लीचेर्नॉय

४) <https://en.m.wikipedia.org>

५) <https://dic.gov.in>

६) योजना - वचितांना रोजगारक्षमसाठी कौशल्य विकास - सुनीता साणी Page No. 51, 52, 53, 56

□□□

IQAC COORDINATOR
NSPM & Late Gundu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Maruti Mahavidyalaya
Jai Road, Narnha, Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM & Late Gundu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Maruti Mahavidyalaya
Jai Road, Narnha, Road-422 101

Vidyawarta®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

M. Pooja, Inbarganesh, Jyoti Bai Baidam (Mumbai)

Certificate of Publication

This is to certify that the review/ board of our research journal accepted the
research paper/article titled गोखिल गोविंद गोखिल गोखिल गोविंद गोखिल
of _____

Dr/Mr/Miss Mrs. VEDAVALLE GORAKHNATH ERANDHAR

has been reviewed and published in the Issue 40 Vol. 10 in the month

of _____ 20_____

Thank you for sending your valuable writing for Vidyawarta Journal

Indexed (IJIF)

Impact Factor
7.940

Govt. of India
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611890

ISSN: 2319-9318

Editorial Board
Dr. Bapu G. Cholan

Issue 85, Vol 01, January 2022

Printing Area

Peer reviewed International Research Journal

21-22
372

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

B. Gholap

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

B. Gholap

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages

January 2022, Issue-85, Vol-01

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell-07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors www.vidyawarta.com

IQAC COORDINATOR
NSIP & Late Bindu Ranrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSIP & Late Bindu Ranrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

Printing Area

Vidyavarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal does not take any liability regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 3418002

<http://www.printingarea.blogspot.com>

☞ Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ☞

[Signature]
IQAC COORDINATOR
NSIPM's Late Binku Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Soc. Mantra Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSIPM's Late Binku Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Soc. Mantra Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

INDEX

01) EFFECT OF FUNDAMENTAL CHANGES IN LEADERSHIP PATTERN Dr. Poonam Ahuja	10
02) A Study on Internet Addiction in Relation to Scholastic Achievement of ... Dr. R.L.Nikose & Ms. Sheetal S. Meshram, Gadchiroli (M.S.)	12
03) A Study on Achievement Motivation and Scholastic Achievement of the ... Dr. Govind D. Dubey, Dr. R.L.Nikose & Ms. Nitu B. Pathane, Gadchiroli	16
04) Human Rights of the Child in India: An Overview Mr. Govind Phad, Aurangabad	19
05) British Postmodern Novels in 1980s Mahendra Mishra	24
06) A SWOT Analysis – Globalization in Indian Market DR. MAMTA ADHIKARI, BETALGHAT(NAINITAL)	26
07) WEB CONTENT ANALYSIS OF AGRICULTURAL UNIVERSITY LIBRARY WEBSITES IN ... Mr. Magre Shivraj Shankarrao, Nanded	29
08) NEPAL TOURISM AND HUMAN PSYCHE Dr. Nazish Bano, Deoria, UTTAR PRADESH, INDIA	32
09) पालिभाषा साहित्याची जागतिकीकरणामध्ये भूमिका श्री. सुभाष व. कांबळे	38
10) भारतातील वेब परकीय गुणवत्ता शानेश्वर बापूराव जांभुळे, मुंबई	40
11) नोकरी करणाऱ्या व न करणाऱ्या पालकांच्या मुलांमधील स्व नियंत्रण क्षमतेचा ... दिनेश जांभुळे, जि. यवतमाळ, महाराष्ट्र	43
12) सौंदर्यखनी मस्तानी प्रा.डॉ.संजय रामराव सोमवंशी, जि.लातूर	45

☞ Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ☜

[Signature]
IQAC COORDINATOR
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com. & So. Mahwa Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 107

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com. & So. Mahwa Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 107

13) डॉ.मानासाहेब आवेडकर व चांधार समाज डॉ.बाबुमारे प्रकाश संभाजी, जि.हिंगोली	49
14) उतुंग व्यक्तिमत्व: डॉ. ए.पी.जे.अबुल कलाम डॉ.शरद पवार, जि.सातारा	57
15) नंदुरवार तालुक्यातील भिल्ल जमातीचे सामाजिक सांस्कृतिक जीवनदर्शन डॉ.एम.जी.मोरे, जि.जालना	61
16) गोंड आदिवासीतील सामाजिक संरचनात्मक बदलाचे अध्ययन डॉ. बबन पवनदास मेखाम, गोंदिया	63
17) महिला व मानवाधिकार प्रा. डॉ. प्रिया भा. बोधे, सिदखेवराज	67
18) गांधीजी को सहयोगी से असहयोगी बनाने वाले तत्व व उनका भारतीय राजनीति ... डॉ. अजय शंकर यादव, (झाँसी)	71
19) भारतीय अर्थव्यवस्था की समस्याए एव समाधान डॉ० अनूप कुमार, बरेली	74
20) आधुनिक हिटी के स्वच्छंदतावादी कवि प्रोफेसर केसरी कुमार Dr.Arvinde Singh Arora, Hoshiarpur, Punjab	79
21) बदलते अन्तर्राष्ट्रीय परिवेश में भारत-नेपाल सम्बन्ध डॉ. दीर्घपाल सिंह भण्डारी, टिहरी गढ़वाल, (उत्तराखण्ड)	81
22) आधुनिक समाज में संघार संस्कृति द्वारा सामाजिक परिवर्तन: एक समाजशास्त्रीय ... कवीन्द्र सिंह बोर, (कवमसिंह नगर)	87
23) राजेंद्र यादव के उपन्यासों में नारी डॉ. रत्नमाला धारका धुळे, जि.हिंगोली	90
24) The Impact of Covid-19 on Banking Sector in India Dr. Gorakhnath Eknath Wakle, Nashik, Maharashtra	93
25) कुडपाजान उपन्यास में वर्णित राजनीतिक परिदृश्य तेज प्रकाश जोशी, अल्पोड़ा (उत्तराखण्ड)	100

26) रही मामूम राजा के 'आधा गाँव' उपन्यास में व्यक्त अल्पसंख्यक विमर्श डॉ.मा.ना. गायकवाड & लोहकरे किरोर बळीराम, बाबळगाँव	102
27) उपन्यास, इतिहास में राष्ट्रीय चेतना डॉ. मंजुला पाण्डेय, बिलासपुर (छ.ग.)	106
28) उग्र शिववंदा की कहानियों में निहित आर्थिक और मानसिक संघर्ष परमार दीपा कानजीभाई & डॉ.ए.बी.नन्दानिया	108
29) विकरण, प्रदूषण व विस्थापन की समस्याओं का जीवंत दस्तावेज :मरग गोड्डा सरस्वती कुमारी, हैदराबाद	112
30) रमचरितमानस में वर्णित नारी पात्रों की वर्तमान में प्रासंगिकता डॉ. धर्मेश सिंह, हरिद्वार, उत्तराखण्ड	117
31) देवतात्मा हिमालय का पौराणिक कथा के आधार पर स्वरूप डॉ० मनोज कुमार जोशी, नानकमत्ता (उत्तराखण्ड)	120
32) सूरसागर में वर्णित श्रीकृष्ण का महानायकत्व डॉ. संध्या शिवराम गर्जे, मुंबई	124
33) लोक- सम्पूत के कवि : सर्वेश्वर दयाल सक्सेना श्री धनंजय सिंह, (मुरादाबाद)	135
34) अनुसूचित जातियाँ एवं बेरोजगारी : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन चन्द्रप्रकाश, हल्द्वानी (नेनीताल)	139
35) भारतीय राजनीति एवं जाति व्यवस्था : एक सर्वेक्षणत्मक अध्ययन डॉ. उदयवीर सिंह, इटावा	143
36) शैथिल्य एवं निर्धनता उन्मूलन डॉ० विक्रम सिंह, चिन्वालीसौड़ (उत्तरकाशी)	146
37) महिला सशक्तिकरण और बाजारीकरण Suman Meena, Bhilwara (Raj.)	151
38) मानवाधिकार की अवधारणा : एक अध्ययन डॉ० दीपेन्द्र सिंह तोपवाल, टिहरी गढ़वाल (उत्तराखण्ड)	153

☞ Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ☞

IQAC COORDINATOR

SPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Jis. Esh. A 96, Mahila Mahandyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahandyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

39) वैश्विक ऊर्षरको नव कोटनाराको कस उपयोग एव महत्व
डॉ.शेषमणि विश्वकर्मा, गोला गोकर्णनाथ-खीरी

|| 159

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bhai Ramji Deshmukh
Arts, Com & So. Science Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bhai Ramji Deshmukh
Arts, Com & So. Science Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

रामेंद्र पादव के पात्र करते हैं अपनी अलग अस्मिता बनाए रखने के लिए वे किसी भी प्रकार की औपचारिकता बंधन या रुढ़ी को समाप्त कर देने के पक्ष में हैं। समाज की दृष्टि में इस प्रकार की पहने बननेवाली निसंज तंजपाल कुलटा है।

रामेंद्र पादव के नारी पात्र पुरुषों की तुलना में अधिक बोल्ड और सक्रिय हैं।

निष्कर्ष :

हम कह सकते हैं कि रामेंद्र पादवकी नारी पात्रों को एक मनुष्य समझते हैं वह भाव ही उनके उपन्यासों द्वारा हमारे सामने आता है। उनके नारी पात्र अंधी परंपराओं में विन्यास न करते हुए अपने आय को महत्व देते हैं।

संदर्भ ग्रंथ

१. रामेंद्र पादव के उपन्यासों में लज्जित और समान - डॉ. राधा गिरधारी

२. सारा आकाश - रामेंद्र पादव
३. कुलटा - रामेंद्र पादव
४. उखड़े हुए लोग - रामेंद्र पादव
५. राह और मात - रामेंद्र पादव
६. एक इंस मुस्कान - रामेंद्र पादव
७. अनदेखे अनजान पुल - रामेंद्र पादव
८. मंत्र विद्ध - रामेंद्र पादव

□□□

The Impact of Covid-19 on Banking Sector in India

Dr. Gorakhnath Eknath Wakle,
Dept. of Economics,
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts &
Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road, Nashik, Maharashtra

Abstract:

The strike of pandemic Covid- 19 has tremendously affected various sectors of Indian economy and banking sector is no exception to it. The present research paper is an attempt to study the effects of pandemic Covid- 19 on banking sector in India. The researcher has made an attempt to focus on three key areas wherein a financial institution's enterprise version is being questioned: the low interest rate, regulation, and digitalization. The research article additionally examines the aggressive techniques of various gamers (each installed and new entrants), in addition to political and regulatory troubles associated with the virtual world. Both pre-covid developments and post-covid situations are analysed. The researcher has also provided suggestions to reorganize banks in the post covid erato recover the loss incurred by the Indian economy due to Covid 19.

1. Introduction:

The Covid 19 pandemic has hit the world very hard. More than 2.3 million human beings across the countries have been infected and over 8 lakh have been killed. The world is having a tough time locating vaccines and therapies for lethal viruses. In India, the pandemic epidemic

☞ Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ☞

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

maintains unabated, however mortality rates are notably lower. It is tough to degree the financial effect at the same time as the pandemic maintains. With an inexperienced shoot, a few agencies have again to pre-pandemic levels, however uncertainty approximately the period and depth of the pandemic and its effect at the financial system stays a concern. In the wake of the pandemic, the RBI has moved ahead with plenty of liquidity, economic, regulatory and supervisory measures within the shape of hobby price cuts, structural and everlasting liquidity improvements, debt compensation moratoriums, and suspension of classification. A unique window inside a legitimate framework for asset, and recently, stress asset decision is implemented.

This framework is a well-thought-out selection made in session with stakeholders, on the only hand to guard the pastimes of depositors and alternatively to preserve economic balance. Banks anticipate to put in force the agreement plan successfully and carefully, taking into consideration the above goals. While the credit score moratorium within the context of the blockade turned into a brief solution, the framework of the decision pursuits to offer everlasting comfort to debtors going through Covid's pressure. RBI's reaction to the state of affairs as a result of Covid turned unprecedented. The measures taken with the aid of using the RBI are meant to recollect Covid's unique instances and aren't everlasting. After the containment of Covid 19, again, the economic zone desires to take a completely careful direction to orderly put in force the diverse anti-round measures taken with the help of using the RBI, and the economic zone is deregulated. Banks want to go back to regular capability without depending on anyone and other measures as a brand new norm.

The present research article deals with 'Post Covid Reorganization of Banks'. Just as strengthening public immunity is the important

thing to preventing a pandemic, the important thing to long-time period financial balance is the concrete development of banks' inherent cappotential to resist extrinsic shocks which include the present day pandemic. The reasons of financial institution weak spot can normally be traced lower back to one of the following: Quality or loss of governance and selection making. Inconsistency among inner incentive shape and outside shareholder / stakeholder pastimes and different factors. Therefore, accurate governance, powerful danger control, and strong inner controls are on the center of resilient banks. This does now no longer suggest that Indian banks do now no longer have right governance and danger control systems. There is usually room for development, and extra interest desires to be paid to those regions within the future. In latest years, the enterprise surroundings of banks has modified notably. Today, banks want to maintain an eye fixed at the "sunrise" zone at the same time as assisting doubtlessly rebounding sectors. For example, banks want to keep in mind cappotential enterprise possibilities in rural regions that continue to be unexplored, no matter efforts to aid them. You want to keep in mind start-ups, renewable energy, logistics, cost chains, and different cappotential regions. In addition to selling financial growth, the banking zone should additionally make its personal livelihood. Therefore, an entire overview of enterprise method and course is the maximum pressing want of time.

The Covid19 disaster aroused at the end of the decade whilst the economic offerings enterprise has passed through principal modifications across the international. The financial institution's enterprise version has been challenged with the aid of using three developments. The first is low interest rates, which undermine the profitability of economic institutions, mainly those who depend on adulthood conversion and internet hobby

income. Second, the economic disaster of 2007-2009 has improved soundness requirements, regulatory evaluations and compliance costs. As analysed, the first record at the future of banks, those regulations make a contribution notably to the stableness of the economic zone. At the same time, they may be placing strain at the profitability of banks and making them much less aggressive than private banks. The improvement is the large use of virtual era and the emergence of latest competitors. These have enabled many new services and products and helped enhance the performance of connected banks, however, mainly the access of latest FinTech agencies and BigTech gamers into banking sports that compete with conventional banking enterprise models and prompted area of payment transactions.

Thus, the research article addresses three key areas wherein a financial institution's enterprise version is being questioned: the low interest rate, regulation, and digitization. It additionally examines the aggressive techniques of various gamers (each installed and new entrants), in addition to political and regulatory troubles associated with the virtual world. Both pre-covid developments and post-covid situations are analysed.

2. Challenges to the business models of banks

Banks perform several key functions in the economy by allowing investors and borrowers to reallocate funds more effectively thanks to reduced opacity, less information asymmetries, longer maturities, lower risks, and lower transaction costs. This intermediation role has been performed through different business models, which have evolved over time depending on technological developments and market conditions and based on the risk appetite of the specific bank.

The Covid-19 outbreak and its adverse economic effects come at the end of a decade of significant transformation for the banking

industry around the world due to three main factors. The first is the persistent low level of interest rates, with negative nominal rates in some jurisdictions in the recent years. While low interest rates affect bank profitability positively in the short term, their persistence has negative consequences through reduced net interest margins as well as weaker monitoring incentives and laxer lending standards, in particular for those institutions that are more reliant on maturity transformation and net interest income. The second factor is increased financial regulation and supervision, in particular stricter capital and liquidity requirements, macro prudential instruments and resolution regimes. These rules have contributed to the build-up of a more resilient banking sector, which is very beneficial in the current content. At the same time, the tighter rules have added to the reshuffling of some business activities outside the banking sector towards private banks. The third factor is the massive advent of digitalisation and the emergence of FinTech as well as BigTech companies. While representing an opportunity in terms of more effective processes and new products, as well as enhanced competitiveness of the industry, these developments have also favoured the entry of new competitors in banking-related activities, thus further challenging banks' traditional business models, in particular in payments. The Covid-19 crisis brings new challenges and opportunities for the banking industry. It will most likely mean that interest rates will remain low for much longer. Although in the short run banks are bound to benefit from being the channel of liquidity support in the crisis and having access to central bank reserves, the deep crisis hitting the real economy is likely to bring a new surge in non-performing loans and eventually threaten banks' solvency once again. While providing at least temporary regulatory and supervisory relief for banks, the crisis may accentuate the

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

digitalisation tendency, which may lead to substantial changes in the sector going forward.

Top of Form

3. The Digital Economy and Bank's Business Models

Banks can help investors and borrowers redistribute funds more effectively by reducing opacity, reducing information asymmetry, extending maturities, reducing risk, and reducing transaction costs. This performs several important functions. This intermediary function was performed by a variety of business models that have evolved over time, depending on technology development and market conditions, as well as the risk tolerance of each bank. The outbreak of Covid19 and its negative economic impact is nearing the end of a decade of significant change for the global banking industry, due to three main factors.

First, in recent years, low interest rates have continued, with nominal interest rates negative in some countries. Low interest rates have a positive short-term positive impact on banks' profitability, but their sustainability is in the form of lower net interest rate margins, lower monitoring incentives and looser lending standards, especially for highly dependent financial institutions will have negative consequences like maturity conversion and net interest income.

The second factor is the tightening of financial regulation and supervision, especially stricter capital and liquidity requirements, macroprudential products and solutions. These rules help build a more resilient banking sector that is very useful in current content. At the same time, the tightened rules are helping some business activities outside the banking sector to be restructured for private banking.

The third factor is the emergence of large-scale digitization and FinTech and Big Tech companies. While these developments represent opportunities in terms of more effective processes and new products, as well

as increasing the competitiveness of the industry, they also support the entry of new competitors into the banking business, especially traditional banks. We are taking on the challenge of our business model in payment transactions.

The Covid19 crisis presents new challenges and opportunities for the banking industry. It will probably keep prices low for much longer. Banks will have short-term benefit from liquidity aid and access to central bank reserves during a crisis, but a serious crisis that will hurt the real economy will bring about a new surge in bad debt can ultimately threaten the bank and their ability to pay again. The crisis provides banks with at least temporary regulatory and supervisory relief, which can intensify the trend towards digitalization and can make a big difference to the industry in the future.

4. Digital Money, Payments And Banks

Banks have been managing digital payment methods and money since many decades. This is due to regulatory protection of deposits (digital assets used for payments), exclusive access to central bank processing, and close partnerships with credit card companies that own and manage digital payment infrastructure. The first challenge to the status quo was raised by cryptocurrencies, digital assets (such as Bitcoin) connected to payment technologies that were completely independent of traditional channels. However, because it relies on separate accounts without a proper monetary policy framework, price volatility is so high that it was not practical to use in payment transactions. In parallel, we've seen other, more successful digital assets that aren't on the bank's balance sheet. These assets maybe viewed in various forms such as electronic wallets, stablecoins, or credits to telecommunications providers. The competitive advantage lies not in the assets themselves, but in the related payment technology. The

convenience of paying and connecting to other parts of our growing digital life was the key to success.

The dominance of payment transactions by Chinese tech companies and some African mobile operators is an example of the degree of turmoil. The degree of threat these innovations pose to banks depends on many factors. Withdrawals from banks were minimal as banks were more strongly protected by regulators, banks responded to threats, and regulators had room for innovation. Banks will find it more difficult to maintain their current position as technology could accelerate connections between all these digital asset stores and seamlessly create alternative payment channels in the future. At the very least, one will have to invest in new technologies while managing competition and expensive physical infrastructure, which can reduce your bottom line.

The biggest threat lies in the development of new forms of digital assets and payments associated with leading digital or e-commerce platforms, or companies that provide ubiquitous technology to access their digital life via smartphones. The presence of network effects in these cases can be powerful enough to overcome the bank's current dominant position.

5. The Post- Covid World

Covid19 has accelerated existing trends in the banking sector, temporarily reversing other trends and impacting private and public stakeholders in the sector. Above all, it accelerates the digitization and restructuring of the industry. Big Tech companies generally have all the elements to move forward in the Post-Covid world. They are digital natives and have a large amount of data and deep pockets in addition to technology, customer base and brand awareness. They also have an incentive to enter financial services. However, banks will continue to lend to their customers during the crisis, so

they can also enjoy the resurgence of related lending. Soft information is more valuable than hard information. They also enjoy the protection of safety nets and access to deposit funds. The banking sector is facing a serious restructuring that accelerates Pre- Covid 19 trends, and medium-sized banks are struggling because cost efficiency and IT investment are important in a sustainable low interest rate environment. Due to this, questions are raised about the ability of few banks to survive the crisis, generate and attract capital, and the future structure of the banking sector. Integration will be an escape route, but in the post-Covid19 world, banks are considered strategic, and the state reopens political barriers to cross-border mergers to better protect national bank champions. In the short term, digitalization will make banking services more competitive, but the long-term benefits will depend on the general market structure.

Banking may advance from its traditional system to systems with several major platforms that may have a control access to a fragmented customer base. Some Big Tech companies, along with existing companies that have transformed their platforms, monopolize the interface to their customers. In this case, ownership and portability of individual customer data and data interoperability between platforms are important to keep customer switching costs low and market competitive. As long as efficiency benefits such as better information and screening technology, slimmer processes, and less leverage are the driving forces behind digitization and the emergence of BigTech in banks, the financial sector will be more efficient, financial inclusion and stability. This is especially true if existing banks are rebuilding in response to Big Tech's entry and adopting more advanced technologies. However, pursuing market power, exploiting regulatory loopholes, and follow-up-based exclusion strategies can

☞ Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ☞

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

proactively in many ways, we can effectively address these challenges and maintain the health of India's banking system.

References:

- Ø Auer, R., G. Cornelli, and J. Frost (2020), "Covid-19, cash, and the future of payments." BIS Bulletin 3
- Ø Allen, L. and A. Saunders (2019), "Private Information and Risk Management in Banking", in The Oxford Handbook of Banking, Oxford University Press
- Ø Albertazzi, U. and C. Gross (2020), "Literature survey: Macroprudential issues and structural change in a low interest rate environment", European Systemic Risk Board
- Ø Accenture (2019), Global Payments Pulse Survey
- Ø Altavilla, C., M. Boucinha and J. L. Peydro, (2018), "Monetary Policy and bank profitability in a low interest rate environment", Economic Policy 33: 531-586
- Ø Bank for International Settlements (2020), "Shaping the future of payments", BIS Quarterly Review on Payments Systems, March
- Ø Committee on the Global Financial System and Financial Stability Board (2017), FinTech credit: market structure, business models and financial stability implications, June
- Ø https://www.rbi.org.in/Scripts/BS_SpeechesView.aspx?id=1099
- Ø <https://www.rbi.org.in/commonman/English/Scripts/speeches.aspx?id=3176>
- Ø https://www.accenture.com/_acnmedia/accenture/next-gen-3/dandm-global-research-study/accenture-banking-global-distribution-marketing-consumer-study.pdf
- Ø https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/dotcom/client_service/risk/pdfs/the_future_of_bank_risk_management.pdf
- Ø <https://www.frog-dog.com/magazine/analyzing-strengths-weaknesses-achieve-growth>

- Ø <https://www.oecd.org/daf/competition/digital-disruption-in-banking-and-its-impact-on-competition-2020.pdf>
- Ø <https://www.santander.com/en/press-room/insights/challenges-of-the-banking-sector-after-the-covid-19-crisis>
- Ø <https://media.iese.edu/research/pdfs/ST-0549-E.pdf>
- Ø https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/consumer-finance-and-payments/payment-services/single-euro-payments-area-sepa_en
- Ø <https://www.scribd.com/document/478625806/The-Future-of-Banking-2-pdf>
- Ø <https://voxeu.org/article/bank-business-model-post-covid-19-world>
- Ø <https://www.abacademies.org/articles/the-impact-of-covid19-on-thai-consumer-behaviour-in-using-digital-banking-11979.html>

☞ Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ☞

IOAC COORDINATOR

NSPM s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 001

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 001

drive big tech entry, reducing the efficiency of the banking system in the long run.

The digital turmoil poses major challenges for regulators who must adapt by balancing the promotion of competition and penetration into the system with the benefits of innovation to protect financial stability. To achieve this, regulators need to coordinate supervisory regulation and competition policy so that compliance does not become a barrier to entry or destabilizing effect. Moderate regulation of market participants can drive competition, but at the potential cost of reducing the profitability of existing companies and increasing their incentives to take risks. In addition, this can shift the occurrence of system problems to non-banks.

The current crisis tests the resilience of the financial system and the regulatory reforms implemented after the global financial crisis of 2007-2009. These were considered in the first Future of Banking report of the Banking Initiative. In particular, it tests the imperfect banking coalition in the euro area, which pushes the boundaries of central bank intervention and faces political obstacles that deeply penetrate the financial territory as the ECB monetizes the deficits of poor countries.

Suggestions and Conclusions:

1. New business models pose new risks. This becomes truer as banks grow larger and become more networked among different legal systems. A perfect understanding of strengths and weaknesses is important to achieve high growth with new business model. The remaining excessive risk aversion seems to be a measure of auto immunisation. However, this is self-destructive as it negatively impacts profits. The risk appetite must correspond to the measured risk appetite of the individual bank. Risk management systems need to be mature enough to predict the weaknesses that are occurring in different companies and are dynamic enough to capture imminent risks in

sync with changes in the external environment and best practices.

2. One of the visible concerns in the area of risk management is the inability to manage operational risk, especially the occurrence of cyber and other fraud. Banks' inefficient risk management capabilities, both in terms of loan sanctions and post-sanction credit monitoring has caused contemporary increase in fraud rates. It has been observed that it takes months after the fraud is committed before it becomes apparent. Banks need to strengthen underwriting and credit monitoring standards, reduce fraud through early detection, and ensure that they take appropriate legal action against fraudsters. Again, we need to use technology, artificial intelligence, to study the patterns of such incidents and the causes of their recurrence.

3. Competition in India's banking system is intensifying year by year, and even a well-designed business model shall be unsuccessful if banks fail to meet the expectations of their target customers. In this context, the quality of customer service and the elimination of customer complaints are very important. We must be aware that banks exist for our customers both depositors and borrowers.

4. India's banking and financial systems are showing tremendous operational resilience in the face of Covid and blockades. Going ahead, Indian financial institutions will need to walk a tightrope to facilitate recovery as part of their comprehensive goal to maintain a long term stability of the financial system. The current shock caused by a pandemic can overwhelm a bank's balance sheet and lead to erosion of the bank's capital. Aggressive buffer building and financing is important not only to ensure credit flow, but also to strengthen the resilience of the financial system of individual banks, financial institutions and the financial sector as a whole.

5. Covid 19 has posed many challenges to the banking and financial sector. By acting

वाक्य नदि. 2021

ISSN 2394-5303

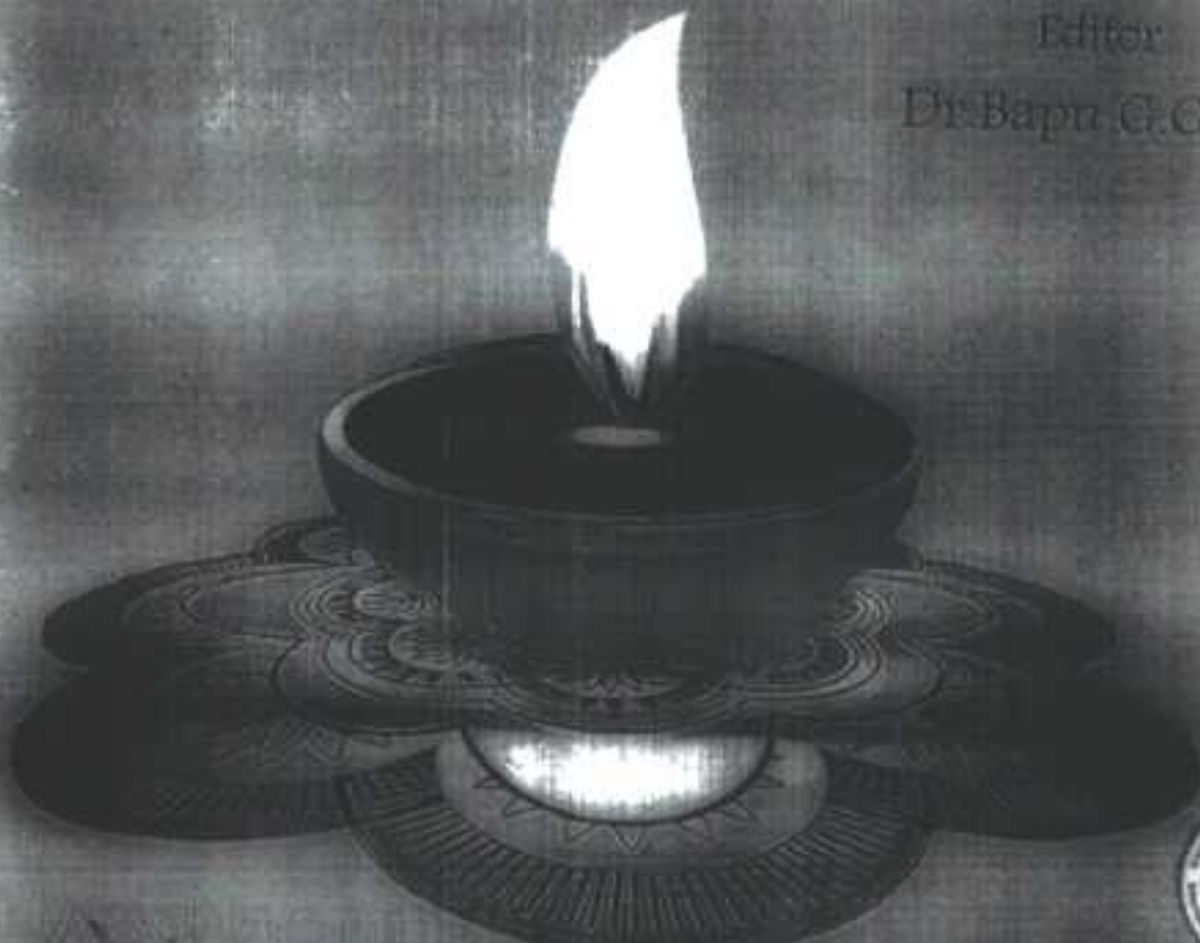
वाक्य नदि

Peer reviewed Journal

Issue-82, Vol-02, November 2021

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

ICAD COORDINATOR

NSPM & Late Bhausaheb Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

**NSPM & Late Bhausaheb Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101**

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages
November 2021, Issue-82, Vol-02

Editor
Dr. Babu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At Post Limbaganesh, Tal Dist Beed
Pin-431122 (Maharashtra) Cell:07568057895,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyavarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Books Publisher & Distributors www.vidyavarta.com

IQAC COORDINATOR

NSPM'S Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM'S Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

Printing Area

Vidyavati is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

*The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal does not take any liability regarding approval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publication is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavati (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).
If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.*

Indexed

IMPACT
7.891
IJIR
FACTOR

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 3418002

<http://www.printingarea.blogspot.com>

☞ **Printing Area** : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ☛

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci. Mahila Mahavidyalaya
1st Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci. Mahila Mahavidyalaya
1st Road, Nashik Road-422 101

INDEX

01) Tamas: A Partition Novel Mr. Pravin Ratan Berad, Aurangad	10
02) THE EFFECT OF AN INTERVENTION PROGRAMME ON LEADERSHIP ..... Dr. Kamaljeet Kaur Bhatia, Indore	11
03) ACHIEVEMENT OF INDIA IN JAPAN OLYMPICS:STARTING NEW ERA Dr. D. S. BORKAR, Nagpur	18
04) INFLUENCE OF BHARTIYA KNOWLEDGE TRADITION OVER ..... Ajaykumar D Gamit, Ahemdabad.	28
05) "Sports & Physical Education in Indian society -An Over view" Dr. Nitin Namdeo Gangurde, Nashik	31
06) SPORTS INJURIES CAUSES AND PREVENTION AND..... Dr. Sushama N Gour, Gondia.(MS)	33
07) Impact of Climate Change on Crop Productivity in India Sapna Gupta, Kanpur	35
08) SIN AND SALVATION in The Power and the Glory DR. IRAPPA RAMU JARALI, Kolhapur	40
09) FUTURE PROSPECTS OF INDIAN LEATHER INDUSTRY Dr.Kumari Santwana, Bihar	44
10) Women Empowerment is a Necessity of the Contemporary ..... Dr. Mahesh Jaiwantrao Patil, Nanded	47
11) Information And Communication Technology In Educational Research Dr. Shweta Rastogi, Uttar Pradesh	52
12) Feminist Reading of Shobha Rao's Novel. Sayli Tingote, Dr. Pradnyashalee Bhagwan Sawai, Aurangabad.	55
13) Community Based Tourism Operations (CBTO's) in Shimla .... Dr. Arvind Kumar, Himachal Pradesh	58

14) Integrated Child Development Services : An Analytical Evaluation Santosh Kumar Yadav, Chapra (Bihar)	67
15) Analysis Of Drainage Frequency Of Auranga Basin, Jharkhand,(India) Dr. Ramchet Singh Yadav, Sikariganj Gorakhpur (U. P)	68
16) जाहिरत : एक अध्ययन प्रा. डॉ. सुरेश बन्साल, लखनौ, जि.भंडारा (म.प्र.)	72
17) कोविड- १९ महामारीच्या परिस्थितीत व त्यानंतर भारतीय.... डॉ. सशिकांत लक्ष्मणराव भोज, नाशिक	76
18) कोल्हापूर जिल्ह्यातील अनुसूचित जाती व इतर जातीतील सामाजिक.... प्रा. नंदकुमार रामचंद्र कोल्हापूर, गडहिंग्लज जि. कोल्हापूर.	81
19) भारतातील बौद्धकालीन शिक्षण पध्दतीचा अभ्यास डॉ. अनिल पी. नंदेश्वर	84
20) रामटेक नगरपालिकेचा व्याप्या सदर्भात चिकित्सक अभ्यास .... डॉ. मनोज एम. तेलपवे, रामटेक, जि. नागपूर	86
21) विशिष्ट प्रशिक्षण पद्धतीमुळे बालगट आठ ते बारा वर्षांच्यातील..... सोमाजी बालुरे, डॉ. संजय चंद्रशेखर	90
22) डॉक्टर बाबासाहेब आवेडकरांचे साहित्य विषयक विचार खंडाळे बाबासाहेब भानुदास	94
23) माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांची पर्यावरण अभिवृत्ती व विज्ञान... डा. राजेश शंकरराव पतीवार, चंद्रपूर	95
24) किराडोरवपीन मुली आणि त्यांच्या आई यांच्यातील मासिक पाळीसंबंधी.... वर्षा अंबादास संन्यासी, डॉ. बालाजी मुंडे, रामनगर, जालना.	98
25) शारीरिक शिक्षणातील प्रशिक्षण आणि योगाचे महत्त्व प्रा. डॉ. हापके कृष्णा देवाजी, जाफरबाद जि. जालना	101
26) खंड आणि त्र्येडा स्पर्धेत मार्गदर्शनाचे महत्त्व डॉ. मोरताटे रघुनाथ भिमराव, पालम, ता. पालम जि. परभणी	103

- 27) स्तंभितरंग मधील स्रो विषयक वर्णने
डॉ. किशोर आर. पाठक, चोपडा जि. जळगाव ||107
- 28) नवीन शैक्षणिक घोरणाचा उच्च शिक्षण पत्रव्यवहार प्रभाव
प्र.डॉ. कालिदास विमवार फड, औरंगाबाद ||110
- 29) समकालीन हिंदी लेखिकाएँ और उनका उपन्यास
गिरीशकुमार. पी ||111
- 30) सिद्ध संप्रदाय आणि अमोघसिद्ध
शिलिसिद्ध बिछेनी पटेशडीकर, सोलापूर ||113
- 31) आरंभित सहकाराची वरा व विसा
डॉ. गोरखनाथ ए. बाकळे, नाशिक ||115
- 32) मरठी कथा
अर्चना दुर्गादास विंगळे, आसमानगड, हैदराबाद ||118
- 33) भारत मे कमजोर पढ़ाया विषय स्वल्प लोकतांत्र के विकास मे बाधाक
डॉ. रेखा, गजियाबाद (उ.प्र.) ||122
- 34) समग्रलक्षी यौगिक जीवन—दृष्टि एवं विवरस विचारणा
स्नेहा कुमारी पीयूष कुमार दुबे, अहमदाबाद (गुजरात) ||125
- 35) मशीनी अनुवाद—प्रविधि और क्षेत्र
डॉ. विजय फलमवार, छिंदवाड़ा (म.प्र.) ||129
- 36) महापंडित - रवण
डॉ. हरिसाचन्द्र, आगरा ||133
- 37) नई शिक्षा नीति के क्रियान्वयन की चुनौतियाँ एवं समाधान
डॉ. बंशीलाल डाबर, डॉ. मिसर नरगावे ||138
- 38) ग्रामीण महिलाओं के आर्थिक सशक्तिकरण का सरावत माध्यम....
श्रीमती अनिता देवकर, डॉ. जी.एस. चौहान, खरगोन ||140
- 39) सरकारी एवं गैर सरकारी विद्यालयों के किशोर विद्यार्थियों में...
डॉ. मुकेश कुमार गुप्ता, गजियाबाद उ.प्र. ||144

☞ Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ☞

COORDINATOR

NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahatma Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahatma Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

40) प्राचीन भारत में आर्थिक सघों के विविध कार्य चन्द्रशेखर कट्टे, बालाघाट (म. प्र.)	147
41) भारत में जनवितरण प्रणाली एवं खाद्य सुरक्षा अधिनियम का निर्धन..... षष्णु कुडुडर डैडर, छपर (डरहर)	152
42) चर डरषरओ की ई-डुडरकररलय : एक उपडुडरत डुडरत डुडर. डुडरहन ररकरंडीडरर, ररओडी डररररडुडर, डर. डरंडुडर	154
43) डुडरगडुडरडरडुडर कडुडर डे डररररररररर डरर डरररररर डररर डरररर	157
44) ररररर डे उपनडुडररुडे डे डुडरक आडरररररर डुडरन डरररर (‘गुडेररर डुडर डे डेररर’ ... डरररर डुडरररर डुडरररर & डुडर. रररर डुडररररर रररर डरररर, डरररर ओररररररर	163
45) डरररर डरररररर डे डरररर DR.M H HANCHINAL, KARNATAKA	168
46) डररररर डररर डररररर डे डररररर डे डुडरगुडेरु डे डुडररर ओर डररररर डुडरर डुडरर डररररर डुडररर, डरररर	173

भारतातील सहकाराची दशा व दिशा

डॉ. गोरखनाथ ए. बाकळे

सहाय्यक प्राध्यापक

अर्बरासब विभाग,

कै. विं. रामराव देशमुख कला व
वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिकरोड

प्रस्तावना :-

कोणत्याही देशातील सुसंस्कृत समाजामध्ये सर्वोत्तम मोठे आव्हान म्हणजे देशातील सामाजिक व आर्थिक विषमता किंवा सामाजिक दुबळेपणा होय. मानवामध्ये वंचित घटकांना न्याय देण्यासाठी सामूहिक युद्ध छेडले जाते, हे अटल व शाश्वत आहे. म्हणून देशातील उपकेन्द्र विकास घटकांच्या सहाय्याने सामाजिक विषमता किंवा वंचितपणा दूर करणे अपेक्षित असते. भारतीय अर्थव्यवस्था ही संमिश्र स्वरूपाची असल्याने शाश्वत सहकारी विकास उपक्रमाद्वारे वंचित व आर्थिक मागास वर्गांमध्ये संघटीत व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक असते. मानवी स्वभावावर हे एकरूपता अशा उपक्रमांचे महत्त्व अधिक वाढते. हे तत्व देशातील वेगवेगळ्या घटकगट्यांनी आंमलगत आणलेले आहे. विशेषतः हे तत्व कर्नाटक राज्यामध्ये सहकारी व्यवस्थापन जबरदस्त आहे. ज्यामध्ये स्वतःच्या मुल्याची मुलभूत मानवी भावना समाविष्ट आहे. सहकारी धोरण विशेषतः ग्रामीण गरीबांमध्ये आर्थिक क्षमता आणि आत्मविश्वास निर्माण करण्याचा खोलवर प्रयत्न करतो. कर्नाटक राज्य हे सहकाराच्या माध्यमातून सामाजिक व आर्थिक योजना आणि योजनांच्या अंमलबजावणीची संबंधित इतर विविध विभागाशी घनिष्ट सहकार्य आणि समन्वयाने काम करते. त्यामुळे सहकार विभाग परदेशात कापड रेशीम उद्योग, परसुसंघर्षन, मत्स्यपालन, साखर कारखाने, फलोत्पादन, कृषि आणि सिंचन अशा विविध सहकारी संस्था, प्रशासन, कामकाज करून सोल्युटयाने तांत्रिक मार्गदर्शन करते. त्यामुळे येथे सहकार क्षेत्राचा विकास अधिक झालेला दिसतो.

• सहकार चळवळीचा इतिहास :-

भारतातील सहकारी चळवळीने १९०४ मध्ये सहकारी संस्था अधिनियम १९०४ लागू केल्यानंतर सहकारी चळवळींना

सुरुवात झाली. गेल्या दोन दशकातील सहकार चळवळींचा विचार करता भारतसराखाला विशाल व मोठी लोकसंख्या असलेल्या देशाला लोकांच्या व अर्थव्यवस्थेच्या विकासामापर सकारणक परिणाम झालेला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात लोकांच्या माध्यमातून सहकारी चळवळींचा विकास हा वैशिष्ट्यपूर्ण व नेहमीपसक असत होता. कारण सहकार चळवळींमध्ये लहान व सीमांत शेतकरी, भूमिहीन मजूर, कामगार समाजातील दुर्बल घटक उदा. हातमाग, विणकर, मच्छीमार, कारगीर इ. सहभाग हा सहकार चळवळींमध्ये सहभागी होत. त्यामुळे सहकार चळवळीने संपत्तीचे न्याय वाटप करण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. राहरी व ग्रामीण भागात सहकार चळवळ मोठ्या प्रमाणात वाढा गेली.

२० व्या शतकात सरकारने आर्थिक धोरणाला सुरुवात केल्यामुळे वेगवेगळ्या क्षेत्रांना सोबत घेऊन विकास घटकून अणण्याचा प्रयत्न सरकारने केला. खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रांना महत्त्वाचे स्थान दिले गेल्यामुळे सहकारी क्षेत्राकडे दुर्लक्ष होत गेल्याचे दिसून येते. कारण सहकारी संस्थांच्या आर्थिक उधारणीत राज्याचा सहभाग नोंदविला गेला. कृषि उत्पादन वाढविण्यासाठी सरकारने क्रेडीट चळवळीचे कार्यक्षम संघावली. क्रेडिट व बिगर क्रेडिट क्षेत्रामध्ये सहकारी संस्थांची वाढ झाली तसेच हया दोन्ही संस्था प्राथमिक, द्वितीय ते राष्ट्रीय स्तरापर्यंत पोहोचल्या. प्राथमिक, द्वितीय आणि तृतीय क्षेत्रामध्ये सहकाराचे विविधीकरण मोठ्या प्रमाणात झाले. त्यामुळे आज भारतातील सहकारी चळवळ जगातील सर्वांत मोठी चळवळ आहे. कारण या चळवळीने शेती, उद्योग, पतसंस्था, बँकिंग, गृहनिर्माण, कृषि, ग्रामीण विद्युतीकरण, सिंचन पाणी साठवणे, कामगार दुर्बल घटक दुग्धव्यवसाय ग्राहक सार्वजनिक वितरण व्यवस्था, आदिवासी, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, मानव संसाधन विकास, महिला तंत्रज्ञान इ. क्षेत्रे व्यापलेले आहे.

• सहकार चळवळीची व्याख्या :-

विना सहकार नाही उधार किंवा एकमेका सहकार्य करू अथवा धरू सुंपत. या घोषवाक्याने कार्य करणारी चळवळ म्हणजे सहकारी चळवळ होय.

• सहकाराची वैशिष्ट्ये :-

१. सहकारी संस्था ही स्वयंसेवी संस्था आहे. त्यामुळे हया संस्थांचे सहभाग सर्वांसाठी खुले असते. लिंग, सामाजिक स्थिती, वारिष्कण, राजकीय विचारधारा यांच्या आधारावर संधासदात दिले जात नाही.

२. सहकारी संस्था हया संधासंधाने नियमित लोकराही संस्था आहेत.

☞ Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ☞

IQAC COORDINATOR

NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & So. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & So. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

३. सहाय्य हे त्यांच्या सहकारी संस्थांसाठी निषेधित ठेवतात. प्रत्येक सहाय्यदारा संस्थांचे सहाय्यक किंवा शेजारिधारक ठावे लागते.

४. सहकारी संस्था ह्या स्वातंत्र्य व स्वायत्त संस्था आहे. त्यामुळे त्या वेगवेगळ्या माध्यमातून भांडवल उभारणी करतात.

५. सहकारी संस्था त्यांच्या सहाय्यदारांना शिक्षण व प्रशिक्षण देत असतात, ज्यामुळे सदस्य अधिक संस्थांच्या कार्यात आपले योगदान अधिक देवू शकतील.

६. सहकारी संस्था आपल्या सहाय्यदारांना अधिक चांगल्या व दर्जेदार सेवा देतात. त्यामुळे सहकारी संस्थांच्या विकास अधिक जोमाने होतो.

७. सहकारी संस्था आपल्या सहाय्यदारांच्या शहरात विकासासाठी अधिकाधिक प्रयत्नशील असतात.

● स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सहकारी संस्थांची भारतातील स्थिती

क्र.सं.	राज्य	सहकारी संस्था	सदस्य संख्या	सहकारी संस्था
उत्तर प्रदेश				
१	उत्तर प्रदेश	१९५९-६०	६३	१११
२	उत्तर प्रदेश	१९६०-६१	६३	११२
गुजरात				
३	गुजरात	१९५९-६०	६३	६३
४	गुजरात	१९६०-६१	६३	६३
५	गुजरात	१९६१-६२	६३	६३
६	गुजरात	१९६२-६३	६३	६३

(संदर्भ : प्राथमिक सहकारी संस्था स्वीत, भारत सरकार)

पहिल्या दोन योजनांच्या कालावधीत प्राथमिक कृषी पतसंस्थांची संख्या सुमारे १०५००० वरून २९०,००० वर गेली आहे. तर सदस्य संख्या ४.४. देशात वरून १७ देशात इतकी झाली आहे. तरी एकूण कृषी कार्ये २३ को. वरून २०० को. पर्यंत वाढलेली आहे. एकूणच १९६०-६१ पर्यंत सहकारी संस्थांच्या विकासाचा आलेख अधिक उंचावलेला दिसून येतो.

● राज्यनिहाय सहकारी स्थिती

क्र.सं.	राज्य	सहकारी संस्था	सदस्य संख्या	सहकारी संस्था
उत्तर प्रदेश				
१	उत्तर प्रदेश	१९५९-६०	६३	१११
२	उत्तर प्रदेश	१९६०-६१	६३	११२
३	उत्तर प्रदेश	१९६१-६२	६३	११३
४	उत्तर प्रदेश	१९६२-६३	६३	११४
५	उत्तर प्रदेश	१९६३-६४	६३	११५
६	उत्तर प्रदेश	१९६४-६५	६३	११६
७	उत्तर प्रदेश	१९६५-६६	६३	११७
८	उत्तर प्रदेश	१९६६-६७	६३	११८
९	उत्तर प्रदेश	१९६७-६८	६३	११९
१०	उत्तर प्रदेश	१९६८-६९	६३	१२०

क्र.सं.	राज्य	सहकारी संस्था	सदस्य संख्या	सहकारी संस्था
१	उत्तर प्रदेश	१९५९-६०	६३	१११
२	उत्तर प्रदेश	१९६०-६१	६३	११२
३	उत्तर प्रदेश	१९६१-६२	६३	११३
४	उत्तर प्रदेश	१९६२-६३	६३	११४
५	उत्तर प्रदेश	१९६३-६४	६३	११५
६	उत्तर प्रदेश	१९६४-६५	६३	११६
७	उत्तर प्रदेश	१९६५-६६	६३	११७
८	उत्तर प्रदेश	१९६६-६७	६३	११८
९	उत्तर प्रदेश	१९६७-६८	६३	११९
१०	उत्तर प्रदेश	१९६८-६९	६३	१२०

(स्रोत - दीर्घकालीन क्रेडिट संस्था)

वरील तक्त्यामध्ये दर्शविल्याप्रमाणे १९५९-६० मध्ये भारतातील विविध राज्यांमध्ये सहकारी संस्था व त्यांचे यत्नासाठी वर संस्था दर्शविलेल्या आहे.

सर्वाधिक प्रमाणे आंध्रप्रदेश, उत्तराखण्ड, बिहार, गुजरात, केरळ आणि ओरीसा या राज्यांमध्ये सहकारी संस्था तोंट घेत गेल्याची संख्या अधिक दिसून येते. अशा सहकारी संस्थांचे पुर्नजीवन करणे आवश्यक आहे. कारण सर्वसामान्य विचारसरणीचा कणा म्हणून सहकारी संस्था काम करत असतात. त्यामुळे त्यांच्यात असलेले दोष दूर करून त्या नव्याने उभ्या करणे आवश्यक आहे.

● भारतातील राज्य सहकारी बँकांची एकूण स्थिती कालखंड :-

(सन २००७-०८ ते २०११-१२)

भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सहकारी बँकांत अनेक बदल झालेले आहे. देशातील वेगवेगळ्या राज्यातील सहकारी संस्थांच्या प्रगतीचे अनेक टप्पे आहेत. १९५९-६० नंतर झालेले बदल आणि १९९०-९१ नंतर जागतिकीकरणामुळे झालेले बदल सहकार क्षेत्रात विचारत घेणे आवश्यक आहे. कारण भारत सरकारने स्विकारलेल्या जागतिकीकरण खाजगीकरण व उद्यमीकरण या धोरणाचा सहकार क्षेत्रावर मोठा परिणाम झालेला दिसून येतो. म्हणून ३१ मार्च २००६ अखेर झालेले बदल लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

भारतातील एकूण राज्य सहकारी बँकांची स्थिती

क्र.सं.	राज्य	सहकारी संस्था	सदस्य संख्या	सहकारी संस्था
१	उत्तर प्रदेश	१९५९-६०	६३	१११
२	उत्तर प्रदेश	१९६०-६१	६३	११२
३	उत्तर प्रदेश	१९६१-६२	६३	११३
४	उत्तर प्रदेश	१९६२-६३	६३	११४
५	उत्तर प्रदेश	१९६३-६४	६३	११५
६	उत्तर प्रदेश	१९६४-६५	६३	११६
७	उत्तर प्रदेश	१९६५-६६	६३	११७
८	उत्तर प्रदेश	१९६६-६७	६३	११८
९	उत्तर प्रदेश	१९६७-६८	६३	११९
१०	उत्तर प्रदेश	१९६८-६९	६३	१२०

Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal

COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

संदर्भ - Report on Trends and progress of Banking in India 2007-08, 2011-12

राज्य सहकारी बँकांच्या एकुण स्थितीचा विश्वाह करता २००७-०८ मध्ये बँकांचे भांडवल १०७१८ बरन २०११-१२ मध्ये १४५०० कोटी रुपयांपर्यंत वाढलेले आहे. एकुण ठेवी ५२९७३ कोटीवरून ८६७०० कोटी रुपयांपर्यंत वाढलेल्या आहे. बँकांचा एकुण मोटा ४९ कोटी वरून २०० कोटीपर्यंत वाढलेला आहे. तर NPA चे प्रमाण १२.०८% वरून ६.८% पर्यंत वाढलेले आहे. असे असले तर मोटाबंदी घोरणांचे सहकारी बँकींगवर मोठा परिणाम झालेला दिसून येतो. सरकार आणि रिझर्व बँक ऑफ इंडियाच्या घोरणांचा परिणाम म्हणून १९६१-६२ मध्ये सहकारी संस्थांनी २०३ कोटी आणि १९७९-८० मध्ये १४२५ रुपयांनी व्यवसाय केलेले आहे. भारतातील सहकारी बँकांनी पुढीलप्रमाणे अल्प, मध्यम व दीर्घमुदत कर्जपुरवठा केलेला आहे.

क्र.	वर्षावसाय	१९८१-८२	१९९१-९२	२००१-०२	२००७-०८
१	अल्पमुदत कर्ज	१९००	३३१	१९७५	३९७५
२	मध्यम मुदत कर्ज	५५	१५०	१५०	१५०
३	दीर्घमुदत कर्ज	५२	१५०	१५०	१५०
	एकूण	२०५७	६३१	३६२५	४२७५

Table Progress of Co-operative Credit

वरील तक्त्यामध्ये दाखविल्याप्रमाणे १९८५-८६ मध्ये ३८७४ को. रुपये १९९५-९६ मध्ये १०४९७ को. तर २००२-०३ मध्ये २४२९६ को. रुपयांची वाढ झालेली दिसून येते. एकुण सहकारी बँकांनी १० वी पंचवार्षिक योजनेच्या २००२-०३ ते २००६-०७ दरम्यान सहकारी बँकांकडून कृषी कर्ज २३७१६ को. रुपयांवरून (३४%) ३३१७४ कोटीने वाढले. २००९-१० मध्ये ३२९२५ कोटी म्हणजे २०% इतकी वाढ झालेली आहे.

● भारतातील सहकारी बँकांपुढील समस्या :-

भारतातील सहकारी बँकिंग प्रणालीचा एकुण आध्वा घेतलेल्या विविध समित्या, आयोग यांनी सहकारी बँकींग मध्ये अनेक सुधारणा सुचविलेल्या आहेत.

१. प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांचे संस्थान्मक भांडवल प्रमाण कमी असल्याने ह्या पतसंस्थांना आर्थिक मर्यादा येऊन ग्रामीण घटकान्मक पुरेसे कर्ज वाटप करता येत नाही.

२. सामान्य शेतकरी शेतमजूर, कारागीर इ. घटकांना विकास करण्यासाठी यांच्या मध्ये योग्य बुवा नसल्याने सर्व स्तरावर समाधानकारक काम सहकारी संस्थांकडून होत नाही.

३. सहकारी बँका ह्या जरी ग्रामीण भागात कार्य करीत

असल्या तरी फक्त ४५% घटकांना त्या साम्रावून घेवू शकलेल्या आहेत. ५५% ग्रामीण भागामध्ये विस्तार शकल्या नाहीत.

४. कर्जपुरवठ्यामध्ये अनेक सदोष पध्दती स्विकारलेल्या आहे. फक्त प्रत्येक सभासदालाच कर्ज दिले जाते. सभासद नसलेल्या घटकांना कर्जपुरवठा होत नाही. त्यामुळे दुर्बल व वंचित घटकांना योग्य प्रमाणात कर्ज वाटप करू शकत नाही.

५. बँकिंग कमिशन १९७२ ने सहकारी संस्थांना लोकांना सामाजिक सुरक्षा देण्यात असमर्थ आहे. तसेच कर्ज देताना जमिनीच्या नोंदीचा अभाव, अपात्र शेतकरी कर्ज देण्याची अपुरी मर्यादा, कर्ज परत करण्याची शेतकऱ्यांची क्षमता, इ. अनेक कारणांमुळे सहकारी बँकांच्या प्रगतीत अडथळे निर्माण होतात.

६. सहकारी संस्था ह्या अकार्यक्षम कारभार करतात. त्यामुळे सातत्या योजनेनुसार म्हणजेच १९८२-८३ मध्ये देशातील ९४०८९ प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांपैकी ६६००० संस्थाघटकांमध्ये पूर्णविलसू सक्षिप्त काम करत होते तर ३४००० संस्थाघटकांत तोट्यात होत्या.

७. सहकारी संस्थांमध्ये मोठ्या प्रमाणात ब्रादेशिक असमानता आहे. आंध्रप्रदेश, गुजरात, हरियाणा, केरळ, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, पंजाब आणि राजस्थान ही अड्ड राज्ये एकुण कर्जाच्या ८०% कर्जे वितरीत झालेले आहे, तर इतर राज्यांमध्ये हे प्रमाण अतिशय कमी आहे.

८. सहकारी बँकांकडून ग्रामुख्याने मोठ्या जमीन मालकांनाच आर्थिक फायदा होतो. १९९८४-८५ मध्ये उच्च शेतकऱ्यांकडे घेऊन हेक्टरपेक्षा अधिक क्षेत्र आहे त्यांना एकुण कर्जापैकी ३८.८% मिळाले तर २ हेक्टर पेक्षा जास्त जमीन असलेल्या शेतकऱ्यांना ५५% कर्ज मिळालेले आहे.

● सहकारी बँकांच्या बळकटीकरण्याचा उपाय :-

१. कमकुवत सहकारी घटकांचे पुर्नवसन आणि पुर्नजीवन करण्याकडे विशेष लक्ष देणे.

२. प्राथमिक सहकारी संस्थांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी व्यापारी बँकांना सहभागी करून घेणे.

३. कर्ज घोरणे आणि सहकारी संस्थांची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी प्रयत्न करणे.

४. सहकारी संस्थांना आर्थिक सहाय्य प्रदान करणे.

५. सहकारी कर्मचारी व सभासद यांना विशेष प्रशिक्षण देणे.

६. सहकारी बँकांनी दिलेल्या कर्जांच्या वापरवर योग्य नियंत्रण ठेवणे.

☞ Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ☞

[Signature]

[Signature]

७. उत्पादक कारणासाठी कर्ज देणे, तसेच शेतकऱ्यांना

योग्य प्रकारचे मार्गदर्शन करणे.

८. सहकार क्षेत्रासाठी सरकारने विशेष दक्षता पथक निर्माण करणे व त्याच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणे.

९. तोट्यात गेलेल्या सहकारी संस्थांचे नव्याने पुर्नवसन करणे.

१०. प्रकाशनाच्या उपाययोजना केल्यास सहकार पटक आर्थिक विकास प्रक्रियेतील महत्त्वाचा स्तंभ म्हणून पुढे आल्यालाचून उज्ज्वल नाही.

संदर्भसूची :-

१. <http://sahakara.kar.gov.in>
२. <http://niti.gov.in>
३. उग मयूर, सामाजिक कलह-सहकाराचा उगम, कॉर्टन टाईम्स ऑ. इंडीयन समजून घेणे, पान ३-८-९-२००८४.
४. www.economicsdiscussion.com
५. सहकारी जगल-एप्रिल-२०२१ वत १९-२०
६. भारतातील बँकींग संरचना सप्टे-२०२०-शिखर

श्रीकांत

□□□

32

मराठी कथा

अर्चना दुर्गादास विंगळे
आसमानगड, हैदराबाद

काळातुळामे कथा मानवाचे जीवन समृद्ध करित आल्या आहेत. गूढ कथा, रहस्य कथा, साहस कथा, भय कथा अशा अंगाने कथेचा प्रवास सुरू होऊन सारण्यात आकर्षित करणार्या प्रेम कथा आणि यंतर आध्यात्मिक कथा अशी कथेची आवड निर्माण होत गेली. कथांच्या असा प्रवास मानवाला त्याची गरज, मनोरंजन, शिक्षण, विचाररसती यासाठी अतिशय महत्त्वाचा उरला आहे. मुद्रण कला आसित्यात येण्या आधी कथा ह्या मानवाभोवतून एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीला संचालित होत असत, आपले जीवभूतव सांगत असत. ह्या कथा बहुतेक निर्वाणीचाच संदेश देत असत. मुद्रण कला विकसित झाल्यावर मध्ययुगीन काळात महाभारताच्या दृष्टांत कथांना सुरुवात झाली. सतसाहित्य, पोवाडे, धारुडे, गवळणी असे साहित्य प्रकार उदयास आले. १८०६ पासून सुरू झालेल्या अर्थाची काळात म्हणजे हरिभाऊ पूर्व काळात भाषांतर, अनुवाद, चातुर्वक्या असे साहित्य प्रकार प्रकाशित होऊ लागले व लघुकथांचा जन्म झाला. वैजनाथ पंडित, विष्णुशास्त्री विप्लवकर, मोतोबा कालेंकर यांचे साहित्य लोकप्रिय झाले. बालबोधपणा हे या काळातील साहित्याचे वैशिष्ट्य होते. भारतीय कथा-काळामय अतिशय पुतलन आहे. बोधरुपातील कथांमध्ये रामायण, महाभारत, स्वतंत्र रूपातील कथांमध्ये बौद्धचालके, सिंहासन बत्तरी, पंचतंत्र, हितोपदेश, इत्यादी, वेताळपंचविशी यांचा समावेश होते. श्रीचक्रवर्त्या लिख्य चरित्रमधील 'कव्यू-चिन्नु' गेष्टिने सातशे वर्षातील सर्वांचे बालपण समृद्ध केले आहे.

भारतात इंग्रजी राजवट आल्यावर पारंपार्य साहित्याच्या परिघटाने, प्रभावाने मराठी मराठी कथेचा

☞ Printing Area : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal ☞

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahatma Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahatma Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

Printing Area®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

A1, Post Limbaganesh, Tq, Dist. Beed Pin-431126 (Maharashtra)

Certificate of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper/article titled गणराज्यस्य अर्थशास्त्रस्य

परिचयः

Dr./Mr./Miss/Mrs: MAKALE GORAKHNATH EKANATH of

It is peer reviewed and published in the Issue 82 Vol. 02 in the month of NOV - 2021

Thank you for sending your valuable writing for printing area Journal

Indexed (IIJIF)

Impact Factor

7.891

Govt of India

Trade Mark's Registry

Regd. No. 24/1992

ISSN 2394-5303

Editor in Chief

Dr. Bapu G. Choleap

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 11

COVID - 19's IMPACT ON INDIAN BANKING SECTOR

¹S.V. Shrimali and ²K.D. Kushare¹K.G.D.M. College, Niphad²Late BRD Arambh Mahila Mahavidyalay, Saikhed3.2.1
3.3.1
21-22

ABSTRACT

Banks and Financial Institutions Serve as Backbone of the economy by providing funds to Individuals, Businesses and Corporates. The Fundamental purpose of the banks is to provide mobilize funds in the economy simultaneously giving comfort and Satisfying Experience to their Customers. But COVID-19 has transformed the customer landscape in India. Economy has witnessed unprecedented situation of Lockdown to prevent the spread of Covid-19 however this has resulted into contraction of economy and temporary halt in income generation of the people. As part of the study, in this research, researcher intend to study how COVID-19 has affected the Indian banking industry in general as well to look at the steps taken by in RBI to mitigate the impact of Covid-19 by proposing a risk management Solution for Indian Banking

Keywords: COVID - 19, Indian banking sector, RBI.

Introduction

In December 2019 the first case of COVID - 19 was found in Wuhan, the capital of Hubei province in China. By the end of February 2020 covid19 has reached to all over the world. Considering its high rate of spreading infection and alarming death rates, WHO had declared COVID - 19 as pandemic on 11th March 2020. In India the first case was identified as early as January 2020. The ministry of health and family welfare had taken various measures to reduce the spread of COVID - 19 like issuing of travel advisory, quarantine policy for foreign travelers, social distancing, restriction on travel visa etc. However the cases were rising in India day by day and to minimize the further spread prime minister Mr. Narendra Modi had declared Janta Curfew on 22nd march 2020 followed by complete lockdown of 21 days from 24th march 2020. The lockdown was extended from time to time and restrictions were becoming new normal. The outbreak of COVID - 19 has changed the manner in which world interacts and operates. Not only India, many other countries has used lockdown as measure to curb the spread of corona which has resulted into the worst recession since the great depression in the 1930s which might be far worse than the global financial crisis and India is no exception to that.

Objectives

1. To understand the scenario of COVID pandemic on Indian economy.
2. To analyze the effects of COVID 19 on Indian banking sector.
3. To study the Various Policy decisions taken by RBI due to COVID - 19.
4. To identify the opportunities for Indian Banking system to face COVID - 19 Pandemic.

Review of Literature

Vikas kumar and sanjeev kumar (Jan 2021), Impact of COVID - 19 on Indian Economy with Special Reference to Banking Sector: An Indian Perspective Said that this COVID 19 strongly affected the Indian banking sector and economy and it still impossible to find out its depth and span. The government and RBI are involve in taking some initiative to minimize the effects of COVID - 19 on economy. It is concluded that this pandemic situation need a strong and flexible leadership to protect the long term damage on Indian economy.

Dr. Priyanka Bobade, Prof. Anu Alex (Dec 2020), Concluded in their research on study the effect of COVID 19 in Indian banking sector that, there is need to change some ways as well as style of working by maintaining healthy environment and by reskilling the employees towards the system and processes. Customer centric approach should get focused first by adopting digital channels For this RBI should take initiative by framing policy for enhancing business continuity. To cope up with

the situation government should take the initiative to encourage the people to design innovative model for business and focusing on digital system with latest technology.

Dr. Asif Perwej (October 2020), in his research the impact of pandemic COVID - 19 on the Indian banking system Said that the COVID - 19 badly impacted the Indian banking sector and affected the regular banking operations. It ultimately affects the financial sector of the globe to face this challenge banks need to adopt some new and innovative strategies. It's the time to adopt new technology and flexibility in infrastructure including each and every operation. As per the researcher there is need to expedite the online processing system with in the bank and should digitalized all the banking transaction as soon as the can. All the processes functions and systems should be get digitalized.

Research Methodology

The current research is based on secondary data collection in which study is conducted on the impact of COVID - 19 on the banking & financial sector in India. The data is collected from the books, RBI website, Guidelines provided by Reserve Bank of India, RBI manual, Magazines, newspaper, various sites on internet, research journals related with the topic and from other informative sites. After carefully analyzing the sources the researcher has drawn the conclusion. The study is descriptive in nature.

Scenario of COVID - 19 pandemic on Indian Economy

Before the outbreak of COVID-19, the Indian Economy was reviving from the effects of Demonetization and GST. The most unpredictable and unforeseen event of the century covid-19 has had an Extreme impact on Indian economy. It has resulted in Continuous rise in unemployment, Fall in Manufacturing Sector, reduction in Fuel Consumption, reduction in Government Revenue, downfall in various industries like Hospitality and Tourism, Luxurious Goods, Cars, Film Industry and many more. It has impacted every participants in the economic environment Like Corporates, Small and Medium Enterprises, Financial Markets,

Supply Chain, Banking Sector etc. Big companies in India like TATA Motors, BHEL, Aditya Birla, Larsen and Turbo had reduced their Industrial operation due to overall slowdown in Economy. Reduction in production and lockdowns have already started to take a toll on the financial health of the corporates and their quality of the asset. Fall in production, import restriction and labor unavailability has forced many small and medium enterprise to close down their businesses. Lockdown, reduction in income, job losses had deep impact on the consumption behavior of the consumers. This has created challenging times for RBI as an apex body of the country to stabilize the monetary policy, Liquidity and Credit Mobilization at the same time. Indian Banking sector was already facing weak consumer confidence, high level of stressed assets and this pandemic has worsened their situation

COVID 19 and its Impact on Indian Banking Sector

Before Covid-19 broke out, Indian Banking sector was already facing weak consumer confidence, high level of stressed assets and this pandemic has worsened their situation. An expert committee of the RBI headed by K V Kamath, a former ICICI Bank chief, on a resolution framework makes this point clearly. According to the report of the committee that the pandemic has severely affected businesses and companies which were otherwise viable. As a result of previous restructuring attempts that led to large losses, many analysts has advised banks to be more risk averse this time around. As per some numerical data of the committee the debt of ₹ 15.5 lakh crore belongs to 19 sectors, which were not under stress before the pandemic. ₹ 5.4 lakh crore was outstanding in the retail and wholesale trade and this was the worst affected industry. Several 11 already stressed industries have also been affected by this pandemic having the debt of ₹ 22.2 lakh crore and among these sectors Non-banking financial companies are having exposure of the highest debt of ₹ 7.98 lakh crore. Agriculture and related products account for debt of ₹ 9.8 lakh crore. Before the pandemic, it was considered stress-free.

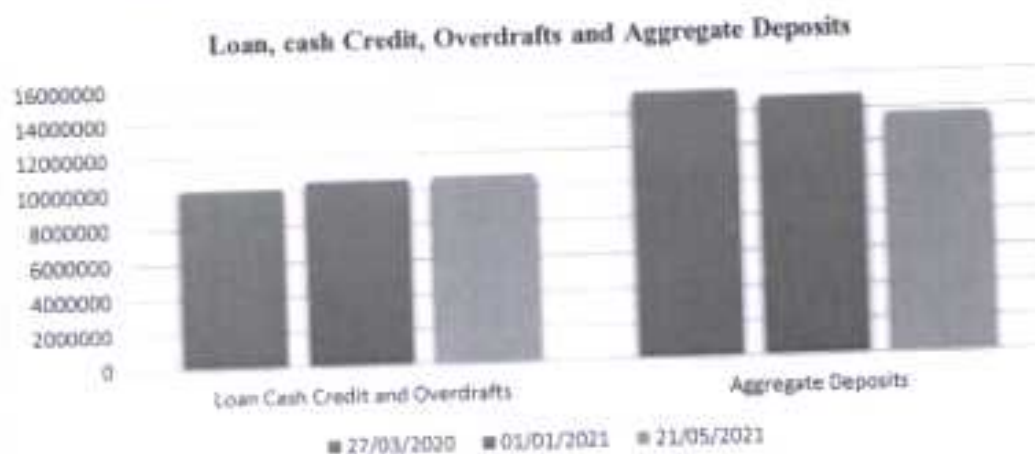

Further some major Indicators in relation to Banking Industry is indicated in Table No.1.

Table: 1

Dates	Loan, cash Credit and Overdrafts	Aggregate Deposits	Credit deposit Ratio	Other Banking Assets
27/03/2020	10149509	15167184	76.44	54032
01/01/2021	10526258	14726749	72.67	27521
21/05/2021	10631206	13567492	71.41	26331

Graph 1: Loan, cash Credit, Overdrafts and Aggregate Deposits

Source : www.rbi.org.in

There is a constant increase in Loans Cash credit and Overdrafts accounts held by the bank since March 2020. The Increase of 4.75% in Advances when Economy is contracting is an Alarming Situation for the Banking Sector as in Near Future there may be problem of NPA. The Increase in Advances is coupled by Constant Decrease in Aggregate Deposit and Other Assets. The Deposit has reduced by 10.55% in a period of 12 months clearly indicates shortage of funds with bank to infuse more money in the economy. The same is depicted in Credit Deposit Ratio also. Significant reduction in other Assets clearly shows weak position Balance Sheet wise.

Problems Faced by the Bank

1. Reduction in serviceability

Among the major impacts on the banking sector were their serviceability issues. Restricted working hours, limited staff and unavailability of data/infrastructure had impacted the banks' ability to provide efficient and prompt service to their customers. Pandemic forced banks to stop providing over-the-counter services, urging customers to use

digital processes instead. Many services like accession to lockers, passbook printing, cash and cheque withdrawal and deposit were only available following the covid protocols.

2. Decrease in returns

It was clear that the covid - 19 and lockdown substantially affected the purchasing power of the public, which had a major bearing on all industries, including banking sector. Hence financial institutions have seen a decrease in expected returns, affecting their valuation.

3. Disruption in Routine Operations

The Banking staff encountered difficulties in obtaining physical access to the bank's branches owing to the complete shutdown of the public transportation system. Moreover, the Work from Home Culture and limited staff disrupted the routine operations of the bank.

4. Default in repayment of loan

The pandemic and lockdown affected the economy and created liquidity problems for borrowers. This has resulted in default in repayment of loan. In spite of RBI's relief to small borrowers, default on the repayments of

other borrowers was a major concern for the bank.

5. Reduction in other banking related services

Following the reform, banks provided a bouquet of services to their customers instead of traditional banking services. There was a considerable decrease in use of allied services.

Problems Faced by the Customers

1. Reduced banking hours affecting the serviceability of banks
2. Inability to access the branches due to unavailability of public transport.
3. More dependency on Digital Transactions leading to cyber frauds especially for less educated and elderly customers.
4. Default in loan repayments due to reduction in business

Initiative Taken by RBI

1. Repo Rate

A reduction of 75 basis points, or 0.75%, was made by the RBI, while the repo rate was kept at 4.4

2. Reverse Repo

It was decided to reduce the Reverse Repo rate by 90 bps. The Current rate was 4%. The Bank used to park on an average ₹.3 lakh crore daily with RBI.

3. Loan Moratorium

Considering the hardship faced by the Middle class due to lockdown and Covid 19 RBI announced a moratorium period of 3 months on terms loans which was further extended by 3 months. This was applicable to All Commercial Banks including Regional Rural, Small Finance, Co- Op Bank and NBFC. It was a big relief to middle class Borrowers.

4. CRR

To enhance the liquidity in banking sector the CRR was reduced by 100 bps to 3% w.e.f 28th March, 2020 injecting around ₹ 1,37,000 crore additionally.

5. LTRO

To provide further liquidity it was decided to undertake Long term Repo Operations however

the funds were allowed to be invested in commercial papers, Specified Bonds and Non-Convertible Debentures.

6. Ease of Working Capital financing

The RBI allowed banks to recomputed the Drawing power by reducing the margin or by recalculating the Working Capital Cycle. This step would not result in any downgrade in asset classification.

7. Working Capital Interest

RBI Has permitted Three month Interest moratorium to all lending institutions.

8. Deferment of NSFR

Net Stable Funding Ratio (NSFR), which reduces funding risk by requiring banks to have sufficiently stable sources of funding, has been delayed until October 1, 2020. The NSFR had been scheduled to go into effect by April 1, 2020.

9. MSF

Additionally, the Marginal Standing Facility (MSF) is now available for 3% of SLR till June 30, 2020. The RBI said it was a measure that would provide banking system with comfort by providing it with the ability to draw an additional ₹ 1,37,000 crore of liquidity during periods of stress at a reduced cost.

10. Fresh Liquidity

During his brief to the press, Governor said all the announcements today would inject about 3.2% of GDP. Additionally, it said it has infused ₹ 2 lakh crores of liquidity since February 2020, which equates to 1.4 percent of GDP.

Challenges faced by the Banking Industry

1. Over the past few months, SME's have made increasing requests for restructuring of debts and loans. For the banks to adapt to the current economic they need to rethink their approach in credit risk rating and credit scoring.
2. The quarantine period has "forced" many reluctant customers to engage digitally with their banks. This resulted in increase in the number of digital interactions between banks and their customers

3. Now they must ensure all of the basic customer service are available online, which was not the case with many financial institutions prior to COVI 19.
4. With the increase of digital banking interactions, Employees working from home and in less secure environments, financial institutions are potentially vulnerable to cyber-attacks and fraud attempts. Banks shall focus on keeping their systems stable and reliable despite the growing number of cyber threats.
5. With constant uncertainty and rapid technological advances, banks must make quick decisions and adjust to fast changes.

Opportunities for the Banking Industry

1. Beyond the crisis, banks have an enormous opportunity to retain digital customers, especially SMEs and retail. These digital customers can result in significant revenue for the banking sector.
2. Whether customers do not go back to traditional physical channels when things eventually return to normal will depend on the level of services that banks offer today.

3. Several organizations are attracted to the possibility of a majority of their workforce working from home permanently, since such a system can, in some cases, be more productive.
4. The banking industry is responding to the financial crisis by providing unprecedented liquidity

Conclusion

The Twin shock of Covid 19 and Lockdown on Indian banking Sector is quite visible from the above. The Contraction of the economy had adversely impacted sectors including Banking Sector. The Stressed Asset, Liquidity Crunch, Lower Income Generation has created an unwarranted situation for the banks to Cope up with. Various steps taken by the Government and RBI to mitigate the impact of Pandemic like providing Moratorium period, Restructuring of Advances, reassessment of working capital loans, Relaxation in CRR and Repo rate and relaxations in Asset Classification has been successful in the short run however we need to give some more time before we can fully comprehend the total impact of COVID-19.

References

1. Dr. Priyanka Bobade and Prof. Anu Alex (December, 2020), "Study the Effect of COVID - 19 in Indian Banking Sector", Proceedings of 2nd International Research, ISBN: "978-93-87901-17-9" 10th, 11th and 12th December, 2020.
2. Dr. Asif Perwej (October, 2020), "The Impact of Pandemic COVID - 19 On The Indian Banking System", International Journal of Recent Scientific Research, ISSN: 0976-3031 VOL.11, Issue, 10 (B) PP. 39873-39883, October, 2020.
3. <https://dbie.rbi.org.in/DBIE/dbie.rbi?site=statistics>,
4. <https://www.rbi.org.in/Scripts/PublicationReportDetails.aspx?UrlPage=&ID=1167#C32>,
5. <https://dbie.rbi.org.in/DBIE/dbie.rbi?site=publications>,
6. <https://www.hindustantimes.com/india-news/70-of-banking-sector-debt-affected-by-COVID-19-s-impact/story-MAYiYZWz5NE6Pijm7XQNSJ.html>,
7. Monetary Policy Report (April 2021), Published under section 45zm of the Reserve Bank of India Act, 1934.
8. Saurav Sinha, Chief General Manager-in-Charge (May 23, 2020), RBI/2019-20/244 DOR.No.BP.BC.71/21.04.048/2019-20.
9. Vikas Kumar and Sanjeev Kumar (2021), "Impact of COVID - 19 on Indian Economy with Special Reference to Banking Sector: An Indian Perspective", International Journal of Law, Management and Humanities, ISSN 2581 - 5369 VOL 4 Issue 1.
10. www.rbi.org.in

IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON INDIAN RETAIL SECTOR

¹S.V. Shrimali and ²K.D. Kushare

¹S. V. K. T. Arts, Science and Commerce College, Deolali Camp, Nashik

²Late BRD Arambh Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road, Nashik

ABSTRACT

The novel covid-19 has impacted all the sectors of the world. In India service sector suffered heavy losses due to it. Retail sector is one of the service sectors which also faced challenges arisen due to this pandemic. Organized retail sector suffered downfall in revenue as compare to traditional retailer specially food and grocery sector. Unorganized retail sector in India has undergone with many changes to cope with this like arrangement of different delivery options, e-payments, hygiene requirements etc. Even though the both retail sector impacted in the form of loss of revenue, heavy operational cost, reduction in customers, govt. regulations etc. can still have some growth prospective by employing new marketing strategies.

Keywords: Covid-19, Pandemic, Retail Sector, Service Sectors, Organized Retail

I. Introduction

Indian retailing is very old. It has its roots from ancient times. When there was no currency and barter was the only form of retail. After that commercial and industrial revolution started in most of the developed and under developed countries of the world. Which leads to evolve the modern retailing concepts. In India also the modern retailing started after industrial revolution and after liberalization of Indian economy. During the period 1991, India has announced 100% FDI in single brand retail and 51% FDI in multi brand retail. In India retailing consist of mainly two sectors that is Organized and Unorganized retail sector. Organized retail sector includes hyper markets, super markets, specialty stores, shopping malls. Whereas in unorganized retail sector includes traditional family-based business, sole proprietor ship concerns, bricks and mortar retailers or mom-pop stores. In India Unorganized retail sector has main dominance across the nation. Because almost 75% of the population resides in small towns and villages where unorganized retailers have dominance over the entire market. Now a day's organized and online retailing is getting popular day by day in most of the urban areas. This due to technological advancement and markets have crossed boundaries of different nations. Both these form of retailing exist in India. And this retail sector is growing very fast. The growing needs of customers, increased per capita income, increased number of working women,

increase in information technology led to the growth of retailing particularly in India. As per GRDI 2019 India has ranked 2nd from top 10 retail markets of the globe¹. Retail Industry of India provides 2nd largest employment after agriculture which is nearly 8%. As per FDI confidence index from top retail sectors of the world India ranks on 16th. Near around 58% of the retail industry contributed to the annual GDP by private consumption. Out of this, 48% consumption is done in merchandise retail like grocery, FMCG, Home improvements, Jewelry, etc., and 52% in service retail like education, wellness, medical, etc². This flourishing sector has undergone various challenges and one of them is the covid-19 pandemic. This pandemic force to shut the shutters of retail stores for many days. Due to this worldwide epidemic not only, the industrial sector has suffered from losses but the retail sector is also the victim of this pandemic. The current study is taken to elaborate the effect of this covid-19 pandemic on the Indian retail sector and researcher tries to suggest some measures to cope with the challenges of the day.

II. Objectives

1. To study the impact of Covid- 19 on Indian retail sector.
2. To study the opportunities and challenges of retail sector post covid-19.

III. Review of literature

Lata Jha (2020): In the study of the article published by the researcher on the topic of India's retail market has revealed that the Indian retail market will grow from dollar 0.7 trillion in 2019 to dollar 1.1 -1.3 trillion till 2025. The growth rate of retail sector in India is also reached from 9% to 11% due to change in demographic factors and economic factors like rising incomes, urbanization, increasing nuclear families etc. According to the researcher there are five top retailers who can increase their market share from 5% to 12% if revolutionary models are applied for the development. For this purpose, retailers should develop their strategies according to the customer's value propositions and operating efficiency. They should look mostly for customer's convenience and should try to provide customers services¹.

India Brand Equity Foundation (IBEF) (June 2018): As per IBEF report, India's retail sector is going through the rising stage of development where in the expansion of retail market not only took place in metro cities but also in tier II and tier III cities as well as also in rural sides. According to the study of IBEF with invent of technology and infrastructural projects it is now possible to connect with the rural market. FMCG sector can easily reach to rural markets and in 2016 near around 60% of the FMCG market have in these rural sides. Many tier II cities trying to achieve retail objective of the country like Nagpur, Patna, Indore, Jaipur, Bhubneshwar, Chandigarh, Lucknow, Kochi etc. the study also reported the coming challenges in front of retail sector like Logistic management, Inventory Management, Investments and Developmental plans⁴.

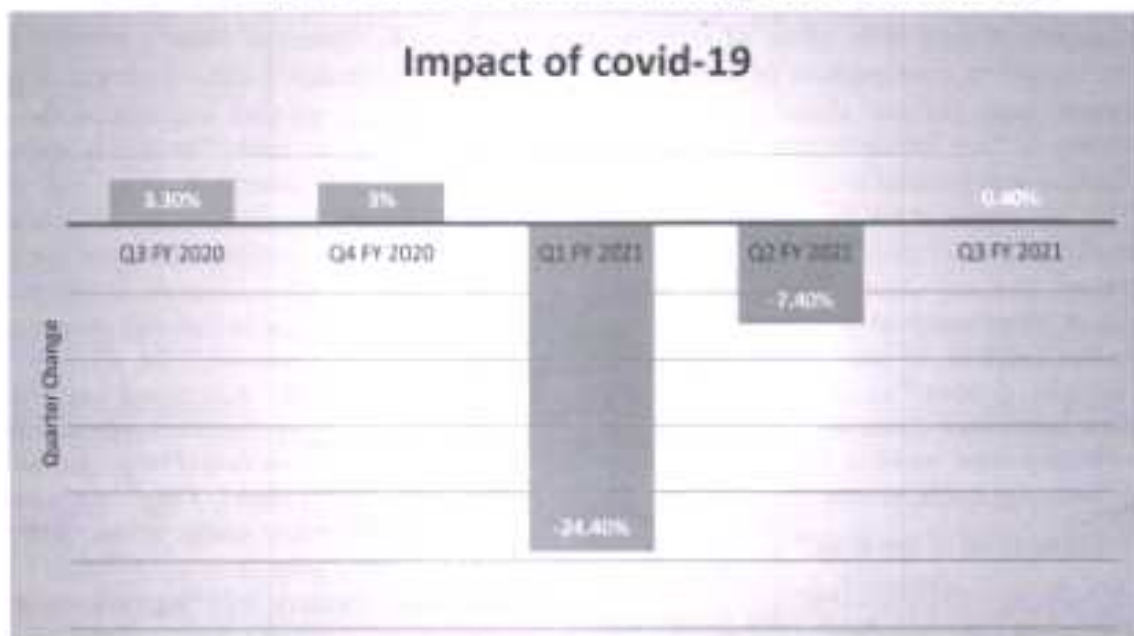
IV. Research Methodology

For the purpose of this research secondary data collection method is used to come up with the conclusion

Scenario of Covid-19 pandemic

In March 2020 the Indian government has announced nationwide lockdown for 21 days due to covid-19 pandemic. Because of that all the service sector had to shut down their businesses for certain months. Hotels, multiplexes, shopping malls, gyms, and restaurants appealed to close down their shutters for many days. This has impacted zero inflow in the form of earnings but regular outflow in the form of rent, salaries, operational cost. This led to big loss to the organized and unorganized retail sector across the nation for short term as well as long term. People were forced to follow social distancing and suggested to avoid crowded areas, shopping malls, entertainment centers etc. As per the economic times report the revenue of shopping mall was declined by 50% due to national lockdown announced by the prime Minister. Many mall owners sacrifice their rental from the period April to June 2020 due from the lease holders to whom space in mall is given on lease. More over post lockdown these owners offered heavy discounts on certain product categories to meet the operational cost. But even though they incurred huge losses. The Harsh Basal the owner of Unity group having many organized retail supermarkets and hypermarkets in the country is at the opinion Covid impacted their income in a very big extent which is 50% to 60% down as compare to normal years. The unorganized sector mainly food and grocery sector earned good returns by providing bread and butter to the people. The average bill value for essentials has risen up to 1.5 times since the lockdown which reaches to 900 per basket as of now from Rs. 600 per basket in march⁴. They also faced some problems associated with supply chain management, stocking, hygiene requirements, govt. rules and regulations etc.

Estimated impact of covid-19 on India's quarterly GDP in FY 2020-2021

Source: @statista 2021

Interpretation: In the year 2020 due to covid-19 pandemic GDP was expected to fallen continuously. Still, it has saw some improvement in the third quarter of financial year 2021 with an expected increase of 0.4% in GDP. As compare to third and fourth quarter where GDP was estimated as 3.30% and 3%. Whereas in the first and second quarter of financial year 2021 there was anticipated tremendous fall in GDP which is nearly -24.40% and -7.40% respectively⁶.

Challenges in front of retail sector

- 1. Reduction in revenue:** Covid-19 pandemic forced the customers to buy from the nearby locality. All the shopping centers and malls were closed for more than 3 to 4 months. During this period customers shifted their preferences from national popular brands to private brands. Its impacted brand loyalty as well. These customers have compelled to go to the nearby stores and have to purchase whatever and of whichever brand the retailer sells.
- 2. Changing consumption pattern:** The consumption behavior of customers has changed in a very drastic way. He is more preferring to purchase local products than branded one which is being available at their door step. They have reduced their

wants and desire and has more focused on fulfillment of necessities. Customers have postponed their need for luxuries items. This behavior impacted organized retailers as customers avoid to shop from crowded organized retail sector and malls.

- 3. Decline/ contraction in Business:** The businesses from organized as well as unorganized sector has suffered heavy losses. In every year during the month of March to July the retailers' sales their old stock by giving discounts and by offering promotional schemes. But due to the lockdown their old items have not get the market and it has affected their revenue.
- 4. Managing operational Cost:** Most of the retail shops in shopping mall and local stores are operating their business from leased or rented premises. Because of the declined business they were not able to generate revenue. Even though cash inflow was zero but cash outflow in the form of rent, fixed cost, salaries of permanent staff, electricity charges, cost of e-payment systems, hygiene requirements etc. was the regular expenses which these retailers had to pay in the lockdown period which has created the problem of managing their operational cost.

5. **Low capital inflow:** All the sectors of the nation have suffered from the nationwide lockdown. People were afraid of investing the money in their pockets in any sector. People were curious about retaining the money in their hands to face any adverse situation and avoided to invest it elsewhere. This has impacted the businesses with low capital inflow for many months.
6. **Other factors:** Other factors like taxes, duties these external payments made the Indian retailers to bear heavy burden of expenses. Some of the retailers have closed their businesses. Even after opening of the economy these retailers faced the problem of customer traffic at their shops.
3. **Application of E-commerce:** Use of E-commerce is the need of the day. With the help of E-commerce retailers can sell their products through online channels. Digital marketing is gaining importance day by day. It helps to make the goods digitally marketed and advertised. Any one from anywhere can purchase the goods available through online platform. It saves the time and money of the customers. Retailers can also make available various e-payment options to the buyers.
4. **Modification of functional activities:** Diversification of business operations is very important task should be performed by the today's retailers. They can change physical structure, credit terms, delivery systems, after sales services, payment terms etc. The retailers can improve in their customer relationship management. Modifications in operations leads to avail upcoming opportunities for the firm.

Opportunities to the Retail Sector post covid-19:

1. **Variation in product:** Covid-19 has changed every body's life in a very different way. With product modification retailers can cope with challenging situation of low sales of the product they manufacture. Instead of manufacturing old and repetitive products now they can diversify their products. E. g. many textile companies now manufacturing masks, medical and pharmaceutical companies can manufacture hand wash and hand sanitizers etc.
2. **Rise in customer confidence:** The retailers can take the opportunity to provide what exactly want by the customer. Customer of these days and especially during this lockdown is more conscious about their spending. Retailers could gain customer confidence by providing goods at affordable prices.

V. Conclusion

With the light of study of Covid-19 on Indian Retail sector it can be concluded that the retailers have to adopt different marketing dynamics to cope up with the loss suffered due to this pandemic. The organized and unorganized both retail sector have to concentrate on providing on best customer value to their customers as this pandemic impacted on the earning capacity of the customers. These customers are now more aware about their spending and giving priority to necessities. Today's retailers also have to adopt new and innovative technology including Digital Marketing, online payment options, Online selling, Easy replacement etc.

References

1. <https://www.kearney.com/global-retail-development-index/2019>
2. Rajalakshmi, K, Rajavel, R, Anitha, A, Aartheeswari, E, (11 July 2020); Dogo Rangang Research Journal UGC Care Group I Journal ISSN : 2347-7180 Vol-10 Issue-07 "challenges and opportunities of retailing in India during covid-19 pandemic period – a Behavioral approach"
3. Lata Jha (2020), article on "Retail Industry in India"
4. India Brand Equity Foundation (IBEF) "Presentation on Retail"
5. [@statista 2021](https://www.business-standard.com/article/economy-policy/covid-19-to-redefine-focus-towards-organised-retail-and-e-commerce-120101501137_1.html)

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

ISSN - 2279 - 0489
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - X, Issue - I
August - January - 2021-22
Marathi Part - II

Impact Factor / Indexing
2020 - 6.621
www.ijfactor.com

Ajanta Prakashan

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya

Leena Chavhan
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

ISSN - 2279 - 0489
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - X

Issue - I

August - January - 2021-22

MARATHI PART - II

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.631
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc. (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

QAC COORDINATOR

NSP & Leena Binu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya

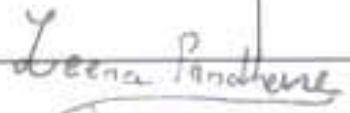
NSP
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Phone: 2222101

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	कोविड-महामारीचा भारतीय स्वतंत्रितरित कामगारवरील परिणाम प्रा. विनायक यशवंत बनमोरे प्रा. डॉ. बळामाहेब कोंडीबा माने	१-७
२	नवीन कृषी कायदे आणि महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांची भूमिका वर्षा पाटलोबा मुंढे	८-१०
३	दिव्यांग व्यक्तींवर कोविड-१९ चा परिणाम प्रा. गंगाधर चव्हाण डॉ. दिलीप मस्के	११-१५
४	कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम करंठे रविंद्र विष्णु	१६-१८
५	घाभीण विकासामध्ये रोजगार हमी योजनेची भूमिका प्रा. गिराम मनोज बाबुराव	१९-२५
६	कोविड-१९: स्या आर्थिक परिणामांचे ऐतिहासिक पुराव्यांसह विश्लेषण डॉ. राजेंद्र तुळशीदाम आहिरें	२६-३६
७	कोरोनाचा भारतीय शेती क्षेत्रवरील परिणाम राम मानाराव पारखे	३७-४०
८	महात्मा फुले यांचा शेतकऱ्यांचा आसूड व कृषी कायदे माधुरी श्रीहरी केळे	४१-४४
९	नवीन कृषी कायदे २०२० संदर्भात शेतकऱ्यांत जाणीव जागृतीची आवश्यकता मोहन माणिकराव मुंढे	४५-५०
१०	कोरोना कालखंड आणि भारतीय महिलांची स्थिती उर्मिला नारायण क्षिरसागर	५१-५४
११	कोविड-१९ चे परिणाम अमोल रमेश पवार	५५-५८
१२	Covid-१९ नंतरची भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने आणि संधी श्री. सरगर सुंदर प्रकाश	५९-६४

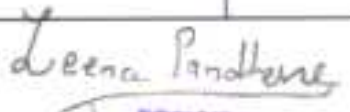

IQAC COORDINATOR
 NSPM & Late Binnu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Binnu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - II ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१३	नवीन कृषी कायदे २०२० संदर्भात शेतकऱ्यांत, जाणीवजागृतीची आवश्यकता घनीषा भीमराव घव्हाण	६५-७२
१४	कोविड-१९ चा आरोग्य व आहारावर झालेला परिणाम प्रा. सिमा काळने-सोनेने	७३-७६
१५	भारतीय अर्थव्यवस्था आजही कृषीप्रधानच डॉ. विनोद आत्माराम नखवरे	७७-८१
१६	कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम प्रा. डॉ. पी. डी. हुडेकर	८२-८५
१७	पोस्ट कोविड-१९ शिक्षणशास्त्रातील संधी आणि आव्हाने विनोद चाधरे	८६-९०
१८	कोरोना-१९ आणि आरोग्य विमा डॉ. सचिन भास्कर कुंभार	९१-९५
१९	कोरोना व भारतीय आरोग्यव्यवस्था प्रा. अमोल अरुण पगार	९६-९९
२०	भारतीय अर्थव्यवस्थेत १९९१ च्या नवीन आर्थिक घोरणाची भूमिका, ३०, वर्षांनंतर प्रा. डॉ. मनोत्तकुमार ज्योतिराम गायकवाड प्रा. निलेश रविंद्र कोळी	१००-१०७
२१	Covid-१९ चा साथीच्या रोगांमुळे भारतीय कला अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम मिलिंद अटकले	१०८-११२
२२	Covid-१९ चा साथीच्या रोगांमुळे भारतीय कला अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम डॉ. ओमशिका लिंगाडे	११३-११६
२३	नवीन कृषी कायदे आणि किमान आधारभूत किंमत एक दृष्टीक्षेप अभिषेक सुभाषराव तांबे	११७-१२०
२४	भारतातील अल्पभूदारक शेतकऱ्यांच्या समस्या गायकवाड अशोक माणिकराव	१२१-१२४

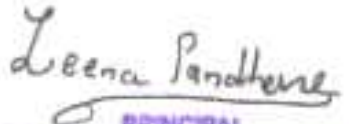

IQAC COORDINATOR
 NSPM's Late Bindu Ramnab Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramnab Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - II ❧

अ. क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२५	भारतातील महिला सबलीकरण काळाची गरज व जनजागृती कातकडे गोविंद प्रल्हाद	१२५-१२८
२६	महाराष्ट्र राज्यातील आर्थिक दुर्बल घटकांचे जीवनमान उंचावण्यात महात्मा ज्योतीबा फुले जन आरोग्य मुकुंद उदरभरे	१२९-१३२
२७	ग्रंथालय व्यवस्थापन एक चिकित्सक अभ्यास राहुल श्रीकृष्णराव इंगळे	१३३-१३७
२८	कोविड-१९ च्या अनुषंगाने ग्रंथालयांनी पुरविलेल्या सोयी-सुविधा विद्या वसंतराव नजन	१३८-१४२
२९	कोविड-१९ चा नाशिक जिल्ह्यातील श्री क्षेत्र त्र्यंबकेश्वर या प्रतिष्ठे धार्मिक स्थळांतील रोजगारावर झालेला परिणाम प्रा. ए. पी. निसाल डॉ. डी. के. होळकर	१४३-१४९
३०	कोविड-१९ चा भारतीय बँक व्यवसायावर झालेला परिणाम प्रा. डॉ. संतोष दळवी	१५०-१५७

IQAC COORDINATOR
N.S.P.M's Late Binnu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Binnu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

२१. कोविड-१९ चा नाशिक जिल्ह्यातील श्री क्षेत्र त्र्यंबकेश्वर या प्रसिद्ध धार्मिक स्थळांतील रोजगारावर झालेला परिणाम

प्र. ए. पी. निसाळ

संशोधक विद्यार्थी, के.टी.एच.एम. कॉलेज, नाशिक.

डॉ. डी. के. होळकर

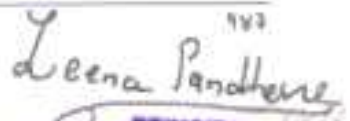
सामंदाशिक, आर्ट्स, कॉमर्स महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड, नाशिक.

प्रस्तावना

उत्तर महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध धार्मिक स्थळांच्या ठिकाणी आज विविध व्यवसायिक रोजगार मिळविण्याच्या उद्देशाने विविध प्रतापून, राज्यातून स्वलांतर करून याठिकाणी आपले व्यवसाय स्थापन केलेले दिसतात. असेच उत्तर महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध धार्मिक स्थळ, बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक हे श्री त्र्यंबकेश्वर हे नाशिक जिल्ह्यातील सर्वांत प्रसिद्ध धार्मिक स्थळ आहे. समाजात वावराताना प्रत्येक व्यक्ती उत्पन्न मिळवून स्वतःचा कुटुंबाचा उदर निर्वाह करत असतात. रोजगार मिळविणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे ध्येय असते, कारण त्यामुळेच व्यक्ती आपल्या विविध गरजा पूर्ण करू शकतो. श्री त्र्यंबकेश्वर हे खडगिरी या निर्गम्य वातावरणाला बसलेले प्रसिद्ध धार्मिक स्थळ असून, या परिसरात होटेल, निवास व्यवस्था, फुले, नारळ विक्री, विविध पूजा साहित्य विक्री, विविध किरकोडे साधन सागळे विक्री करणारे, भेटभरा दुकाने, आयुर्वेदिक औषध दुकाने, चहाची टपरीखाने, बहावाच, सनोसा विक्री करणारे गडदावरील व्यवसायिक, कपड्याची दुकाने, भांड्याची दुकाने, ज्यूस सेंटर असे विविध व्यवसायिक गेल्या अनेक वर्षांपासून व्यवसाय करताना दिसतात. २०१९ या वर्षी कोरोना सारख्या महामारीने संपूर्ण जगाला खिडखिड घालता. याचा परिणाम जगातील अर्थव्यवस्थेवर झाला. जागतिक अर्थव्यवस्था कोलमडली. सर्वांत महत्त्वाचा घटक म्हणजे रोजगार यावर सर्वांत जास्त परिणाम झाला. यानवी आरोग्य धोक्यात आले. हळूहळू महामारी जशी वाढत गेली, तसा देशातील रोजगारावर परिणाम होत गेला. यावर उपाय म्हणून सरकारने पहिले लॉकडाऊन १७ मार्च २०२० या दिवशी संपूर्ण भारतभर लागू केला. याचा सर्वांत पहिला परिणाम बाहेर राज्यातून, रोजगार मिळविण्याच्या उद्देशाने आलेले कामगार पायी, लाखो मैल अंतर चालत चालत आपल्या माघदेशी निघाले, त्यापैकी बरेच कामगार भुकेने व्याकुळ होऊन रस्त्यातच मरण पावले, काही कामगारांनी परिस्थितीला हाकून आत्महत्या केल्या तर काही कामगार अत्यांत हाताखोच्या परिस्थितीत आपल्या गावांना पोहचले. संपूर्ण बाजारपेठा बंद पडल्या, ज्या लोकांची नोकरी बायम होती त्यांना मात्र पगार मिळत होता, मात्र जे लोक रोजगारीवर, मॉलमजदुरीवर आपले जीवन काढत होते त्यांना मात्र जगणे सुद्धा अव्यवह झाले. नाशिक जिल्ह्यातील श्री त्र्यंबकेश्वर या धार्मिक स्थळावर देखील कोव्हीड १९ चा सर्वांत जास्त परिणाम झाला. या परिसरात सर्वत्र सामसुम, शांतता झाली, दैनंदिन हजारो रोजगार कामगारं छोटं, मोठं, सर्व व्यवसायिक परिस्थिती समोर हातबळ झाले आणि या परिस्थितीला सामोरे जाण्यापेक्षा

मराठी भाषा - २ / Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal No. 47100

IQAC COORDINATOR
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

त्यांच्याकडे कोणताच पर्याय शिल्लक राहिला नाही. तसेच या महापारीला सामोरे जाताना अनेक व्यवसायिकांना, कामगारंना, सर्वसामान्य लोकांना आपला जीव गमवावा लागला. कोव्हीड १९ची काही व्यवसायिकांना लागण झाल्याने त्यांच्या मृत्युनंतर त्यांचे कुटुंब बेकारम झाले. एकंदरीत संपूर्ण रोजगार क्षेत्रावर, विशेषतः श्री त्र्यंबकेश्वर या प्रसिद्ध धार्मिक स्थळातील सर्व रोजगारावर याचा परिणाम झाला. या धार्मिक परिसरावर ज्यांचा रोजगार अवलंबून होता ते सर्व घटक बेरोजगार झाले.

संशोधन पद्धती

१. उद्दिष्टे

१. श्री त्र्यंबकेश्वर या धार्मिक परिसरातील विविध रोजगार अभ्यासणे.
२. कोव्हीड १९चा स्थानिक व्यवसायिकांच्या रोजगारावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.

२. गृहितकृत्ये

१. श्री त्र्यंबकेश्वर या धार्मिक स्थळामुळे रोजगार उपलब्ध झाला आहे.
२. कोव्हीड १९ या महापारीचा स्थानिक रोजगारावर परिणाम झाला आहे.

३. माहितीचे संकलन

माहितीचे संकलन प्राथमिक व दुय्यम सामग्रीच्या आधारे केले जाणार आहे.

१. प्राथमिक माहिती : श्री त्र्यंबकेश्वर धार्मिक परिसरात असणाऱ्या व्यवसायिकांची मूलावृत्त घेऊन प्रश्नाकली भरून घेतली जाणार आहे.
२. दुय्यम माहिती : मासिक, वृत्तपत्र याद्वारे मिळालेल्या माहितीच्या आधारे करण्यात येणार आहे.

४. नमुना निवड

श्री त्र्यंबकेश्वर या धार्मिक परिसरात असणाऱ्या व्यवसायिकांपैकी १९० व्यवसायिकांची निवड करण्यात आली आहे.

अ.क्र.	व्यवसाय	व्यवसायिकांची संख्या
१	हॉटेल	५० (२६.३१ टक्के)
२	निकाम व्यवस्था	५० (२६.३१ टक्के)
३	पुजारी	२० (१०.५ टक्के)
४	हार व फुलांचे दुकान	२५ (१३.१५ टक्के)
५	प्रसाद, दारे व इतर	२० (१०.५ टक्के)
६	किरकोट विक्रेते	२५ (१३.१५ टक्के)
	एकूण	१९०

(स्रोत : प्राथमिक सर्वेक्षण २०१९)

IQAC COORDINATOR
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422101

माहितीचे विश्लेषण

श्री त्र्यंबकेश्वर हे नाशिक जिल्ह्यातील प्रसिद्ध धार्मिक स्थळ असून याठिकाणी विविध व्यवसायिक स्थानिक परिसरात रोजगार मिळवतात. परिसरात असणाऱ्या एकूण व्यवसायिकांपैकी नमुना १९० व्यवसायिकांचा अभ्यास करण्यात आला. यापैकी ५० (२६.३१ टक्के) हॉटेल व्यवसायिक असून, या धार्मिक परिसरात अनेक जबाब्यासून, परंपरागत हा व्यवसाय करतात. श्री त्र्यंबकेश्वर हे प्रसिद्ध धार्मिक स्थळ असून, धाराज्योतीलिंगापैकी एक महत्त्वाचे ज्योतिर्लिंग आहे. या धार्मिक परिसरात येणाऱ्या भाविकांचा संख्या जवळ असल्याने येथे हॉटेल व्यवसायिकांचा मोठ्या प्रमाणात रोजगार मिळालेला दिसतो. कोव्हीड १९ या महामारीमुळे या व्यवसायिकांचा रोजगार थांबला आहे, कारण मंदिर बंद झाल्याने येणाऱ्या भाविकांची संख्या संपुष्टात आली. या व्यवसायाशी जोडलेल्या विविध मजुरांचे काम गेल्याने ते मजूर देखील बेरोजगार झाले तर ५० (२६.३१ टक्के) निवास व्यवसायिक असून, धार्मिक परिसरात येणाऱ्या भाविकांची गदी थांबली त्यामुळे या निवास व्यवस्था ओस पडल्या, या व्यवसायाशी जोडलेले अनेक उत्पादनाचे घटक घेता रोजगार मिळणे असक्य झाले. या धार्मिक परिसरात यात्राकाळात भाविकांची संख्या प्रचंड असल्याने या व्यवसायिकांना चांगला रोजगार मिळत होता. तसेच २० (१०.५ टक्के) पुजारी असून या मंदिर परिसरात येणाऱ्या भाविकांना विविध विधीपूजा करून घ्यावे रोजगार मिळत होता. परंतु धार्मिक स्थळ बंद झाल्याने मंदिर परिसरात भाविकांचे येणे थांबले, परिणाम कोणताही धार्मिक विधी, पूजा, श्राद्ध, नारायण नागबली यासारख्या सर्व विधी बंद पडल्या व त्याचा परिणाम या पुजारांच्या रोजगार थांबला. तर २५ (१३.१५ टक्के) हार व कुले विक्री करणारे अनेक छोटे मोठे विक्रेते मंदिर परिसरात रोजगार मिळवत होते. श्री त्र्यंबकेश्वर या परिसरात सर्वत्र शांतता झाली. पोलीस बंदोबस्त थांबला. या व्यवसायिकांना घरी बसण्याशिवाय कोणताच पर्याय शिल्लक राहिला नाही. मंदिर परिसरात येणारा इत्येक धार्मिक देवाच्या दर्शनासाठी जाताना फुले व हार यांची खरेदी करत असत त्यामुळे मंदिर परिसरातील या व्यवसायिकांचे वार्षिक उत्पन्न सरासरी १ ते २ लाख एवढे होते व यात्राकाळात जास्त उत्पन्न या व्यवसायिकांना मिळत असे परंतु कोव्हीड १९ मुळे यांचा रोजगार थांबला. तसेच २० (१०.५ टक्के) प्रसाद, दारे व इतर विक्रेते या धार्मिक परिसरात दररोज हजारो रुपये रोजगार मिळवत असे, मात्र या व्यवसायिकांना कोव्हीड १९ या महामारीमुळे बेरोजगारीला सामोरे जावे लागले. तर २५ (१३.१५ टक्के) किरकोळ विक्रेत्यांच्या अभ्यास केला असता, या धार्मिक परिसरात येणाऱ्या भाविकांकडून विविध पुजेची सामग्री, लहान मुलांच्या खेळण्या, शोधेच्या वस्तू, कुंकू, बांगड्या, भोड्याची खरेदी, कपड्यांची खरेदी, घालून व्यवसायिकांना चांगलाच रोजगार मिळत होता. मात्र कोव्हीड १९ या महामारीमुळे या सर्व किरकोळ विक्रेत्यांच्या रोजगारावर मोठा परिणाम झाला. या व्यवसायिकांचा रोजगार बंद झाल्यामुळे या व्यवसायिकांच्या महत्त्वाच्या दैनंदिन गरजा देखील यांना पूर्ण करता येत नाही. कधी हा कोव्हीड १९चा काळ संपेल व कधी धार्मिक परिसर, मंदिर खुले होतील व पुन्हा पोहण्यासारखी स्थिती निर्माण होईल अशी अपेक्षा या स्थानिक व्यवसायिकांनी व्यक्त केली.

श्री अंबकेश्वर परिसरातील धार्मिक पर्यटनामुळे निर्माण झालेला रोजगार

नाशिक जिल्ह्यातील श्री अंबकेश्वर हे एक प्रसिद्ध धार्मिक स्थळ आहे. या धार्मिक परिसरात सोमवार, श्रावण महिना, एकदशी, महाशिवरात्र, प्रदोष, श्री निवृत्तीनाथ यात्रा, ब्रह्मगिरी दर्शन, रामवारी, आषाढ महिना, विविध प्रसंगी संपूर्ण भारतातून धार्मिक अर्थीक श्रद्धेने येतात. या धार्मिक परिसरात पितृभक्त नारायण नागवली, विविध अभिषेक पूजा, प्रशांती पूजा, विविध शांतीपूजा, सत्यनारायण, कालसर्प पूजा या विविध विधी या धार्मिक परिसरात होतात. यानिमित्ताने या धार्मिक परिसरात विविध व्यवसायिकांनी आपल्याजवळ उपलब्ध असलेल्या भाड्यातून विविध उद्योग व्यवसाय सुरू केले. तसेच काही व्यवसायिक आपल्या पुर्वजानी सुरू केलेले व्यवसाय करताना दिसतात. जसजसे पुग बदलते तसतसे या व्यवसायिकांनी आपल्या व्यवसायाचे स्वरूप बदलले आहे. या धार्मिक परिसरात दर बारा वर्षानी कुंभमेळा भरतो. या निमित्ताने विविध प्रांतातून साधू श्रद्धी येतात. या धार्मिक स्थळी कुशावर्त या पवित्र तिर्थावर स्नान करतात. कुंभमेळा दरम्यान या तीर्थावर स्नान करण्यासाठी लाखो धार्मिक येतात. तसेच श्रावण महिन्यात ब्रह्मगिरी या पर्वतावर असंख्य धार्मिक जातात. श्री निवृत्तीनाथ महाराज यांचा काळात हजारो कारकरी संपूर्ण महाराष्ट्रातून या धार्मिक स्थळी इतरी लावतात. अशा विविध यात्रा उत्सव, विशेष दिवशी या धार्मिक स्थळांचे रक्षित पाहण्यासारखे असते. श्री अंबकरानाथे दर्शन घेण्यासाठी हजारो धार्मिक तसत तस रंगेत उभे राहून मनोभावे दर्शन घेतात. या धार्मिक परिसरात आल्यानंतर धार्मिक पुजे, हार, नारळ, अगरबत्ती, बेलपत्र, विविध पुजेची साहित्य खरेदी करतात. त्यामुळे परिसरात पुजेची साहित्य विक्री करणारे असंख्य व्यवसायिकांना रोजगार मिळतो. तसेच दर्शनानंतर जेवणासाठी धार्मिक स्थानिक परिसरात असणाऱ्या असंख्य हॉटेल व्यवसाय आडवून येतात. या हॉटेल घालकाकडे प्रत्येकी १ ते १० लोकांना रोजगार मिळतो, यात हॉटेल मालक, हॉटेल मधील कामगार, कुटुंबातील व्यक्ती, किरणा दुकानदार, मालवाहतूक करणारा बहलूकदार अशा विविध लोकांना रोजगार मिळतो. तसेच धार्मिक परिसरात बाहेर रावणातून, शहरातून, प्रांतातून आलेले धार्मिक निवास व्यवस्थेच्या ठिकाणी त्यांच्या मनपरसती प्रमाणे ए.सो.हॉल, ए.सो. या खोल्या घेतात. रात्री आराम करून दिवसभर या धार्मिक परिसरातील निरग्न रम्य ठिकाणांचा देखील आस्वाद घेतात. तसेच या धार्मिक परिसरात नारायण नागवली, त्रिपिंडी श्रद्ध या विधीसाठी तीन दिवस मुक्काम करतात. यामुळे स्थानिक निवास व्यवसायिकांना रोजगार मिळतो व त्यांच्यासोबत, त्यांच्या व्यवसायात काम करणारे मनु, व्यवसायिक यांना देखील रोजगार मिळतो. तसेच नारायण नागवली ह्या तिन दिवसांच्या विधीसाठी स्थानिक पुजारी यांना देखील चांगले उत्पन्न मिळते व या पुजाऱ्याकडे कामाला असणारे मनु पुजेसाठी पूजा साहित्य पुरविल्याचे विक्रेते, पुजे, नारळ ज्या लोकांकडून येते ते शेतकरी किंवा व्यवसायिक यांना देखील चांगलाच रोजगार मिळतो. तसेच या धार्मिक परिसरात दर्शनासाठी आलेले धार्मिक दर्शनानंतर परिसरात असणारी विविध दुकाने फिरतात, विविध शोभेच्या बस्तू, देवाच्या मुर्ती/फोटो, मोठे पॉस्टर, करपट्टाची दुकाने, देवाची भांडी, खेळण्या, कुंकू, हार, बांगड्या विविध अलंकार, लाकडी बस्तू, प्रसादाची दुकाने, धार्मिक ग्रंथ, पुस्तके, या विविध व्यवसायिकांकडे खरेदी करतात, याचा परिणाम या सर्व व्यवसायिकांना आर्थिक लाभ होतो. कारण धार्मिक पर्यटकांच्या सहभागावर स्थानिक उद्योगाचा लाभ ठरतो. श्री अंबकेश्वर या प्रसिद्ध धार्मिक परिसरात हॉटेल, निवास व्यवस्था, फुले, हार, किरकोळ बस्तू विक्रेते, प्रसाद व इतर विक्रेते या परिसरात

रोजगार मिळवणाल. म्हणजेच श्री अंबकेल्वर या प्रसिद्ध धार्मिक स्वळांमुळे रोजगार उपलब्ध झालेला आहे. (गृहित घेईले साध्य).

श्री अंबकेल्वर या धार्मिक स्वळांमुळे स्थानिक परिसराचा विकास

श्री अंबकेल्वर या धार्मिक परिसरात येणाऱ्या भाविकांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत गेली. याचा परिणाम या धार्मिक स्वळाच्या शेजारील गावे वाडोली, रोहले, डहाणू, वाघेरे, माळेंगाव, धोंडेगाव, मुळेगाव या विविध गावातील शेतकरी भाजीपाला, तांदूळ, गहू, डाळी विविध धान्य, शेतातील फुले, आंबे, द्राक्षे, विविध वि-विधाणांची दुकाने असे विविध व्यवसाय करायला लागली. त्यामुळे या आनूबाजूच्या गावातील लोकांना रोजगार मिळाला. यानून या लोकांनी चांगली घरे बांधली, राहणीमान बदलले, मुलांना चांगले शिक्षण दिले, स्थानिक परिसरात शेतजमिनी घेतल्या, चांगले रिक छटपट्ट लागले, विविध कुडी साहित्य, ट्रॅक्टर, मालवाहतूकसाठी मोट्या गाड्या, पाण्याचे टँकर, असा हट्टहट्ट यांचा विकास होत गेला व आज अंबकेल्वर येथील धार्मिक परिसरात असणारे श्रीमंत शेतकरी यांची स्वतःची चांगली प्रगती केली, या धार्मिक परिसरांमुळे जमिनीला भाव आला. कुंधयेळ्यांमुळे रस्त्याचा विकास झाला. परिसराचा विकास झाला. या धार्मिक परिसरात जगभरातून, विविध प्रांतातून येणाऱ्या भाविकांच्या प्रवाह वाढत गेला, त्यामुळे वाहतूक साधनांचा विकास झाला, वाहतूकदारांना देखील रोजगार उपलब्ध झाला. या प्रसिद्ध धार्मिक परिसरात रोजगार उपलब्धता वाढल्याने विविध प्रांतातून व्यवसायिकांनी स्थलतर करून या धार्मिक परिसरात विविध व्यवसाय, मजुरी करू लागले. या धार्मिक परिसरात येणाऱ्या भाविकांच्या संख्येमुळे, सरकारने धार्मिक परिसराच्या विकासासाठी विविध सेवा सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. उदा. रस्ते सुविधा, पाणीपुरवठा, वाहतूक पुरवठा, आरोग्य विषयक सुविधा, विज्यपुरवठा, यत्नारख्या विविध सुविधा उपलब्ध झाल्याने स्थानिक लोकांना, व्यवसायिकांना व येणाऱ्या भाविकांना विविध सुविधांचा उपयोग घेता आला. बोडक्यात श्री अंबकेल्वर या प्रसिद्ध धार्मिक स्वळांमुळे स्थानिक परिसराचा विकास झालेला दिसून येतो. (गृहित दुसरे साध्य)

कोवीड १९ची स्थानिक रोजगारावर परिणाम

श्री अंबकेल्वर या प्रसिद्ध धार्मिक स्वळाच्या ठिकाणी असंख्य व्यवसायिक, शेतकरी, रोजगार मिळवून आपला उदरनिर्वाह करत होते. १७ मार्चला सरकारने लॉकडाऊनचा इशारा दिला. आता त्या दिवशी संपूर्ण भारत लॉकडाऊन करण्यात आले. त्यादिवशी पहिल्यांदाच श्री अंबकेल्वर या धार्मिक परिसरात देखाचे प्रवेशद्वार बंद करण्यात आले. मंदिराबाहेरील फुले, हार, अगरबत्ती, विविध पुजेची साहित्य दुकाने, चहाची टपरी, हॉटेल, निवासव्यवस्था, कपड्याची दुकाने, भांड्याची दुकाने, विविध व्यवसायिकांनी आपली दुकाने बंद केली. विविध व्यवसायिक, मजूर, याना घरीच रहावं लागले, सर्व धार्मिक परिसरात स्मशान शांतता निर्माण झाली. जे नेहमी गर्दीने, भाविकांच्या उपस्थितीत धार्मिक स्वळाला वेगळीच शोभा आलेली असे, आणि कोवीड १९च्या महामारीमुळे धार्मिक परिसरातील सर्वोच्च उद्योग व्यवसाय उभय झाले. या धार्मिक परिसरात भिक मागणाऱ्या भिकाऱ्यांचे खूप हाल झाले. जे मजूर कामानिर्मित या धार्मिक परिसरात रोजगार मिळवत होते, त्यांना हे धार्मिक स्वळ सोडून गावी जावं लागले, तसेच या धार्मिक परिसरात असणाऱ्या उद्योग व्यवसायांना जोडले गेलेले असंख्य छोटे उद्योजक यांचे

व्यवहार देखील ठरवू शकते. या धार्मिक परिसरातील उद्योग व्यवसायाची एक सखळी तयार झाली होती. ती सखळी या कोव्हीड १९ च्या प्रादुर्भावाने ही सखळी विस्कळीत झाली. श्री त्र्यंबकेश्वर या धार्मिक परिसरातील सर्व आर्थिक व्यवहार बंद झाले. छोटे, मोठे, किरकोळ, सर्व दुकाने बंद झाली. हॉटेल, निवास व्यवसायाच्या ठिकाणी असणारे कामगार, मजूर हे बेरोजगार झाले. श्री त्र्यंबकेश्वर हे प्रसिद्ध धार्मिक स्थळ जे पूर्वी बाजारपेठेसाठी, भाविकांच्या गर्दीने फुललेले असायचे, त्या ठिकाणी कोव्हीड १९ या महामारीने सर्व बाबले अडिग आज हजारो लोकांचा रोजगार बंद पडला. अशा पद्धतीने आज कोव्हीड १९ मुळे, या महामारीमुळे श्री त्र्यंबकेश्वर या प्रसिद्ध धार्मिक स्थळातील स्थानिक उद्योगावर परिणाम झाला. (गृहित तिसरे सत्य)

अशा प्रकारे श्री त्र्यंबकेश्वर या प्रसिद्ध धार्मिक स्थळाच्या ठिकाणी ज्या व्यवसायिकांना रोजगार मिळत होता त्यांचे कुटुंब, त्यांच्याकडे असणारे मजूर, व्यवसायाशी संबंधित कच्चा माल, माल पोहोचविणारे सर्व छोटे मोठे उद्योग आज बंद पडले असून या महामारीमध्ये अनेक कुटुंबे उद्ध्वस्त झालेली आहेत. अनेक व्यवसायिकांना या महामारीने जीव गमवावा लागला. धार्मिक स्थळे जोपर्यंत सुरू होत नाही तोपर्यंत या व्यवसायिकांना व त्यांच्याशी संबंधित अनेक लोकांना उपासमारोला सामोरे जावे लागणार हे सत्य नाकारता येणार नाही. कोव्हीड १९ या महामारीमुळे श्री त्र्यंबकेश्वर या प्रसिद्ध धार्मिक स्थळाचे दर्शन बंद झाले. मंदिर बंद झाल्यामुळे येणाऱ्या भाविकांची गर्दी नाहीशी झाली. त्याचबरोबर स्थानिक परिसरातील रोजगारनिर्मिती देखील बंद झाली व श्री त्र्यंबकेश्वर हे प्रसिद्ध धार्मिक स्थळ क्षणार्धात रोजगार शून्य झाले.

गृहितकृत्यांची सत्यता/पडताळणी

१. श्री त्र्यंबकेश्वर या धार्मिक स्थळामुळे रोजगार उपलब्ध झालेला आहे. हे गृहितकृत्य करील संतोषनाद्वारे सत्य ठरले आहे.
२. श्री त्र्यंबकेश्वर या धार्मिक स्थळामुळे स्थानिक परिसराचा विकास झाला हे गृहित करील भाहितानुसार सत्य ठरले आहे.
३. कोव्हीड १९ या महामारीचा स्थानिक रोजगारावर परिणाम झाला आहे हे गृहितकृत्य करील विश्लेषणाद्वारे सत्य ठरले.

संतोषनातील महत्त्वाचे निष्कर्ष

नाशिक जिल्ह्यातील श्री त्र्यंबकेश्वर या धार्मिक परिसरातील कोव्हीड १९ मुळे स्थानिक रोजगारावर कोलता परिणाम झाला या विश्लेषणातून पुढील महत्त्वाचे निष्कर्ष प्राप्त झाले आहेत.

१. श्री त्र्यंबकेश्वर या प्रसिद्ध धार्मिक परिसरात विविध स्वरूपाचे व्यवसायिक असून वमुना १९० पेकी ५० (२६.३१ टक्के) हॉटेल व्यवसायिक, ५० (२६.३१ टक्के) निवास व्यवसायिक, २० (१०.५ टक्के) पुजारी, २५ (१३.१५ टक्के) हार व फुलांचे विक्री करणारे, २० (१०.५ टक्के) प्रसाद, दारू व इतर विविध वस्तु विक्रेते तर २५ (१३.१५ टक्के) किरकोळ विक्री करणारे व्यवसायिक असून कोव्हीड १९ या महामारीमुळे या सर्व व्यवसायिकांचे रोजगार बाबले आहेत.

२. श्री त्र्यंबकेश्वर या धार्मिक परिसरात विविध लोकांन व्यवसायिकांना रोजगार प्राप्त झाला, स्थानिक परिसरातील लोकांचे राहणीमान यत् सुधारण झाल्या. एकंदरित या धार्मिक स्थळामुळे स्थानिक परिसराचा विकास झालेला दिसून येतो.
३. या धार्मिक परिसरात असणाऱ्या व्यवसायिकांचा शैक्षणिक स्तर लक्षात घेतला असता जसरीत जास्त व्यवसायिकांनी माध्यमिक शिक्षण घेतले असल्याचे आढळते.
४. धार्मिक परिसरात व्यवसाय करणाऱ्या विविध व्यवसायिकांमध्ये १५ ते ५९ या वयोगटातील व्यवसायिकांची संख्या जास्त आढळते.
५. श्री त्र्यंबकेश्वर हे प्रसिद्ध धार्मिक स्थळ असल्यामुळे धार्मिक परिसरात रत्ने सुविधा, वाहतूक, जलीपुरवठा, वास्तव्यसाठी पॅलेस संरक्षण, विविध पर्यावरणपूरक सुविधा, बीजपुरवठा, स्वच्छ भारत अभियान योजना, वास्तव्य विविध सोयी सुविधा सरकारने उपलब्ध करून दिल्याचे व्यवसायिकांनी मत मांडले.
६. दैनंदिन योजनेच्या धार्मिकक्षेत्रा वास्तव्यसाठी योजनेच्या भविकांची संख्या जास्त असल्याचे व्यवसायिकांनी स्पष्ट केले.
७. या धार्मिक परिसरात रोजगार मिळविण्यासाठी व्यवसायिकांनी राज्य, जिल्हास्तरीय, आंतरराज्य स्तानावरून स्वलांतर घेण्याचे आढळते.
८. या धार्मिक परिसरात असणाऱ्या विविध व्यवसायिकांपैकी पुनारी या व्यवसायिकांना न्याय्य न्यायले, विविध शाली पूजा, ज्योतिषी, कालसर्प पूजा, विविध अभिषेक या विविध विधीद्वारे सर्वांत जास्त रोजगार प्राप्त होतो.
९. कोव्हीड १९ या महामारीचा सर्वांत जास्त परिणाम मानवी आरोग्यावर झाला असून श्री त्र्यंबकेश्वर या धार्मिक परिसरातील विविध रोजगारांवर झालेला दिसतो.

अशा प्रकारे कोव्हीड १९ या महामारीचा श्री त्र्यंबकेश्वर या प्रसिद्ध धार्मिक स्थळावरुन विविध धार्मिक स्थळे, शिक्षण, आरोग्य, नोकऱ्या या सर्व घटकांवर परिणाम झाला असून एकंदरीत मानवी जीवन धोक्यात असल्याचे दिसून येत आहे.

संदर्भ

- www.trimbakeshwar.com
- प्राथमिक सामग्री साधारे

IQAC COORDINATOR

N.S.P.M's Late Bindu Ratrao Deshmukh
Arts, Com & So. Mania Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

Lena Ratrao

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ratrao Deshmukh
Arts & Commerce Mania Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

BUNTS SANGHA'S
S.M. SHETTY COLLEGE OF SCIENCE, COMMERCE & MANAGEMENT STUDIES,
POWAI, MUMBAI - 400076
PERMANENTLY AFFILIATED TO UNIVERSITY OF MUMBAI
NAAC ACCREDITED 'A' GRADE
IMC RBNQ CERTIFICATE OF MERIT 2019
ISO 21001:2018 CERTIFIED

CERTIFICATE

This is to certify that Dr. Karuna Deepak Kushare of Late BRD Arambh Mahila Mahavidyalay, Nashik Road has participated & presented a paper titled "COVID - 19's Impact on Indian Banking Sector" in National Level Multidisciplinary e-Conference on 'Pandemic Induced Creative Disruptions: Issues, Challenges, and Prospects' organised by Department of Accountancy and Financial Management in collaboration with Department of Commerce, University of Mumbai on 30th September, 2021.

His/Her paper has been published in UGC Care List II Journal Web of Science: VB International Interdisciplinary Research Journal ISSN: 2319-4979.

Vijay Vishwakarma

Asst. Prof. Vijay Vishwakarma
Convenor

(Signature)

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrno Deshmukh
Arts & Commerce, Mahila Mahavidyalaya
Jai Prasad, Jay-2-Road, Powai, Mumbai-400076

(Signature)

Prof. Dr. Sangeeta N Pawar
Head of Department
Department of Commerce

(Signature)

Dr. Sridhara Shetty
Principal

3.3.1
21-22

INCHARGE PRINCIPAL

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrno Deshmukh
Arts & Commerce, Mahila Mahavidyalaya
Jai Prasad, Jay-2-Road, Powai, Mumbai-400076

23-3-7

Index

SN	Title of the Paper	Author Name	Page No.
1	Covid-19'S Impact on India's Manufacturing Sector	Miss. Farana Anjum Abdul Majeed Rais, Prof. Dr. Kolhe S. M.	1-7
2	Impact of Covid-19 on Agriculture and Rural Poverty in India	Prabhu Naik S, Dr Sanjay N. Aswale	8-13
3	Impact of Covid-19 on Indian Industry ; Challenges and Opportunities	Dr. Vilas Epper , Mr. Nitin P. Malegaonkar	14-18
4	Impact of Covid-19 on Indian Chemical Industry	Narayan W. Choudhari Vaibhav U. Dodke, Dr. Dinkar P. Kotwal	19-21
5	Covid-19 and Its Impact on Human Resources	Dr. Tiparse Ashok P.	22-24
6	Covids-19 's Impact on the Future of Human Resources in India's Service Sector	Miss. Farana Anjum Abdul Majeed Rais Prof. Dr. Kolhe S. M.	25-31
7	A Review Article on COVID-19 Effect on Human Resource Management	Dr. Sunita B. Garud	31-34
8	Impact of Covid-19 on Manufacturing sector in India	Dr. Shaline U. Kadam	35-39
9	Impact of COVID-19 on Agricultural finance	Dr. Savita G. Joshi	40-44
10	Covid-19 Impact of tourism industry in India	Dr. Manju R. Mutha, Prof. Dr. Vijay R. Nagori	45-49
11	Impact of COVID-19 on Global Mobile Phone Industry- Competitive Viewpoint	Dr. Jyoti Rameshrao Kote	50-52
12	A study of an impact of COVID-19 on organized sector WRT Phoenix Mall, Kurla , Mumbai	Dr. Jayesh K. Rana	53-55
13	Analysis of impact due to COVID-19 on GST Contribution of Maharashtra State	Dr. Dhampal Nivarattirao Ghumbre	56-58
14	Effect of COVID-19 on Some Sectors in India	Dr. Ankush B. Jadhav	59-62
15	Covid-19 and its impact on Indian Industry	Dr. B. B. Lakshete Dr. Archana K. Deshmukh	63-67
16	Impact of Covid-19 on Cell Phone Industry	Dnyaneshwar A. Yewale Prin. Dr. H. G. Vidhate	68-73
17	Impact of Covid-19 on Foreign Exchange Earnings in India	Disha Namdeo More	74-77
18	A Study of Stress Management by Undergraduate Students in covid-19	Mr. Barve Vishal Punjaram Dr. V. S. Ranaware	78-80
19	Covid-19 Impact Of Services Sectors & Other Sectors	Bhutada V.R	81-82
20	Human Resource Management during Covid-19	Prof. Akanksha S. Bhanji	83-86
21	The impact of covid-19 on food security of the poor south Asian countries.	Navnath Rohidasrao Chavan	87-88
22	Covid-19 Impact on Indian Chemical Sector	Narayan W. Choudhari Vaibhav U. Dodke, Dr. Dinkar P. Kotwal	89-93
23	Impact of covid-19 on Indian agriculture and sustainable economic development	Mr. Kyadare G. N.	94-97
24	The COVID-19 Pandemic and its adverse effect on Manufacturing Industry.	Mr. Amol P. Karpe, Dr. Gite B. S	98-100
25	The Study of Impact of Covid-19 on the Indian Economy and the Opportunities Available	Dr. Rajesh Goje Mr. Dhule Vishal A.	101-104

26	COVID 19 and it's impact on Human Resources	Prof. Sutar Poonam P.	105-107
27	Socio -Economic Impacts of Covid-19 and the Unemployment in Chemical Sector	Vaibhav U Dodke, Narayan W. Choudhari Dr. Dinkar P. Kotwal	108-112
28	"Study of Patent rights and its impact on business Special reference to Agriculture products of India"	Prof. Rohini M. Shinde	113-116
29	Industry 4.0	Prof. Malkapure S. M, Prof. Dr. S. M. Kolhe, Prof. Dr. A. S. Kadam	117-119
30	A Comparative Study of Economic Parameters and Government Fiscal and Monetary Interventions during COVID 19 Pandemic Lockdown with special reference to India	Mr. Snehal Bhatt	120-125
31	Agriculture and sustainable economic development	Mr. Mapari Subhash K. Dr. P. S. Jadhav,	129-129
32	Industrial Revolution 4.0	Prof. Dr. S. M. Kolhe Mr. Kolekar Ganesh K.	130-132
33	A Descriptive Analysis of Food Processing Industry in India	Dr. Ganesh S. Adgaonkar	133-136
34	Impact on Human Resource	Pawan Jee Anand Prof. (Dr.) Somnath Roy Choudhury Dr. Sumita Kumari	137-138
35	Customer Awareness towards E-Banking During Covid-19	Dr. Kashide S. Sahebrao	139-144
36	Financial Literacy Awareness among the Educated Youth	Mr. Shrawan B. Bansode, Dr. M. D. Kachave	145-149
37	Effects of the IFRS 9 on the Banking Sector during the COVID-19 Pandemic	Dr. D. A. Nikam, Mahdi Qasem Saeed Saeed, Mr. Mohammed Qasem Al- Maflehi,	150-153
38	Academic Freedom: It's Role in Implementing Total Quality Management in Higher Education Institutions	Ebrahim Mohammed AL- Mogahed	15 -157
39	Innovative skills Techniques, and New Education Policy	Prof. (Dr.) Shridhar Madhukarrao Kolhe	158-161
40	Multifaceted Role of Computer Software in Business	Dr. Shireeshkumar S. Rudrawar	162-168
41	Skill Based Education System for Employments	Dr. Prakash R. Rodiya,	169-171
42	A Study of Innovative Skill Techniques and New Education in India	Dr. Gajanan Ratnaparkhe, Dr. D. M. Khandhare	172-179
43	Innovative skills Techniques, and New Education Policy	Dr. Vijaya D. Gadhave Dr. Jyoti D. Solunke	180-183
44	Online Teaching: Evaluation and Assessment	Prof. Bhaskar K. Narwate	184-186
45	Online Classes for Management Students: Boon or Curse?	Aarti Krishna kale, Narsinha S. Pawde,	187-189
46	Fabrication of Ecological Ethos: Unveiling the Writings of Ruskin Bond	Atmaram S. Gangane, Vaibhav A. Gangane ,	190-193
47	Women's and New Education Policy	Dr. Vijaya Gadhave , Dr. Nayana Ratnaparkhi,	194-195
48	Impact of New Education policies after covid-19 on Higher Education	Dr. Vasant K. Bhosale , Dr. Rajeshwar B. Deshmukh	196-198
49	Emerging trends & Developments in Higher education in India	Dr. Sanjaykumar Janardhanrao Jadhav	199-201

Online Teaching: Evaluation and Assessment

Prof. Bhaskar K. Narwate

Head, Dept of commerce, NSPMS Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts & Comm. Mahila Mahavidyalaya, Nashikroad, Nashik

Introduction:

The present research paper undertakes a study on how teachers can evaluate and assess their learners during online teaching. The challenges faced by the teachers during online lessons and the various methods that may be employed by them for evaluating and assessing students are discussed in this paper. The paper also focusses on the use of various online tools and their benefits.

Types of Assessment and Evaluation:

Assessment may be categorised as summative and formative. The purpose of summative evaluation and assessment is to "measure" the learner's ability. It is often set at the end of a teaching module, lesson or unit. It often focusses on the marks secured by the learner and tries to identify if the learner has reached a certain level or not. On the other hand, formative evaluation and assessment, focusses on whether or not the subject matter has been learnt and how well it is understood by the learners. It helps the learners identify what they need to revise and work on. It may be both formal and informal. Examples of formal formative assessment are shorter objective type tests or set questions during a lesson. The purpose of these types of tests and questions is to 'inform' both learners and teachers.

However, formative evaluation and assessment is significantly informal to greater extent. This occurs in traditional classroom teaching where the teachers assess whether students are following what they are being taught from the body language of the students, their faces the comments made by them, their group conversations, and even the way the students sit in the classroom. In an online lesson, there are many challenges. It is much more challenging to see the faces of all the students, overhear comments or read their body language. In online teaching the informal information that helps teachers to evaluate and assess the students is completely vanished. In order to compensate, the teacher needs to plan various activities during online teaching that allows formative assessment and evaluation. They should also plan as how to include all the students.

Informal Evaluation and Assessment using Online Forms:

A typical informal way of assessing the students in a classroom setting is that the students are asked to read or listen to a text or watch a video. This followed by asking few general comprehension questions to the students. The teacher tries to identify whether the learners have understood. In an online lesson, the teachers have to ask learners to give the answers in the chat panel. The major problem in this method is that often the first few learners give their answers in the chat panel and the rest of the group have very little motivation to make a contribution. Particularly, if the correct answer has already been provided or if there are no more opinions or ideas to contribute, this results in demotivation to students. Also there are chances that a few learners dominate the chat by answering all the questions asked every time.

Hence, to direct learners to a specific set of questions that they may answer individually and which can't be seen by the other students may prove a useful alternative to this. Thus, using online forms such as Google Forms or Survey Monkey is the best alternative. The form may be created beforehand and during the online lecture the link may be shared with the students via the chat. The students just have to open the link and answer the questions. The correct answers may be immediately checked by the teachers even during the online teaching.

Online forms may be used very effectively while teaching a lesson. It takes very little time to create an online. It has two advantages. Firstly, learners can work individually at their own pace, and secondly,

data from the answers can be collected immediately for a quick review of all the learners' responses. These responses can be viewed individually or as a class. This helps teachers assess the comprehension understanding of the students.

A variety of question types are offered with templates online forms like closed single answer questions, yes/no questions, multiple choice questions and open questions where learners type the answer. Closed single answer questions can be used to assess grammar. Questions like true / false help teachers to check understanding of written and oral texts. Multiple choice questions or open questions can be used to check in depth comprehension understanding of the students. To assess general points in the lesson overall survey questions can be used.

Evaluating and Assessing with Online Boards

In an online class there are moments when teachers wish to know more than how well learners understand a text. At times, the teachers want learners to share their ideas, thoughts or opinions in order to check their understanding. For this, it is necessary to collect information not just on comprehension of the individual but on how each individual learner interpret an idea. Online boards such as Padlet or Linoit are ideal tools for evaluating and assessing individual comprehension and interpretation. A teacher can create an online board during the class and share the link with them while teaching online. Learners can then write their ideas on the board for everyone to see. An online board provides learners with a great opportunity to express their creativity in response to open questions.

Online boards can be used in a number of lesson plans. Various questions may be asked to the students and they may be asked to write their answers on the online board. Students may also add key points to an online board and bring up their own ideas.

Tools like Padlet provide the option for the students to add videos, pictures and audio files. These tools are ideal for project and group work. However, these additional features should be used sparingly in the context of assessment and evaluation. It should be remembered that formative assessment is about 'informing' both students and teachers about learning in progress. Evaluation and assessment should be thought of in terms of the information they produce.

There is one consideration with online boards that the default view is for all users of the online board. All the students are able to see everyone's contributions. This enables the learners to see the answer immediately after they are written on the board. This may result in the similar problem as using the chat panel. This problem may be overcome by changing the default settings to moderate posts. This enables the teacher to hide the answers and none of the learners will be able to see the other learners' answers. Once all the learners have made their contribution, the teacher can review the answers by going to the online board and approve them. Now all the answers will be visible to all the learners.

Evaluating and Assessing Learner generated Content

When learners type their answers to open questions in online forms and especially, when they contribute to online boards, they generate content. Teachers need to make use of this 'learner-generated content'. For example, a teacher may decide to highlight well-written sentences or flag common grammar or spelling mistakes in the sentences that the learners have written. Online forms and online boards can be used as a launching pad for creating longer, more detailed creative work.

In the previous example, students might take the content they have produced in Padlet and use it as the basis for a written piece of work or for producing a presentation. It can be motivating for students to see that what they have written is being used for further work or for language analysis.

Assessment and evaluation, while similar, do tend to have a slightly different focus. An assessment tends to focus on performance. It measures how well learners perform a task and provides formative feedback to help them. Evaluation tends to focus more on evaluating the product. The two examples of formative assessment outlined in this article, exemplify this to some extent. Google forms is focused more

on evaluation: How much did they understand? Activities in Padlet offer students opportunities to perform: How successfully did they express themselves?

Conclusion

It may seem much more difficult to informally evaluate and assess learners when teaching online. However, by strategically planning where and how you are going to check the learners' understanding in your online lessons and by spending a few extra minutes preparing an online form or an online board, teachers can easily have access to the same information they have access to in a classroom. Plus, these online tools have several advantages. Firstly, you get a much bigger picture of whether the learners have understood something and how well they understood it. Secondly, the information can be used to understand students individually or as a whole class. Thirdly, when learners complete an online form or online board, it moves the focus to the material and gives the teacher a chance to observe the students working. Finally, the content generated by the learners in online forms or online boards can be used for subsequent activities, often shifting to a focus on other

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

INCHARGE PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422 101

3-2-9
3-2-1

August - 2021

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

SPECIAL ISSUE - 271

हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना

विशेषांक संपादक
प्रा. रवींद्र ठाकरे
हिंदी विभागाध्यक्ष,
समाजश्री प्रशांदादा हिरे मला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय,
नामपूर, तह. सटाणा, जिला नांदेड (महाराष्ट्र)
मुख्य संपादक : डॉ. धनराज मनगर (येतला)

IQAE Co-ordinator
Dr. S.P.M's Late Bindu Ramdas Deshmukh
B.A. & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jali Road, Nashik Road - 422 001

INCHARGE PRINCIPAL
Dr. S.P.M's Late Bindu Ramdas Deshmukh
B.A. & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jali Road Nashik Road-422 001

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

I
N
T
E
R
N
A
T
I
O
N
A
L

R
E
S
E
A
R
C
H

F
E
L
L
O
W
S

A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bhanu Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ❖ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, Delhi, India
- ❖ Prof. Milena Brutaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, Sofia, Bulgaria
- ❖ Dr. R. S. Saraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, Hyderabad, India
- ❖ Mr. Tufail Ahmed Shaikh- King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, Saudi Arabia.
- ❖ Dr. Anil Dongre - Head, Dept. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Shailendra Leode - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] India
- ❖ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik [M.S.] India
- ❖ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India
- ❖ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kape, Goa, India
- ❖ Dr. G. Hareesh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] India
- ❖ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Sanjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nexun [M.S.]
- ❖ Prof. Vijay Shirsath- Nanasaheb Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] India
- ❖ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] India
- ❖ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] India
- ❖ Dr. Sandip Mali - Sam Muktabar Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] India
- ❖ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindkheda [M.S.] India
- ❖ Prof. K. P. Waghmare - Librarian, Anandibai Rautane College, Sawantwadi [M.S.] India

Advisory Board -

- ❖ Dr. Marianna Kosic - Scientific Cultural Institute, Mandala, Trieste, Italy.
- ❖ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ❖ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] India
- ❖ Dr. S. M. Tatkodkar - Retd Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, Goa, India.
- ❖ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, Nanded
- ❖ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, Coimbatore
- ❖ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University Pune, [M.S.] India
- ❖ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ❖ Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik

Review Committee -

- ❖ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J. Somaiya College, Kopergaon
- ❖ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch. SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nexun
- ❖ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ❖ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ❖ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ❖ Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ❖ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Women's College, Dhule
- ❖ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanraj@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

'RESEARCH JOURNEY' International E-Research Journal
Special Issue - 271 : हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना
Peer Reviewed Journal

E-ISSN :
2348-7143
August - 2021

August-2021

E-ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFEREED & INDEXED JOURNAL

Special Issue 271

हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना

विशेषांक संपादक

श्री. रवींद्र ठाकरे

हिंदी विभागाध्यक्ष,

समाजश्री प्रशांदादा हिरे कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय,
नामपूर, तह. सटाणा, जिला. नासिक (महाराष्ट्र)

मुख्य संपादक : डॉ. धनराज धनगर (येवला)

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop future literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo (Source) : Internet.

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 1000/-

Website - www.researchjourney.net
Email - researchjourney2014@gmail.com
IQAD Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

INCHARGE PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

अनुक्रमिका

अ.नं.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृ. क्र.
1	संघारकीय	प्रा. रवींद्र ठाकरे	06
1	समकालीन हिंदी काव्य साहित्य में जन पर्यावरण-चेतना	डॉ. कुंजेश सिंह	08
2	राष्ट्रकवि डॉ. कुंजेश सिंह की गजनों में जन- पर्यावरण संरक्षण	श्री. डॉ. अनिता नेरे, डॉ. योगिता हिरे	12
3	डॉ. संभुनाथ सिंह की 'पेड़ की पुकार' कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. जिभाऊ मोरे	17
4	बिन पानी सब मृत	डॉ. बालकवि सुरजे, ज्योति बी. धोराठ	20
5	अशोक जमनानी के 'स्वेटर' कहानी संग्रह में पर्यावरण चेतना	डॉ. संदीप देबरे	23
6	हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. बाल्मीक सूर्यवंशी	26
7	हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना और वास्तव	डॉ. सजित खडिंकर	29
8	हिंदी कदानी साहित्य में पर्यावरण चेतना	प्रा. फैलात बख्शाब	33
9	हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. पूनम बोरसे	36
10	हिंदी-मराठी के मूल साहित्य में व्यक्त पर्यावरण-चेतना	डॉ. दत्तात्रेय मेहले	40
11	पर्यावरण चेतना आधुनिकता बोध	डॉ. पुष्पा पुष्पछ	44
12	समकालीन हिंदी कविता और पर्यावरण चेतना	डॉ. सुमन पनासिया	48
13	हिंदी आदिवासी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. शशिकला सानुंके, प्रा. सविता तोहमन	52
14	कुंजेश सिंह की गजनों में पर्यावरण चेतना	श्री भिकानी कांबले	56
15	आधुनिक हिंदी कविता में अभिव्यक्त पर्यावरण चेतना	श्री अशोक पाटील	60
16	आधुनिक हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	श्रीमती ज्योति	64
17	पर्यावरण चेतना के रंग में मराठोर कवि पंत	प्रा. स्मिता मिस्त्री	70
18	राष्ट्रकवि डॉ. कुंजेश सिंह की गजनों में पर्यावरण चेतना	प्रा. रवींद्र ठाकरे, श्री. डॉ. अनिता नेरे	74
19	कवि मुमित्रानंदन पंत के काव्य में पर्यावरण चेतना	प्रा. हर्षल बख्शाब	80
20	हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना	डॉ. संजय छोटे	84
21	कामायनी महाकाव्य में पर्यावरण चेतना	हंता बागरे	90
22	हिंदी काव्य में पर्यावरण चेतना	डॉ. नज़मा मलिक	97
23	कुटुंबाकाव्य उपन्यास में पर्यावरण चेतना	प्रा. सुवराज साठवे	102
24	हिंदी साहित्य में पर्यावरण चेतना	श्री. डॉ. जयश्री गावित, वंदना जाधव	105
25	हिंदी काव्य में पर्यावरण चेतना	डॉ. सुनिल पाटील	108
26	मीठी नीम: पर्यावरण संरक्षण का आदर्श पाठ	डॉ. मीना सुतवणी	114
27	उषा पिसवदा के कथा साहित्य में पर्यावरण चेतना	श्रीमती शबीना नाज	120
28	पर्यावरण के प्रहरी मूल कवि	प्रा. बांशाभाई मगनाजी	123
29	कवि मुमित्रानंदन पंत प्रकृति और वैश्विक महाभारती	दिनीपकुमार गावित, डॉ. जशवंतभाई पंढरा	127
30	बाल कविताओं में पर्यावरण चेतना	डॉ. गणेश हेकोकर	130
31	कामायनी में पर्यावरण चेतना	प्रा. शांताराम बनवी	137
32	चिनोद चन्द्र पाण्डेय की कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. मनोहर माधवराव जगन्नाथे	142
33	तानाब हमारे प्रेमाधोत	डॉ. सुनिल चव्हाण	144
34	पर्यावरण की उपयोनिता एवं पर्यावरण संरक्षण - एक अध्ययन	डॉ. गीता, डॉ. ओमेश	148
35	हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. भरत शेणकर	156
36	हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना	डॉ. मिनल बर्वे	159

हिंदी कविता में पर्यावरण चेतना

डॉ. मितल बर्षे

सहायक प्राध्यापक,

के. वि.ए. रामराव देशमुख कला एवं वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नासिकरोड

घरणावरणी : ९४२३९६८२८९

ई मेल - mitalbarse1977@gmail.com

'पर्यावरण' शब्द उसका अर्थ अत्यंत व्यापक है, जिसमें सारा ब्रह्माण्ड ही समा जाता है। हम सभी तथा हमारा यह सारा आकाश, वायु, जल, पृथ्वी, अग्नि तथा वन, वृक्ष, नदी, पहाड़ समुद्र एवं पशु - पक्षी आदि में भानृत है। उपर्युक्त समस्त तत्वों तथा पदार्थों का समग्र रूप ही पर्यावरण है। उन्हीं में सब पैदा होते हैं, जीवित रहते हैं, मौसम लेते हैं, फलते - फूलते हैं और अपने समस्त कार्यकलाप करते हैं।

मानव जीवन एवं पर्यावरण एक दुसरे के पर्याय है। पर्यावरण किसी एक तत्व का नाम नहीं अपितु उनके तत्वों का सामूहिक माध्यम है जो संपूर्ण जीव जगत को नियंत्रित करते हैं तथा एक दुसरे एक से अंतर संबंधित हैं और बिनका प्रभाव सामूहिक रूप में होता है।

हिंदी साहित्य में आदिकाल में लेकर आधुनिक काल तक प्रकृति को हमेशा विभिन्न रूपांत में मिला है। पर्यावरण चेतना की समृद्ध परंपरा हमारे साहित्य में रही है, वह आज भी उतनी ही प्रासंगिक है। आदिकालीन कवि विद्यापति की रचित पदावली प्रकृति वर्णन की दृष्टि से अद्वितीय है।

भक्तिकालीन कवियों में आध्यात्मिक तन्मयता और एकमिष्टता का भाव विद्यमान रहा है। कबीर, मूर, तुलसी, जायसी की रचनाओं में प्रकृति का कई स्थानों पर रहस्यवादी वर्णन हुआ है। कहीं - कहीं वन - पर्वत, नदी, पशु - पक्षी, उपवन का स्वाभाविक और उल्लासमयी अभिप्रायों के साथ वर्णन दृष्टिगोचर होता है। तुलसीदास ने 'रामचरित मानस' में नक्षत्र और सीता को वृक्षादीक्षण करते हुए विव्याया है,

"तुलसी तरुवर विविध सुहाय

कई - कई सिध, कई लखन लगाए" १

उसी प्रकार मूर, मीरा, रसखान आदि भक्त कवियों ने भी अपने काव्य में प्रकृति के अपार और मोहक चित्रों का चित्रण किया है।

रीतिकालीन कवियों में बिहारी, पदमाकर, देव, मेनापति ने प्रकृति की छटा को अलंकारिक रूप प्रकाश किया है और उसके सौन्दर्य को अपनाय भी दिया है, ऐसा दृष्टिगोचर होता है। मनवानिन की भीतलता, सुगंधी का वर्णन किया है। उदाहरण दृश्य है।

"बुबत स्वेद मकरद कन, तरु तरु तर विरमाय

अकत दन्दिन देष ते चकसो कटो ही बाबा" २

आधुनिक हिंदी काव्य में श्रीधर पाठक "कामी" - मुद्रमा में प्रकृति की मनो-मृग्यकारी छटा बिखेरने हैं, तो तो हरिऔध रचित 'दिव्यचाम' में राधिका की हृदयव्यथा प्रकृति में के उपादानों में व्यक्त होती है, तो कृष्ण भी अपनी पीडा की अभिव्यक्ति में प्राकृतिक प्रतीकों का अथय लेते दिखायी देते हैं।

प्रकृति की छटा का सुंदर रूप मैथिलीशरण मुन के 'साकेत', 'पञ्चवटी', 'यज्ञोद्धरा', 'मिश्रराज' आदि ग्रंथों में सुन्दर रूप में अभिव्यक्त होता है। "चन्द्र - ज्योत्स्ना में राविका नील वेला की प्राकृतिक छटा का मृग्यकारी वर्णन दृश्य है।

"बार-बार की चंचल चित्रणें खोल रही हैं जन मन में,

स्वच्छ चाँदनी बिछी हुई है अचानक और अम्बरमय में।" 5

आधुनिक काल की हिंदी कविता में प्रकृति-जगती समस्त रूपों में कवि को आकृष्ट करती है। वर्तमान युग के कवियों ने प्रकृति के प्रति अगाध प्रेम लक्षित होता है। भाग्येंदु पूर्ण कवियों में प्रेमधन, डाकुर, जगमोहन मिश्र के प्रकृति-चित्रण मूढ बन पाए हैं।

द्विचंडी पूर्ण कवि श्रीधर पाठक हिमालय की अप्रतिम शोभा पर मुग्ध हैं। इनमें प्रकृति के प्रति मज्जा प्रेम है और वे तन्मय होकर प्राकृतिक शोभा का अपूर्व वर्णन करते हैं-

प्रकृति यहाँ एकल बेटी निज रूप में करानि।

"पल-पल पलटती श्रेण खनिक कवि छिन्-छिन् धारति ॥

बिह्वल विविध विलासभरी तोचन के यद मनि।

जनकति किलकति पुनकति निरखती पिरकती बनितनि ॥ ४

इनके अलावा रामनरेश त्रिपाठी, अयोध्यामिश्र उपाध्याय, मैथिलीभरण गुप्त आदि कवियों ने भी प्रकृति का चित्रण अपने काव्य में किया है।

छायावादी काव्यशैली में प्रकृति का सूक्ष्म और उत्कट रूप दिखाई देना है। प्रकृति की भव्यता 'पत', प्रमाद और निराशा की कविताओं में यत्न-यत्न पाई जाती है। ये कवि प्रकृति की रमणीयता में इतने मुग्ध हो जाते हैं कि प्रेयसी का प्यार भी उन्हें तुच्छ लगता है। पत कहते हैं-

"छोट दूरों की मूड छाया, तोड़ प्रकृति में भी माया।

चोने, तरे बान-बान में, कैसे उलझा दूँ मोचन,

भूल अभी से इसे जग को।" ५

प्रकृति-सौंदर्य और प्रेम की व्यंजना छायावादी कविता की एक प्रमुख विशेषता है। छायावादी कवियों ने प्रकृति को काव्य में मूर्जीबन बना दिया है। प्रमादजी के अलावा मुमितामदन पत की रचनाओं में पर्वत, ज़ील और सरया के बड़े सौन्दर्यपूर्ण वर्णन मिलते हैं। वृत्ताकार पर्वतमान्वाण अपने सहरख-दुग-सुमन फाट अपने बरणों में पले ताल में अपना प्रतिबिंब देख रही है।

"पावस अतु भील पर्वत - प्रदेश, पल - पल परिवर्तित प्रकृति - बेच मेघनाकार पर्वत अपार अपने, सहरख - दुग-सुमन फाट।

जवनोक रहा है बार - बार, नीचे जल में निज महाकार।

जिसके बरणों में पला-ताल दर्पण सा कैला है विमान।" 6

पंडित मूर्धकान्त त्रिपाठी 'निराशा' स्वतंत्र प्रकृति के कवि थे। उनकी 'जूही की कली' कविता में प्रकृति का मानवीकरण मिलता है। महादेवी वर्मा, रामधारी मिश्र 'दिनकर', डॉ. रामकुमार वर्मा आदि छायावादी कवियों ने अपने काव्य में प्रकृति का वर्णन किया है।

प्रगतिवादी कवियों का जीवन के प्रति दृष्टिकोण बदला, उनकी सौन्दर्य भावना में विचित्र परिवर्तन आया। नागरता के स्थान पर शांन्यता के प्रति आकर्षण उत्पन्न हुआ। इन कवियों के साथ शिवमगन मिश्र 'सुमन' उदयशंकर भट्ट, नरेंद्र शर्मा, नागार्जुन, केदारनाथ अग्रवाल, डॉ. रामविनायक शर्मा के नाम उल्लेखनीय हैं।

प्रकृति ने नागार्जुन के हृदय को आकर्षित किया। प्रकृति की इस रम्यता के बीच कवि जीवन के वैषम्य को नहीं भुला पाता। शूद्र प्रकृति वर्णन की इनकी कुछ पक्तियाँ हैं-

"अमन धवनगिरी के शिखरों पर

बादल को घिरते देखा है।

छोटे - छोटे मोती जेम।

मैंके जीवन तुझिन कल्लों को

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

INCHARGE PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

मानसरोवर के उन स्वर्णित
कमलों पर गिरते देखा है
बादलों को घिरने देखा है।" ७

नए कवियों ने प्रकृति - चित्रण की सभी पूर्व परंपराओं को त्याग दिया और प्रकृति का नया कल्पना युक्त, विज्ञानमय वर्णन किया। इन कवियों में अज्ञेय, नरेज मेहता, धर्मवीर भारती, गिरिजाकुमार माधुर, सर्वेश्वर दयान मस्केला, कृष्ण नारायण आदि कवि समाविष्ट हो जाते हैं।

डॉ. धर्मवीर भारती की कविताओं में प्रकृति चित्रण का नियोजन मानवीय भावनाओं को उद्दिप्त करने तथा अनन्तारित रूप में हुआ है :

" आज हवाओं नाकां गाजे
बांध गितांगे के नूपुर
बाँध जा पृथ्व मरुकाओं,
नगा न देना कही नजर।" ८

प्रकृति नरेज मेहता के काव्य का प्रमुख वर्णन - विषय है। कवि ने प्रकृति में विविध रूपों का बड़ा समशील, महज, आकर्षक, उद्दीपक मानवीय एवं मर्मम अंकन किया है।

हिंदी काव्य में प्रकृति चेतना को देखते हुए एक दूसरा पक्ष भी उभर जाता है। मनुष्य का प्रकृति के प्रति भोगवादी दृष्टिकोण ने जीवन को स्वतंत्र में डाल दिया है। परिणामतः अकाल, बाढ़ आदि प्राकृतिक वामदियों ने हमें सामना करना पड़ता है। 'चंगान का अकाल' इस प्राकृतिक विनाश की एक दुखान्तकारी घटनाक्रम नाराजुन ने कविता में चित्रित किया है।

भोगवादी दृष्टि के साथ विज्ञान के कारण ही प्रकृति नष्ट करने का प्रयास किया गया है। सुखों की विभाषिका में जब परमाणु वामदी के बाद मनुष्य नहीं बन पाता है तो प्रकृति का क्या हाल होगा? अज्ञेय ने कहा कि 'मानव का रचा हुआ मृज मानव को भाष बनकर सोध गया।

भूमण्डलीकरण के दौर में बाजारवादी की वामदी का सबसे पहले शिकार बना पर्यावरण। परिणामतः स्वच्छ जल, वायु, फल, भोजन का अभाव उत्पन्न हो सचो है। उद्दीगवी मदी का आरंभ पर्यावरण संकट के साथ उदित होता है। ऐसी परिस्थिति में रचनाकार सबसे ही उदता है, 'पानी की शार्धना' में केदारनाथ सिंह ने भीषण संकट की और आगाह किया है।

प्रगुत विवेचन से स्पष्ट होता है कि कविता कवि की उन्मूर्त भावनाओं का उद्रेक होती है। उसमें मनुष्य का मनोव्यापार ही प्रकट होता है। मनुष्य प्रकृति का ही एक अंग है। उमी की गीद में वह पलता है। प्रकृति का अवलोकन करने पर उमके मन में विविध भाव उमड पडते हैं और कवि लोग उने कविता में व्यक्त करते हैं।

अतः स्पष्ट है कि कविता का लक्ष्य ही प्रकृति के अपने रूपों के साथ मनुष्य के हृदय में सामंजस्य स्थापित करना है। प्रकृति ने कवियों को सृजन की अदभूत प्रेरणा ही नहीं दी, विषय सामग्री भी प्रदान की है। इसलिए हिंदी कविता में कवियों ने मनुष्य को पर्यावरण का महत्व बताकर सजग रहने की चेतना दी है। पर्यावरण का रक्षक बनने के लिए भी मनुष्य को हिंदी कविता ने प्रेरित किया है।

संदर्भ सूची

1. रामचरित मानस, तुलसीदास, २/२-२६/२
2. विशारी प्रकाश, बिहारी पृ २१
3. पंचवटी, मैथिलीशरण गुप्त, उदघृत 'कविता कोश' वेब पेज में।
4. सुमित्रा नंदन पंत संभवत, कुमार विमल पृ. ५१
5. आधुनिक हिंदी साहित्य विधेयण और प्रकय, डॉ. नुरेंद्र माधुर पृ. ११९
6. नरेज मेहता के काव्य में प्रकृति चित्रण, प्रा. आता रामजी डफळ पृ. २१
7. नरेज मेहता के काव्य में प्रकृति चित्रण, प्रा. आता रामजी डफळ पृ. २२
8. नदी कविता के प्रतिनिधि कवि, डॉ. राजधान शर्मा पृ. ११४

Category

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dharmaj Changa & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No	+91 7706752360
Cosmos Impact Factor	2015 : 3.432

SAMPLE CERTIFICATE

SAMPLE EVALUATION SHEET

Research Journey

SJIF 2019:

6.525

Area: Multi-disciplinary

Evaluated version: online

Previous evaluation SJIF

2018 : 6.428

2017 : 6.281

2016 : 6.087

2015 : 3.986

News: 10/2019 Due to large number of application please always time to update your

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Main title: Research Journey

Other title (English): Research Journey

Abbreviated title:

ISSN

2348-7143 (E)

URL:

<http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET>

Country:

India

Journal's character:

Scientific

Frequency:

Quarterly

Language:

Free for educational use

Text's availability:

Free

Contact Details

Editor-in-chief:

Prof. Dharmaj Changa

M.G.V.S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEDUA, DIST NASIK

India

MRS. SWATI SONAWANE

Publisher

Leena Pandhara
PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

Get Involved

Name

Evaluation Method

Journal Cat

Apply for Evaluation/Free Service

Journal Search

Recently Added Journals

	Rese
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2019
Website	researchjif
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.988
2015	0.676

D. Changa
IQAE Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
WANKHEDAR PUBLICATIONS

Bansur
INCHARGE PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422101

Price : RS.1000/-

Wakate - 2021

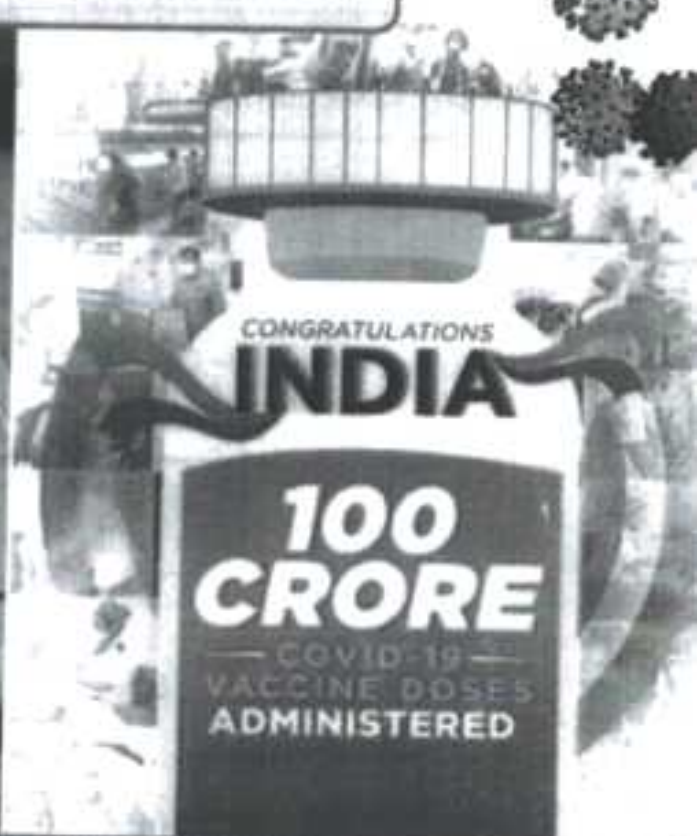
International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol.-8, Issue-4

Recent Trends in Research

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Somawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

[Signature]
IOAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrati Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Marwadiyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrati Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Marwadiyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

R
N
A
T
I
O
N
A
L

R
E
S
E
A
R
C
H

F
E
L
L
O
W

A
S
S
O
C
I
A
T
I
O
N

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Vol. 8, Issue 4 : Multidisciplinary Issue
Peer Reviewed Journal

E-ISSN :
2348-7143
Oct-Dec 2021

October-November-December-2021

E-ISSN : 2348-7143

International Research Fellows Association's
RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal

Vol.-8, Issue-4

Recent Trends in Research

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

RESEARCHJOURNEY

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible, answerable and accountable for their content, citation of sources and the accuracy of their references and bibliographies/references. Editor in chief or the Editorial Board cannot be held responsible for any lacks or possible violations of third parties' rights. Any legal issue related to it will be considered in Yeola, Nashik (MS) jurisdiction only.

- Chief & Executive Editor

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

*Cover Photo : <https://indianexpress.com/article/india/narendra-modi-twitter-picture-india-100-crore-doses-covid-vaccination-7584303/>

Editorial Board

Chief Editor -

Dr. Dhanraj T. Dhangar,

Assist. Prof. (Marathi)

MGV's Arts & Commerce College,

Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :

Dr. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)

Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)

Mrs. Bharati Sonawane, Bhusawal (Marathi)

Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

Co-Editors -

- ◆ Prof. Mohan S. - Dean faculty of Arts, Delhi University, **Delhi, India**
- ◆ Prof. Milena Brotaeva - Head, Classical East Department, Sofia University, **Sofia, Bulgaria**
- ◆ Dr. R. S. Sarraju - Center for Translation Studies, University of Hyderabad, **Hydrabad, India**
- ◆ Mr. Tufail Ahmed Shaikh - King Abdul Aziz City for Science & Technology, Riyadh, **Saudi Arabia.**
- ◆ Dr. Anil Dongre - Head, Deptt. of Management, North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] **India**
- ◆ Dr. Shailendra Lende - R.T.M. Nagpur University, Nagpur [M.S.] **India**
- ◆ Dr. Dilip Pawar - BoS Member (SPPU), Dept. of Marathi, KTHM College, Nashik. [M.S.] **India**
- ◆ Dr. R. R. Kazi - North Maharashtra University, Jalgaon [M.S.] **India**
- ◆ Prof. Vinay Madgaonkar - Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India**
- ◆ Prof. Sushant Naik - Dept. of Konkani, Govt. College, Kepe, **Goa, India**
- ◆ Dr. G. Haresh - Associate Professor, CSIBER, Kolhapur [M.S.] **India**
- ◆ Dr. Munaf Shaikh - N. M. University, Jalgaon & Visiting Faculty M. J. C. Jalgaon [M.S.] **India**
- ◆ Dr. Sanjay Kamble - BoS Member Hindi (Ch.SU, Kolhapur), T.K. Kolekar College, Nesari [M.S.] **India**
- ◆ Prof. Vijay Shirsath - Nanasahab Y. N. Chavhan College, Chalisgaon [M.S.] **India**
- ◆ Dr. P. K. Shewale - Vice Principal, Arts, Science, Commerce College, Harsul [M.S.] **India**
- ◆ Dr. Ganesh Patil - M.V.P.'s, SSSM, ASC College, Saikheda, Dist. Nashik [M.S.] **India**
- ◆ Dr. Hitesh Brijwasi - Librarian, K.A.K.P. Com. & Sci. College, Jalgaon [M.S.] **India**
- ◆ Dr. Sandip Mali - Sant Muktabai Arts & Commerce College, Muktainagar [M.S.] **India**
- ◆ Prof. Dipak Patil - S.S.V.P.S.'s Arts, Sci. and Com. College, Shindkheda [M.S.] **India**
- ◆ Prof. K. M. Waghmare - Librarian, Anandibai Raorane College, Sawantwadi [M.S.] **India**

Advisory Board -

- ◆ Dr. Marianna Kotic - Scientific-Cultural Institute, Mandala, **Trieste, Italy.**
- ◆ Dr. M.S. Pagare - Director, School of Languages Studies, North Maharashtra University, Jalgaon
- ◆ Dr. R. P. Singh - HoD, English & European Languages, University of Lucknow [U.P.] **India**
- ◆ Dr. S. M. Tadkodkar - Rtd. Professor & Head, Dept. of Marathi, Goa University, **Goa, India.**
- ◆ Dr. Pruthwiraj Taur - Chairman, BoS, Marathi, S.R.T. University, Nanded.
- ◆ Dr. N. V. Jayaraman - Director at SNS group of Technical Institutions, **Coimbatore**
- ◆ Dr. Bajarang Korde - Savitribai Phule Pune University **Pune, [M.S.] India**
- ◆ Dr. Leena Pandhare - Principal, NSPM's LBRD Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road
- ◆ Dr. B. V. Game - Principal, MGV's Arts and Commerce College, Yeola, Dist. Nashik.

Review Committee -

- ◆ Dr. J. S. More - BoS Member (SPPU), Dept. of Hindi, K.J.Somaiyya College, Kopargaon
- ◆ Dr. S. B. Bhambar, BoS Member Ch.SU, Kolhapur, T.K. Kolekar College, Nesari
- ◆ Dr. Uttam V. Nile - BoS Member (NMU, Jalgaon) P.S.G.V.P. Mandals ACS College, Shahada
- ◆ Dr. K.T. Khairnar - BoS Member (SPPU), Dept. of Commerce, L.V.H. College, Panchavati
- ◆ Dr. Vandana Chaudhari KCE's College of Education, Jalgaon
- ◆ Dr. Sayyed Zakir Ali, HoD, Urdu & Arabic Languages, H. J. Thim College, Jalgaon
- ◆ Dr. Sanjay Dhondare - Dept. of Hindi, Abhay Womens College, Dhule
- ◆ Dr. Amol Kategaonkar - M.V.P.S.'s G.M.D. Arts, B.W. Commerce & Science College, Sinnar.

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik

Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
English Section			
1	The Use of Symbols and Imagery in Rabindranath Tagor's Selected Short Stories Dr. Abdul Anees Abdul Rasheed, Mrs. Kavita Kakhandki		06
2	Rethinking Multiculturalism : An Overview Dr. T. M. Inamdar		11
3	A Study of Ambivalence in Aravind Adiga's ' <i>Selection Day</i> ' Dr. N.Gunasekaran, Mrs. K.S. Shyalaja		14
4	Power and Solidarity in Literary Discourse Dr. Prabhakar Hapse		17
5	The Myth of <i>Yavakri</i> in Girish Karnad's ' <i>The Fire and the Rain</i> ' Dr. Sandeep Wagh		20
6	Intertextuality in Jean Rhy's ' <i>Wide Sargasso Sea</i> ' Dr. Mahadev Waghmode		23
7	Gender Inequality in Nayantara Sahgal's ' <i>Storm in Chandigarh</i> ' Dr. N. Gunasekaran, R. Santhi		26
8	The Role of India Tourism Development Corporation (ITDC) Dr. Mahendra Agale		31
9	Rain Water Harvesting and Watershed Management of Dhora Basin in Ahmednagar District Prof. Baban Avhad, Dr. R. D. Davankar		35
10	Studies on Antifungal Properties of Freshwater Fish Skin Mucus D. K. Hiwarale		41
11	Impact of Covid-19 on Agriculture Sector : Study of Ahmednagar Distirct Dr. Maruti Kekane		45
12	State Wise Imbalances in the Growth of Area and Production of Sugarcane Crops in India Dr. B. S. Salunkhe		49
13	A Study of the Care of Reading Materials in Ratnagiri District College Libraries Dr. Rajesh Rajam		52
14	Library Automation in City College Libraries of Jalgaon, Dhule and Nandurbar Ratneshwar Bhavsar, Dr. Anil Chikate		59
15	A Critical Study of Performance Management in Union Bank of India, Nagpur Dr. Sameer Kuduple		70
16	Pandit Nehru Pancheel, Peaceful & 21 Centure World Dr. Pramod Sardar		81
17	The Impact of Non-Verbal Communication in the Class Dr. Balasaheb Yadav		83
18	A Study of Self-Confidence among Tribals and Non-Tribals College Students Dr. J. P. Sontakke, Mr. Samadhan Patil		89
19	Visual Representation of the Ideal Method of Teaching in Marathi Movie 'Ubuntu' Mr. Vaibhao Waghmare		95
20	Studies of Microbial Fauna on Fish Skin Mucus of Channa Punctatus (Murrel) D. K. Hiwarale		97
21	Scenario of Rural Household Distribution and Household Size in Dhule District Mr. Chaitanya Nikam, Dr. Jaydev, Dr S. B. Patil		102
हिंदी विभाग			
22	भारतीय आचार्यों द्वारा प्रस्तुत काव्य संक्षेप डॉ. मधुकर राठोड		108
23	'शकुंतला' महाकाव्य में अभिव्यंजित 'भारतीय संस्कृति' डॉ. विश्वनाथ महाडू देशमुख		113
24	'मंगल भवन' उपन्यास में ग्राम जीवन का चित्रण प्रो. देविदास बामणे		118
25	मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में चित्रित नारी चिंतन डॉ. डी. बी. महाजन		126

26	दशम दशक के हिंदी उपन्यासों में अस्पृश्यता	डॉ. सन्मुख मुच्छटे	130
27	लोककृष्ण उपन्यास की कथावस्तु का अनुशीलन और समस्याएं	डॉ. देविदास वामने	135
28	मनोज्ञ सोनकर के काव्य में चित्रित सामाजिक सरोकार	डॉ. ज्ञानेश्वर महाजन	140
29	वेदकुमार वेदालंकार : हिंदी अनुवाद में योगदान	प्रा. शुभांगी सुडे	143
30	मृदला सिन्हा की कहानियों में आधुनिकतावाद	डॉ. दीपानी गुम्मे	146
31	हमारा संविधान हमारा सम्मान	डॉ. मीना ठाकूर	152
32	'नीला आकाश' की नायिका पर अम्बेडकरवादी विचारों का प्रभाव	सायली डोळस, डॉ. मधुकर राठोड	155
33	जल, वृष्टि, स्वास्थ्य, सामाजिक जीवन, औद्योगिक क्षेत्र के विकास में पर्यावरण का प्रभाव	डॉ. मीना ठाकूर	158
मराठी विभाग			
34	उखाणा : लोकसाहित्य प्रकारातील लोकसंस्कृतीचे दर्शन	डॉ. किरण विंगळे	162
35	लोकसाहित्याची सामाजिकता	डॉ. मीनाक्षी पाटील	167
36	मराठी-कोकणी भाषा : सांस्कृतिक परिचय	प्रा. प्राची जोशी	171
37	शामदेवतांचे पौराणिक महत्त्व	प्रा. सुनील जाधव	180
38	डांगी लोकसाहित्यावर मराठी भाषेचा प्रभाव	गिरीष गायकवाड	184
39	संत चोखामेळा आणि संत रविदास यांच्या रचनेतील अस्पृश्यतेच्या जाणीवा	डॉ. भा. ना. गाडेकर	187
40	संत एकनाथांच्या भारुडांतील लोकदेवताविषयक लोकतत्त्वे	स्वाती लंबे, डॉ. दिलीप पवार	194
41	भटक्यांच्या वेदनेची गाथा : बळी	डॉ. मधुकर वैकरे	207
42	आदिवासी कथा व आत्मकथनाची वाटचाल	डॉ. मोतीराम देशमुख	213
43	पहिले ख्रीयादी आत्मकथन : 'मला उद्वेगस्त व्हायचंय'	डॉ. एस. पी. पैकेकरी	218
44	नजूवाई गावीत यांचे 'नवसा भिलणीचा एल्गार' - एक शोध	डॉ. विजया पाटील	221
45	अण्णाभाऊ साठे यांचे ऐतिहासिक पोवाडे	डॉ. सुरेश पाथरकर	227
46	अण्णा भाऊ साठे यांचे तमाशातील योगदान	डॉ. राजेश्वर दुडूकनाळे	231
47	कवितेचा अनुवाद	डॉ. बाळासाहेब खोमणे	237
48	'मृत्युंजय' मधील कर्णचित्रण	सी. सुधमा जाधव	241
49	१९७५ ते १९९० या कालखंडातील ग्रामीण कादंबरीचे बदलते स्वरूप	डॉ. विभीषण देशमुख	248
50	नलित कविता : असमानता आणि अत्याचाराविरुद्धचा विद्रोह हुंकार	डॉ. राष्ट्रपाल मेश्राम	256
51	नतिका चौधरी यांचे नलित गद्य 'गवाश' : एक आकलन	डॉ. धनराज धनगर	261
52	महात्मा फुले : बाह्य आणि कार्य	डॉ. वाल्मिक आडावे	272
53	डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांचे आर्थिक तत्वज्ञान	डॉ. जयश्री सरोदे	277

54	ग्रामीण विकासाल सहकारी क्षेत्राची भूमिका	डॉ. गोरखनाथ बाकळे	283
55	नाशिकी तालुक्यातील मातीच्या विटा बनविणाऱ्या (मजुरांचा) कामगारांचा अभ्यास	डॉ. सुरेश बन्सपाल	288
56	कोविड-१९ आणि भारतीय कृषीक्षेत्र : स्वरूप व नियोजन	डॉ. विवेक चौधरी	292
57	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य	डॉ. राजेंद्र रासकर	296
58	प्राचीन भारतातील शिक्षण व्यवस्था	प्रा. आर. के. सूर्यवंशी	300
59	भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि भारत व अमेरिका संबंध	डॉ. विमल राठोड	303
60	सैनिकी आणि शहरी शाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये मनमोकळा, उत्तेजीतपणा, मनमौजी आणि कर्तव्यदक्षता या व्यक्तिमत्व घटकांचा अभ्यास	डॉ. दिनेश डेंगळे	309
61	महादंड्या सत्याग्रहाचे लिंगभावात्मक आकलन	प्रा. किशोर काजळे	313
62	तबकडी भूविवर्तनीची सिद्धांताचा विषय संप्रेषणात्मक अभ्यास	डॉ. एम. पी. पगार	318
63	ग्रंथालयांच्या आर्थिक व्यवस्थापन आणि मनुष्यबळ विकासाच्या समस्या	प्रा. प्रज्ञा देबरे	322
64	मध्ययुगीन सरकार गाळणा : एक दृष्टिक्षेप	प्रा. जितेंद्र पगार	326
65	गडचिरोली जिल्ह्यातील भामरागड तालुक्यातील मादिया गोंड जमातीच्या राजकीय सहभागाचे अध्ययन	डॉ. गणेश खुणे	332
66	'महाराष्ट्राची परंपरा' : एक बाह्यरीत मूल्यमापन	डॉ. राजेश्वर दुदुकनाळे	336
उर्दू विभाग			
67	معجب کوثر: بحیثیت نثر نگار بلوچستان میں جدید نثر کی ایک سرسری جائزہ	Dr. Abdur Rahim. A Mulla	341
68	ملشی پریم چند کا افسانہ "کفن" کی حقیقت نگار ری پر تبصرہ۔	ڈاکٹر سید نا ج ا لہذا محمد یو سف خطیب ، بینگا وی -	344

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

ग्रामीण विकासात सहकारी क्षेत्राची भूमिका

डा. गोरखनाथ वाकळे

सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,

कै. बिंदू रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिकरोड.

ईमेल : wakale.gorakhnath@gmail.com

गोष्टवारा:

ग्रामीण विकास हा सहकारी तत्त्वज्ञानाचा पाया आहे. भारत हा ग्रामीण जनतेचा देश आहे आणि येथे ग्रामीण विकासाची अत्यंत आवश्यकता आहे. ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण उद्योजकता आणि ग्रामीण रोजगार यांचा विकास होय. त्याचबरोबर उद्योजकता आणि ग्रामीण विकास यांचे सर्वच स्तरावर (स्वानिक आणि ग्रामीण स्तरावर) सकारात्मक परस्परसंबंध आहेत. ग्रामीण विकास आणि सहकारी क्षेत्राचा विकास यांच्या मध्ये आंतरसंबंध आहे. भारतात सुशिक्षित तरुण आणि रोजगार यादोषामध्ये लक्षणीय अंतर आहे. सहकारी क्षेत्र ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी प्रमुख भूमिका बजावू शकते. उद्योजक ग्रामीण समस्या सोडवण्यासाठी कौशल्ये आत्मसात करत नाहीत आणि विकसितही करत नाहीत आणि येथेच सहकारी क्षेत्र महत्वाची भूमिका बजावू शकते. खोदक्यात माखर, कापड, डेअरी, कृषी प्रक्रिया, कुटीर महकारी संस्था ग्रामीण भागात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत असे दिसते.

१. परिचय:

ग्रामीण सहकार हा ग्रामीण व्यक्तीचा आंतरिक आवाज आहे. सहकार क्षेत्रामध्ये ग्रामीण उद्योजकता विकास कार्यक्रम आवश्यक आहे. उद्योजकता म्हणजे शाश्वत विकासासाठी ग्रामीण भागात अत्यंत आवश्यक असलेल्या नाविन्यपूर्ण कल्पनांच्या मदतीने कडुवा माळाचे तयार उत्पादनांमध्ये रूपांतर करण्यासाठी संसाधन व्यवस्थापन करणे होय. कौशल्य विकास कार्यक्रमाद्वारे ग्रामीण उद्योजकता विकास (Rural Entrepreneurship Development) हा एक नाविन्यपूर्ण आणि चौकटीबाहेरचा विचार आहे जो ग्रामीण भागातील सहकारी क्षेत्राद्वारे शक्य होऊ शकतो. सातवी राष्ट्रीय अब्दुल कलाम यांच्या व्हिजन २०२० साठी ग्रामीण भागात 'करू शकतो' असा दृष्टिकोन विकसित करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागात उद्योजकतेचा अभाव असल्याने भारताचा विकास वेगाने होत नाही. या समस्येवर मात करण्यासाठी सहकारी क्षेत्रात उद्योजक विकास कार्यक्रम (Entrepreneurial Development Programme) राबविणे आवश्यक आहे.

ग्रामीण भागात सहकारी व्यवसाय विकासाला चांगला वाय आहे. शासकीय लाभ व सवलती मिळविण्यासाठी सहकार क्षेत्राच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात संसाधनांची जमवाजमव आणि संसाधनांचा वापर सुरू करण्याचा विचार केला पाहिजे. राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे विचार प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आपण ग्रामीण भागाकडे वाटचाल केली पाहिजे तरच 'ग्रामीण भारत' प्रत्यक्षात येईल. इंडिया आणि भारत म्हणजेच शहरी भारत आणि ग्रामीण भारत यांच्यात स्पर्धा आहे. शहरी भारत हा ग्रामीण भागाच्या तुलनेने अत्यंत वेगाने पुढे जात आहे. ग्रामीण भागातील ग्रामीण सहकारी विकास कार्यक्रमांची आवश्यकता असलेल्या ग्रामीण भारताचा चेहरामोहरा बदलून टाकणारे स्वयंरोजगार केंद्र सुरू करण्यासाठी आपण तरुण ग्रामीण जनतेला प्रवृत्त केले पाहिजे.

शेतीविषयक घडामोडी या चार स्वरूपात प्रकटाने मांडता येतील. यात अर्थशास्त्राचे मुद्दे, पर्यावरणाचे मुद्दे, इन्फ्रिटीचे मुद्दे आणि कार्यक्षमतेचे मुद्दे यांचा समावेश होतो. ग्रामीण सहकारी संस्थांतील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी या संस्था प्रामुख्याने चार घटकांवर अवलंबून असतात. उदा. मानसिकता, निसर्ग, तंत्रज्ञान आणि संस्था. म्हणून या चारही घटकांचे लक्षपूर्वक व्यवस्थापन करणे काळाची गरज आहे. रवींद्रनाथ टागोरांनी या संदर्भात एक उत्कृष्ट मार्ग दाखविला आहे. १८९४ मध्ये त्यांनी शिलाईदह येथे 'कृषी बँक' स्थापन करण्यासाठी पुढाकार घेतला. नंतर १९०५ मध्ये त्यांनी पतीसर येथेही बँक स्थापन केली. गरीब शेतकऱ्यांना

सावकारांपामुन मुक्त करणे हा त्या मागचा मुख्य उद्देश होता. ग्रामीण उत्थानामाठी आणि एक योजना' सुरु करण्यात आली आहे. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कार्यक्रम (MGNREGP) ही ग्रामीण भारतातील स्वयंरोजगार आणि रोजगार निर्मितीची योजना आहे.

भारत नैसर्गिक साधनसंपत्तीने समृद्ध आहे. विशेषतः ग्रामीण भाग हा नैसर्गिक साधनसंपत्तीने अधिक परिपूर्ण आहे. पण तरीही दुर्दैवाने सर्वांचाच काल हा सरकारी किंवा खाजगी नोकरी मिळवण्याकडे असल्याने ग्रामीण भागात स्वतःचा व्यवसाय सुरु करण्यास पुरेसे प्रोत्साहन मिळत नाही. सर्व राज्ये, जिल्हे, तालुके आणि खेडेगावात सहकार क्षेत्राचा असमान विकास होत असल्याचे शोधनिबंध लेखकाच्या निदर्शनास आले आहे. या वरून असे लक्षात येते कि सहकारी व्यवसाय हे शहरी भागात जास्त प्रमाणात आहेत परंतु ग्रामीण भागात तुलनेने त्यांची व्याप्ती कमी आहे.

२. उद्दिष्टे:

- ग्रामीण भागात कार्यरत असलेल्या विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांचा अभ्यास करणे.
- ग्रामीण विकासात सहकार क्षेत्राची भूमिका अभ्यासणे.

३. गृहीतक:

- H0 = सहकार क्षेत्र हे ग्रामीण विकासाचे महत्वाचे साधन आहे.
H1 = सहकार क्षेत्र हे ग्रामीण विकासाचे महत्वाचे साधन नाही.

४. संशोधन पद्धती:

हा संशोधन लेख वैचारिक पद्धतीचा आहे. यात अभ्यास क्षेत्रातील स्वतःचा अनुभव, वाचन, चर्चा, निरीक्षण इत्यादीबाबींचा उपयोग केलेला आहे. प्रस्तुत संशोधन हे अनुभव आधारित योगदानावर अवलंबून आहे. म्हणून प्राथमिक आणि दुय्यम माहिती केवळ संदर्भासाठी सोळावेली आहे. या लेखाला स्वतःच्या अशा काही मर्यादा असू शकतात.

५. ग्रामीण विकासात सहकाराची भूमिका:

ग्रामीण भागात ईडीपी (Entrepreneurial Development Programme - EDP) च्या माध्यमातून ग्रामीण सहकारी संस्था विकसित करण्याचे मार्ग खालील प्रमाणे आहेत. ग्रामीण सहकारी विकासामाठी सरकारने खालील क्षेत्रातील व्यावसायिकांना मदत करावी असे अपेक्षित आहे. ग्रामीण भागात आपला व्यवसाय सुरु करता येतो असा विश्वास सरकारने जनतेला दिला पाहिजे आणि त्यानुसार कार्यवाही करायला. ग्रामीण भागात सहकार क्षेत्राच्या छत्राखाली व्यवसायाशी संबंधित उपक्रम राबविणे शक्य आहे. लघु, कुटीर आणि मध्यम उपक्रम (MSME) अंतर्गत उद्योग उदाहरणार्थ:

- कागदा वर आधारित उद्योग: पेपर कप, पेपर नॅपकिन्स, पेपर प्लेट्स, पेपर पाकिटे/लिफाफे.
- भाजीपाला उत्पादन: पॅक केलेल्या भाज्या, टोमॅटो प्रोसेसिंग: केचप, सूप, खोणचे- आंबा, चिनी, लिंबू, हळद, इत्यादी.
- गूळ, साखर उद्योग: गूळ केक, गूळ चॉको गिफ्ट आणि मजावटीच्या वस्तू, उसाचा रस

दुग्धव्यवसाय: म्हैस आणि गाय पालन

शेती उपकरणांची दुकाने: शेती उपकरणे उत्पादन, ट्रॅक्टर आणि शेती उपकरणे दुकाने आणि देशभरात

6. रोपवाटिका: मजल्यावरील आणि घरातील रोपे, भाजीपाला बनस्पती, सजावटीची झाडे, बोन्साय, इत्यादी.
7. फुलशेती: गुलाब, निशिमंघा, जरबेरा, इत्यादी.
8. शेतकऱ्यांसाठी इंटरनेट सेवा केंद्र
9. विटा उत्पादन
10. तेल गिरण्या, मचिंगसाठी पॉलिथिन पेपर उत्पादन, तंबाखू प्रक्रिया युनिट्स, बियाणे विकास: ऊस, केळी, भाजीपाला, तंबाखू इत्यादी
11. मानव संसाधन पुरवठा केंद्र, मिनरल वाटर फॅक्टरी, केळी लागवड आणि प्रक्रिया गट, कोंबडी पालन, बंदक पालन, मत्स्यपालन, शेळीपालन इत्यादींचे प्रशिक्षण आणि शेतकऱ्यांसाठी केंद्रे,
12. मिरची पावडर, कॉर्न फ्लेक प्रक्रिया युनिट, सोया प्रक्रिया युनिट, कोकण मेवा : संकलन, प्रक्रिया आणि विपणन युनिट्स, करबंद, जांबकुळ, आबळा रस, सरबत इ.
13. हिरडा, बेहाडा: वृक्षारोपण, रोपवाटिका, संकलन, प्रक्रिया, रामायनिक आणि चर्मोद्योग, काजू: वृक्षारोपण, प्रक्रिया, तेल काढणे, पावडर, तांदूळ गिरण्या, पोहा गिरण्या, चिरमुरा गिरण्या, मध शेती इ.
14. नाफूड हस्तकला: संकलन, विपणन, वृक्षारोपण, ससा शेती, हर्बल शाम्पू, मशरूम विकास, कॉफी लागवड, पॉली हाऊस, द्राक्षांपासून वायनरी, बियाणे दुकाने, कीटकनाशक दुकान, अन्न प्रक्रिया युनिट, भविष्यातील व्यापारासाठी इंटरनेट मार्केटिंग, रेडी टू कुक भाजीपाला पॅकिंग, अॅग्री हार्टवेअर शॉप, माती परीक्षण प्रयोगशाळा, वनस्पती चाचणी प्रयोगशाळा, हर्बल सावण व्यवसाय, शेतीसाठी प्लास्टिक व्यवसाय, कृषी उत्पादनांसाठी लॉजिस्टिक व्यवस्थापन, तंत्रज्ञान खरेदी सल्लागार, फुलशेती: उत्पादन, पॅकिंग, विपणन, परफ्यूम काढणे इ.
15. कापूस संकलन, कापड, ऊस तोडणी यंत्र, कोल्ड स्टोरेज - प्रक्रिया केलेल्या वस्तू आणि कृषी मालासाठी, खत आणि बियाणे विक्रीचे दुकान, सर्व बियाणे विकास प्रकल्प, मानव संसाधन पुरवठा केंद्र, मिनरल वाटर फॅक्टरी आणि मार्केटिंग, केळी उत्पादन आणि प्रक्रिया, सर्व व्यावसायिक आणि शेतकरी यांना इंटरनेट सेवा, विटांचे उत्पादन,
16. बेकरी उत्पादने, ड्राय फूड उद्योग, पशुपालन सल्लामसलत इत्यादी सहकार आधारित उद्योग ग्रामीण विकासासाठी ग्रामीण भागात सुरू करता येऊ शकतात. ग्रामीण विकासात सहकाराच्या भूमिकेचा वाढवण्यासाठी मायकेल गॅटलर यांनी "ग्रामीण सहकार आणि शाश्वत विकास, कॅनडा" या पुस्तकात ग्रामीण सहकारातून शाश्वत विकास कसा साध्य करता येईल यावर कॅनडा देशाच्या बाबतीत अशाच प्रकारचे मंथन केलेले आहे.

६. ग्रामीण सहकार विकासासाठी खालील उपाययोजना करता येतील:

तुरेदिन मोहम्मद आणि व्योम वॅन ली यांनीही त्यांच्या "ग्रामीण विकासातील सहकारी संस्थांची भूमिका .." या शोध निबंधात ग्रामीण सहकार विकासासाठी कथ्या प्रकारे उपाययोजना करता येतील यावर भाष्य केलेले आहे. याचाच आधार घेऊन संशोधकाने ग्रामीण सहकार विकासासाठी खालील उपाययोजना सुचवण्या आहेत.

- i. गावनिहाय ग्रामीण संसाधनांच्या याद्या केल्या पाहिजेत.

- ii. ग्रामीण भागात सहकारी आधारित व्यावसायिक उपक्रम निवडण्यासाठी छोटा-छोटा कार्यशाळा आयोजित केल्या पाहिजेत.
- iii. ग्रामीण भागातील तरुणांना ग्रामीण भागात सहकारी संस्था सुरू करण्यास प्रवृत्त केले पाहिजे.
- iv. ग्रामीण तरुणांमधील सहकारी व्यवसायाची भीती दूर केली पाहिजे.
- v. तरुण ग्रामीण जनतेला व्यावहारिक आणि वास्तविक सहकारी मुख्य प्रशिक्षण दिले पाहिजे.
- vi. ग्रामीण पालकांसाठी ब्रेन स्टॉर्मिंग (चर्चा) सत्र आयोजित केले पाहिजे.
- vii. ग्रामीण सहकारी व्यवसाय क्षमतेवर चर्चा करण्यासाठी ग्रामीण सहकारी युवक मैत्री गट, गुणवत्ता मंडळ इ. विकसित केले पाहिजे.
- viii. ग्रामीण तरुणांना वृक्षसुखी सहकारी उद्योजकांच्या कथा सांगण्यात आणि त्यावर चर्चा केली पाहिजे.
- ix. ग्रामीण सहकारी उद्योगधंद्यांना इंटरनेट, बाजार, व्यावसायिक कल विद्येपण इत्यादी सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत.
- x. नवीन सहकारी उपक्रम सुरू करण्यासाठी कागदी कामकाजाची औपचारिकता कमी केली पाहिजे.
- xi. एनजीओ, बँका, राजकारणी, आमदार, एमएलसी, कॉर्पोरेट क्षेत्र समुदाय इत्यादींनी सामाजिक दायित्व (Community Social Responsibility- CSR) अंतर्गत गावातील सहकारी संस्थांना व्यावसायिक उपक्रमांसाठी आणि ग्रामीण तरुणांना मार्गदर्शन करण्यासाठी दत्तक घेतले पाहिजे.
- xii. ग्रामीण भागातील सहकारी व्यवसाय गटांच्या सुरुवातीच्या आणि संचालनाच्या सर्व औपचारिकतेसाठी 'एकल खिडकी' (सिंगल विंडो सिस्टम) प्रणालीचा अवलंब केला पाहिजे.

७. निष्कर्ष:

"समृद्ध भारत" म्हणून राष्ट्राच्या विकासासाठी ग्रामीण सहकारी क्षेत्राची महत्त्वपूर्ण भूमिका ठरू शकते. आपण मनुष्याचे वर्तन, आर्थिक भांडवलाचा योग्य वापर, व्यवस्थापनासाठी योग्य धोरण आणि उत्कृष्ट तांत्रिक यंत्रसामग्रीचा वापर केला पाहिजे. ग्रामीण सहकारचा विकास करण्यासाठी चौकटीबाहेरचा विचार करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागातील सहकारी विकासासाठी एकूण संसाधन व्यवस्थापन आवश्यक आहे. ग्रामीण सहकारी संस्था विकसित करण्यासाठी उत्पादन गटांचा समूह (Cluster and Lean Manufacturing) या तंत्राद्वारे रोजगार कार्यक्रमांचा अवलंब करावा लागेल. यासाठी राज्य आणि केंद्र सरकार आर्थिक आणि तांत्रिक सहाय्य देऊ शकतात. २ कोटी ते ५० पर्यंत क्लस्टर कॉमन फॅमिलिटी सेंटर (CFC) द्वारे अर्थ साहाय्य दिले जाऊ शकते. लीन मॅन्युफॅक्चरिंग संकल्पनेमध्ये शून्य व्हाउन टाइम, शून्य स्टॉक, शून्य इन्व्हेंटरी, शून्य सेट अप वेळ यांचा समावेश होतो.

या सर्व संकल्पना ग्रामीण भागात सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून राबविल्या पाहिजेत. सर्व सहकारी संस्थांनी व्यावसायिक दृष्टिकोन अवलंबला पाहिजे. ग्रामीण भागातील सहकारी समस्या सोडवण्यासाठी कमकुवत सहकाराचे प्रभावी व्यवस्थापन, मानव संसाधन नियोजन, संचालन कपात, कार्यात्मक व्यवस्थापन, कार्यक्षमतेत सुधारणा, विपणन आणि आर्थिक व्यवस्थापन यांचे पालन केले पाहिजे.

संशोधकाने जसे निरीक्षण नोंदवले आहे की सहकारी व्यवस्थापनाला स्वतः बदलण्यात रस नाही. यापुढे व्यावसायिक व्यवस्थापन, संचालन कपात, योग्य नियोजन, कार्यक्षम व्यवस्थापन, कमी राजकीय हस्तक्षेप,

घटपट्ट आणि निर्णय, एकूण गुणवत्ता व्यवस्थापन इत्यादी तंत्रे ग्रामीण सहकारी संस्थांमध्ये

आणणे, वरील विद्येपण आणि विवेचन लक्षात घेता, "सहकार क्षेत्र हे ग्रामीण विकासाचे संचालक

निश्चित गहिरक सिद्ध झाले आहे.

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

2021

April To June 2021
Issue 38, Vol-03

Date of Publication
01 April 2021

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना नति गेळी, नतीविना नीति गेळी
नीतिविना नति गेळी, नतिविना वित्त गेळे
वित्तविना धुड रवचले, इत्येके अन्नर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

- ❖ विद्यावार्ता या अंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74126 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubl@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book, Publisher & Distributor

www.vidyawarta.com

[Signature]
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

[Signature]
PRINCIPAL

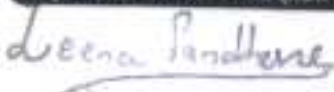
N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422101

13) इयात्ता ९वीं वया विद्यार्थ्यांना इतिहास या विषयाचा अभ्यास करताना नकाशा ... डॉ. कुसुम विजयकुमार चौधरी, मुंबई	63
14) ग्रामीण व शहरी विभागातील प्राथमिक शिक्षकांच्या समस्या निराकरण समतेचे ... डॉ. राजेश शंकरराव पत्तीवार, चंद्रपूर (म.प्र.)	68
15) आर्थिक विकसतामध्ये पायाभूत सुविधा: एक विश्लेषण डॉ. वाकळे गोरखनाथ एकनाथ, नाशिकरोड	70
16) महात्मा जोतिराव फुले यांचे शैली विषयक विचार श्री. प्रतिक चंद्रसेन आवारे, जि. उस्मानाबाद	74
17) खानदेशातील अहिंसाशी बोलीभाषेतील स्त्रीगीतातील स्त्रीवाद : एक अभ्यास प्रा. डॉ. सी. रजनी नकुल तुंगसे, गिरपूर	77
18) केंद्र - राज्य सरकारच्या कृषी कार्यमाफी योजनांचे अध्ययन प्रा. डॉ. शामराव भगवान वावसे, नंदुरबार	80
19) प्राचीन भारत में अप्सरा और मनोरंजन डॉ. विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण, जि. धुळे	84
20) अध्यापक शिक्षा एवं मानवीय मूल्य डॉ. आदित्य कुमार चौबे & अनुराधा ओझा, गोरखपुर	88
21) शासकीय एवं अशासकीय माध्यमिक शाळाओं में अध्ययनरत विद्यार्थियों के ... प्रीति डबास & डॉ. प्रतिभा चतुर्वेदी, भिण्ड (म.प्र.)	91
22) राष्ट्रनिर्माण में राष्ट्रीय स्वयंसेवक की भूमिका रवि रमेशराव दांडगे, नागपूर (महाराष्ट्र)	94
23) भारत में आरक्षण और सामाजिक न्याय डॉ. धनराज डोगरे, इंदौर (म.प्र.)	97
24) बीडिया नाटक में सलीम की महत्वाकांक्षा एवं स्वार्थलोलुपता वैशाली काशिनाथ नायकवाड़, औरंगाबाद	101
25) भेटाचा एक विश्व व्यापी समस्या— छिंदवाडा जिले के विरोध संदर्भ में Sandhya Gajbhiya & Mamta Chouhan, Gwalior (M.P.)	104

विद्यार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

IQAC Co-ordinator

N.S.P.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

PRINCIPAL
N.S.P.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

2020-21

3-3-3

(332)

MAH/MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

April To June 2021
Issue-38, Vol-03

01

MAH/MUL/03051/2012

ISSN :2319 9318

April To June 2021
Issue 38, Vol-03

Date of Publication
01 April 2021

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्योविना जति जेली, जदलीविना जीति जेली
जीतिविना जति जेली, जतिविना विस जेले
विसविना खुद खचले, इतके जगदर्थ एका जविटोने केले

-महात्मा ज्योतीराव पुणे

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशास्त्रीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मताशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74128 MH0013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

[Signature]
IQAC Coordinator

N.S.P. & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

[Signature]
Leena Pandhara

PRINCIPAL
N.S.P. & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422101

13) इयाणा एबी च्या विद्यावार्ताना इतिहास या विषयाचा अभ्यास करताना नवरात ... डॉ. कुमुम विजयकुमार चौधरी, मुंबई	63
14) ग्रामीण व शहरी विभागातील प्राथमिक शिक्षकांच्या समस्या निराकरण क्षमतेचे ... डॉ. राजेश शंकरराव परतीवार, चंद्रपुर (म.प्र.)	68
15) आर्थिक विकसापथ्ये पायाभूत सुविधा: एक विश्लेषण डॉ.वाकळे गोरखनाथ एकनाथ, नाशिकरोड	70
16) महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे शेती विषयक विचार बी. प्रतिक चंद्रसेन आवारे, जि. उस्मानाबाद	74
17) खानदेशातील अहिंसाशी बोलीभाषेतील स्त्रीगीतातील स्त्रीवाद : एक अभ्यास श्री.डॉ.सी.रजनी नकु ल सुंगसे, गिरपूर	77
18) केंद्र - राज्य सरकारच्या कृषी कर्मचाऱ्यांचे पंजनांचे अध्ययन प्र. डॉ. शामराव भावान वापने, नंदुरबार	80
19) प्राचीन भारत में अप्सरा और मनोरंजन डॉ.विवेकानंद लक्ष्मण चव्हाण, जि.मुळे	84
20) अध्यात्मिक शिक्षा एवं मानवीय मूल्य डॉ० आदित्य कुमार चौधरी & अनुपमा ओझा, गोरखपुर	88
21) शासकीय एवं अशासकीय माध्यमिक शालाओं में अध्ययनरत विद्यार्थियों के ... प्रीति डबास & डॉ. प्रतिभा चतुर्वेदी, भिण्ड (म.प्र.)	91
22) राष्ट्रनिर्माण में राष्ट्रीय स्वयंसेवक की भूमिका रवि रमेशराव दांडगे, नागपूर (महाराष्ट्र)	94
23) भारत में आस्था और सामाजिक न्याय डॉ. धनराज डोंगरे, इंदौर (म.प्र.)	97
24) संज्ञिगत नाटक में सत्यमेव जयते की महत्वाकांक्षा एवं स्वार्थलोलुपता वैशाली कशिनाथ नायकनाड, औरंगाबाद	101
25) मोठ्या एक विषय व्यापी समस्या :- छिंदवाड़ा जिले के विशेष संदर्भ में Sandhya Gajbhilya & Mamta Chouhan, Gwalior (M.P.)	104

http://www.vidyawarta.com/3 - http://www.primingarea.blogspot.com

विद्यवार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

Deena Tanohere

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

२) प्राथमिक शाळेतील शहरी व ग्रामीण शिक्षकांमध्ये अतिउच्च व उच्च स्तरच्या निराकरण क्षमता असणाऱ्यांचे प्रमाण फार कमी आढळून आले आहे.

३) प्राथमिक शाळेतील शहरी व ग्रामीण शिक्षकांमध्ये सरासरी समस्या निराकरण क्षमता सारखी आढळून आली आहे.

संदर्भ

मुळे, रा.शं आणि उमाडे वि.शु. (१९७७) 'शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे' नागपूर, विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ

जगताप ह. ना. (१९७४) 'शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र' पुणे, नूतन प्रकाशन

□□□

15

आर्थिक विकासांमध्ये पायाभूत सुविधा: एक विश्लेषण

डा.बाकळे मोरखनाथ एकनाथ

सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,

कै. बिंदू रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिकरोड

प्रस्तावना:

वेगवान आर्थिक विकास आणि देशातील दारिद्र्य निर्मूलनासाठी पायाभूत सुविधा महत्त्वपूर्ण आहेत, रस्ते आणि रेल्वे साहतूक, व्यवस्था, बंदरे, वीज, किमानतः आणि त्यांच्या कार्यक्षम कार्याच्या स्वरूपात पुरेशी पायाभूत सुविधा देखील जगातील अन्य अर्थव्यवस्थांसह भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दीर्घकालीन विकासासाठी आवश्यक आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर, भारताने पंचवार्षिक नियोजनाच्या माध्यमातून देशाच्या आर्थिक विकास व आर्थिक वृद्धी दर वाढण्याचा सातत्याने प्रयत्न केलेला आहे. त्यासाठी पंचवार्षिक नियोजनातून शेती, उद्योग, व्यापार, साहतूक, दळणवळण यांचा विकास करण्यासाठी प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत जहातीत जास्त भर देऊन व आर्थिक खर्चाची तरतूद करून रस्ते, वीज, लगेज इत्यादी पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. म्हणून देशाच्या आर्थिक विकासांमध्ये पायाभूत सुविधा महत्त्वाची भूमिका बजावताना दिसतात.

पायाभूत सुविधा म्हणजे काय?

१. पायाभूत सुविधा म्हणजे आर्थिक विकासासाठी संबंधित सार्वजनिक किंवा खाजगी प्रकल्पांना वित्त पुरवठा करून त्यांचा विकास घडवून आणणे होय.

२. पायाभूत सुविधा म्हणजे देशाच्या मूलभूत भौतिक प्रणालीसाठी परिवहन व्यवस्था, दळणवळण, सांडपाणी, पाणी, इलेक्ट्रॉनिक व्यवस्था यांच्यामध्ये

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIIF)

N.S.P.M's Lata Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Lata Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

भंडवल आणि उच्च किंमतीची गुंतवणूक करणे होय.
पायाभूत सुविधांचा अर्थ:

पायाभूत सुविधा हा शब्द १८८० च्या उत्तरार्धात प्रथम वापरला आलेला आहे. हा शब्द फ्रेंच भाषेतील *infra* म्हणजे खाली असा अर्थ होतो किंवा इमारत असाही अर्थ होतो. म्हणून पायाभूत सुविधा हा आर्थिक विव्हरमातील पाया आहे ज्यावर अर्थ व्यवस्थेची रचना अवलंबून असते. पुढे १९८७ मध्ये दूरसंचार, विमानतळ, दूरसंचार आणि पाणीपुरवठा या घटकांमध्ये केलेली गुंतवणूक म्हणून घेतलेला आहे. त्याचाच पुढे सार्वजनिक पायाभूत सुविधा हा शब्दप्रयोग रुढ झालेला दिसून येतो.

देशात लहान व मोठव उद्योगांच्या विकासासाठी मोठव प्रमाणात गुंतवणूक होणे आवश्यक आहे. अशी गुंतवणूक विविध शहरे, राज्य किंवा देशातील महत्त्वाच्या व विकासासंबंधी गुंतवणुकीचे प्रमाण वाढत नेणे आवश्यक असते. ज्या देशांमध्ये अशा पायाभूत सुविधांवर अधिक गुंतवणूक केली जाते असे देश विकासाच्या बाबतीत खूप पुढे जातात. भारताने देखील पायाभूत सुविधांवर टप्प्याटप्प्याने गुंतवणूक वाढवत नेलेली आहे. पायाभूत सुविधांमधील महत्त्वाचे घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

पायाभूत सुविधांमधील महत्त्वाचे घटक:

भारताच्या पायाभूत सुविधांमध्ये पुढील घटक महत्त्वाचे आहेत. अशा घटकांमुळे देशाचा आर्थिक विकास जलद गतीने घडवून येण्यास मदत होत आहे.

१. ऊर्जा (Energy):

ऊर्जा म्हणजे भौतिक बदल घडवून घ्यायची किंवा कार्य करण्याची क्षमता होय. म्हणून घरगुती वापरासाठी किंवा औद्योगिक विकासासाठी ऊर्जा आवश्यक आहे. मानवाने विज्ञान आणि संज्ञानात केलेल्या प्रगतीमुळे ऊर्जा मिळविणे उपयुक्त व महत्त्वाचे झालेले आहे. ऊर्जा वापराच्या क्षमतेनुसार राष्ट्राची प्रगती अवलंबून आहे. व्यक्तिगत, घरगुती, औद्योगिक, वाहतुकीची साधने इत्यादींच्या वापरासाठी ऊर्जा वापर आवश्यक आहे. जलविद्युत प्रकल्पाची भारतात सुरुवात अमेरिका येथील १८८२ मध्ये उभारण्यात आलेल्या जगातील

पहिल्या प्रकल्पानंतर करण्यात आली. १० नोव्हेंबर १८९७ मध्ये टारिफिंग शहरापासून बारा किमी अंतरावरील आर्डीनी इन्स्टेल च्या टोप पायथ्याला ३६०० फूट उंचीवर भारतातील पहिला जलविद्युत प्रकल्प उभारण्यात आला. या प्रकल्पाची क्षमता १३० किलोवॉट इतकी आहे. नंतर वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये जलविद्युत प्रकल्प सुरू करण्यात आले. महाराष्ट्रात औरंगाबाद येथे सतराव्या शतकात पानचवकी च्या साह्याने १६९५ मध्ये विद्युत प्रकल्प सुरू करण्यात आला. यानंतर भिवपुरी ३७० मेगावॉट क्षमता, सध्या वेगवेगळ्या ठिकाणी २५० पासून एक हजार मेगावॉट क्षमतेचे प्रकल्प कार्यरत आहेत.

२. कोळसा - तेल उत्पादने:

भारतात बीज निर्मिती, रेल्वे वाहतूक इत्यादी कारणांसाठी कोळसा आवश्यक आहे. कोळशाचे विविध प्रकार पडतात, असे असले तरी त्या मध्ये दगडी कोळसा महत्त्वाचा असतो. दगडी कोळसा हा मुख्यतः वनस्पती पासून आलेल्या कार्बनी पदार्थांचा बनलेला खडक असतो. भारतात कोळसा हा अनेक कारणांसाठी वापरला जात आहे. १८९९ मध्ये भारतात कोळशाचे ३६ हजार टन उत्पादन झाले आहे. १९०६ मध्ये ९८ लाख टन इतके कोळशाचे उत्पादन झालेले आहे. दगडी कोळसा मध्ये पीट, लिग्नाइट किंवा तपकिरी कोळसा, विट्टमनी कोळसा, अग्निमाईट इत्यादी प्रकारच्या कोळशाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होते.

कोळसा बरोबर खनिज तेल हादेखील आर्थिक विकासातील महत्त्वाचा घटक आहे. जमिनीखालच्या गाडल्या गेलेल्या सौर्य पदार्थांच्या विघटन प्रक्रियेनुसार तयार झालेले द्रवरूप इंधन म्हणजे खनिज तेल होय. शेती, औद्योगिक व वाहतूक साधने इत्यादी कारणांसाठी तेलाची आवश्यकता असते. खनिज तेलाचे एकूण उत्पादन आणि वापराचे प्रमाण यावर देशाच्या विकासाची गती अवलंबून असते. त्यामुळे खनिज तेलाचे अधिक उत्पादन होणे आणि त्याचा प्रति लिटर वापर वाढविणे आवश्यक आहे. भारतातील तेलाची मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे. देशातील उत्पादन अपुरे पडत असल्यामुळे १९६२ मध्ये ९६ कोटी, १९६३ मध्ये ८३ तर १९६४ मध्ये १०४.५ कोटी रुपयांचे तेल आयात करण्यात

विवादात : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

IQAC Coordinator

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,

Nashik Road-422101

Phone: 02534-2993422, 2993423

Website: www.nspmns.edu.in

www.nspmns.edu.in

Leena Pandhara

PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

Jail Road, Nashik Road-422101

आले.

भारतातील ऊर्जा उत्पादनाची ३१ डिसेंबर २०२० पर्यंतची माहिती खालील तक्त्यात नमूद केलेली आहे.

१ तक्ता क्र. १.१

श्रेणी	एप्रिल (कि.वॅट)			एप्रिल (कि.वॅट)			एप्रिल (कि.वॅट)	एप्रिल (कि.वॅट)
	एप्रिल	एप्रिल	एप्रिल	एप्रिल	एप्रिल	एप्रिल		
ए	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	
ब	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	
क	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	
द	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	
ए	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	१२७६६	

(स्रोत: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_power_stations_in_India: ३१ डिसेंबर २०२०)

वरील मुद्दा क्रमांक १ व २ नुसार ऊर्जा तसेच कोळसा वापरणे प्रमाण तत्त्व क्रमांक १, १ मध्ये दाखविल्या प्रमाणे कोळशाच्या मागणी मध्ये सतत वाढ होत आहे. नूतनीकरणयोग्य ऊर्जा तसेच गॅस, तेल, इंधन इत्यादींचाही वापर वाढलेला दिसून येतो. यावरून अर्थव्यवस्थांमध्ये भारताच्या ऊर्जा वापरची वाढ सर्वात वेगवान होईल असे दिसते.

ऊर्जेचा वापर हा आर्थिक प्रगतीमध्ये खूप महत्त्वाची भूमिका बजावतो. ऊर्जा ही आर्थिक वाढीचा मुख्य स्त्रोत आहे. बऱ्याच उत्पादन आणि सरासरी वापर यामध्ये मूलभूत इनपुट म्हणून ऊर्जा असते.

३. रस्ते आणि रस्ते वाहतूक:

केंद्र सरकार विविध राज्यांमध्ये चांगल्या दर्जाचे व गुणवत्तापूर्ण रस्ते उभारण्याचे कल्प करित असते. देशातील वाहतूक व्यवस्था ही जलद व सुखरूप व्हावी या उद्देशाने देशात राष्ट्रीय व राज्य मार्ग रस्ते बांधले जाऊन, १९२७ मध्ये मु. र. जयकर यांच्या अध्यक्षतेखाली सरकारने रस्ते विकास समिती नेमली. या समितीने भारताच्या विकाससाठी त्यावेळेचे रस्ते किती अपुरे आहेत व रस्त्यांचा विकास करण्यासाठी

वाय उपाय करणे आवश्यक आहे अशी सिफारस केली. ग्रामीण व शहरी जनतेची आर्थिक, सामाजिक व राजकीय प्रगती साधण्यासाठी देशात रेल्वेला पुरक वाहतूक व्यवस्था असावी म्हणून चांगल्या रस्त्यांचे किती महत्त्व आहे हे अहवालात नमूद केले.

जयकर समितीच्या अहवालातील सिफारसीनुसार रस्त्यांच्या तांत्रिक बांधणीचा विचार करून रस्त्यां देण्यासाठी इंडियन रोड कॉरिडोर ही निमसरकारी संस्था १९३४ मध्ये स्थापन करण्यात आली. या संस्थेच्या माध्यमातून १) रस्ते बांधणी व दुस्वती यांचे शहरवृद्ध संवर्धन करणे २) वेगवेगळ्या रस्त्यांचे संवर्धनाचे, बांधकाम सामग्री, मापे, चाचणी इत्यादी करणे. रस्त्यांची वाढ व सुधारणा तसेच दुस्वती याकडे लक्ष देणे. ३) पुढे १९७३ मध्ये केंद्र सरकारने राष्ट्रीय पातळीवर रस्त्यांच्या बाबतीत सुधारणा व संशोधन होण्यासाठी तसेच सुसूत्र आणण्यासाठी हमरस्ते संशोधन मंडळ स्थापन केले. भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राष्ट्रीय महामार्ग नंतर जिल्हा रस्त्यांचा क्रमांक येतो. पंधराशे पेक्षा जास्त लोकवस्तीची सर्व गावे अशा रस्त्यांनी जोडली जावी हे उद्दिष्ट आहे. भारतात ३१ मार्च १९८३ ते २००१ या वर्षात विविध प्रकारचे रस्ते बांधण्यात आलेले. पुढील सारणीमध्ये ३१ मार्च २०१७ पर्यंत रस्त्यांच्या प्रकारानुसार आणि प्रशासकीय अधिकारणाद्वारे भारताच्या रोड नेटवर्कची एकूण लांबी दर्शविली गेली आहे.

२ तक्ता क्र. १.२

वर्ग	प्रशासकीय अधिकार	लांबी (किमी)	शेकी
राष्ट्रीय महामार्ग	राष्ट्रीय महामार्ग आणि राज्यात प्रमाण	११४,१३४	१.०४%
राज्य महामार्ग	राज्य / कि.वॅट आणि राज्यात प्रमाण	१७२,००६	२.०१%
राज्य महामार्ग	राज्य / कि.वॅट आणि राज्यात प्रमाण	२२६,१६१	२.०४%
राज्य महामार्ग	राज्य / कि.वॅट आणि राज्यात प्रमाण	४,१६६,९१६	३६.३३%
राज्य महामार्ग	राज्य / कि.वॅट आणि राज्यात प्रमाण	३२६,४६२	३.०३%
राज्य महामार्ग	राज्य / कि.वॅट आणि राज्यात प्रमाण	३२६,२०७	३.०३%
ए	ए	१,६६७,६७१	१००%

(स्रोत: https://en.wikipedia.org/wiki/Roads_in_India: ३१ मार्च २०१७)

o j t y e b k Ø e i d २ नुसार रस्ते आणि रस्ते वाहतूक यांची देशातील लांबी तत्त्व क्रमांक १, २

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

IOA Coordinator
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Itanik Road-422101

Leena Pandhare
PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Itanik Road-422101

मध्ये दखविल्या प्रमाणे सतत वाढत जाणारी आहे. त्यामुळे म्हा, कालुका, जिल्हा आणि मोठी शहरे एकमेकाशी जोडली गेली आहे. रस्ते मजबूत व अधिक लांबीचे असल्यामुळे दळणवळणाची गती अधिक वेगवान झालेली दिसून येते. त्यामुळे प्रादेशिक समतोल देखील साधण्यास मदत होत आहे. हे दिसून येते.

४. संप्रेषण व दूरसंचार सेवा—दळणवळण सेवा:

भारताच्या आर्थिक विकासांमध्ये विविध घटकांमध्ये दूरसंचार किंवा दळणवळण सुविधा अतिशय महत्त्वाच्या भूमिका बजावतात. दूरसंचार सेवांमध्ये टेलिफोन, मोबाईल सेवा, इंटरनेट सेवा सोशल मीडिया, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया इत्यादींचा समावेश होतो. टेलिफोनचा शोध १८४७ मध्ये जन्मलेल्या अमेरिकन वैज्ञानिक ग्राहम बेल याने लावला. भारतात दूरसंचार सेवांचा विकास होण्यासाठी सरकारने दूरसंचार योजना १९४९, राष्ट्रीय दूरसंचार योजना १९९४, भारतीय तार अधिनियम ८८५, भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरण (TRAI), १९९७ मध्ये स्थापना केली. यामध्ये दूरसंचार सेवा क्रांती व विकास घडवून आणण्याचे सरकारचे उद्दिष्ट होते. भारतात दूरसंचार सेवा देण्यासाठी विविध कंपन्या कार्यरत आहे आणि त्यांची प्रहक संख्या दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते. भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरणानुसार (TRAI) ३१ जानेवारी २०२१ पर्यंत भारतात निष्क्रिय वापरकर्त्यांमह ११६३.४९ टशल्ल वापरलेस प्रहक आहेत.

आर्थिक विकासात पायाभूत सुविधांपुढील आव्हाने: १. अर्थव्यवस्थेतील वृद्धी सातत्य:

भारताच्या आर्थिक विकासात वृद्धी कराय महत्त्वासाठी सरकारी धोरणात स्पष्टता, सातत्य आणि पारदर्शीपणा तसेच जनतेच्या उद्यमशीलतेवर अवलंबून असतो. भारताच्या गेल्या काही वर्षांत वृद्धीदर ७.२ ते ७.५% आणि तो ८% पर्यंत राहिलेला आहे. म्हणून यामध्ये होणारे चढ—उतर असता काम नये.

२. पायाभूत सुविधांच्या विकासांमध्ये सातत्य:

भारत हा राजकीय आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या एकसंध देश असला तरी पायाभूत सुविधा उभ्या करण्यात सातत्य असणे आवश्यक आहे. यामुळे पायाभूत

सुविधांच्या उभारणीमध्ये धरमोड वृत्ती असता काम नये. देशातील पायाभूत सुविधांवर अधिक गुंतवणूक वाढवत नेऊन त्यांचा विकास करणे आवश्यक आहे.

३. विविध गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे:

देशाच्या आर्थिक विकासाची गती ही देशातील पायाभूत सुविधांवर अवलंबून असते. त्यामुळे देशात प्रदीर्घ व मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक होणे आवश्यक आहे. यासाठी सरकारी व खाजगी क्षेत्रांकडून अधिकधिक गुंतवणूक वाढवत नेऊन गुंतवणुकीमध्ये व गुंतवणूक घोरणांमध्ये सातत्य राहणे आवश्यक आहे. यामाठी विविध वित्तीय संस्थांनी सुलभ कर्ज उभारणी करणे देखील आवश्यक आहे.

४. इतर पूरक सेवांचा विकास करणे:

पायाभूत सुविधांमुळे देशाचा वेगवेगळ्या स्तरावर विकास घडवून येत असतो. म्हणून पायाभूत साधनांमध्ये वेगाने होणारे बदल आपत्ताकारक आहेत. त्यामुळे उद्योगांच्या कामात सुलभता येते भारताचा क्रमांक झपाटवने पुढे जात आहे. जगाच्या बाजारपेठेत भारताचे पतयानांकून सुधारलेले आहे. 'स्वच्छ भारत' सारख्या मोहिमेतून भारतात देशांतर्गत पर्यटनाला चालना मिळाली आहे. त्यामुळे नवीन पर्यटनाचे आयाम निर्माण होत आहे. त्यातून आर्थिक परिवर्तन होऊन देशाचा विकास घडवून येत आहे.

५. सामाजिक प्रश्नांचा मोठा डोंगर:

देशाच्या वाढत्या विकासाचा बरोबर देशात काही सामाजिक व राजकीय प्रश्न मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत असतात. हे प्रश्न सोडविण्यात मध्ये सरकारचे आर्थिक खर्च होत असतात. उदाहरणार्थ देशातील नागरिकांकडून होणारी सततची अन्न सुविधा पुरवण्याची मागणी, पाणीपुरवठा, शिक्षण, आरोग्य सुविधा, रस्ते इत्यादीकडे अधिक लक्ष देण्याची गरज आहे. म्हणून सरकारला या सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी अधिक खर्च करावा लागतो. पर्यायाने पायाभूत सुविधा उभारण्यात सरकारचे दुर्लक्ष होत आहे.

६. वाढत्या संसर्गजन्य रोगांचा प्रदुर्भाव:

सरकारच्या पुढे समस्यांचा सारखा डोंगर असला तरी व्यापारामुळे त्यातून निर्माण होणाऱ्या महामारी च्या रोगांच्या प्रदुर्भावामुळे सरकारच्या उत्पन्नात घट होत

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

IQAC Coordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Nashik Road-422 101
101 234

Leena Pandhure

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

आहे उदाहरणार्थ सन २०१९-२० पासून संपूर्ण जगात उद्भवलेल्या कोरोनासारख्या महामारीमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास दर आणि राष्ट्रीय उत्पन्न हा कमालीचा खाली आलेला आहे. तो सावरण्यासाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करावे लागत आहे. त्यामुळे पायाभूत सुविधांवर सरकार खर्च करताना कुठेतरी हात आखडता घेताना दिसते त्यामुळे पायाभूत सुविधांवर असंख्य अडथळां निर्माण होताना दिसतात.

सारांश:
भारताच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये पायाभूत सुविधांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. भारत सरकारने पंचवार्षिक नियोजनाच्या माध्यमातून देशातील रस्ते, वीज, कोळसा, टाऊनवळण, दूरसंचार सुविधा इत्यादींमध्ये लक्षणीय गुंतवणूक काढतून नेऊन सुविधांमध्ये ही लक्षणीय वाढ केलेली आहे. म्हणून अलीकडील काळातील अर्थव्यवस्थेचा विचार करता देशात कोळशाचे प्रमाण १९९८.६४.५० मेगावॉट इतकी आहे तर अतिशय विजेचे प्रमाण २४९५६.५ मेगावॉट इतके आहे. तसेच देशात राज्य महामार्ग, राष्ट्रीय महामार्ग इत्यादींच्या लांबी मध्ये देखील लक्षणीय वाढ झालेली आहे. देशात राष्ट्रीय महामार्गांची लांबी डिसेंबर २०२० मध्ये ११४१५८ किलोमीटर इतकी आहे तर राज्य महामार्गांची लांबी १७५०३६ किलोमीटर इतकी आहे. यामुळे शहरे, गावे एकमेकांना जोडली जाऊन देशाचा विकास घडवून येण्यास मदतच होत आहे.

संदर्भ:

1 "List of Power Stations in India." Wikipedia, Wikimedia Foundation, 05 Jan. 2021, en.wikipedia.org/wiki/List_of_power_stations_in_India.

2 "Roads in India." Wikipedia, Wikimedia Foundation, 05 Jan. 2021, en.wikipedia.org/wiki/Roads_in_India.

3 Sahoo, Pravakar & Dash, Ranjan. (2009). Infrastructure Development and Economic Growth in India. Journal of the Asia Pacific Economy. 14. 351-365. 10.1080/13547860903169340.

16

महात्मा जोतिराव फुले यांचे शेती विषयक विचार

श्री. प्रतिक चंद्रसेन आबारे
संशोधक विद्यार्थी - मराठी,
ता. वाशी, जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना - महात्मा जोतिराव फुले हे महाराष्ट्रातील बौर समाजसुधारक होते. बहुजन समाजाचे उध्दारक म्हणून त्यांचे जीवन कार्य अत्यंत मोलाचे आहे. महाराष्ट्राच्या समाजकारणात व राजकारणात प्रबोधनाची न्योत पेटवणारे एक महान विचारवंत म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जाते. महाराष्ट्राच्या इतिहासात खालच्या बर्गांच्या मानवी इक्काबद्दल आवाज उठविणारे आद्य समाजसुधारक म्हणून महात्मा फुले ओळखले जातात. तसेच त्यांना स्त्रीमुक्ती चळवळीचे देखील आद्यप्रवर्तक मानले जाते. त्यांनी स्त्रीयांच्या प्रश्नांकडे जातीने लक्ष दिलेले दिसून येते. स्त्री-पुरुष समानतेसाठी व स्त्री शिक्षणासाठी त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले आहे. स्त्री-पुरुष समानता, स्त्री शिक्षण, असूय्यता निवारण, शेतकरी व कामगारांचे प्रश्न समाजापुढे आणि तत्कालीन इंग्रज सरकारपुढे मांडण्याचे घाईस त्यांनी दाखविले. धार्मिक रूढी, परंपरा व धर्माची कोणत्याही प्रकारची भीडभाड न ठेवता त्यांनी आपले कार्य सुरुच ठेवलेले दिसून येते.

महात्मा फुले यांच्या या कार्यामुळे समाजातील विविध बर्गांच्या हितसंबंधाला बाधा पोहचली. त्यामुळे त्या बर्गातील लोकांनी त्यांच्या विरोधात ओरड सुरु केली. ब्राम्हण धर्मातील कावेबाजपणा त्यांनी प्रथमच उध्दकीस आणला. धर्माच्या नावावर सर्व सामान्य जनतेचे होणारे शोषण प्रथमतः उध्द करणाचे मोठे सामाजिक कार्य त्यांनी केले. स्मृती, पुराणे, कृती आणि ब्राम्हणीय ग्रंथांच्या माध्यमातून निर्माण होणाऱ्या गुलामगिरीतून सर्व सामान्य बहुजन समाजाला मुक्त करणासाठी १८७३ साली त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून मानवी प्रतिष्ठा, धार्मिक

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IIJF)

IQAC Coordinator
NSPM Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Narain Road-422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Narain Road-422101

२) प्राथमिक शाळेतील शहरी व ग्रामीण शिक्षकांमध्ये अतिउच्च व उच्च समस्या निराकरण क्षमता असणाऱ्यांचे प्रमाण फार कमी आढळून आले आहे.

३) प्राथमिक शाळेतील शहरी व ग्रामीण शिक्षकांमध्ये सरासरी समस्या निराकरण क्षमता सराखी आढळून आली आहे.

संदर्भ

मुळे, ग.श. आणि उमाडे वि.गु. (१९७७)
'शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे' नागपूर, विद्यापीठ ग्रंथ निर्मित मंडळ

जगताप ह. ना. (१९७४) 'शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र' पूर्णे, मुलत प्रकाशन

□□□

Leena Panthare

PRINCIPAL
N.S.P.M's Lata Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Manavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422101

IQAC
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Lata Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Manavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

15

आर्थिक विकासांमध्ये पायाभूत सुविधा: एक विश्लेषण

डॉ. वाकळे गोरखनाथ एकनाथ
सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
कै. विठ्ठल रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला
महाविद्यालय, नाशिकरोड

प्रस्तावना:

वेगवान आर्थिक विकास आणि देशातील ठारि निर्मूलनासाठी पायाभूत सुविधा महत्त्वपूर्ण आहेत. रस्ते आणि रेल्वे वाहतूक व्यवस्था, बंदरे, वीज, विमानतळ आणि त्यांच्या कार्यक्षम कार्याच्या स्वरूपात पुरेशी पायाभूत सुविधा देखील जगातील अन्य अर्थव्यवस्थांसह भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दीर्घकालीन विकासासाठी आवश्यक आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर, भारताने पंचवार्षिक नियोजनाच्या माध्यमातून देशाचा आर्थिक विकास व आर्थिक वृद्धी दर वाढण्याचा सातत्याने प्रयत्न केलेला आहे. त्यासाठी पंचवार्षिक नियोजनातून शेती, उद्योग, व्यापार, वाहतूक, दळणवळण यांचा विकास करण्यासाठी प्राथेक पंचवार्षिक योजनेत जास्तीत जास्त भर देऊन व आर्थिक खर्चाची तरातूद करून रस्ते, वीज, लीव्हड इत्यादी पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. म्हणून देशाच्या आर्थिक विकासांमध्ये पायाभूत सुविधा महत्त्वाची भूमिका बजावताना दिसतात.

पायाभूत सुविधा म्हणजे काय?

१. पायाभूत सुविधा म्हणजे आर्थिक विकासासाठी सुविधित सार्वजनिक किंवा खाजगी प्रकारच्या वित्त स्रोतांचा वापर करून त्यांच्या विकास घडवून आणणे होय.
२. पायाभूत सुविधा म्हणजे देशाच्या मूलभूत भौतिक प्रणालीसाठी परिवहन व्यवस्था, दळणवळण, सांडपाणी, पाणी, इलेक्ट्रॉनिक व्यवस्था यांच्यामध्ये

विद्यार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

भंडवल आणि उच्च किमतीची गुंतवणूक करणे होय. पायाभूत सुविधांचा अर्थ;

पायाभूत सुविधा हा शब्द १८८० च्या उत्तरार्धात प्रथम वापरला आलेला आहे. हा शब्द प्रथम भाषाशास्त्रातील *Infra* म्हणजे खाली असा अर्थ होतो किंवा इतर असाही अर्थ होतो. म्हणून पायाभूत सुविधा हा आर्थिक विकासशास्त्रातील पाया आहे ज्यावर अर्थ व्यवस्थेची रचना अवलंबून असते. पुढे १९८७ मध्ये यूएस नॅशनल रिसर्च कौन्सिलच्या माध्यमातून महामार्ग, विमानतळ, दूरसंचार आणि पाणीपुरवठा या घटकांमध्ये केलेली गुंतवणूक म्हणून चेतलेला आहे. त्याचाच पुढे सार्वजनिक पायाभूत सुविधा हा शब्दप्रयोग रुढ झालेला दिसून येतो.

देशात लहान व मोठव उद्योगांच्या विकासासाठी मोठव प्रमाणात गुंतवणूक होणे आवश्यक आहे. अशी गुंतवणूक विविध राष्ट्रे, राज्य किंवा देशातील महत्त्वाच्या व विकासासंबंधी गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढत नेणे आवश्यक असते. ज्या देशांमध्ये अशा पायाभूत सुविधांवर अधिक गुंतवणूक केली जाते असे देश विकासाच्या दृष्टीने खूप पुढे जाऊन, भारताने देखील पायाभूत सुविधांवर टप्प्याटप्प्याने गुंतवणूक वाढवत नेलेली आहे. पायाभूत सुविधांमधील महत्त्वाचे घटक पुढीलप्रमाणे आहेत.

पायाभूत सुविधांमधील महत्त्वाचे घटक:

भारताच्या पायाभूत सुविधांमध्ये पुढील घटक महत्त्वाचे आहेत. अशा घटकांमुळे देशाचा आर्थिक विकास जलद गतीने घडवून येण्यास मदत होत आहे.

१. ऊर्जा (Energy):

ऊर्जा म्हणजे भौतिक बदल घडविण्याची किंवा कार्य करण्याची क्षमता होय. म्हणून धरणी वापरसाठी किंवा औद्योगिक विकासासाठी ऊर्जा आवश्यक आहे. मानवाने विज्ञान आणि तंत्रज्ञानात केलेल्या प्रगतीमुळे ऊर्जा मिळविणे उपयुक्त व महत्त्वाचे झालेले आहे. ऊर्जा वापराच्या क्षमतेनुसार राष्ट्राची प्रगती अवलंबून आहे. व्यक्तिगत, धरणी, औद्योगिक, वाहतुकीची साधने इत्यादींच्या वापरसाठी ऊर्जेचा वापर आवश्यक आहे. जलविद्युत प्रकल्पाची भरतात सुरुवात अमेरिकन येथील १८८२ मध्ये उभारण्यात आलेल्या जगातील

पहिल्या प्रकल्पानंतर करण्यात आले. १० नोव्हेंबर १८९७ मध्ये दार्जिलिंग शहरापासून बारा किमी अंतर्गतरील आर्टी इस्टेट च्या डोंगर पायथ्याला ३६०० फूट उंचीवर भारतातील पहिला जलविद्युत प्रकल्प उभारण्यात आला. या प्रकल्पाची क्षमता १३० किलोवॉट इतकी आहे. नंतर वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये जलविद्युत प्रकल्प सुरू करण्यात आले. महाराष्ट्रात औरंगाबाद येथे सतलुखा शतकात पानवाकवी व्हा साखने १६९५ मध्ये विद्युत प्रकल्प सुरू करण्यात आला. यानंतर भिवणुरी ३७० मेगावॉट क्षमता, सध्या वेगवेगळ्या ठिकाणी २५० पासून एक हजार मेगावॉट क्षमतेचे प्रकल्प कार्यरत आहेत.

२. कोळसा - तेल उत्पादने:

भारतात वीज निर्मिती, रेल्वे वाहतूक इत्यादी कारणांसाठी कोळसा आवश्यक आहे. कोळशाचे विविध प्रकार पडतात, असे असले तरी त्या मध्ये दगडी कोळसा महत्त्वाचा असतो. दगडी कोळसा हा मुख्यतः बनसगती पासून आलेल्या कर्वनी पदार्थाचा बनलेला खडक असतो. भारतात कोळसा हा अनेक बदलाकधीपासून वापरला जात आहे. १८९९ मध्ये भारतात कोळशाचे ३६ हजार टन उत्पादन झाले आहे. १९०६ मध्ये ९८ लाख टन इतके कोळशाचे उत्पादन झालेले आहे. दगडी कोळसा मध्ये पीट, लिग्नाइट किंवा तपकिरी कोळसा, विटूमनी कोळसा, अन्थ्रासाइट इत्यादी प्रकारच्या कोळशाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होते.

कोळसा नरोवर खनिज तेल हादेखील अर्थीक विकासातील महत्त्वाचा घटक आहे. जमिनीखालच्या गाडल्या गेलेल्या सेंट्रिय पदार्थाच्या विघटन प्रक्रियेतून तयार झालेले द्रवरूप इंधन म्हणजे खनिज तेल होय. शेती, औद्योगिक व वाहतूक साधने इत्यादी कारणांसाठी तेलाची आवश्यकता असते. खनिज तेलाचे एकूण उत्पादन आणि वापरचे प्रमाण यावर देशाच्या विकासाची गती अवलंबून असते. त्यामुळे खनिज तेलाचे अधिक उत्पादन होणे आणि त्याचा प्रतिलिटर वापर वाढविणे आवश्यक आहे. भारतातील तेलाची मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे. देशातील उत्पादन अपुरे पडत असल्यामुळे १९६२ मध्ये ९६ कोटी, १९६३ मध्ये ८३ तर १९६४ मध्ये १०४.५ कोटी रुपयांचे तेल आयात करण्यात

[Signature]
Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramnani TechnoMukh
Arts & Commerce Mahila Manavdyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

[Signature]

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramnani TechnoMukh
Arts & Commerce Mahila Manavdyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

आले.

भारतातील ऊर्जा उत्पादनाची ३१ डिसेंबर २०२० पर्यंतची माहिती खालील तक्त्यात नमूद केलेली आहे.

१ तक्त्या क्र. १.१

क्र.	थर्मल (TWh)			होयल (TWh)			एकूण (TWh)	
	थर्मल	होयल	एकूण	थर्मल	होयल	एकूण	वृद्धि (TWh)	
२०१६	२,१६,०००	२,१६,०००	४,३२,०००	०	०	४,३२,०००	०	
२०१७	२,१६,०००	२,१६,०००	४,३२,०००	०	०	४,३२,०००	०	
२०१८	२,१६,०००	२,१६,०००	४,३२,०००	०	०	४,३२,०००	०	
२०१९	२,१६,०००	२,१६,०००	४,३२,०००	०	०	४,३२,०००	०	
२०२०	२,१६,०००	२,१६,०००	४,३२,०००	०	०	४,३२,०००	०	

(स्रोत: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_power_stations_in_India: ३१ डिसेंबर २०२०)

वरील मुद्दा क्रमांक १ व २ नुसार ऊर्जा तसेच वोल्टता वापरणे प्रमाण तक्त्या क्रमांक १.१ मध्ये दाखविल्या प्रमाणे वोल्टताच्या मागणी मध्ये सतत वाढ होत आहे. नूतनीकरणयोग्य ऊर्जा तसेच गॅस, तेल, इंधन इत्यादींचाही वापर वाढलेला दिसून येतो, यावरून अर्थव्यवस्थांमध्ये भारताच्या ऊर्जा वापराची वाढ सध्या वेगवान होईल असे दिसते.

ऊर्जा वापर हा आर्थिक प्रगतीमध्ये खुप महत्वाची भूमिका बजावतो. ऊर्जा ही आर्थिक वाढीचा मुख्य स्त्रोत आहे. बऱ्याच उत्पादन आणि सरासरी वापर यामध्ये मूलभूत इनपुट म्हणून ऊर्जा असते.

३. रस्ते आणि रस्ते वाहतूक:

केंद्र सरकार विविध राज्यांमध्ये चांगल्या दर्जाचे व गुणवत्तापूर्ण रस्ते उभारण्याचे काम करत असते. देशातील वाहतूक व्यवस्था ही जलद व सुखरूप व्हावी या उद्देशाने देशात राष्ट्रीय व राज्य मार्ग रस्ते बांधले जाऊन, १९२७ मध्ये म. र. जयकर यांच्या अध्यक्षतेखाली सरकारने रस्ते विकास समिती नेमली. या समितीने भारताच्या विकासामासाठी घ्यावेळ्या रस्ते कित्ते असे आहेत व रस्त्यांचा विकास करण्यासाठी

काय उपाय करणे आवश्यक आहे अशी शिफारस केली. राष्ट्रीय व राष्ट्रीय जनतेची आर्थिक, सामाजिक व राजकीय प्रगती साधण्यासाठी देशात वेळेच्या पुरक वाहतूक व्यवस्था असावी म्हणून चांगल्या रस्त्यांचे किती महत्त्व आहे हे अहवालात नमूद केले.

जयकर समितीच्या अहवालातील शिफारसीनुसार रस्त्यांच्या तांत्रिक बांधणीचा विचार करून सरलक्ष देण्यासाठी इंडियन रोड क्रॉस ही निमसरकारी संस्था १९३४ मध्ये स्थापन करण्यात आली. या संस्थेच्या माध्यमातून १) रस्ते बांधणी व दुरुस्ती यांचे शासकीय संवर्धन करणे २) वेगवेगळ्या रस्त्यांचे संवर्धनाचे, बांधकाम सामग्री, मापे, वाचणी इत्यादी करणे. रस्त्यांची वाढ व सुधारणा तसेच दुरुस्ती याकडे लक्ष देणे ३) पुढे १९७३ मध्ये केंद्र सरकारने राष्ट्रीय पातळीवर रस्त्यांच्या बाबतीत सुधारणा व संशोधन होण्यासाठी तसेच सुसूत्रता आणण्यासाठी हमरस्ते संशोधन मंडळ स्थापन केले. भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राष्ट्रीय महामार्ग नंतर जिल्हा रस्त्यांचा क्रमांक येतो. पंधरवो फेला जात लोकवस्तीची सर्व गावे अशा रस्त्यांनी जोडली जावी हे उद्दिष्ट आहे. भारतात ३१ मार्च १९८३ ते २००१ या वर्षात विविध प्रकारचे रस्ते बांधण्यात आलेले. पुढील सारणीमध्ये ३१ मार्च २०१७ पर्यंत रस्त्यांच्या प्रकारानुसार आणि प्रशासकीय प्राधिकरणाद्वारे भारताच्या रोड नेटवर्कची एकूण लांबी दर्शविली गेली आहे.

२ तक्त्या क्र. १.२

वर्ग	व्यवस्थापक प्राधिकरण	वर्गी (किमी)	वर्गी (मि)
राष्ट्रीय महामार्ग	राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण	११९,१५०	१.०४%
राज्य महामार्ग	राज्य / केंद्र शासक संशोधन संस्थेच्या विभाग	१७०,०००	२.०१%
उप-राज्य महामार्ग	राज्य / केंद्र शासक संशोधन संस्थेच्या विभाग	३९६,१९१	३.३४%
शहरी रस्ते	शहरी रस्ते प्राधिकरण	४,१०६,९१०	३६.०६%
ग्रामीण रस्ते	ग्रामीण रस्ते प्राधिकरण	३०६,४०३	२.६९%
सहकारी रस्ते	राज्य / केंद्र शासक संशोधन संस्थेच्या विभाग	३३६,०९७	२.९६%
एकूण	एकूण रस्ते	६,०९१,९५१	१००%

(स्रोत: https://en.wikipedia.org/wiki/Roads_in_India: ३१ मार्च २०१७)

०१५ ०१६ ०१७ ३ नुसार रस्ते आणि रस्ते वाहतूक यांची देशातील लांबी तक्त्या क्रमांक १.२

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Doshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Doshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

मध्ये दखविल्या प्रमाणे सतत वाढत जाणारी आहे. त्यामुळे गाव, तालुका, जिल्हा आणि मोठी शहरे एकमेकांशी जोडली गेली आहे. रस्ते मजबूत व अधिक लांबीचे असल्यामुळे दळणवळणाची गती अधिक वेगवान झालेली दिसून येते. त्यामुळे प्रादेशिक समतोल देखील साधण्यास मदत होत आहे, हे दिसून येते.

सुविधांच्या उभारणीमध्ये धरमोड वृत्ती असता यामा नवे देशातील पायाभूत सुविधांवर अधिक गुंतवणूक वाढवत नेऊन त्यांचा विकास करणे आवश्यक आहे.

३. विविध गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देणे:
देशाच्या आर्थिक विकासाची गती ही देशातील पायाभूत सुविधांवर अवलंबून असते. त्यामुळे देशात प्रदीर्घ व मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक होणे आवश्यक आहे. यासाठी सरकारी व खाजगी क्षेत्रांकडून अधिकधिक गुंतवणूक वाढवत नेऊन गुंतवणुकीमध्ये व गुंतवणूक क्षेत्रांमध्ये सगळ्या सहणे आवश्यक आहे. यासाठी विविध विधीय संस्थांनी सुलभ कर्ज उभारणी करणे देखील आवश्यक आहे.

४. इतर पूरक सेवांचा विकास करणे:
पायाभूत सुविधांमुळे देशाचा वेगवेगळ्या स्तरावर विकास घडवून येत असतो. म्हणून पायाभूत साधनांमध्ये वेगवेगळे बदल आवश्यक आहेत. त्यामुळे उद्योगांच्या कड्यात सुलभता येते भारताचा क्रमांक झपाटवने पुढे जात आहे. जगाच्या बाजारपेठेत भारताचे पतमानांकन सुधारलेले आहे. 'स्वच्छ भारत' सारख्या मोहिमेतून भारतात देशांतर्गत पर्यटनाला चालना मिळाली आहे. त्यामुळे नवीन पर्यटनाचे आयाम निर्माण होत आहे. त्यातून आर्थिक परिवर्तन होऊन देशाचा विकास घडवून येत आहे.

५. सामाजिक प्रश्नांचा मोठा डोंगर:
देशाच्या वाढत्या विकासाचा बरोबर देशात काही सामाजिक व राजकीय प्रश्न मोठ्या प्रमाणात निर्माण होत असतात हे प्रश्न सोडविण्यात मध्ये सरकारचे आर्थिक खर्च होत असतात. उदाहरणार्थ देशातील नागरिकांकडून होणारी सततची अन्न सुविधा पुरवण्याची मागणी, पाणीपुरवठा, शिक्षण, आरोग्य सुविधा, रस्ते इत्यादींकडे अधिक लक्ष देण्याची गरज आहे. म्हणून सरकारला या सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी अधिक खर्च करावा लागतो. पर्यायाने पायाभूत सुविधा उभारण्यात सरकारचे दुर्लक्ष होत आहे.

६. वाढत्या संसर्गजन्य रोगांचा प्रादुर्भाव:
सरकारच्या पुढे यामध्येचा सारखा डोंगर असतो तरी व्यापाऱ्यांमुळे त्यातून निर्माण होणाऱ्या रोगांच्या प्रादुर्भावामुळे सरकारच्या उपाय

४. रक्षण व दूरसंचार सेवा-दळणवळण सेवा:
भारताच्या आर्थिक विकासामध्ये विविध घटकांमध्ये दूरसंचार किंवा दळणवळण सुविधा अतिशय महत्त्वाच्या भूमिका बजावतात. दूरसंचार सेवांमध्ये टेलिफोन, मोबाईल सेवा, इंटरनेट सेवा सोशल मीडिया, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया इत्यादींचा समावेश होतो. टेलिफोनचा शोध १८४७ मध्ये जन्मलेल्या अमेरिकन वैज्ञानिक ग्राहम बेल याने लावला. भारतात दूरसंचार सेवांचा विकास होण्यासाठी सरकारने दूरसंचार योजना १९४९, राष्ट्रीय दूरसंचार योजना १९९४, भारतीय तार अधिनियम १८८५, भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरण (TRAI), १९९७ मध्ये स्थापना केली. यामध्ये दूरसंचार सेवा प्रवृत्ती व विकास घडवून आणण्याचे सरकारचे उद्दिष्ट होते. भारतात दूरसंचार सेवा देण्यासाठी विविध कंपन्या कार्यरत आहे आणि त्यांची प्रतिक्रिया संख्या दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येते. भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरणातून (TRAI) ३१ जानेवारी २१ पर्यंत भारतात विविध वापरकर्त्यांसह ११६३ ४२ दशलक्ष वापरकर्ते प्रहक आहेत

आर्थिक विकासात पायाभूत सुविधांपुढील आव्हाने:
१. अर्थव्यवस्थेतील वृद्धी सातत्य:
भारताच्या आर्थिक विकासात वृद्धि कायम राहण्यासाठी सरकारी क्षेत्रात स्थिरता, सातत्य आणि पारदर्शिता तसेच जनतेच्या उद्योगातील नेत्र अवलंबून असणे, भारताच्या गेल्या काही वर्षांत वृद्धी दर ७.२ ते ७.५% आणि तो ८% पर्यंत राहिलेला आहे. म्हणून यामध्ये होणारे चढ-उतार असता यामा नवे.

२. पायाभूत सुविधांच्या विकासात सातत्य:
भारत हा राजकीय आणि संस्कृतिक दृष्ट्या एकसंग देश असला तरी पायाभूत सुविधा उभ्या करण्यात सातत्य असणे आवश्यक आहे. यामुळे पायाभूत

Leena Pandhare

आहे. उदाहरणार्थ सन २०१९-२० पासून संपूर्ण जगात उद्भवलेल्या कोरोनासारख्या महामारीमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास दर आणि राष्ट्रीय उत्पन्न हा कमालीचा खाली आलेला आहे. तो मात्रण्यासाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करावे लागत आहे. त्यामुळे पायाभूत सुविधांवर सरकार खर्च करताना कुठेतरी हात आखडता घेताना दिसते. त्यामुळे पायाभूत सुविधांवर असाध्य आडघणी निर्माण होताना दिसताना. सारांश:

भारताच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये पायाभूत सुविधांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. भारत सरकारने पंचवार्षिक नियोजनाच्या माध्यमातून देशातील रस्ते, वीज, कोळसा, दळणवळण, दूरसंचार सुविधा इत्यादींमध्ये लक्षणीय गुंतवणूक वाढवत नेऊन सुविधांमध्ये ही लक्षणीय वाढ केलेली आहे. म्हणून अलॅक्झांड्रील काळ्यातील अर्थव्यवस्थेचा विचार करता देशात कोळशाचे प्रमाण १९,९८६४.५० मेगावॉट इतकी आहे तर औष्णिक विजेचे प्रमाण २४९,५६.५ मेगावॉट इतके आहे. तसेच देशात राज्य महामार्ग, राष्ट्रीय महामार्ग इत्यादींच्या लांबी मध्ये देखील लक्षणीय वाढ झालेली आहे. देशात राष्ट्रीय महामार्गांची लांबी डिसेंबर २०२० मध्ये ११४२५८ किलोमीटर इतकी आहे तर राज्य महामार्गांची लांबी १७५०३६ किलोमीटर इतकी आहे. यामुळे शहरे, गावे एकमेकांना जोडली जाऊन देशाचा विकास घडवून येण्यास मदतच होत आहे.

संदर्भ:

- 1 "List of Power Stations in India." Wikipedia, Wikimedia Foundation, 05 Jan. 2021, en.wikipedia.org/wiki/List_of_power_stations_in_India.
- 2 "Roads in India." Wikipedia, Wikimedia Foundation, 05 Jan. 2021, en.wikipedia.org/wiki/Roads_in_India.
- 3 Sahoo, Pravakar & Dash, Ranjan. (2009). Infrastructure Development and Economic Growth in India. Journal of the Asia Pacific Economy. 14. 351-365. 10.1080/13547860903169340.

महात्मा जतिराव फुले यांचे शेती विषयक विचार

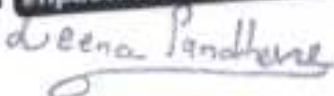
श्री. प्रतिक चंद्रसेन आवारे
संशोधक विद्यार्थी - मराठी,
ता. वाशी, जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना - महात्मा जतिराव फुले हे महाराष्ट्रातील बोर समाजसुधारक होते. बहुजन समाजाचे उध्दारक म्हणून त्यांचे जीवन कार्य अत्यंत मोलाचे आहे. महाराष्ट्राच्या समाजकारणात व राजकारणात प्रबोधनाची ज्योत पेटवणारे एक महान विचारवंत म्हणून त्यांच्याकडे पाहिले जाते. महाराष्ट्राच्या इतिहासात खालच्या वर्गांच्या मानवी हक्काबद्दल आवाज उठविणारे अद्य समाजसुधारक म्हणून महात्मा फुले ओळखले जातात. तसेच त्यांना स्त्रीमुक्ती चळवळीचे देखील आद्यप्रवर्तक मानले जाते. त्यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे जातीने लक्ष दिलेले दिसून येते. स्त्री-पुरुष समानतेसाठी व स्त्री शिक्षणासाठी त्यांनी आपले संपूर्ण आयुष्य वेचले आहे. स्त्री-पुरुष समानता, स्त्री शिक्षण, अस्पृश्यता निवारण, शेतकरी व कामगारांचे प्रश्न समाजापुढे आणि तत्कालीन इंग्रज सरकारपुढे मांडण्याचे धाडस त्यांनी दाखविले. धार्मिक रुढी, परंपरा व धर्माची कोणत्याही प्रकारची भौदभाड व ठेवता त्यांनी आपले कार्य सुरुच ठेवलेले दिसून येते.

महात्मा फुले यांच्या या कार्यामुळे समाजातील विविध वर्गांच्या हितसंबंधांला बाधा पोहचली. त्यामुळे त्या वर्गांतील लोकांनी त्यांच्या विरोधात ओरड सुरु केली. ब्राम्हण धर्मातील कावेबाजपणा त्यांनी प्रबोधन उघडकीस आणता, धर्माच्या नावावर खर्च सामान्य जनतेचे होणारे शोषण प्रबोधन: उघड करणाचे मोठे सामाजिक कार्य त्यांनी केले. स्मृती, पुराणे, श्रुती आणि ब्राम्हणीय ग्रंथांच्या माध्यमातून निर्माण होणाऱ्या गुलामगिरीतून सर्व सामान्य बहुजन समाजाला मुक्त करणाऱ्यासाठी १८७३ साली त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून मानवी प्रतिष्ठा, धार्मिक

विद्यार्थी: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.940 (IJIF)

N.S.P.M's Late Bindu Ramraj, Co-ordinator
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramraj Dastmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422101

ISSN 2349-8189

LangLit

An International Peer-Reviewed Open Access
Journal

Vol. 10 Issue 2

November 2023

Chief Editor
Dr. Prashant Mothe

www.langlit.org

mailto:editor@langlit.org | langlit@researchgate.academia.edu | 100-1186

IQAC COORDINATOR

NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422-101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road Nashik Road-422 101

Contents

Volume 10 Issue 2

Part 2

SR. NO	NAME OF THE TOPIC	AUTHOR
1.	AN ECOCRITICAL READING OF INDIAN LITERATURE WITH PARTICULAR REFERENCE TO RAJA RAO'S NOVEL, "KANTHAPURA."	DR. HEMANGI BHAGWAT & PROF. ANANT GHOLVE (Mumbai)
2.	THE ROLE OF AUTHENTIC MATERIALS IN IMPROVING PRAGMATIC AND READING COMPREHENSION OF B2 LEVEL LEARNERS	HALIFA PALUANOVA (Tashkent, Uzbekistan)
3.	THE AGONISING TURBULENCE EXPERIENCED BY THE CAREGIVING POPULATION DURING AN ECOLOGICAL CRISIS: A STUDY ON SCRIPTOTHERAPY AS AN APPROACH TO REGULATING THE PHYSIOLOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FRAGMENTATION AS IN ROOPA FAROOKI'S EVERYTHING IS TRUE	MS. R. MONISA DR. V. DAVID ARPUTHA RAJ (Tamil Nadu, Coimbatore)
4.	DIGITAL HUMANITIES AND THE OTHER IN VIJAY TENDULKAR'S PLAYS KAMALA AND KANYADAAN	RABIUL ISLAM (Nalhati, WB)
5.	THUGGISM AND BRITISH LEGITIMACY IN CONFESSIONS OF THUGS	MOHAMMED AZHAR HUSSAIN & DR. SANTHOSHA G. K (Ballari, Karnataka)
6.	IMPORTANCE OF TECHNOLOGY IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING DURING THE CORONA PANDEMIC	DR. BHAWNA CHAUHAN (Seoni M.P.)
7.	BRAIN DRAIN, BRAIN GAIN: A STUDY OF EMERGING INDIAN DIASPORA IN REFERENCE TO ECONOMIC CONCERNS	MISS. JAYATI RUDRESH THAKAR & DR. HASMUKH J. PATEL (Bhavnagar)
8.	TRANSITIONING AND TRANSFORMING ACROSS THE EMOTIONAL DICHOTOMY: A STUDY OF MARY KARR'S MEMOIR THE LIAR'S CLUB	C. PRABHA1 AND DR. M SELVAM2 (Coimbatore)
9.	WHEN CONTENT CONTAMINATES THE FORM: AT THE INLAND SEA1	DR. ARCHANA JOSHI
10.	ENUMERATED STUDY OF MYTHOLOGY IN THE MALAYALAM MOVIES	SREEKESH K S (Kadakkavery)

Volume 10 Issue 2

Website: www.langlit.org

November, 2023

Contact No.: +91-9890290602

Indexed: ICI, Google Scholar, Research Gate, Academia.edu, IBI, IFC, DRJI

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

42.	BOON AND BANE OF WOMEN BEING OUT-SPOKEN IN SHASHI DESHPANDE'S THAT LONG SILENCE AND DARK HOLDS NO TERRORS	DR.S.POORNIMA (Tamilnadu)
43.	A CRITICAL STUDY OF FEMINISTIC APPROACH IN THE SELECT NOVELS OF SHASHI DESHPANDE AND ANITA DESAI	MRS. MOHINI R. WAGHMARE & DR. SURENDRA S. KHANDEKAR (Mumbai)
44.	THE INCREDIBLE LINKAGE BETWEEN INDIAN LANGUAGES AND ENGLISH: AN OVERVIEW	DR.BHAKTI NATOO
45.	UNVEILING THE DARK CORNERS: DELVING INTO CRUELTY AND DEFYING SOCIAL TABOOS IN VLJAY TENDULKAR'S 'SILENCE! THE COURT IS IN SESSION'	MS. TANVI DINESH DOKE & DR. SHWETA GUPTA (Pune)
46.	EXPLORATION OF WIDOW CHARACTERS IN THE MOVIE 'WATER'	MRS. SAVITA PUROHIT & DR. JAYSHREE SINGH (Udaipur Raj.)
47.	VISION OF LIFE A STUDY: THE FIFTH MOUNTAIN	DR. VISHAL BALAJIRAO MASKE (Nanded)
48.	USING FLIPPED CLASSROOMS AND MOBILE LEARNING TO TEACH WRITING SKILLS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING	DR PRAKASH KHUMAN (Ahmedabad, Gujarat)
49.	COMMUNAL DINING AND SHARED CULINARY EXPERIENCE : A STUDY ON THE SENSE OF IDENTITY, CULTURE, AND SYMBOLISM IN LET'S EAT	KAVIYA SRINIVASAN & DR. R. KUMARA SETHUPATHI
50.	RITUALS IN MAHESH DATTANI'S PLAY WHERE THERE'S A WILL	DR. RAMESHCHANDRA F. AGRAWAL
51.	IDENTIFYING 100 NOMINAL COLLOCATIONS FOR CONVERSATION	Prof.SANJAY K. JHA
52.	INTEGRATING CULTURAL ACTIVITIES INTO ENGLISH LANGUAGE TEACHING: A PEDAGOGICAL APPROACH FOR PROMOTING LEARNING HABITS AMONG STUDENTS	P.RAJANI
53.	CONSTRUCTIVE BRUNT OF TECHNOLOGY USAGE IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING	DR. PALLAVI BHARDWAJ
54.	TEACHING SUPRASEGMENTAL FEATURES FOR ATTAINING INTELLIGIBILITY OF ENGLISH: A NECESSITY	PRAKASH VENUNATH WARKARI
55.	EFFECT OF HOME ENVIRONMENT ON ACADEMIC ACHIEVEMENT OF SCHOOL GOING STUDENTS	DR. MINAKSHI DAYARAM MAHALE

Volume 10 Issue 2

Website: www.langlit.org

November, 2023

Contact No: +91-9890290602

Indexed: ICI, Google Scholar, Research Gate, Academic.edu, IBI, JIVE, IJCI

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

TEACHING SUPRASEGMENTAL FEATURES FOR ATTAINING INTELLIGIBILITY OF ENGLISH: A NECESSITY

PRAKASH VENUNATH WARKARI,
Assistant Professor & HoD,
Dept. of English,
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road, Nashik

ABSTRACT:

The English Language curriculum and the syllabus are ideally expected to meet the employability requirements of the learners. It has been, however, observed that even after studying English language at school, college and university level, for a period of ten years, learners are not able to cope with the required linguistic competencies in oral communication. The syllabus designed at the undergraduate level mainly focuses on enhancing the writing skills and comprehension skills, thereby concentrating more on developing vocabulary and structures of sentences. It pays very less or no attention to the spoken aspect of English language. The present research paper is an attempt to discuss the importance of teaching phonology and Suprasegmental features of English to the learners so that they can attain intelligibility of English.

Key Words: Suprasegmental, Intelligibility, And Eclectic Approach

1.1 Introduction

The advent of globalization has ushered new avenues and challenges in teaching and learning English in India. Among many such opportunities is the Business Process Outsourcing. It is flourishing in India as many multinational companies' view India as the cost effective and proficient destination. These companies need employees with a sound knowledge of English language as they have worldwide customers. Hence, sound knowledge, with specific skills in their area, may avail better job and career prospects to the desirable candidates in and around world. Global market needs and also provides more and more job opportunities to the people who are able to speak English fluently with correct pronunciation.

The English Language curriculum and the syllabus are ideally expected to meet the employability requirements of the learners. It has been, however, observed that even after studying English language at school, college and university level, for a period of ten years, learners are not able to cope with the required linguistic competencies in oral communication. The syllabus designed at the undergraduate level mainly focuses on enhancing the writing skills and comprehension skills, thereby concentrating more on developing vocabulary and structures of sentences. It pays very less or no attention to the spoken aspect of English language. Hence, the learners, after completing their graduation find

IMPACT FACTOR - 3.61

LangLit

ISSN 2349-5189

An International Peer-Reviewed Open Access Journal

themselves incompatible and incompetent in various job situations. Though they are specifically skilled in their respective field of knowledge, they lag behind in communicating in English effectively and fluently. Therefore, it is necessary to identify and analyze the skill gap of vernacular learners of English language.

1.2 Gravitational pull or mother tongue influence

Gravitational pull or mother tongue influence has been one of the major factors that affects learning of Spoken English in India. Hence, it is a major concern in teaching English as a Second Language (ESL). In Maharashtra, Marathi speaking learners of English show a great influence of their mother tongue when they speak English. This influence is mainly at the pronunciation level and Suprasegmental level of English. Virtually any phonetic feature can run over successive segments and can therefore be, in this sense of the term, called Suprasegmental. The term 'Suprasegmental' is usually restricted to such features as are involved in what is classified phonologically rather than phonemically, as length, tone and stress.

The status of English as foreign language and second language paved way for pedagogical research in various aspects. This mainly included research in gauging problems of the EFL/ESL learners in grammar, and various language skills. Among language skills a lot of research has been done on reading & writing skills. In teaching of speaking skills many attempts have been made in Teaching English from Communicative point of view. However, very less or no attention is given to the pronunciation part of the language. This area is considered less important. Today, in the global market, speaking English fluently is not sufficient. If one seeks job in the international market one needs to speak with proper accent and pronunciation.

1.3 Model used for teaching English language pronunciation worldwide

Languages have different accents. They are pronounced differently by people from different geographical places, from different social classes, of different ages and different educational backgrounds. The word 'accent' is often confused with 'dialect'. We use the word dialect as to refer to a variety of a language which is different from others not just in pronunciation but also in such matters vocabulary, grammar and word order. Differences of accent, on the other hand, are pronunciation differences only.

The accent that we concentrate on and use as our model is the one that is most often recommended for English as foreign or second language learners is British English which is also identified by the name Received Pronunciation (RP). There is, of course, no implication that other accents are inferior or less pleasant-sounding; the reason less reason is simply that British English is the accent that has always been chosen by teachers to teach to foreign learners, and is the accent that has been used as the basis for textbooks and pronouncing dictionaries.

1.3 Teaching English language pronunciation in India

English being the second language in India has had influence on national curriculum design. Initially, English was considered to be the Library language, hence, only comprehension skills and writing skills were given priority in teaching English in India. Oral communication skills were long kept out of the curriculum and courses. Hence RP accent

IQAC COORDINATOR

INCHARGE PRINCIPAL

Volume 10 Issue 1
Website: www.langlit.org

NSPM's Late Bindu Ramkiso Deshpande
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 114

NSPM's Late Bindu Ramkiso Deshpande
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 114
Contact No: +91-9890290602

November, 2023

there was much no much research on teaching of oral communication skills or teaching of pronunciation. The country's authentic documentation on the pronunciation of English is a research project by Bansal (1976) that gave us General Indian English Pronunciation.

1.4 Phonology and Suprasegmental Features of English

The scientific study of sounds that can be produced by human vocal tract is known as Phonetics. The study of how speaker systematically select specific sounds, also termed as phonemes, in specific patterns to express specific meaning is what we term as phonology. There are 44 phonemes in English. Of these, 24 are consonants and 20 are vowels which are further divided as 12 pure vowels and 8 diphthongs. The segmental features of the English language are related to the phonemes. Apart from there, there are Suprasegmental or are prosodic features which include length, stress and pitch, that is, the units of the language larger than phonemes. They are syllables, words, phrases and clauses of the utterance. All these are further related to accent or stress rhythm, and intonation in English.

1.4.1 Stress / Accent: -

Accent or stress is a significant aspect of English language. It is related to the syllable rather than the segment or sound unit. In the word examination (ig-za- mi-na-tion) two syllables out of five are marked with stress. The vertical bar at the top of the fourth syllable and the vertical bar at the bottom of the second syllable indicate primary and secondary stress respectively. The primary stress is more prominent. The stress pattern or the accentuation is achieved through following ways:

- a. greater breath force
- b. greater muscular effort, and
- c. greater amplitude of the vocal cords in case of the voiced sounds.

Very often stress and pitch change work together to make the syllable prominent.

1.4.2 Rhythm: -

Here, we talk about the relative length of the syllables and also of larger units than in that. In English, syllables are stressed, while others are left unstressed, but the stressed syllables tend to occur at regular intervals of time irrespective of the number of unstressed syllables between them. As a result, the length of each syllable is determined on the basis number of syllables occurring in a rhythmic group, which is called a 'foot' in prosody. The larger the number of syllables in a foot, the shorter they will tend to be. English, being a stressed - timed language, has its characteristic rhythm.

1.4.3 Intonation: -

The pitch of the voice is determined by the frequency of the vibration of the vocal cords. As a language, English has its own pitch patterns. The term 'tone' is used to imply them. There are three types of tones:

- a) Falling Tone
- b) Rising Tone and

c) Falling - Rising Tone

The inclusive term intonation refers to pitch patterns of these tone groups.

1.4.4 Use of Weak Forms: -

Generally speaking, there are two forms of English words with respect to pronunciation: the strong forms and the weak forms. A dictionary of English shows the pronunciation of words in their strong forms. It is only in utterances, that is, connected speech, that we come across weak forms of certain words. The study and the practice of weak forms is extremely necessary for

- a) the intelligibility of English speech, particularly the native speaker of the RP and
- b) maintaining the characteristic rhythm of English

1.4.5 Contractions: -

In spoken English, a shortened form of a word or combination of words is often used instead of the full form. For instance, can't is a contraction of cannot. One should learn to use contractions so as to speak English more naturally fluently.

1.5 Conclusion:

Pronunciation teaching has not as always been popular with teachers and language teaching theorists, and in the 1970s and 1980s it was fashionable to treat it as a rather outdated activity. It was claimed, for example, that it attempted to make learners try to sound like native speakers of Received Pronunciation, that it discouraged them through difficult and repetitive exercises and that it failed to give importance to communication. However, in the recent years, there has been a significant growth of interest in pronunciation teaching and many new publications on the subject. No pronunciation ever said that learners must try to speak with a perfect RP accent. The model chosen to teach pronunciation is British English but the goal is normally to develop learner's pronunciation sufficiently to permit effective communication with native speakers.

There are many different and well- tried methods of teaching and testing pronunciation: Pronunciation exercises can be difficult, of course but if we eliminate everything difficult from language teaching, we may end up doing very little beyond getting students to play little communication games. Much has been written recently about International English with a view to defining what is used with in common by the millions of people around the world who use English as a foreign language (Crystal 1999; Jenkins, 2000.). With the emphasis on meaningful communication and Morley's (1991: 488) premise, that **Intelligible Pronunciation is an essential component of communication competence** teachers should include pronunciation in their courses and expect students to do well in them. It is recommended to the teachers and learners to make an attempt to attain Minimum General Intelligibility of English.

IQAC COORDINATOR
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com. & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com. & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

REFERENCES:

- Bansal, R. K., 'Teaching Spoken English at Indian Universities', in A.K. Jha and R. Bhargava (eds.): New Directions in English Language Teaching, Pointer Publishers, Jaipur, 1988
- Sethi, J and Dhamija P.V., A Course in Phonetics and Spoken English, Prentice- hall of India Private Limited, New Delhi 110001, 1989
- The Journal of English Language Teaching, Special Issue On Spoken English, ISSN 0973-5208, ELTAL, Chennai, 2006
- Jones Daniel, The Pronunciation Dictionary, Cambridge University Press, NEW Delhi, 2006
- Bansal, R. K., The Intelligibility of Indian English, Monograph No. 4, Central Institute of English and Foreign Languages, Hyderabad, second (abridged) edition, 1976, reprinted 1985
- Bansal, R. K., and Harrison J. B., Spoken English, Orient Longman Private Limited Publishers, 1972, reprinted 2003
- Syal Pushpinder and Jindal, D. V., An Introduction to Linguistics: Language, Grammar and Semantics, Prentice- hall of India Private Limited, New Delhi, 1998, reprinted 2002
- www.questia.com
- www.fonetiks.org
- www.englishlanguageguide.com
- www.teachingenglish.org.uk/.../global-english-teaching-pronunciation

IQAC COORDINATOR
NSPM s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jali Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jali Road, Nashik Road-422 101

SJIF Impact Factor : 8.33

ISSN 2230-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

वर्ष-४० / अंक-२८ / एप्रिल, २०२३

३२ वें राष्ट्रीय अधिवेशन विशेषांक

संपादक

डॉ. राहुल भगत

कार्यकारी संपादक

डॉ. अर्जुन जाधव

INCHEAIRS PRINCIPAL

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

ATTESTED

INCHEAIRS PRINCIPAL
INCHEAIRS PRINCIPAL

अ.क्र.	लेखाचे शीर्षक	लेखाचे नाव	पृष्ठ क्र.
६७.	पर्यटन निगडित असलेल्या अपराधांचा अभ्यास	डा.शिल्पा प्रकाश जाधव	३३०-३३२
६८.	महाराष्ट्रातील स्त्री गुन्हेगारी	प्रा.डा.अनसारी एस.जी.	३३३-३३६
६९.	जंगलतोड आणि अति औद्योगीकरणामुळे होणारी पर्यावरणाव हिंसा : एक सामाजिक अध्ययन	डा.सुरेंद्र गोपीनाथ रोटे	३३७-३४१
७०.	पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धन चळवळी संदर्भात एक अध्ययन	प्रा.डा.नालचंद किसन रामटेके	३४२-३४६
७१.	वनहक्क कायद्याचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	डा.रविंद्र विठोबा विश्वार	३४७-३५०
७२.	वृद्धांच्या आरोग्यविषयक समस्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा.डा.प्रदीप दाजीबा पाटील	३५१-३५४
७३.	विकासनिर्मित सोमार्तीकरण व विस्थापनाची समस्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	डा.अनिल भूळाप्या गाडेकर	३५५-३६१
७४.	आंध आदिवासी महिलांचे शैक्षणिक जीवन	डा.फोले कविता भाऊराव डा.रामचंद्र भिसे	३६२-३६८
७५.	भारतीय समाजातील दिव्यांगांचे प्रश्न : एक सामाजिक अध्ययन	डा.प्रभाकर गायकवाड	३६९-३७५
७६.	भारतीय आदिवासी समुदायाचे बदलते सामाजिक जीवन आणि पर्यावरणाची समस्या	प्रा.डा.वाल्मिकि धुडकु इंदसे	३७६-३७८
७७.	वृद्धांच्या आरोग्यविषयक समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा.डा.जयसिंग ज्ञानदेव साळुंके	३७९-३८१
७८.	वृद्धांच्या आरोग्यविषयक समस्या	प्रा.डा.विरभद्रेश्वर सामुलिंग स्वामी	३८२-३८५
७९.	अपंगांचे कल्याण - एक सामाजिक दायित्व	प्रा.डा.शिवाजी धोंडोबा दहिकांबळे	३८६-३८८
८०.	भारतीय समाजातील दिव्यांगांचे प्रश्न	डा.डा.जी.महाशखेची	३८९-३९२
८१.	ठाणे जिल्ह्यातील मोरोशी गावातील आदिवासी मजूर महिलांची कार्यसंस्कृती	भाग्यश्री गुलाब पवार	३९३-३९७
८२.	आंध जमातीच्या समकालीन समस्यांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	प्रा.डा.विठ्ठल चव्हाण	३९८-४०१
८३.	तलावातील मत्स्यव्यवसायाचा शासकीय योजनेतून होणारा परिवर्तन व घडणारा प्रभाव	कौस्तुभ मधुकर चुटे	४०२-४०४
८४.	हवामान बदलाचा महाराष्ट्रातील अल्पभुधारक शेतकऱ्यावर होणारे परिणाम आणि उपाययोजना	रमेश बंडू पवार	४०५-४०९
८५.	शेतकरी आत्महत्या कारणे व उपाय	प्रा.आनंद गो. मनवर	४१०-४११
८६.	शोषरूपट्टीवासियांचे आर्थिक पर्यावरण	डा.विनोद काळू निरभवणे	४१२-४१०
८७.	आजरा तामुक्यातील सेंद्रिय शेत करणाऱ्या महिलांचे व्यष्टी अध्ययन एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	प्रा.सोनिया चव्हाण	४१८-४२४

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र - समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका..... XIV

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

शोपडपट्टीबासियांचे आर्थिक पर्यावरण

*डा. विनोद काळू निरभरने

सारांश - रोजगार उपलब्ध होण्याचे प्रमाण शहरांमध्ये अधिक आहे म्हणून तेवढ्या प्रमाणात शोपडपट्ट्या वाढतात व असंपत्तीत व्यवसाय, उद्योगात काम करतात. रोजगारवाडींमुळे आर्थिक वाढ होते व उत्पन्न वाढते. कौटुंबिक स्थितीवर रोजगाराच्या दर्जाचा प्रभाव होत असतो. जास्त लोक हे विंगर कौशल्य असणाऱ्या व्यवसायात असतात. रोजगार नसणाऱ्या लोकांची संख्या अधिक असते. यात स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण अधिक असते. माहजिकच रोजगार नसल्यामुळे या लोकांच्या उत्पन्नात कपात होते. उत्पन्नाचा परिणाम कुटुंबाच्या प्रत्यक्ष जीवन जगण्याच्या गुणवत्तेवर होतो. दरमहा येणारे उत्पन्न हे कुटुंबाचे जीवनमान ठरवत असते. यामुळे दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक दिसते. म्हणजेच आर्थिक घटकाचा परिणाम कुटुंबाच्या जीवन जगण्याच्या स्थितीवर होतो. आर्थिक घटकामुळे कुटुंबाचा जीवन जगण्याचा दर्जा सुधारतो. शिक्षण अधिक ही येथील लोकांसाठी महत्त्वाची असते. गरीब असण्याचा हा एक महत्त्वाचा पुरावा आहे. शोपडपट्टीतील सार्वजनिक सेवा तसेच येथील वातावरण ह्या कारणांबरोबर येथील सामाजिक व आर्थिक कारणांमुळे दारिद्र्य आहे. कारण रोजगारपट्टीतून पुरेसा प्रमाणात व ठराविक उत्पन्न मिळत नाही. प्रत्येक कुटुंबाची राहणीमानाची पातळी ही त्यांच्या मिळालेल्या रोजगारावर अवलंबून असते. समाजातील दर्जा, प्रतिष्ठा, मुलांचे शिक्षण, आवडी-निवडी, राहण्याचे ठिकाण या सर्वच प्रकारच्या गरजा भागवणे हे रोजगारावर अवलंबून असते. म्हणून शहरांमध्ये शोपडपट्टीबासियांना मिळत नसून रोजगारावर जीवन जगावे लागते. यानुसार स्वतःची परिस्थिती व जीवनमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी सातत्याने कष्ट करण्याची तयारी असते. शहरात स्थलांतराचा उद्देश म्हणजे रोजगार व चांगले जीवन जगण्यास मिळणे हा असतो. बऱ्या शिक्षण असलेल्या लोकांना रोजगार मिळतो. पण त्यातून अतिशय कमी पैसे मिळत असल्यामुळे शहरातील महानगरी परभाडे व इतर गरजा भागवणे शक्य होत नाही. तरी देखील आहे तो रोजगार टिकवून ठेवण्याकडे या लोकांचा कल असतो. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात त्याचा रोजगार व मिळणारे उत्पन्न हे अतिशय महत्त्वाचे असते. नास्तिक शहरातील शोपडपट्टीबासियांच्या आर्थिक जीवनाचा अभ्यास करून सदर संशोधन हे संकल्पनात्मक व विद्वेषणात्मक स्वरूपात मांडले आहे. यामध्ये शोपडपट्टीबासियांचा शहरी समुदायाशी संबंध, प्रत्येक शोपडपट्टीची स्वतःची वेगळी ओळख, कामगंधा, किरकोळ स्वरूपाचे व्यवसाय, स्त्रियांच्या कामाचे प्रकार, मुलांचा सांभाळ, घरांचे स्वरूप, जागेची उपलब्धता, दोन घरांमधील अंतर, कार्य घेण्याचे प्रमाण, कुटुंबाच्या गरजा पूर्ण न होण्याची कारणे, भाळ्याने राहणारी कुटुंबे, शीघ्रचालाची व्यवस्था व मुलांच्या शिक्षणावर होणारा खर्च हे घटक संकल्पनात्मक व विद्वेषणात्मक स्वरूपात मांडले आहेत.

शोपडपट्टीबासियांचा शहरी समुदायाशी संबंध - शोपडपट्टीबासियांचा आर्थिक बानूने शहरी समुदायाशी अनीपचारिक व पनिष्ठ संबंध येत असतो. बाजारात सेवा पुरवण्याचे काम शोपडपट्टीबासींद करतात. तसेच काही उद्योग, औपचारिक आर्थिक संस्था यांचा यात महत्त्वपूर्ण सहभाग असतो. सेवा पुरविण्याबरोबर स्वतः उपभोक्ता वर्ग म्हणूनही शोपडपट्टीबासिय महत्त्वाचा घटक आहेत. येथील गरीब लोक अनीपचारिक क्षेत्रातील आर्थिक घडामोडीत सहभागी असतात व शहरातील आर्थिक व्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. भाजीपाला विकणे, फळे विकणे तसेच संपूर्ण शहरात स्वच्छता राखणे यात महानगरपालिका स्वच्छता विभागांतर्गत व कंचाटी पद्धतीने कामे करतात. शिक्षण, चालविणे, कपडे धुणे, इस्तरी करणे, दूध व्यवसायात काम करणे, घरोघर भांडी, कपडे विकणे, विवाह समारंभांमध्ये संगीत, वाद्य वाजवणे, धान्यांच्या गाळ्या भरण्याचे व उतरविण्याचे काम करतात. काही लोक कापड उद्योग, रेल्वे स्टेशनमधील गुदामांमध्ये काम करतात. अशा अनेक सेवा येथील लोक शहरी समुदायाला पुरवितात व एका विस्तृत

समाजाचे सदस्य म्हणून त्यात महभागी होतात. विविध सेवांच्या माध्यमातून उच्च जातीतील लोकांबरोबरचे संबंध तयार होतात. झोपडपट्टीतील लोक कौटुंबिक व खाजगी सेवा पुरवितात.

प्रत्येक झोपडपट्टीची स्वतःची वेगळी ओळख असते - कंपनी कामगार, विविध वस्तू बनविणे, गृहउद्योग चालविणे इ. महिलांभाही अशा कामांमध्ये मोठा सहभाग असतो. सहकारी पतसंस्था आणि विका आपल्या सेवा येथे पुरवितात. त्यात नरीब असणाऱ्या तसेच छोटे व्यवसाय करणारे, शिक्षाचालक यांना कर्जपुरवठा करतात व झोपडपट्टीबासिवांना आपले जीवन बदलण्याची संधी निर्माण करून देतात. अनेक सामाजिक आर्थिक व राजकीय संघटना झोपडपट्टीबासिवांच्या सक्षमीकरणामाठी प्रयत्न करतात. पण त्यांचा फायदा घेण्यासाठी येथील लोक पुरेसे सक्षम नसतात.

कामधंदा किंवा व्यवसाय - नाशिक शहरातील ३५ झोपडपट्ट्यांमधून ६०० कुटुंबांचा अभ्यास केला असता स्वयंरोजगार स्वरूपाचे व्यवसाय करणारे २६.१६% लोक आहेत. यात शिक्षा चालकांची संख्या सर्वाधिक ४५ आहे. तर भाजीपाला विकणाऱ्या २५ व फळविक्री करणाऱ्या २४ व्यक्ती आहेत. भांडी विकणे, जुने कपडे विकणे, बांगळ्या, खेळणी विकणे हे व्यवसाय शहरात घरोघर जाऊन केले जातात. तसेच जवळच्या खेड्यांवर जाऊनदे बाजारात दुकान लावले जाते. मोबाईल फुफ्फुसी, हॉटेल, चहाची टपरी, मच्छी विकणे, गिलाई काम, मंडप, बेकरी, इलेक्ट्रॉनिक्स दुकान, मोठी - बिसकिट विकणे, चारी विकणे हे व्यवसाय स्थानिक परिमरातच केले जातात.

नाशिक महानगरपालिकेत सफाई कामगार व कर्मचारी म्हणून काम करणाऱ्या व्यक्ती आहेत. सातपूर व अंबड येथे कंपनी कामगार राहतात. करार तत्वावर कंपनीत १२ तास काम करणारे कामगार आहेत. माधारणपणे १० ते १२ हजार रुपये दरमहा किंवा त्यापेक्षा कमी वेतनावर या कामगारांना काम करावे लागते. झोपडपट्टीच्या जवळच्या परिसरात असणारे दवाखाने, हॉस्पिटल्स येथे काम करणारे कामगार आहेत. त्यांना दरमहा पाच ते सात हजार रुपये वेतन दिले जाते. वर्षानुवर्षे काही कामगार एकाच मानकाकडे काम करणारे आहेत. एकाच कुटुंबातील दोन किंवा तीन व्यक्ती काम करत असल्यास कुटुंबाला प्राथमिक गरजा भागवता येऊन इतर गरजांकडेही लक्ष देता येते. शहरातील विविध दुकानांमध्ये काम करणारे कामगार आहेत. यात घरोघरी सिलेंडर पोहचवणे, केबल दुकान, रेझन, मोबाईल, शोरूम, हार्डवेअर, ऑफिस, कॉफीशॉप येथे काम करतात. बाचमन म्हणून काम करणाऱ्या व्यक्ती आहेत तर ड्रायव्हर म्हणून काम करणाऱ्या व्यक्ती आहेत तसेच गवंडी, फिटर, प्लंबर, आचारी, पेंटर, सेंट्रींग, वेल्डींग, सुतार, मजूर ही कामे करणाऱ्या व्यक्ती आहेत. या प्रकारे रोजगारी व मानिक वेतनावर काम करणाऱ्या व्यक्ती आहेत. घंट्यासाठीवर काम करणारे, बांधकाम क्षेत्रात विगारी म्हणून, हॉटेलात बटर म्हणून व हमानी काम काम करणाऱ्या व्यक्ती आहेत. खडीकाम, हातगाडी, कुरीयर, शेतमजूर, बाहेरील स्वयंपाक महिला करतात. बाहेरील स्वयंपाक करणे, भंगार वेचणे, शेतमजुरी यात महिला व मुलींचा सहभाग आहे.

नोकरीतील २५ लोक जवळता ५७५ लोक अनौपचारिक क्षेत्रात काम करतात. जेथे कामाची सुरक्षितता व हमी नाही रोजगाराचा हक्क, मुदत्या, रजा, पीएफ यांसारख्या सवलती नाहीत. कायद्याचे संरक्षण नाही अशा असुरक्षित वातावरणात काम करावे लागते. यामाठी या लोकांच्या संघटना मजबूत नाहीत. शासनाचा व राजकीय पक्षांचा पाठिंबा, संरक्षण मिळत नाही.

किरकोळ स्वरूपाचे व्यवसाय - आहे तो व्यवसाय कधीही अतिक्रमणामध्ये उठवला जात असतो. कधीही व्यवसायावर अतिक्रमण विभागाची कारवाई होत असते. तसेच महापालिका अधिकारी, पोलिस, बाजार समिती यांना दररोज हप्त्या किंवा पावती द्यावी लागते. एवढे करून व्यवसायात होणारे नुकसान भरून निघत नाही. किरकोळ स्वरूपात माज भरण्यामाठी पैसा उभा करणे म्हणजे स्थानिक नावकारांकडून व्याजाने पैसे घेणे व घामदुःपट व्याज भरत राहणे हे प्रकार

कायमस्वरुपी चालत असतात. यातूनच वैफल्य, चिंताग्रस्तता, अवैध व्यवसाय करणे हे प्रकार होतात. रोजंदारी व दरमहा कामे करणाऱ्या लोकांना मालकाकडून मजुरी किंवा दरमहा वेतन मिळेलच याची धावी नसते. कित्येकदा मालकाकडून काम जास्त करून घेण्याबरोबर अतिरिक्त कामाचा मोबदला मिळत नाही. कंपनी कामगारांना कायमस्वरुपी काम मिळत नाही. दुकानातील कामगार, बाँबमन, ड्रायव्हर, कारागिर, मजुरी करणारे असे साधारणतः ३५.१ व्यक्ती आहेत. म्हणजे ६५.१६% व्यक्तींचा यात समावेश होतो व स्वयंरोजगारित १५७ व्यक्ती म्हणजे २६.१६% व्यक्ती यात येतात. एकूण ९१.३२% लोक हे अनौपचारिक क्षेत्रात बरील प्रकारची कामे करतात.

स्त्रियांच्या कामाचे प्रकार - बाहेरील धुणीभांडी व साफसफाई करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण २७.१७% आहे. भाजीपाला विकणे, कंपनीतील कामे, टपरी चालवणे व भंगार वेचणे या प्रकारची कामे करणाऱ्या १६.१७% स्त्रिया आहेत. तसेच घरकामामध्ये असणाऱ्या २६३ स्त्रिया आहेत. हे प्रमाण ४३.८३% आहे. बातील निम्म्यापेक्षा जास्त स्त्रियांना कुटुंबाच्या गरजांसाठी बाहेरील कामे कधीतरी करावीच लागतात. तसेच कंपनीतील विविध वस्तू घरी आणून त्या स्वच्छ करून देणे, कपड्यांवरील नक्षीकाम, विवाह समारंभ, शाळा, महाविद्यालये व कंपनीतील कार्यक्रमांमध्ये स्वयंपाक बनवणे इत्यादी कामे ही रोजंदारी स्वरुपात केली जातात. यात स्त्रिया, पुरुष व लहान मुले यांचा समावेश असतो. लग्न समारंभ व इतर कार्यक्रमात वाद्य वाजवण्याचे काम येथील लोक करतात. शिवजयंती, आंबेडकर जयंती, पुढाऱ्यांचे वाढदिवस, देवी-देवतांचे सणउत्सव यात वाद्य वाजवणे, गाणी म्हणणे ही कामे करतात. या स्त्रियांवर कुटुंब अवलंबून असते. मुले-मुली लहान असतानाच विधवा होणे, घटस्फोट होणे, नवऱ्याने टाकून देणे, आईवडील म्हातारे असणे, इदीप भावांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी, नवरा असनी असणे, आजारी असणे इ. कारणांमुळे स्त्रियांना मिळेल ते काम शोधणे लागते व मिळेल त्या रोजंदारीवर काम करावे लागते. स्त्रियांना धुणी-भांडी व बाहेरील स्वयंपाक यामाठी महिना ६०० ते ८०० रु. एका घरातील कामाचा मोबदला दिला जातो. अशी तीन-चार कामे केली तर महिन्याला २००० ते ३००० रुपये मिळतात. सतत पाण्यात असल्यामुळे सांध्याचे आजार जडतात. म्हणजेच झोपडपट्टीमध्ये राहणाऱ्या महिलांना आर्थिक शोषणाला बळी पडावे लागते. भंगार वेचणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या पूर्णपणे दुर्लक्षित आहेत व या महिलांना जास्त विद्वेचेत जगावे लागते.

मुलांचा सांभाळ - आईवडील कामावर गेल्यानंतर कुटुंबांमध्ये मुलांचा सांभाळ करण्यासाठी कोणीच नाही. अशी मुले इतरच परिसरात फिरणे, मिळेल तेथे खाण्याचे पदार्थ शोधणे, इतर अवैध व्यवसायातील व्यक्तींच्या संपर्कात येणे, बयाने मोठ्या असणाऱ्या मुलांबरोबर खेळणे, फिरणे यामुळे मुलांच्या वर्तनात बिघाड होतो. मुले शाळेत न जाणे, अभ्यास न करणे यातून मुलांचा इतर आकर्षक गोष्टीकडे कल वाढत जातो. मिनेमा पाहणे, मोबाईलचा वापर यातून मोठी मुले लहान मुलांचा दुरुपयोग करतात.

जागेची उपलब्धता - शासनाने किंवा महानगरपालिकेने जागा उपलब्ध करून दिल्यास तेथे घर बांधण्याची तयारी ५१.३ म्हणजेच ८५.५% व्यक्तींनी दाखवली आहे. याची कारणे म्हणजे स्वतःचे घर, राहण्यासाठी जास्त जागा, सोयी-सुविधांमध्ये वाढ व राहणीमानाच्या दर्जात सुधारणा ही आहेत. ज्या व्यक्तींनी झोपडपट्टीत पक्की घरे बांधली आहेत स्वतःचा व्यवसाय व कामधंदा आहे अशी कुटुंबे येथून जायला तयार नाहीत.

घरांचे स्वरूप - सर्वात जास्त घरे ही सिमेंट, बिट्टा व पत्रे असणारी आहेत. माती, बिटा व पत्रे असणारी घरे व लाकडी फळ्या व प्लास्टिक कागद असणारी घरे आहेत. यावरून स्त्रियांच्या झोपड्यांचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. कारण घराची जागा ही स्त्रियांक टाकण्यासाठी अतिशय कमी असते व पक्के घर बांधण्यासाठी जागेची शासन मान्यता आवश्यक असते. नाईट बील, पाणी बील व घरपट्टी या कागदपत्रांची आवश्यकता असते. झोपडी नावावर करण्यासाठी

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

मराठी समाजशास्त्र परिपदेचे मुखपत्र

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

महानगरपालिकेची परवानगी या प्राथमिक गोष्टींची पूर्तता केल्यानंतर परवानगी दिव्ही जाते. तसेच पद्धे पर बांधण्यासाठी वेणारा खर्च परबद्धपारा नसतो व बँक किंवा पतसंस्था यांच्याकडून मिळणारी कर्जाची रक्कम अतिशय अल्प असते. झोपडी मातकाचे कायमस्वरूपी असणारे उत्पन्न पाहूनच बँक कर्ज देते. म्हणून येथील लोकांना पक्की घरे बांधता येत नाहीत. सिमेंट, विटा व पत्रे असणारी घरे सुद्धा बऱ्याच वर्षांची झालेली आहेत. पत्रे दीर्घ कालावधीनंतर खराब होतात व त्यावरून प्लेस्टिकचे कागद टाकावे लागतात. पाचमाळघरात अक्षी घरे गळतात व त्यामुळे भिंती येथील विषेकाळ टिकत नाहीत. म्हणून सातत्याने परामाठीचा किरकोळ खर्च हागडुजी करत रहावी लागते. मातीची घरे असण्याचे प्रमाणही जास्त आहे. माती, विटा व पत्रे असणारी घरे कड्या स्वरूपाची आहेत. अशी घरे पडण्याची शक्यता जास्त असते. लाकडी, फळ्या व प्लेस्टिक कागद असणारी घरे म्हणजे तातपुरत्या स्वरूपाच्या झोपड्या आहेत. अशा कुटुंबांना आपली झोपडी चांगल्या स्थितीत बांधण्याएवढे उत्पन्न नसते. जास्त शारिद्र्याचे प्रमाण या कुटुंबांमध्ये दिवून जाते. अतिशय कमी जागेत अशा झोपड्या उभारलेल्या आहेत. दोन घरांमधील कमी अंतरामुळे घरात सूर्यप्रकाश येत नाही. त्यामुळे घरात कोंदट वातावरण तयार होते व घरात मोकळी खेळणी हवा राहत नाही. यामुळे घरातील वस्तुंचा व भिंतीचा कुबट वास येतो. याचा परिणाम येथील कुटुंबांच्या आरोग्यावर होतो. पंचशील नगर, गंजमाळ येथील झोपड्यांमधील अंतर पाच फुटांपेक्षा कमी आहे. येथील घरांमध्ये प्रवेश करणे व घरात बसणे अशक्य आहे कारण येथील पर्यावरण व घरांची परिस्थिती मानवी आरोग्यास मोठ्या प्रमाणात हानीकारक आहे.

कर्ज घेण्याचे प्रमाण - कर्ज घेतलेल्या व्यक्तींचे एकत्रित प्रमाण २५१ आहे. कर्ज घेण्याच्या कारणांमध्ये मुला-मुनींच्या विवाहासाठी १९, परबांधणी ७३, कामधंद्यासाठी ७७, मुलांचे शिक्षण ५२ व मोटर गाडकाल घेण्यासाठी ३१ व्यक्तींनी कर्ज घेतले आहे. कर्ज अतिशय कमी लोकांनी घेतले असले तरी तावकाराकडून ८४ व्यक्तींनी कर्ज घेतले आहे. तर बँक व पतपेढीकडून १६१ व्यक्तींनी व सौभायटीकडून १० लोकांनी कर्ज घेतले आहे. वावरून असे दिसते की, झोपडपट्टीतील लोकांना बँका, पतसंस्था सौभायटी यांच्याकडून पुरेशा प्रमाणात कर्ज मिळत नसल्याचे या आकडेवारीवरून दिसते. असंधरीत क्षेत्रातील रोजगार असल्यामुळे व कर्जाची गॅरंटी नसल्यामुळे बँका येथील लोकांना कर्ज देत नाहीत.

कुटुंबाच्या गरजा पूर्ण न होण्याची कारणे - मिळत नसलेल्या उत्पन्नात कुटुंबाच्या गरजा पूर्ण न होण्याच्या कारणांमध्ये कुटुंबातील व्यक्तींची जास्त संख्या, महानगई व पुरेशा पगार किंवा रोजगार मिळत नसल्यामुळे कुटुंबाच्या गरजा पूर्ण होत नाहीत तर कायमस्वरूपी नोकरी नाही व रोजगार उपलब्ध होत नाही. असे प्रमाण म्हणजे निम्म्यापेक्षा अधिक लोकांना कायमस्वरूपी रोजगारच उपलब्ध होत नाही. अशावेळी महिलांना धुणी-भांडी किंवा इतर कामे करावी लागतात. पुरुषांपेक्षा महिलांना काम मिळते पण महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत अतिशय कमी पैसे मिळतात. कारण अशिक्षित महिलांना पारंपरिक स्वरूपाचीच कामे करावी लागतात. इतर कौशल्य किंवा व्यवसायाचे कौशल्य नसल्यामुळे मजुरीची कामे करावी लागतात.

भाड्याने राहणारी कुटुंबे - दरमहा कौटुंबिक बाबींवर होणाऱ्या खर्चांमध्ये ५०० ते १००० रुपये भाड्याने राहणारी ५३ कुटुंबे आहेत. तर १००१ ते २००० रुपये भाड्याने राहणारी १५४ कुटुंबे आहेत. व २००१ ते ३००० रुपये भाड्याने राहणारी ३० कुटुंबे आहेत, अशी एकूण २३७ कुटुंबे भाड्याने राहतात. मिळणारी मजुरी व चावे लागणारे घराचे भाडे जास्त असते. ५०० ते २००० रुपयांपर्यंत भाड्याने राहणारी २०७ कुटुंबे आहेत. त्यापेक्षा अधिक भाडे देणारी ३० कुटुंबे आहेत. म्हणजेच भाड्याने मिळणाऱ्या झोपड्या ह्या विटा, माती तसेच प्लेस्टिक कागद, लाकडाच्या फळ्या व पत्रे असणारी आहेत. कोणत्याही प्रकारचे फर्निचर अथवा इतर सुविधा नसतात. पाण्याची सुविधा स्वतःची नसते. तर सार्वजनिक नळावरून पाणी आणावे लागते.

IOAC COORDINATOR
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci, Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci, Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

श्रीचालपाची व्यवस्थाही सार्वजनिक असते. काही शोपट्यांना लाईट इतर ठिकाणाहून भाड्याने घ्यावी लागते. तर काही कुटुंबांना लाईट मिळत नाही. गॅससाठी होणारा खर्च जास्त आहे. गॅस नसल्यामुळे स्वयंपाकामाठी रॉकेल वापरणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण ७७ म्हणजे १२.८३% आहे. अशा कुटुंबांना गॅस मिळत नसल्यामुळे नार्दलाजास्तब जास्त दराने रॉकेल विकत घ्यावे लागते. तसेच गॅसचे कनेक्शन आहे, पण गॅस भरण्यासाठी पैसे नसल्यामुळे देखील रॉकेल विकत घ्यावे लागते. अशावेळी दुकानदाराकडून इतर किराणा माल जास्त दराने विकत घ्यावा लागतो, या लोकांकडून दुकानदार इतर लोकांपेक्षा जास्त पैसे घेतात व एक किंवा दोन लिटर रॉकेल देतात. रेशन कार्डवरील रॉकेल इतरच वापरासाठी म्हणजे काळवा बाजारात विकले जात होते. गरिबांना मिळणाऱ्या रॉकेलमध्ये छष्टाचार केला जात होता. मुलांच्या शिक्षणावर होणारा खर्च - मुलांच्या शिक्षणावर होणारा खर्च ३३२ म्हणजे ५५.३३% कुटुंबांचा आहे. ५०० ते १००० रुपयांपर्यंत ७५, १००१ ते २००० रुपयांपर्यंत १९१ कुटुंबांचा खर्च होतो व त्यापुढील खर्च ६९ कुटुंबांचा आहे. म्हणजेच जी मुले मराठी माध्यम व महानगरपालिका शाळेत जातात. त्यांचा खर्च अतिशय कमी आहे. इंग्रजी माध्यमात जाणाऱ्या मुलांची संख्या ही फक्त २५ एवढीच आहे.

सर्वाधिक खर्च येथील कुटुंबांचा रेशन व दवाखाना चामाठी होत असल्याचे दिसते. इतर खर्चाचे प्रमाण हे तुलनेने कमी आहे. कुटुंब प्रमुखांच्या शिक्षणात जवळपास २०% व्यक्ती अभिषिक्त आहेत. तर प्राथमिक शिक्षण असणाऱ्या व्यक्ती २५% आहेत. म्हणजेच साक्षरतेचे प्रमाण निहिता वाचता येण्यापुरतेच असल्याचे दिसते. त्यातून नोकरी, व्यवसाय व इतर कौशल्य मिळवण्यासाठी लागणारे शिक्षण कुटुंब प्रमुखांकडे नाही. यावरून कौशल्यपूर्ण शिक्षण नसल्यामुळे चांगल्या रोजगाराची संधी येथील लोकांना मिळत नाही.

अगर्ब सेन यांच्या मते अनेक विकसनशील देशात मुक्त अर्थव्यवस्थेत कामगाराला औद्योगिक उत्पादनातील भागिदारीपासून दूर ठेवण्यात आले. त्याबरोबर छोटे-मोठे शेतकरी व परंपरागत व्यवसाय करणारे लोकाही औद्योगिक उत्पादनाच्या भागिदारीपासून दूर राहिले. आर्थिक व्यवहारातील भागिदारीचा सामाजिक जीवनात निश्चित उपयोग होतो. बाजारकेंद्रीत अर्थव्यवस्थेच्या बाहेर राहिलेल्या इतर मागास वर्गातील लोकांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. अशा प्रक्रियेत शासनाचा हस्तक्षेप महत्त्वाचा ठरतो. त्यामुळे मानवी जीवन समृद्ध होत असते. सामाजिक किंवा राजकीय स्वातंत्र्याच्या अभावामुळे आर्थिक स्वातंत्र्याला संकुचित केले जाते. आर्थिक स्वातंत्र्याच्या अभावामुळे सामाजिक समस्यांचा जन्म होतो असे म्हटले आहे.

विश्लेषण - २००१ पासून शहरातील अधिकृत व अनधिकृत अशा सर्वच शोपट्यांच्याची जनगणना करण्यात आली. भारतात तोपर्यंत प्रत्येक शहरामध्ये, तालुक्याच्या ठिकाणी अशा शोपट्यांच्या मोठ्या प्रमाणात तयार झालेल्या होत्या. या एवढ्या मोठ्या लोकसंख्येच्या प्राथमिक गरजांकडे, त्यांच्या राहण्याच्या सुविधेकडे शासनाला लक्ष देणे भाग पडले. या शोपट्यांतील मतदारांमुळे लोकप्रतिनिधी निवडण्याच्या प्रक्रियेवर प्रभाव पडला आहे. मुंबई, दिल्ली, कोलकाता, चेन्नई अशा महानगरांमध्ये एकच शोपट्यांठी काही किलोमीटरपर्यंत पसरलेली दिसते. यात रेल्वेच्या कोला सरकारी जागांवर, नदी किनारी, खासगी जागांवर शोपट्या उभारण्यात आल्यात. कारण स्थलांतरित रोजगारांसाठी शहरात आलेल्या मजुरांना शोपट्यांतूनच आश्रय मिळाला आहे. म्हणून अशा शोपट्यांवर शासकीय कारवाई न करता त्यांची मोजकद करणे व त्यांच्यासाठी पैसे व आवश्यक प्राथमिक सोयीसुविधा पुरविणे आवश्यक आहे. धान्य उपसब्ध करून देणे, कायमस्वरूपी रोजगार देणे, किमान वेतन देणे, काम मिळत नाही तोपर्यंत शासकीय पावळीवरून त्या कुटुंबांच्या सर्व गरजा भागतील एवढी रक्कम देणे आवश्यक होते. पण त्याकडे पूर्णपणे गरीब व्यक्ती म्हणून, गरीब शोपट्यांतील समूह म्हणून दुर्लक्ष करण्यात आले. कारण हे मजूर सामाजिक, आर्थिक दृष्टीने मागासलेले, विविध जाती-

IQAC COORDINATOR
NSP's Late Binsu Ramrao Deshmukh
Ans. Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

मराठी समाजशास्त्र परिपदेचे मुख्य

INCHARGE PRINCIPAL
NSP's Late Binsu Ramrao Deshmukh
Ans. Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

उपजातीत, विविध धर्मात विभागलेले असल्यामुळे त्यांची सामूहिक शक्ती निर्माण झाली नाही. भारतातील भयानक अशी जातीप्रथा ही या गरीब लोकांचे कायम शोषण करणारी व्यवस्था ठरली आहे. दलित, अनुसूचित जाती, भटक्या विमुक्त जाती, इतर मागासवर्ग, अतिमागास वर्ग या जातीतील लोकांनी रोजगारासाठी स्वतःची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी शहरात स्थलांतर केले, पण त्यांच्या बाळग्यांना शोषणपट्टीतील अस्वच्छता, दुर्गंधी, साधीचे आजार, बेरोजगारी, कायमचे शारीरिक कष्ट, राहण्याची जगा म्हाणजे शोषण असे जीवन वाटायला आले. शासकीय दृष्टीने या जाती समुहाकडे दुर्लक्षित, उपेक्षित, मागासवर्गातील म्हणून बघितले गेले. जातीय भेद कनिष्ठतेचा आधार घेण्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून स्वतंत्र योजना राबविल्या गेल्या नाहीत. १९५६ चा शोषणपट्टी पुनर्वसन व सुधारणा कायदा करण्यात आला, पण राज्यांनुसार तो तेवढा सक्षमपणे राबविला नाही, यात केंद्र सरकारने शोषणपट्टी निर्मुक्ततासाठी भरीव निधी दिला नाही. शहरी गरिबांसाठी जवाहरलाल नेहरू नगरी पुनर्रचना योजना २००५ मध्ये सुरु केली. ग्रामीण भागासाठी इंदिरा आवास योजना, राजीव गांधी आवास योजना राबविण्यात आल्यात, पण शहरातील शोषणपट्टीतील गरिबांकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करण्यात आल्याचे दिसते.

संदर्भ -

1. A. R. Desai, & S. Devdas Pillai (1970) Slums and Urbanisation edited by Popular Prakashan, Bombay.
2. R. M. Thakur, M. S. Dhadeve, Slum and Social System, Archeves Pub. New Delhi - 55.
3. Henna Tabussum (2011), Slum in India, ABP Pub. Jaipur.
4. D. Sai (2022), Urban Slums and Poverty. Dph. New Delhi.
5. गो. ना. माडगावकर (२०२०), मुंबईचे वर्णन, वरदा प्रकाशन, पुणे
6. ग्रामीण नगरीय समाजशास्त्र, ओरिजंट ब्लॅकस्वॉन, हैद्राबाद - २०१४ हैद्राबाद-२०१४
7. युनिक फिचर्स (सन २००१), अर्धी मुंबई, मॅजेस्टिक प्रकाशन, गिरगाव, मुंबई - ४
8. अमर्त्य सेन - आर्थिक विकास और स्वातंत्र्य (१९९९) हिंदी अनुवाद राजपाल अँड 9, मन्स, काश्मिरी गेट, दिल्ली संस्करण २०१०.
9. नाशिक महानगर पालिका शोषणपट्टी सुधारणा विभाग, सर्वेक्षण २००८

*सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, नाशिक शिक्षण प्रसारक मंडळाचे, कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड, नाशिक, Email- v.nirbhavne@gmail.com मो. ९९७५९१४७४३

***

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Soc. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Soc. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

ATTESTED

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Arts and Commerce Mahavidyalaya
Sinnar, Tal Sinnar Dist Nashik

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2022, VOL - 10, ISSUE - 53

मुंबई विद्यापीठ संलग्नित

आर. पी. गोगटे कला व विज्ञान आणि आर. व्ही. जोगळेकर
वाणिज्य महाविद्यालय, रत्नागिरी

आणि

दिनांक
11-12
एप्रिल 2022

यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

भारतीय समाज आणि विकास प्रक्रिया
संयोजक

गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी

मुख्य संपादक

डॉ. पी. पी. कुलकर्णी

प्राचार्य, गोगटे - जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी

संपादक

पा. शिवाजी अशोक उकरंडे

सहाय्यक प्राध्यापक

समाजशास्त्र विभाग गोगटे-जोगळेकर महाविद्यालय, रत्नागिरी

ICAR COORDINATION

IN CHARGE PRINCIPAL

ATTESTED

IN CHARGE PRINCIPAL
of Arts, Science and Commerce, Maharashtra
University, Mumbai

2022-2023

RC 05		263-280
55	नागरी समाजाचा प्रभाव व आदिवासीतील परिवर्तन प्रा. डॉ. रविंद्र दगडू वाघ आणि प्रकाश एकनाथ वाघ	263-267
56	नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्टीवासीयांचा तुतनात्मक समाजशास्त्रीय अभ्यास डॉ. विनोद काकू निरभवणे	268-272
57	चंद्रपूर जिल्हातील औद्योगीकरणाचा नागरी समाजाच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम सतिश गौवर्धन पेटकर	273-277
58	SOCIOLOGICAL STUDY OF POVERTY IN INDIA Dr. Pandit Sambhaji Waghmare	278-280

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Ahs. Coll. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts. Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

ATTESTED

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts. Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्टीवासीयांचा तुलनात्मक समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. विनोद काळू निरभवणे

सहयोगी प्राध्यापक, नाशिक शिक्षण प्रसारक मंडळाचे के. बिंदू रामराव देशमुख कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड, नाशिक. Email - v.nirbhvne@gmail.com, Mobile- 9975914743

प्रस्तावना

२००१ पासून राष्ट्रीय पातळीवर झोपडपट्ट्यांची जनगणना केली जाते आहे. त्या-त्या महानगरपालिकाक्षेत्र अंतर्गत असणाऱ्या झोपडपट्ट्यांची माहिती शासनाकडून मिळवली जात असते झोपडपट्टीवासीयांच्या विकासासाठी स्वतंत्रपणे झोपडपट्टी विभाग महानगरपालिकांनी सुरू केलेला आहे. भारतीय झोपडपट्टी निर्मूलन पुनर्विकास व सुधारणा १९५६ हा कायदा भारत सरकारने केलेला आहे. ज्या झोपडपट्ट्या अधिकृत आहेत, अशा झोपडपट्ट्यांना या कायद्याचा फायदा झालेला आहे. महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र झोपडपट्टी सुधारणा निर्मूलन आणि पुनर्विकास अधिनियम १९७१ हा कायदा केलेला आहे. ज्या झोपडपट्ट्या शासनमान्य आहेत, अशा झोपडपट्ट्यांमध्ये सार्वजनिक पाण्याचा नळ तसेच सार्वजनिक स्वच्छतागृह, लाईट, रस्ते याची व्यवस्था केली जाते. ज्या झोपडपट्ट्यांना शासनाने मान्यता दिलेली नाही, अशा झोपडपट्ट्यांचे प्रमाण हे जास्त आहे. महानगरे व लहान शहरे येथेही झोपडपट्ट्या वाढलेल्या आहेत एकूण शहराच्या तुलनेत झोपडपट्ट्यांची संख्या त्या त्या शहरानुसार वेगवेगळी आहे.

मुंबई शहरात जवळपास एकूण लोकसंख्येच्या ४१% लोकसंख्या आहे. झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण १९९५ ला मुंबईत स्थापन झाले व त्यांनी झोपडपट्टी पुनर्वसन करण्यास सुरुवात केली आणि मुंबईमध्ये झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना राबविली जात आहे. व झोपडपट्टीवासीयांना घरांचे वाटपही करण्यात येत आहे. असे असले तरी मुंबई शहरातील एकूण झोपडपट्ट्यांची संख्या ही २४०० आहे. जवळपास ६४,७५,४८० लोक २००१ च्या जनगणनेत मुंबईतील झोपडपट्ट्यांमध्ये राहत होते. ती २०११ च्या जनगणनेत कमी होऊन ५२,०७,७०० पर्यंत आलेली आहे. झोपडपट्ट्यांमध्ये राहणाऱ्या कुटुंबांची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती ही कमी उत्पन्न गटातील आहे. राजगारासाठी उत्तर प्रदेश, बिहार येथून मजुरांचे मोठ्या प्रमाणात नोकरीसाठी, मजुरीसाठी स्थलांतर होत असते तसेच देशाच्या इतर राज्यांतूनही कमी-अधिक प्रमाणात स्थलांतर होत असते यामध्ये पश्चिम बंगाल, आसाम, राजस्थान, महाराष्ट्र इत्यादी राज्यांमधूनही मजुरांचे स्थलांतर नोकरीसाठी होत असते. मुंबई हे भारतातील आर्थिक विकासाचे पहिल्या नंबरचे शहर आहे.

डिसेंबर २०१२ मध्ये राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणाच्या ६९ व्या अहवालातील निष्कर्षानुसार भारतात ३३ हजार ५१० शहरी झोपडपट्ट्या अस्तित्वात आहेत. यामधील ४१% झोपडपट्ट्या या अधिसूचित आहेत. बिगर अधिसूचित झोपडपट्ट्यांची देशभरातील संख्या १९ हजार ७४९ एवढी आहे. यापैकी महाराष्ट्रात २९%, पश्चिम बंगाल १४%, तर गुजरातमध्ये १०% आहे. महाराष्ट्रात ७ हजार ७२३ झोपडपट्ट्या आहेत. हे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे २३% आहे. यानंतर आंध्रप्रदेश १३.५%, पश्चिम बंगाल १२% आहे. देशभरातील झोपडपट्ट्यांत राहणाऱ्या कुटुंबांपैकी ३८% कुटुंब महाराष्ट्रातील झोपडपट्टीत राहतात. तर १८% आंध्रप्रदेशात राहतात. अधिसूचित झोपडपट्ट्या आंध्रप्रदेशात सर्वात जास्त २३% आहेत. तर हे प्रमाण महाराष्ट्रात १४% आहे. मध्यप्रदेश, पश्चिम बंगाल व तामिळनाडू येथे प्रत्येकी ९% अधिसूचित झोपडपट्ट्या आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्ट्यांच्या वाढीचा तुलनात्मक ऐतिहासिक आढावा घेणे.
२. नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्टीतील व्यक्तींच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
३. नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्टीतील व्यक्तींच्या शैक्षणिक व आरोग्यविषयक जीवनाचा

संशोधनाचे महत्व

झोपडपट्टीवासीयांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान हे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे महत्वाचे आहे. तसेच झोपडपट्टीवासीय हे समाजाचा असुरक्षित भाग आहेत. त्यांना विविध सामाजिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. झोपडपट्ट्या हे आधुनिक समाजाचे अपत्य आहे व शहराच्या विकासात झोपडपट्टीवासीयांचे योगदान अतिशय महत्वाचे आहे. म्हणून झोपडपट्टीधारकांच्या गरजांनुसार शासकिय धोरणे, नियोजन व झोपडपट्टी पुनर्वसन हे महत्वाचे आहे म्हणून येथील लोकांना मुलभूत सोयी सुविधा चांगल्या दर्जाच्या उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. झोपडपट्टीवासीयांना अनेक नकारात्मक सामाजिक परिणामांना सामोरे जावे लागते. यात अतिरिक्त लोकसंख्या, दारिद्र्य, गुन्हेगारी, प्रदूषण, कुपोषण, व्यसने, बेकारी, अपघात यांसारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. प्रचंड आर्थिक व सामाजिक विषमता असल्यामुळे येथील लोकांचे जीवन हालाखीचे होऊन जाते. ग्रामीण भागातून होणारे स्थलांतर हे झोपडपट्ट्यांतील लोकसंख्या वाढवत असते. या लोकांच्या स्थलांतराची कारणे जाणून घेणे त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे, झोपडपट्टीतील वास्तव्याची वर्षे व झोपडपट्टीतील मुलभूत सोयीसुविधा व निर्माण होणाऱ्या समस्यांबद्दलची त्यांची मते जाणून घेणे व झोपडपट्टीतील वातावरणाचा या लोकांवर होणारा परिणाम अभ्यासणे हे संशोधन विषयाचे महत्व आहे. झोपडपट्टीत राहत असलेल्या कुटूंबांच्या जीवनमानाचा दर्जा अभ्यासणे अशा संशोधनातून येथील लोकांच्या प्रश्नविषयीची जाणीव जागृती निर्माण होण्यास मदत होते व एक सामाजिक समस्या म्हणून शासन झोपडपट्टी विषयाकडे गांभीर्याने पाहते व त्यासाठी आवश्यक ती धोरणे राबवते. झोपडपट्टीतील लोकांसाठी रोजगार उपलब्ध करून देणे, विविध कल्याणकारी योजना राबवणे, मोफत घरे देणे, आरोग्य, स्वच्छता, मुलांसाठी शिक्षण या सुविधा पुरवल्या जातात. गुन्हेगारी, अवैध धंदे यावर नियंत्रण मिळवता येते व येथील लोकांचे जीवन सुखकर करण्यासाठी समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणता येते. झोपडपट्टीतील लोकांचा शहरातील विविध व्यवसाय व आर्थिक विकासात अनौपचारिक व्यवसायात महत्वाचा सहभाग असतो. त्याबरोबर येथील लोकांचा राजकीय सहभाग अभ्यासणेही महत्वाचे आहे.

एक व्यापक प्रकारच्या जनजागृतीसाठी झोपडपट्टीवासीयांच्या विविध सामाजिक समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी हे संशोधन महत्वाचे आहे. कुटूंबांना फायदा झाला व त्याचे प्रमाण किती आहे? याचे संशोधन प्रत्यक्षात झोपडपट्टीधारकांकडून जाणून घेणे. ज्या झोपडपट्टीवासीयांना या योजनेचा लाभ मिळाला नसेल तर त्याची कारणे जाणून घेणे. यामुळे येथील लोकांमध्ये आपले प्रश्न मांडण्याची जाण निर्माण होते. झोपडपट्टीतील लोक शहरात अनेक सेवा पुरवतात व उपभोक्ता वर्ग म्हणूनही आर्थिक क्रियांमध्ये सहभागी होतात. अनेक प्रकारची शारिरीक कष्टाची कामे करतात. अतिशय अल्प वेतनावर येथील व्यक्ती काम करतात. शहरातील स्वच्छता राखणे यात शहरातील कचरा उचलणे, रस्ते साफ करणे, सफाई करणे, मोठ्या व छोट्या गटारांमध्ये उतरणे व ते स्वच्छ करणे यातील कचरा काढणे, याप्रकारची अतिशय महत्वाची कामे करतात. यात अनेक लोकांचा मृत्यू होत असतो. स्त्रिया पुणीभांडी करणे, मुलांचा सांभाळ करणे, स्वयंपाक करणे, पुरुष वॉचन म्हणून काम करतात. तसेच दवाखाने, हॉटेल, दुकाने येथे स्त्रिया व पुरुष नोकर म्हणून अत्यल्प वेतनात सेवा पुरवतात. तसेच भाजीपाला विकणे, किरकोळ स्वरूपातील वस्तू घरोघर जावून विकणे, ड्रायव्हर म्हणून काम करणे, रिक्षा चालवणे, कंपनीतील अनेक प्रकारची कामे येथील लोक करतात. धोडक्यात प्रतिष्ठित समजल्या जाणाऱ्या, आर्थिक सुबत्ता व व्यवसाय असणाऱ्या व चांगल्या शासकीय पगाराच्या नोकऱ्या असणाऱ्या लोकांना अतिशय अल्प वेतनावर सेवा पुरवणारा वर्ग झोपडपट्ट्यांमध्ये वास्तव्य करत असतो. शहरात अनेक स्थलांतरीत लोक झोपडपट्ट्यांच्या आश्रयाने राहतात व बांधकाम व्यवसायात मजूर म्हणून काम करतात.

संशोधन पद्धती

समाजशास्त्रीय अभ्यास करण्यासाठी साध्या पाटच्छिक नमूना निवड पद्धतीचा उपयोग केला आहे. डिसेंबर २०१६ मध्ये नाशिक शहरातील विविध झोपडपट्ट्यांमधून मुलाखत अनुसूची भरून घेण्यात आली. मुंबई शहरात कल्याण येथून परे झोपडपट्ट्यांतून मुलाखत अनुसूची मार्च-एप्रिल २०१७ मध्ये भरून घेण्यात आली. नाशिक महानगरपालिकेच्या झोपडपट्टी सुधारणा विभागानुसार नाशिक शहरातील झोपडपट्ट्यांचे सहा विभाग

करण्यात आले आहेत. झोपडपट्टीवासीयांची साध्या यादृच्छिक नमूना निवड पद्धतीचा उपयोग करून नमूना निवड केली. संशोधनासाठी १० झोपडपट्ट्यांमधून १०० कुटुंबांची अभ्यासासाठी निवड केली आहे. नाशिक व मुंबई शहरातील प्रत्येकी १०० कुटुंबांचा समाजशास्त्रीय दृष्टीने तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. नाशिक शहरातील नाशिक पूर्व व नाशिक पश्चिम भागातील झोपडपट्ट्यातील कुटुंबांची निवड केली आहे. यात नानावली-१०, भगवतीनगर-१०, काझीची गढी-१०, आगरटाकळी-१०, आंबेडकरवाडी-१० तसेच पंचवटी विभागातील महात्मा फुलेनगर-१०, नितगिरीबाग-१०, दत्तनगर-१०, म्हसोबावाडी-१०, वैदूवाडी-१० या झोपडपट्ट्यातून मुलाखत अनुसूची भरून घेतली व कुटुंबप्रमुखांशी चर्चा केली आहे.

नाशिक शहरात महाराष्ट्रातील नाशिक, मुंबई, जळगाव, लातूर, उस्मानाबाद, औरंगाबाद, अहमदनगर, धुळे, परभणी, पुणे, बीड व जालना-१२ जिल्ह्यातील कुटुंबे राहतात व ही संख्या सर्वाधिक-८५ एवढी आहे. मुंबई शहरातील कल्याण महानगरपालिकेतील सूर्यानगर, चंदननगर, हनुमाननगर व उदयनगर या चार झोपडपट्टीतील प्रत्येकी २५ याप्रमाणे १०० कुटुंबांची निवड केली आहे.

संशोधनाचे प्रमुख निष्कर्ष सामाजिक

मुंबई शहरात कल्याण महानगरपालिकेतील सूर्यानगर, चंदननगर, हनुमाननगर व उदयनगर या झोपडपट्ट्यांमध्ये सर्वाधिक ८२ कुटुंबे उत्तर प्रदेश राज्यातील चोरपूर, असडिया, ज्ञानपूर, पोखरिनापूर, काशी, कातेकार, गाजीपूर, गौका, वारासणी, बैसा, आंबेडकरनगर, भदोही, बलिया, निजामाबाद, पसगाव, पिराईच, सोनीपत, जगदीशपूर, बनारस, प्रतापगड, देवरिया, अलाहाबाद, गोरखपूर, अडोनी, फैजाबाद, शकलपूर, जैनपूर, प्रयागराज, सुलतानपूर, गौंडा या जिल्ह्यातील आहेत. ३० जिल्ह्यातील कुटुंबे आहेत व इतर राज्यातील १८ कुटुंबे आहेत. यामध्ये आंध्रप्रदेश, ओडिसा, झारखंड, पश्चिम बंगाल, राजस्थान, बिहार, मध्य प्रदेश व महाराष्ट्र येथील आहेत. लहान शहरांमध्येही झोपडपट्ट्यांमध्ये स्थलांतरित कामगार कुटुंबे राहिली आहेत.

नाशिक शहरात महाराष्ट्रातील नाशिक, मुंबई, जळगाव, लातूर, उस्मानाबाद, औरंगाबाद, अहमदनगर, धुळे, परभणी, पुणे, बीड व जालना-१२ जिल्ह्यातील कुटुंबे राहतात व ही संख्या सर्वाधिक ८५ एवढी आहे. नाशिक येथे स्वतः येणाऱ्या ३४%, वडील आल्याचे प्रमाण २९% व आजोबा आल्याचे २३% प्रमाण आहे. मुंबई येथे स्वतः १५%, वडील ३८% तर आजोबा ४२% असे आहे. म्हणजेच नाशिक येथे स्वतः येणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण जास्त आहे व मुंबईत हे प्रमाण कमी आहे व आजोबा येण्याचे प्रमाण जास्त आहे. कारण मुंबईत राहण्यासाठी जागा उपलब्ध नसणे, महागाई व लोकसंख्येची गर्दी इत्यादी कारणांमुळे स्वतः मुंबई येथे स्थलांतर करणाऱ्यांचे प्रमाण अतिशय कमी म्हणजे १५% आहे त्यामानाने मुंबईपेक्षा लहान शहरांमध्ये स्वतः येणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण जास्त आहे. स्वतः येणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण नाशिक शहरात ३४% आहे. कुटुंबातील वडील आल्याचे प्रमाण नाशिकमध्ये २९% आहे तर मुंबईमध्ये ३८% आहे. नाशिकमध्ये १६ ते २० वर्षांपासून राहणाऱ्या कुटुंबांची संख्या जवळपास ५०% आहे, तर मुंबईत ही संख्या २०% आहे. संपूर्ण जीवनभर वास्तव्य करणाऱ्या कुटुंबांची संख्या मुंबईत ३२% तर नाशिकमध्ये ३३% आहे. म्हणजेच २० वर्षांपूर्वी मुंबई व नाशिकमध्ये स्थलांतर करणाऱ्या कुटुंबांचे टक्केवारीनुसार प्रमाण सारखे असल्याचे दिसते. मुंबई शहरात राहणाऱ्या कुटुंब प्रमुखांच्या वडिलांचा शेती हा पारंपरिक व्यवसाय ४५% कुटुंबांचा आहे तर नाशिक शहरातील फक्त ४% कुटुंबांचा पारंपरिक व्यवसाय शेती आहे तर शेतमजूर असणारी कुटुंबे जास्त म्हणजे ३४% आहे तर मुंबईत हे प्रमाण १०% आहे. कारागीर व व्यवसाय असणारी नाशिकमध्ये १५% तर मुंबईत १३% कुटुंबे आहेत, तर प्रतिसाद न देणारी कुटुंबे नाशिकमध्ये ४७% आहेत तर मुंबईत ३२% आहेत. वडिलांच्या पारंपरिक व्यवसायात नाशिक शहरात स्थलांतर करणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण फक्त ४% आहे. नाशिक शहराच्या जवळील गावे व तालुक्यांवरून शेतमजूर असणाऱ्या कुटुंबांनी स्थलांतर केले आहे. तसेच कारागीर व शेतीवर अवलंबून असणारे व्यवसाय बंद पडल्यामुळे १५% कुटुंबांनी नाशिक शहरात स्थलांतर केले आहे. मुंबईतील कुटुंबात कुटुंब प्रमुखांच्या वडिलांचा पारंपरिक शेती व्यवसायातून ४५% कुटुंबांनी स्थलांतर केले आहे. दुष्काळ व नापिकी यामुळे नाशिक शहरात १४% व मुंबईमध्ये २२% कुटुंबांनी स्थलांतर केले आहे. म्हणजेच नाशिकमध्ये

दुष्काळ व नापिकी यामुळे स्थलांतर करणाऱ्या व्यक्तींचे प्रमाण मुंबईत स्थलांतर करणाऱ्या कुटुंबापेक्षा जास्त असल्याचे दिसते. उत्तरप्रदेश, बिहार येथून मुंबईत रोजगारासाठी येवून झोपडपट्टीत राहणारी कुटुंबे जास्त प्रमाणात असल्याचे दिसते. तसेच बेरोजगारीमुळे होणारे स्थलांतर मुंबईत २८% आहे तर जातीय तणावामुळे होणाऱ्या स्थलांतरचे प्रमाण सर्वाधिक ४४% आहे. नाशिक मध्ये भाडेतत्वावर राहणारी ५७% कुटुंबे आहेत तर मुंबई मध्ये ४८% कुटुंबे भाडेतत्वावर राहणारी आहेत.

शिक्षण

नाशिकमध्ये एक मुल असणारे कुटुंब १४, दोन मुल २५%, तीन मुले १४%, चार मुले असणारे २% कुटुंब आहे, तर शाळेत जाणारी मुले नसणारी कुटुंबे ४६% आहेत. मुंबईमध्ये एक मुल असणारे कुटुंब २%, दोन मुल असणारे कुटुंब १९%, तीन मुल असणारे कुटुंब २५%, चार मुल असणारे कुटुंब २२%, पाच मुले असणारे कुटुंब ९%, सहा मुले असणारे कुटुंब ७% व सात मुले असणारे कुटुंब १% आहे व शाळेत जाणारी मुले नसणारी १५% कुटुंबे आहेत.

मुलांच्या शाळेच्या प्रकारामध्ये नाशिक शहरात महानगरपालिका शाळांत २२%, शासन अनुदानित शाळे ४३%, इंग्रजी माध्यमात ३९% व उर्दू शाळेत ४% मुले शिक्षण घेत आहेत, तर मुंबई शहरात महानगरपालिका शाळांमध्ये ४९%, शासन अनुदानित शाळेत २%, महानगरपालिकेच्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत ४६% व उर्दू शाळेत ३% मुले शिक्षण घेत आहेत. नाशिक शहरात मराठी माध्यमातून शिक्षण घेणारी ६५%, इंग्रजी माध्यमातून ३९% व उर्दू माध्यमातून ४% मुले शिक्षण घेत आहेत. तसेच मुंबईत ४९% मुले मराठी माध्यमातून तर ४६% मुले इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेणारी आहेत. मुलांच्या शैक्षणिक प्रगतीत अडथळा ठरणार्या घटकात नाशिक शहरात कुटुंबाची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती २६%, कुटुंबातील व्यवसाय ७%, कुटुंबाचा मोठा आकार ३%, जागेचा अभाव १९%, मुलांचा अभ्यास घेता न येणे १३%, पालकांच्या शिक्षणाचा अभाव १३%, वातावरणाचा परिणाम १६% व मुलांच्या शाळेचे अंतर ७% अशी सांगितली आहेत तर मुंबईत कुटुंबाचा मोठा आकार व जागेचा अभाव आणि कुटुंबाची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती यामुळे मुलांच्या शिक्षणात अडथळा निर्माण होतो.

आरोग्य

नाशिक शहरात झोपडपट्टी पुनर्वसन योजनेतून ७%, मूळगाव जवळ असणे ४%, घरांची किंमत स्वस्त २%, कामाचे अंतर कमी २९%, घराची सहज उपलब्धता १०%, विवाह झाल्यामुळे ७% व आई-वडील राहत असल्यामुळे ४९% व्यक्तींनी सांगितले आहे तर मुंबईत झोपडपट्टी पुनर्वसन योजना २१%, घरांची स्वस्त किंमत २८%, कामाचे कमी अंतर २०%, घराची सहज उपलब्धता १६%, विवाह झाल्यामुळे ६% तर आई-वडील राहत असल्यामुळे ९% व्यक्तींनी सांगितले आहे तर मुंबईत मूळगाव येथून जवळ असल्याचे कोणीही सांगितले नाही. स्वयंपाक बनविण्यासाठी गॅस शेंगडी वापरत असल्याचे नाशिकमध्ये ८८% तर मुंबईत ९५% कुटुंबांनी सांगितले आहे.

नाशिक शहरात सार्वजनिक नळ ७५%, हातपंप २% व स्वतःचा पाण्याचा नळ २४% कुटुंबाकडे आहे, तर मुंबईत सार्वजनिक नळ ८८%, बोअरवेल ३%, हातपंप ५%, खासगी पाण्याचे टँकर १% व स्वतःचा पाण्याचा नळ कोणत्याही कुटुंबाकडे नाही. नाशिक शहरात २४% कुटुंबाकडे स्वतःचा पाण्याचा नळ आहे, तर मुंबईमध्ये मात्र स्वतःचा पाण्याचा नळ नाही. स्वतःचे अधिकृत घर किंवा फ्लॅट असेल तरच पाण्याचे कनेक्शन मिळू शकते. मुंबईत बहुधा झोपडपट्टीत स्वतःच्या घरात असण्याबरोबर भाड्याने राहणारी ही कुटुंबे आहेत. नाशिक शहरात कुटुंबात एकूण २८२ मुलांपैकी मुले काम करणाऱ्याचे प्रमाण २६%, मुलींचे प्रमाण १% आहे व काम न करणाऱ्या मुलांचे प्रमाण ७३% आहे. तर मुंबईत कुटुंबात एकूण ६७ मुलांपैकी ८०% मुले व २०% मुली काम करतात. काम न करणाऱ्या मुलांचे प्रमाण मुंबईत शुन्य टक्के आहे. म्हणजेच मुंबईत मुले व मुली यांचे काम करणाऱ्याचे प्रमाण जास्त आहे.

केंद्र सरकारने ३ डिसेंबर २००५ रोजी शहरातील गरीब नागरिकांना मुलभूत सुविधा देण्यासाठी नागरी विभागासाठी जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय शहरी पुनरुत्थान अभियानांतर्गत शहरी गरीबांकरीता मुलभूत सुविधा

पुरविण्याची योजना (बीएसपुपी) सुरु केली आहे. झोपडपट्टीवासीयांना घरांची उपलब्धता व इतर मुलभूत सुविधा पुरविण्यासाठी पुढील उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

निराश्रित व झोपडपट्टीत राहणाऱ्यांसाठी एक व्यापक स्वरूपाचा घरे देण्यासाठीचा कायदा बंधनकारक करणे, घोषित व अधोषित झोपडपट्टीधारकांना उठविताना घरे देणे आवश्यक आहे. कमी किंमत असणारी घरे उपलब्ध करून देणे. निराश्रित व झोपडपट्टीवासीयांच्या हितासाठी सर्वोच्च न्यायालय व उच्च न्यायालय यांचे आदेश कार्यान्वित करणे. परासंबंधी सरकारी धोरण हे कार्यान्वित व पारदर्शक असावे व वेळेच्या आत पूर्ण होऊन झोपडपट्टीवासीयांना त्याचे वाटप व्हावे. निराश्रित लोकांच्या वाढत्या संख्येनुसार घरांच्या बजेटमध्ये वाढ व्हावी. उच्च व मध्यमवर्गीय वस्तूांमध्ये ज्या अनुदानित सुविधा आहेत त्या सुविधा झोपडपट्ट्यांमध्ये देणे. जेथे व्यक्तीगत शौचालय बांधणे शक्य नाही तेथे सामुदायिक शौचालय बांधणे. शहरी गरीब व स्थानिक प्रशासन व शासन यांच्यातील संबंध भागीदारी स्वरूपाचे असावेत. फिरत्या दवाखान्याची सुविधा सरकारने उपलब्ध करून देणे.

नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्टीवासीयांनी सुचविलेले उपाय :- स्वतःचे घर शासनाने उपलब्ध करून द्यावे. शौचालयांची सुविधा स्त्री-पुरुष संख्येनुसार करावी. सांडपाण्याची व्यवस्था करावी. पुरुष व महिलांना शासनाकडून रोजगार उपलब्ध करून द्यावा. दारुची दुकाने बंद करावी. आरोग्य सुधारण्यासाठी झोपडपट्टीमध्ये मुलभूत सोयीसुविधा पुरवाव्यात. यामध्ये स्वच्छतागृह, पिण्याचे पाणी, मोठे रस्ते, लाईटची व्यवस्था करावी. गुन्हेगारीवर पोलिसांचे नियंत्रण असावे. मुलांच्या चांगल्या शिक्षणासाठी शासनाने प्रयत्न करावे. कुटुंबातील सदस्यांच्या संख्येनुसार घरे मिळावीत. महिलांसाठी गृहउद्योग सुरु करण्यासाठी बँकांकडून अनुदानित स्वरूपात कर्ज मिळावे. अधोषित झोपडपट्ट्यांना महानगरपालिकेकडून जागा उपलब्ध करून घरे बांधून द्यावीत. कंत्राटी स्वरूपातील घंटागाडीवर काम करणाऱ्या कामगारांना कायमस्वरूपी महानगरपालिकेकडून नोकरी मिळावी. नदीच्या कडेला असणाऱ्या झोपडपट्ट्यांचे पुनर्वसन करावे. कारण घरामध्ये पुराचे पाणी येते व अस्वच्छता निर्माण होते. महिलांना सुरक्षितता मिळावी. कचरा उचलण्यासाठी नियमित घंटागाडीची व्यवस्था व्हावी. परिसराच्या बाहेर शौचालयांची व्यवस्था असावी व कायमस्वरूपी पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था करावी. झोपडपट्टीच्या जवळ शासकीय दवाखान्यांची उपलब्धता असावी. झोपडपट्टीतील प्रत्येक कुटुंबाला रेशनकार्ड, घरपट्टी, लाईटबील मिळावे व स्वस्त धान्य उपलब्ध करून द्यावे. अनधिकृत असणाऱ्या झोपडपट्ट्यांना अधिकृत करावे.

संदर्भ ग्रंथ

गौ. ना. माडगावकर (२०२०) *मुंबईचे वर्णन* वरदा प्रकाशन, पुणे

युनिक फौवर्स, (२००१) *अर्धी मुंबई* मॅजेस्टिक प्रकाशन, गिरगाव, मुंबई-४

धाळकृष्ण बापू आचार्य व मोरो किनायक शिंगणे, (२०११) *मुंबईचा वृत्तान्त*, संदापक बापूराव नाईक, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मंत्रालय, मुंबई-३२

अमर्त्य सेन, (२०१४) *जीवनचरित्र* रिधा सक्सेना, अनुवाद प्रसाद टापरे, मिरर पब्लिशिंग, पुणे-९

महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल (२०१२) *सर्वसमावेशक मानव विकासाकडे*, पशदा प्रकाशन पुणे.

विनोद निरभवणे (२०२१) *नाशिक शहरातील झोपडपट्टीवासीयांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास*, (पीएच. डी. अप्रकाशित प्रबंध) कवपित्री बहिणाबाई चौधरी, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव-७. प्राथमिक साधन - मुलाखत अनुसूची (२०१६ आणि २०१७)

ATTESTED

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Arts and Commerce Mahavidyalaya
Sinnar, Tal. Sinnar, Dist. Nashik

2022-2023

पुराणम् Purana

Vol. LXV
Issue-2
No.12
2022

[Signature]

IQAC COORDINATOR
NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & So. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

[Signature]

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & So. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

Vol. LXV, Issue-2, No. 12, 2022

पुराणम्
PURĀNA

(Half-yearly Bulletin of the Purāṇa-Department)

With the financial assistance from the Ministry of Education,

Government of India

VASANTA PAÑCAMĪ NUMBER

आत्मा पुराणं वेदानाम्

SILVER JUBILEE NUMBER

ALL-INDIA KASHIRAJ TRUST
FORT, RAMNAGAR, VARANASI

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Biju Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci, Mania Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Biju Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci, Mania Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

पुराणम् - Purana

S. No.	Content	Author's	Page No.
1	VEGETATION COVER ASSESSMENT OF HILLS OF PUNE CITY USING GEOSPATIAL DATA	Mr. Chaitanya A. Nikam	1-6
2	EXPLORING THE IDEA OF EXPLOITATION IN ECO-CRITICISM AND DALIT LITERATURE	Dr. Sachin Narwade	7-10
3	IMPACT OF BLOCKCHAIN ON CUSTOMER RELATIONSHIP MANAGEMENT	Sonakshi	11-18
4	ROMANTICISM IN INDIAN ENGLISH POETRY	Prachi Sharma	19-28
5	IMPACT OF BLOCK CHAIN ON FINANCING SYSTEM	Mehak Agarwal	29-37
6	द्वैत वेदांत में मोक्ष	डॉ० सुनीता सैनी सुमन देवी	38-43
7	A STUDY OF URBAN HOUSING PROBLEMS AND PLANNING IN ROHTAK CITY	Akhilesh	44-50
8	DIFFERENT THEMATIC PERCEPTIONS IN INDIAN ENGLISH POETRY AFTER INDEPENDENCE	Binkatesh Kumar Dr. K. K. Singh	51-61
9	SIGNIFICANCE OF INDIAN WRITINGS IN ENGLISH IN STRENGTHENING INDIAN FREEDOM FIGHT	Bharat Sonar	62-67
10	CULTURAL DEFORMITY AND IDENTITY CRISIS AS THEMES: A POSTCOLONIAL ANALYSIS OF WITI IHIMAERA'S THE WHALE RIDER	Kavya Anilkumar Dr. D. Radharamanan Pillai	68-71

IQAC COORDINATOR

NSPM s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

30	A STUDY OF THE LEFT MOVEMENT AND TRIBAL RIGHTS IN NASIK DISTRICT	Raju Sudam Sanap Prof. Lodhi Kaniz Fatema Niyaz Ahmed	220-225
31	WOMEN EMPOWERMENT AND RESHAPING FEMININE IDENTITY: A FEMINIST STUDY OF SULTANA'S DREAM:A FEMINIST UTOPIA BY BEGUM ROKEYA SAKHAWAT HOSSAIN	Jubin Nahar	226-231

IQAC COORDINATOR
 NSPM 'S Late Birju Ramrao Deshmukh
 Arts. Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
 NSPM 'S Late Birju Ramrao Deshmukh
 Arts. Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

A STUDY OF THE LEFT MOVEMENT AND TRIBAL RIGHTS IN NASIK DISTRICT

Raju Sudam Sanap

(Research Student), Department of Politics, Hind Seva Mandal, Pemraj Sarada College
Ahemadnagar

Prof. Lodhi Kaniz Fatema Niyaz Ahmed

(Research Guide), Jadeed Anjuman E Taleem, J. A. T. Arts Science & Commerce, Womens
College Malegaon

Abstract: -

The aim of the left is to create a society free from exploitation by safeguarding the interests of farmers, farm laborers and workers in the society. Punjab Baha Govardhan, Madhavrao Gaikwad and Narendra Malusare have fought together to get the rights of farmers, farm laborers and tribal's in Nashik district. Tried to give justice by fighting to get fair price for agricultural products, forest land to tribal. But even today the tribal society is deprived of their rights. Because of this the Communist Party of India and Marxist Communist Party have started a big movement. The struggle is going on for them to get their rights.

Introduction:

After 1990, India has adopted a policy of privatization, liberalization and globalization. There was no option but to accept this policy in front of Indian people, in such a situation it is important to protect the importance of the farmer, his farm goods, workers, laborers, and it is also important to protect basic rights of Adivasi because the main source of earning of these people is farming. The burning questions of tribal people are still not solved by the government. In that sense, the problems of tribal society in Thane, Nashik, Dhule, Chandrapur, Gadchiroli, Nandurbar in Maharashtra are significant. The tribes who have lived in the forest for generations to generations are still unaware of their basic rights, the tribal people of these districts are still being exploited by moneylenders and so many issues of tribes can be seen as a factor neglected by the government. Therefore, the Left Movement has stood up with their questions. Against all these background, the Leftist Movement in Nashik district is surviving even today. Nashik district is looked upon as a district of communists, in which Surgana constituency has created a distinct identity as a stronghold of the party. Therefore, like other parties, the Marxist Communist Party today has retained its distinct identity in the district of Nashik. The locality has been materially developed by the people.

Objectives of the Research Paper:-

- 1) To study Left movement in the context of their struggle for the rights of tribal community in Nashik district.
- 2) To understand the nature of growth and development of tribal community.

Left Movement:-

ISSN : 0555-7860

UGC-CARE Group I Journal

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bhabu Barojia Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bhabu Barojia Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

In political affairs, the words Left Front, Left Thought, Left Party, Right Ideology are frequently used. The political meaning of the word left-right During the French Revolution, when the first joint meeting of the Estates and the General was convened, the congregation sat on the right hand side of the French state and others sat on the left. The congregation on the right was a supporter of the system. People who sat on the left side wanted to change the current system; they were also called reformist or progressive. Generally, the people who support the social life and politics, started to be counted in the right-wing ideology. On the other hand, those who want to make social and political revolution or effective reforms or fundamental changes started to be included in the left group. Later in the international communist movement, communists began to be counted in the left wing. (Vora Palashikar-1987:- 110-111). The word "left" is itself opposed to the word "right".

After French revolution in 1789, in the parliament of France and in the parliament of other European countries, people who support the government sat at the right side of the President and People who opposed the government sat at the Left Side of President. One has to go to the social consciousness of man while finding out what were the motivations at the root of the leftist and left movement, their struggle with nature and how developed themselves from nomadic stage to an advanced stage by using their intellect, is the great achievement. To fight with problems of Industrial Revolution, Enlightenment, and Reformation man launched movements. The left movement is a reaction against capitalist inequality, poverty, squalid conditions, and exploitation, reinforced by the industrial revolution. In short the word leftist suggests particular line of thoughts and it also suggests fight, struggle and agitation. Some characteristics of leftist thought can be mentioned: an economy in which private property is opposed, public property is esteemed and the government controls it, opposed to the capitalist and Institutors, the desire to create a classless social system by opposing the hereditary dynasties and abolishing the classes and castes, insisting on the establishment of equality, social justice values in the democracy and faith democratic values of the masses, emphasis on human rights, human development, economic and social fundamental changes and reforms. Support to the policy that the government should have control over education, medicine and important resources for the creation of a welfare state.

Considering all these features, when we think about who should be called left in Indian context, we have left political parties, left workers as well as agricultural labor organizations, other left organizations, along with this, progressive policies, acceptance of modern value concepts, support to campaigning leaders can be incorporated into the left by breaking through the established thoughts and old traditions and old customs. Formerly Prajasamajvadi Socialist, current Communist both, S.K.P. Some of the regional parties in the Janata Party Left Front are considered as left parties. Congress party consider themselves as left party compare to Bhartiya Janata Party, Shivsena party and Hindu Mahasabha but leftist parties consider Congress as a supporter of Capitalist.

Left Movement in Nashik District:-

In Nashik district, the left movement has emerged through different means. From that point of view, Comrade Punja Baba Govardane in Igatpuri taluka has raised the issues of the exploited

ISSN : 0555-7860

UGC-CARE Group I Journal

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

class of the society through the left movement. Punja Baba Govardhane raised the movement to support rice farmers and their struggle; he put forth the issues of downtrodden people. On the other hand Comrade Madhavrao Gaikwad did important work to reach the grassroots level of the Communist Party of India and Left Movement in Nashik district through different struggles. The Left Movement in Nashik district has worked to reach the grassroots before and after independence. At the same time, Comrade Nanasaheb Malusare, who is his colleagues of Madhavrao Gaikwad, has also taken up the fundamental issues of tribal in Peth, Surgana, and Trambakeshwar and has brought the left movement to the tribal areas.

It was during the battle of Nilvandi Pada (small group of tribes) that Nana understood the reality of the deprivation of the Koli and poor tribal people in the hill valley of Nilvandi Pada in Dindori Taluka. In the fight of Nilvandi Pada Nana took the Koli people and fought through satyagraha in three years 1948, 1949 and 1950. In the third satyagraha, Nana Malusare was sentenced to three months prison. But in the meantime, due to the demands of the government courtier Koli brothers, the Koli community got justice. Peace was achieved by Nana through the Satyagraha struggle.

Ukai Dam was projected to build up at Songad, tender was invited for this project on 12 October by the government. The tribal people of this area woke up and knew the fact that how these rich landlords are grabbing their land.

In 1972-73, all the tribals stood up under the leadership of the Left Party to block the Lalhavata on the land of Vijay Singh Thakur, a big zamindar of Vadner Khakurdi, Taluka Malegaon. It was the battle of government vs Adivasi. This struggle was a long struggle between the government system and the hardworking landless masses. Finally, the government approved the distribution of 500 acres of land to the landless and the poor working people won in this movement. Comrade Rajaram Nikam, Comrade Udaya Ram Deore, Comrade Hiraji Patil were arrested for 15 days in this agitation.

The party organization started to solve the problems of tribal people in Nashik district. During the drought of 1972, when the tribal society was in poverty, Nana Malusare worked to organize the tribals under the banner of Kisan Sabha in the area of Peth, Surgana, Harsul. Inspired by the thought of this movement, an army of militant activists like Comrade Jeeva Pandu Gavit, Comrade K.K.Pawar, Comrade Ramji Dhule, Comrade Amruta Mahale, Comrade Haribhau Mahale, Comrade Chintaman Gavit, Comrade Gunaji Gavit was formed from this tribal community. In 1974, the Maharashtra State Tribal Council was held at Talasari in Thane district. For this conference, under the leadership of Nana Malusare, activists from Nashik district walked from Surgana to Talasari through Dindi. Later, Nana took many study classes. In this study class, the camp was organized under the guidance of Comrade S Y Kolhatkar, Comrade Godutai Punulekar, Comrade Prabhakar Sanjay Giri, Comrade Krishna Khopkar, Comrade I.P. Dhangar, and Nana Malusare.

During the emergency period of 1975 to 77, successful struggles against moneylenders were going on in Nashik especially in Dindori, Surgana and Peth talukas of Nashik district. The tribals' lands were literally stolen by moneylenders and they fought hard through the Kisan Sabha

to get back their lands. Nana fought hard against moneylenders in Peth, Goldari with his agitation, because of his struggle many tribals got back their land which was grabbed by moneylenders. The Tata School of Economics took note of the transfer land struggle and praised Nana's struggle.

In the first post-Emergency elections in 1978, the Marxist Communist Party decided to contest the Surgana Legislative Assembly seat. Under the guidance of Nana and due to his strategy, by collecting deposits, he contested his candidate Jiva Pandu Gavil and finally Pandu Gavil was elected as the MLA of Peth Surgana for the first time and the Leftist won this seat for the first time.

In 1981, 151 tribals from here fought for the land of Ozarkhed. Nana Malusare had went for the Kisan Sabha Parishad. Kisan Sabha workers fought against the tyrannical bureaucracy in Ozarkhed village situated on the border of Thane and Nashik districts. The reason for this was that the oppressive police officers in this area used to brutalize the tribal people and harassed the tribal women. Organized resistance against this act was guided by Nana and Thane activist Comrade. Mangala Bhogadya.

In the clash that broke out on 22 June 1983, Janya Budhar and Tuka Ozre of Vawar Wangani in Mokhada taluka were killed in police firing.

After that, cases of 307 were filed against almost 100 activists in this repression. (Jeevanmarg; 1983; 15) More than ten thousand farmers from Nashik district participated in the march of left and progressive parties held in Mumbai on 19 December 1998.

In 2008, 60,000 thousand tribal farmers staged the Jail Bharo movement. At this time, more than 15000 farmers walked from Surgana to Nashik and were arrested on their own. The reason for this was that the government had given certificates of land that was much less than the land actually cultivated and claimed by the tribal. The entire tribal society got organized to protest against this.

In 2011, a Jail Bharo movement was held on behalf of the Marxist Party and the Kisan Sabha. This time on February 8, 2011, more than 50,000 tribal people gathered together at Kalwan against the Forest Rights Act.

In 2011, a Jail Bharo movement was held on behalf of the Marxist Party and the Kisan Sabha. This time on February 8, 2011, more than 50,000 tribal people gathered together at Kalwan against the Forest Rights Act.

In 2012, a march was held for the increase in prices of agricultural crops. In this, 7500 thousand for cotton, 6500 thousand for soybeans and 3600 thousand for sugarcane should be obtained. And, the recommendations of the Swaminathan Commission should be implemented.

In 2016, tribal and farmers took out a joint march in the city of Nashik. The main demands were to remission of debt of farmers, remission in electricity bills, and check the rejected claims of farmers as per the Forest Rights Act within three month.

On November 14, 2018, a district-wide march of 25 thousand farmers was organized by the Nashik District Kisan Sabha at the Collector's Office in Nashik.

The procession started from the golf club ground, by saluting the statue of Sahitya Ratna Comarade Annabhausathe, and then the procession was transformed to Shivaji marg and reach at

the statue of Bharat Ratna Dr. Babasaheb Ambedkar. A huge public meeting was held near the statue of Babasaheb Ambedkar.

Nashik district was declared a drought affected area, and to get compensation, the people put forth the demand: for crop loss per hectare Rs.50, 000, provide drinking water, manual labor and cattle fodder, immediate and strict enforcement of the Forest Rights Act. Complete remission of loan and remission in electricity bill for drought affected farmers and give them new loans, implement all recommendations of Swaminathan Commission with guarantee price of one and a half times of production cost. The main activists of the movement was: Dr. Ashok Dhavale, Kisan Gujar, Dr. Uday Narkar, Sawaliram Pawar, Sunil Malusare Irfan Sheikh, Subhash Chaudhary, Indrajit Gavit, Uttam Kadu, Namdev Mohandkar, Mohan Jadhav, Hanumant Gunjal, Ramesh Chaudhary, Ramesh Baraf, Devidas Adole, Vijay Patil, Sovarna Gangode, Dharmaraj Shinde and many others.

Fifteen thousand tribal brothers marched on 20 June 2022 under the leadership of Marxist Communist Party and Akhil Bharatiya Kisan Sabha to the Divisional Revenue Commissioner's office for forest land rights. Former MLA J.P.Gavit, who led the march this time, demanded the state government to transfer all the tribal lands in their name including Satbara within two months, otherwise the agitation would intensify. He also put forth the following demands: In Baglan taluka tribal construction right forest lands should be strictly implemented, unqualified claims should be qualified, land up to 10 acres under the possession of eligible claimants should be measured and mapped and *satbara* should be prepared. The water of Nar, Par, Tapi, Narmada, Damanganga, wagh, Pinjal rivers should be taken to Gujarat and Mumbai through river connection project and tribal should be shifted there that they can use the water of these rivers and this project should benefit the local tribal there. Those projects should be canceled which are harming and ruined the local tribal there, on drains on western channel rivers and ponds 77 small canal schemes in Surgana, Peth, Trambak talukas should be approved by under the schemes of Jaljeevan Mission and through this mission water should be supply by proposed drains, canals and rivers.

This Mission should be completed by the contractors within the stipulated time and with honesty, Pradhan Mantri Awas and Gharkul Yojana for the needy tribal families should be approved immediately and the price of the house should be increased upto Rs. 3 lakh. Jobs should be given to tribal by canceling the bogus recruitment of tribal on reserved seats. One and a half times the cost of onion cultivation in Nashik district should be paid. The tap water supply scheme that supplies water from Chankapur dam to Kalwan city through a pipeline should be canceled and the lands of farmers of villages in 17 to 20 irrigated lands of Girna bank should be saved. This march was organized to demand various things. On this occasion President Ashok Dhavale, former MLA J.P. Gavit, Dr. D. L. Karad, Sachin Malegaonkar, Irfan Sheikh, Shashi Unwane, Sunil Malusare, Ramesh Aute, Ashok Khalkar, Bhika Rathod, Savaliram Pawar, Indrajit Gavit, Hanuman Gunjal, Ramesh Chaudhary, Subhash Chaudhary, Vasant Bagul, Rama Mahale and other officials were present. From the administration, officials including Collector Gangatharan D, Upper Commissioner Bhanudas Palve, Deputy Commissioner Goraksh Gadilkar, Sub-Conservator Pankaj Garg were present.(Jeevanmarg; 2022)

ISSN : 0555-7860

UGC-CARE Group Journal

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Manjira Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Manjira Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

In brief, considering the socio-economic situation of Nashik district, Nashik district is a district of leftist movement. Madhavrao Gaikwad is familiar in the country as his name is associated with the tribal struggle in Igatpuri, Peth, Surgana, Kalwan, and Trambakeshwar, and Nandgaon taluka. The left movement that was raised stood up with more strength and spread itself in the masses. Even today after many years of Independence, this movement is still active and raising the issues of workers, the oppressed and underprivileged in Nashik. Although it has weakened in some areas, it is still surviving in the tribal areas.

References:

- 1) Bidwai Prafull, 2018 Translated by Milind Champanerkar, Tracing History, Challenges and Prospects of Revival of Left Movements in India, Pune, Rohan Prakashan.
- 2) Bhole Bh. L.1998, Left Movement in Post-Independence Maharashtra, Pannalal Surana and Kishore Bendkihal Sampa, Today's Maharashtra, Pune, Srividya
- 3) Factory. S. 2005, Smritigandh Communist Party of India, Mumbai.
- 4) More Vitthal 1995, Politics in Maharashtra and the Communist Party and the Marxist Communist Party, Aurangabad, Kailas Publications.
- 5) Palashikar Suhas, Nitin Birmal, 2004 Politics of Maharashtra. Local context of the political process, Pune Pratima Prakashan.
- 6) Palshikar Suhas, Suhas Kulkarni, 2007 Satta Sangharsha, Pune, Contemporary Publications.
- 7) Vora Rajendra, Suhas Palashikar, 1996 Transition of Power in Maharashtra, Mumbai Grantali.
- 8) Daily news papers
- 9) Communist Party of India Nashik Report
- 10) Korekar V Ka – Sixty years of Nashik – Harik Mahotsav (1924-1987), Smriti Granth, Publisher Dr. The Chaur Nashik, 1985.

IQAC COORDINATOR
 NSPM's Late B. D. Ramesh Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
 NSPM's Late B. D. Ramesh Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

Left Movement and Party Politics in Maharashtra

BY
Raju Sudam Sanap
(Research Student)

Department of Politics
Hind Seva Mandal, Pemraj Sarada College
Ahemadnagar

K.S.
Prof. Lodhi Kaniz-Fatema Niyaz Ahmed
(Research Guide)

Jadeed Anjuman E Taleem
J. A. T. Arts Science & Commerce, Womens College Malegaon

Abstract: -

Left movement in Maharashtra was started by social reformers to create an exploitation free society. This movement has fought to create a Marathi speaking region along with providing justice to the exploited underprivileged community in Maharashtra. After the creation of the united state of Maharashtra, the struggle to give their rights to the farmers, farm laborers, laborers and tribal communities has started. In this regard, efforts are being made to solve the problems of society through elections. Even today this party is doing important work in Nashik Thane district.

Introduction: -

The Left movement in Maharashtra is to create an exploitation free society. Leftist movement is meant to change the established order. Socio-economic political change can be made through this movement. Such optimism is important in the left movement. Therefore, the left parties play an important role in the socio-economic and political field of Maharashtra. In view of the formation of united Maharashtra, the struggle, agitations and the leadership it got, Maharashtra was transformed through the ideological struggle. After 1990, even today, the role of the left party is important in view of the growing problems of Maharashtra tribal's, laborers, agricultural laborers, and workers in organized and unorganized sectors. From that perspective, the left movement is important to study.

Entry of leftist ideas into Maharashtra:-

The foundations of social reform were laid in Maharashtra during the British period. This social foundation seems to be important in further social transformation. British rule, English education

Received: 29 Dec. 2022

Revised: 14 Jan 2023

Final Accepted for publication: 24 Jan 2023

Copyright © authors 2023

95

[Signature]
IQAE COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

and western values had a tremendous impact on the educated society of Maharashtra. It brought about social change; social reformers in Maharashtra came forward. Mahatma Jyotiba Phule, Gopal Ganesh Agarkar made many social changes during the Enlightenment (Joshi: 1990; 296). Mahatma Jyotiba Phule, Namdar Gopalkrishna Gokhale, philanthropist Gopal Hari Deshmukh, Nyamurthy Mahadev Govind Ranade and Gopal Ganesh Agarkar all contributed to the reformers. He brought up many issues such as male-female disparity, practice of sati, hair loss, child marriage, ban on remarriage, exploitation of women (Sardar: 1986; 7). Mahatma Phule opposed the slavery of women in Bahujan society. From that point of view, he started women's education. Education is not only the monopoly of the upper castes. Bahujan society has no option but education to move forward. Gopal Ganesh Agarkar elaborated the importance of healing tradition and predominance of common sense through Kesari. He expressed his views on how the socio-economic system deteriorates due to religious customs and traditions and how exploitation takes place in the society. Like Mahatma Phule, Dr. Babasaheb Ambedkar is a social reformer who fought for the Bahujan society. So they burnt her collectively because the caste structure and discrimination in India was considered as a human norm. Because of this, untouchability was getting stronger. This leftist ideology has tried to destroy caste discrimination and untouchability on the basis of law (Kasbe: 2016: 65).

The process of social and economic reforms and the changes suggested accordingly did not happen suddenly. Before the Russian Revolution of 1917, there was an atmosphere conducive to socialism. 1867 Vishnubawa Brahmachari (1825-1871) in his book Vedokta Dharmaprakash paints a picture of a blissful state. "All the land should be cultivated by all the subjects, the harvest should be shared by all, each should work according to his ability and contribute to the social welfare and give to each according to his need. There should be no private property taxes, the king should be a government official appointed by the people. It should be changed if people want, education should be given to all without regard to caste discrimination, gender discrimination, food should be the same for all, old men and women should be taken care of by the king" (Jog: 1981; 197). Dr. Jog called Vishnubawa Brahmachari the first socialist of Maharashtra. After that Mahatma Phule's thought was close to socialism. Phule's movements for moneylender loans, agricultural extension, forced recovery, problems of drought victims, oppression of government officials, women's education, women's emancipation, untouchability are all reflected in his socialist views. For the

Received: 25 Dec. 2022
Revised: 14 Jan 2023
Final Accepted for publication: 24 Jan 2023
Copyright © authors 2023

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

96

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

first time in modern times, the Russian Revolution of 1917 gave a strong foothold to socialist thought against large-scale capitalism. The impact of this global phenomenon was also felt in Maharashtra. This is why the labor movement started taking shape in Maharashtra. And the Communist Party was established. To start the communist movement in Maharashtra, Manvendranath Roy. The Communist Party of India was established in Mumbai in association with Shripad Dange, Mirajkar, Randive (Chandrama: 1990; 302). In 1934, a group of workers was working as a cell of the Communist Party. But he was only working class and in secret situation. After the Jungle Satyagraha of 1930, disaffected youths were working in the Praja Parishad. It was he who established the Vidyarthi Union in the year 1939. A.A. Patil, Santaram Patil, B.A. Patil, Yashwant Chavan branched out of Rashtra Seva Dal. Many of these students were caught and interned (Chausalkar: 2017; 84).

In the 1930s, new leaders like B.T. Ranadive, Dr. Gangadhar Adhikari, Srinivas Sardesai and S. G. Patkar from labor background emerged in Mumbai. In the same period, the Communist Party in the work in the field of labor Narayan Malhar Joshi and also, A policy of cooperation was decided with Dr Babasaheb Ambedkar. Shyamrao Purulekar and Godatai Purulekar eventually joined the Communist Party (Bedeekar:2019;218). Although the CPI was officially opposed to the Chale Jaa movement of 1942, many workers in Maharashtra took personal participation. In the year 1946, the Communist Party of India won 2 seats by contesting the Legislative Assembly elections in Bombay Province like other states. Even after Shripad Amrit Dange and Shivbisal Singh Harpal Singh were elected as MLAs, they continued to oppose the policies of the Congress government. The party actively supported the sailors' revolt in Mumbai. Communist workers in Marathwada participated in the struggle against Nizam rule and Razakar. A group called Maharashtra Parishad was active in Marathwada. They included Chandragupta Chaudhary, VD Deshpande and Habibuddin.

Movement of Communists in Maharashtra Politics:-

In the 1946 elections held in Bombay Province, the Communist Party of India won two seats in the Legislative Assembly. It included Comrade Shripad Amrit Dange and Comrade Shivbisal Singh Harpal Singh. Communist Party of India leader Comrade Dange was emotionally and politically involved in the movement of United Maharashtra, in the general election of the year

Received: 25 Dec. 2022
Revised: 14 Jan 2023
Final Accepted for publication: 24 Jan 2023
Copyright © authors 2023

IQAC COORDINATOR
NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

97

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

1957, the Communist Party of India won 4 seats in the Lok Sabha and 13 seats in the Legislative Assembly from Maharashtra. This time the CPI got a total vote percentage of 3.63 and got 13 assembly seats. At this time, the total vote percentage of CPI was 3.63. Most of these seats were obtained from West Maharashtra and Mumbai. They had never got so many seats before. The Communist Party of India had started large-scale work in the tribal areas of Thane and Nashik districts in the pre-independence period. Also, through the Kisan Sabha, it had entered some places in the rural areas. In this some leaders like Kranti Singh Nana Patil, Kakasaheb Wagh joined the Communist Party of India (Bokil: 2012; 41). In the general election of 1957, four people were elected to the Lok Sabha, namely Dange, Shamrao Purulekar, Kranti Singh Nana Patil and Laxman Mahera. While V. D. Deshpande, S. G. Patkar, Bhai Chitale were elected in the Legislative Assembly. Also in the year 1958, Mr. Mirjekar got the honor of becoming the Mayor of Mumbai. During this period, Madhavrao Gaikwad was elected to the Legislative Council. Also, Lalji Pendse, who has been associated with the party for many years, was elected to the Rajya Sabha. Later on, Prabhakar Vaidya was elected to the Legislative Council and Srinivas Sardesai to the Rajya Sabha. Vamanrao Bapat, a one-time communist and General Bapat's successor, was also elected to the Legislative Council by the Samyukta Maharashtra Samiti in the 1960s. In the first Maharashtra state assembly elections held in 1962, the Communist Party of India fielded 56 candidates. Out of them 6 candidates were elected, this time the party got 5.90 percent votes.

In the history of the Communist Party of India, in the year 1964, there was a split in the party over the issue of Chinese invasion. The leaders of Maharashtra Shripad Amrit Dange, Ghate, Sardesai remained in the Communist Party of India while Randive, Godatai Purulekar, S. Leader Y. Kolhatkar joined the newly formed Marxist Communist Party. In the post-partition 1967 assembly elections, the Communist Party of India contested on 41 seats, out of which 10 candidates won, with a vote share of 4.87 percent. While the Marxist Communist Party won 1 seat by fielding 11 candidates, their vote share was 1.08 percent. The impact of the changing situation in the country in the 1970s is visible on the left political parties, during which the electoral settlement of the Congress-CPI in the assembly elections in the state was seen. In the 1972 assembly elections, the Communist Party of India and the Marxist Communist Party contested the election separately (Palshikar: 2007; 150). 44 candidates of Communist Party of India stood in this election. Out of them 2 candidates won and their total vote share was 2.73 percent. The Marxist Communist Party

Received: 25 Dec. 2022
Revised: 14 Jan 2023
Final Accepted for publication: 24 Jan 2023
Copyright © authors 2023

98

IJRC COORDINATOR

NSPM's Late Brijda Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Brijda Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

fielded 20 candidates in this election. Out of them 1 candidate has won. The party got a total of 0.77 percent votes. In the year 1975, the CPI actively supported the Emergency and also strongly opposed the movement of Jayaprakash Narayan. However, while the Communist Party of India was affected by the policy of the Marxist Communist Party and gave positive support to the movement, it is seen that the Marxist Communist Party benefited from it. In the 1978 Maharashtra Assembly elections, the CPI contested the elections independently and the CPI (M) contested with the Janata Party in an alliance. While CPM fielded 12 candidates out of which 9 seats were won. Their vote share was 1.69 percent (Table 1).

The Communist Party of India fielded 17 candidates in the central elections of the Maharashtra Legislative Assembly held in 1980. Out of them 2 candidates won, their total vote share was 1.31%. The Marxist Communist Party fielded 10 candidates in this election. 2 of their candidates were elected. He got a total of 0.93 percent votes. In the 1985 Maharashtra Assembly elections, the Communist Party of India fielded 31 candidates. Out of them 2 candidates won. His vote share was 0.92%. Also Marxist Communist Party had fielded its 14 candidates in this election and 2 of their candidates won in this election; their total vote share was 0.79. In 1990, the Communist Party of India fielded a total of 16 candidates for the Maharashtra state assembly elections. 2 candidates of Communist Party of India won in this election. In this election, his vote share was 0.74. The Marxist Communist Party fielded 13 candidates in this election. Their 03 candidates won. His overall vote share was 0.87 percent. In the 1995 elections, the Communist Party of India fielded 17 candidates, out of which none of them won, with a total vote share of 0.32%. On the other hand, the Marxist Communist Party had fielded its 18 candidates, out of which 3 candidates won, their vote share was 1 percent. In the 1999 Maharashtra Legislative Assembly elections, the Communist Party of India fielded its candidates on 19 seats and failed to win a single seat, with an overall vote share of 0.15 percent. In this election, the Marxist Communist Party fielded its candidates on 23 seats, out of which 2 candidates are seen to have won. Their vote share is 0.64% (Table No.1).

In the assembly elections of 2004, the Communist Party of India fielded 15 candidates out of which none of them won, and their vote share was 0.14 percent. In the assembly elections of 2004, the Marxist Communist Party fielded 16 candidates out of which 3 candidates won. His vote share was 0.62 percent. In the assembly elections of 2009, the Communist Party of India fielded 20 candidates, out of which none of them won, and their vote share was 0.14 percent. In this assembly

Received: 25 Dec. 2022

Revised: 14 Jan 2023

Final Accepted for publication: 24 Jan 2023

Copyright © authors 2023

99

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jal Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jal Road, Nashik Road-422 101

election, Marxist Communist Party fielded 20 candidates out of which 01 candidate won. His vote share was 0.60 percent. In the assembly election 2014, the Communist Party of India fielded 33 candidates out of which none of the candidates won and their vote share was 1.11 percent. In this election, the Marxist Communist Party fielded 20 candidates, out of which 01 candidate won, their total vote share was equal to 5.78 percent (Table No.1).

In the Assembly Election 2019, the Communist Party of India fielded its 16 candidates, out of which none of the candidates won, and their vote share was 1.11 percent. In this assembly election of 2019, Marxist Communist Party fielded 8 candidates out of which 01 candidate won. Their vote share was 14.06 percent (Table No.1).

Conclusion

In short, the role of leftist political parties is important in providing justice to the oppressed underprivileged in the established system of India. Left movement in India has started from that point of view. Worked to provide justice to the exploited underprivileged in the social diversity of India. It has given priority to farmers, agricultural labourers, laborers and tribals. But this element is still in the same situation today. So this movement got a political form. Politically, the Communist Party of India and the Marxist Communist Party have created a distinct position in Indian politics. Although this position is seen at the national and regional level, it is at the local level due to its observance.

Table 1.

Performance of Communist Party in Maharashtra Assembly Elections

NO	Election	parties	Contested	Won	VOTE
1	1957	CPI	32	13	3.63
2	1962	CPI	56	06	5.90
3	1967	CPI	41	10	4.87
		CPM	11	03	1.08
4	1972	CPI	44	02	2.73
		CPM	20	01	0.77
5	1978	CPI	48	01	1.48
		CPM	12	09	1.69
6	1980	CPI	17	02	1.31
		CPM	10	02	0.93

Received: 25 Dec. 2022

Revised: 14 Jan 2023

Final Accepted for publication: 24 Jan 2023

Copyright © authors 2023

7	1985	CPI	31	02	0.92
		CPM	14	02	0.79
8	1990	CPI	16	02	0.74
		CPM	13	03	0.87
9	1995	CPI	17	00	0.32
		CPM	18	03	1.00
10	1999	CPI	19	00	0.15
		CPM	23	02	0.64
11	2004	CPI	15	00	0.14
		CPM	16	03	0.62
12	2009	CPI	20	00	0.14
		CPM	20	01	0.60
13	2014	CPI	33	00	1.11
		CPM	20	01	5.78
14	2019	CPI	16	00	1.11
		CPM	08	01	14.06

<https://eci.gov.in-maharashtra-legislative-assembly-election->

Received: 25 Dec. 2022
Revised: 14 Jan 2023
Final Accepted for publication: 24 Jan 2023
Copyright © author, 2023

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101
101

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

Reference list

- 1) Ahmed Ejaz (Translated by Ransubhe Suryanarayan), 1997. The Importance of Marxism Today, Mumbai, Folk Literature House.
- 2) Awele Leela, 1974, Comrade Shripad Amrit Dange, Mumbai, Abhinav Prakashan.
- 3) Urdhvareshhe Prabhakar, 1988, Harvele Diwas, Pune Mauje Prakashan.
- 4) Factory. S. 2005. Smritigandh Communist Party of India, Mumbai.
- 5) Khandve Eknath, 2009. Governance and Politics of Maharashtra, Ahmednagar, Aarti Publications.
- 6) Gowardene Suman, 2018, Fighter, Comrade Punjababa Gowardene, Nashik, Shabd Suman Publications.
- 7) Davre Purushottam, 2011, Comm. Madhavrao Gaikwad, Prabhadevi Mumbai, New Age Printing Press.
- 8) Jain Ashok, 1998, Governance and Politics of Maharashtra, Mumbai, Sheth Publishers.
- 9) Temkar Rajdhar, 2012, The Right Side of the Left Movement, Pune, Snehvardhan Publications.
- 10) Pawar Prakash, 2011, Contemporary Political Movements, Pune, Diamond Publications
- 11) Palshikar Suhas, Suhas Kulkarni, 2007 Satta Sangharsha, Pune, Contemporary Publications.
- 12) More Vitthal, 2013, Political Transitions, Latur Aruna Publications.

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

Received: 25 Dec. 2022
Revised: 14 Jan 2023
Final Accepted for publication: 24 Jan 2023
Copyright © authors 2023

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101
102

3.2.1

3.2.1
2-23

मध्य भारती

मानविकी एवं समाजविज्ञान की द्विभाषी शोध-पत्रिका

ISSN 0974-0066

UGC Care List, Group-C (Multi disciplinary), Sl.no.-15

SPECIAL ISSUE

संस्लक

प्रो. नीलिमा गुप्ता
कुलपति

प्रधान सम्पादक

प्रो. अम्बिकादत्त शर्मा

सम्पादक

प्रो. भवतोष इन्द्रगुरु
प्रो. ब्रजेश कुमार श्रीवास्तव
डॉ. आशुतोष कुमार मिश्र

प्रबन्ध सम्पादक

डॉ. छविल कुमार मेहेर

डॉक्टर हरीसिंह गौर विश्वविद्यालय

सागर (मध्यप्रदेश) - 470003

[Signature]
IQAC Co-ordinator

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramdeo Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramdeo Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422 101

75 CORRELATION BETWEEN ANTHROPOMETRIC MEASUREMENTS AND 157
BIO-MOTOR VARIABLES OF JUDOKAS
Sanjeevkumar, K. S, Ravindra Gouda S M

81 A STUDY ON YOGA PRACTISES IN PHYSICAL EDUCATION AND SPORTS 161
Dr. Babasaheb Ramchandra Tole

85 "SOCIAL, ECONOMIC & HEALTH STATUS OF ELDERLY - A STUDY OF 165
MARIANAGAR VILLAGE."
Lakshmeesh.B.N., Sunil K.

93 PLAYING BY THE RULES: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN 173
DEVELOPMENT OF SPORTS LAW IN INDIA
Dr. Maria Goretti Simoes, Dr. Saba V. M. Da Silva

91 THE STUDY OF AEROBIC EXERCISES TRAINING FOR STUDENTS: 181
PHYSICAL FITNESS AND ENDURANCE OF STUDENTS
Dr. Indrajit Basu

11 THE EFFECTS OF B.ED PHYSICAL EDUCATION PRACTICAL CURRICULUM 187
ON FITNESS COMPONENTS OF B.ED STUDENTS FROM GOA
Mr Shaunak Mangesh Pagi

11 EFFECTS OF SELECTED YOGIC EXERCISES ON FEMALE 195
ACIDITY PATIENTS
Taranath Harikantra, Dr. Savita K.S., DR. B.M. Patil

9 QATAR: STADIUMS FOR GLOBAL SPORT FIFA 2022 199
Dr. Sandeep Sadashivrao Shinde, Dr. Sushama Narayan Chougule

7 LAW AND REGULATIONS IN SPORTS 205 ✓
Yogendra Patil

3 A STUDY OF EFFECT OF PHYSICAL EXERCISE ON BLOOD PRESSURE OF 209
OVERWEIGHT WOMEN FROM GOA.
Dr. Ajinkya Avadhut Kudtarkar

1 COMPARATIVE STUDY OF LEVEL OF AGGRESSION BETWEEN TEAM 215
GAME AND INDIVIDUAL GAME FEMALE PLAYERS FROM GOA
Saurabh Raikar

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

INCHARGE PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

LAW AND REGULATIONS IN SPORTS

Yogendra Patil, Associate Prof. (Director of Physical Education and Sports), NSPM's LBRD Arts,
Commerce & Science Mahila Mahavidyalaya, Jail Road, Nashik Road-422101(Maharashtra).

patilyogendra@gmail.com

Abstract

Now sports activities regulation has an exact role in prison machine and new sports activities regulation jurisprudence sportive is emerging. Increasing interplay among the sports activities and regulation has brought about the improvement of sports activities regulation. Sports touches various regions of regulation and the prison standards are tailored to the scenario in sports activities. Areas of regulation like settlement, tax, competition, discrimination proportion a boundary with sports activities while problems arise referring to overall performance of a settlement or choice of a participant on the premise of racial discrimination. There are large problems of match-fixing, doping and violence too. However, there's a haphazard improvement of sports activities regulation, purpose being maximum of the policies being ruled via way of means of diverse corporation and as Salmond said someone is concern to the policies of the sport handiest while he performs the sport. There are different regions like marketing and marketing rights, restraint clauses for gamers in contracts. The hassle receives nonetheless large with regards to global sports activities in which we already are below the porous roof of global regulation. The gift article strains the improvement of sports activities regulation and factors out key problems in sports activities regulation. The paper has 5 parts. First component offers with the creation of sports activities regulation which incorporates the improvement of sports activities regulation' from 'sports activities and regulation'; distinction among novice and expert sports activities, global sports activities regulation and international sports activities regulation. Fourth component discusses diverse problems worried in sports activities regulation and the paper ends with dialogue on fame of sports activities regulation in India.

Keywords: sports activities regulation

INTRODUCTION

The Indian Sports industry has advanced significantly. Sports have assumed a corporate structure with the involvement of commercial interests included. With expanding market development and the requirement for clear and comprehensive legal documentation, sport issues are gradually turning into a significant concentration. Agreements should have the option to explain parties' expectations and responsibilities, should ensure the competitor's and the brand's big-picture interests and should factor in regulatory, legal and various risks inherent in the industry. The nation has arrived at a phase where we need an enactment that manages sports law. To fulfil the expanding needs of the evolving situation, national as well as international, it is significant that a uniform code of sports be promoted. Like India, USA and UK don't have a national enactment legislation to control sports federations in the nation. Although the enactment of legislations in all the three classifications of sports law amateur, professional and international athletes of US offer security to the interest of the athlete sports federations in India have been one such cornerstone of regulation which stays disputed with unsettled position. It has in no way been a prevailing problem for the legislators or the coverage makers. It is ordinarily considered as a derivation of enjoyment in Indian social space. As per the Seventh Schedule of the Constitution of India, Entry 33 below the State List offers that the State has the jurisdiction to make legal guidelines on any remember pertaining to

sports. Though it falls beneath the ambit of State jurisdiction however is performed at country wide as nicely as global level. This is the motive that even although countrywide sports activities our bodies like Board of Control for Cricket in India and Athletic Federation of India are self-governing in nature, the Supreme Court of India and a number of High Courts have in their judgments proclaimed that regardless the country wide sports activities our bodies in India are now not blanketed inside the definition of State in Article 12 of the Indian Constitution however they come inside the writ jurisdiction of High Courts below Article 226 of the Constitution of India as they operate state like features like decision of countrywide groups and representing the USA in worldwide sports activities occasions and forums. So, the object in the back of the existing lookup is to discover and analyse a number troubles associated to the subject of sports activities in India in the mild of applicable judicial responses. It is necessary to locate out whether or not the sports activities legislations in India are tremendous to the extent for which they had been enacted.

In the current times we have viewed and examine about many inappropriate sports activities information which have shaken the nation. The IPL Match Fixing in which Chennai Super Kings and Rajasthan Royals have been suspended from enjoying the IPL for two years straight. Other than this allegation of sexual assaults, Olympic Games Scandal, Betting, Drugs, etc. are many matters that we come throughout the information each and every now and then.

The Indian authorities mounted the Ministry of Youth Affairs and Sports to promote strengthen and excel in the subject of sports activities in each country wide and global competitions. A few of the regulatory our bodies which govern sports activities regulation in India are National Sports Policy Sports Law and Welfare Association of India and Sports Authority of India. Each regulatory physique has a particular goal they want to fulfil for the welfare of the sports ac The Indian Sports industry has advanced significantly. Sports have assumed a corporate structure with the number of commercial interests included. With expanding market development and the requirement for clear and comprehensive legal documentation, sport issues are gradually turning into a significant concentration as agreements should have the option to explain parties' expectations and responsibilities should ensure the competitor's and the brand's big-picture interests and should factor in regulatory, legal and various risks inherent in the industry. The nation has arrived at a phase where we need an enactment that manages sports law. To fulfil the expanding needs of the evolving situation, national as well as international, it is significant that a uniform code for sports be promoted. Like India, USA and UK don't have a national enactment/legislation to control sports and the sports federations in the nation. Although, the enactment of legislations in all the three classifications of sports law amateur professional and international athletes of US offers security to the interest of the athletes active. The Indian Sports industry has advanced significantly. Sports have assumed a corporate structure with the number of commercial interests included. With expanding market development and the requirement for clear and comprehensive legal documentation sport issues are gradually turning into a significant concentration as agreements should have the option to explain parties expectations and responsibilities, should ensure the competitor's and the brand's big-picture interests and should factor in regulatory legal and various risks inherent in the industry. The nation has arrived at a phase where we need an enactment that manages sports law. To fulfil the expanding needs of the evolving situation, national as well as international, it is significant that a uniform code for sports be promoted. Like India, USA and UK don't have a national enactment/legislation to control sports and the sports federations in the nation. Although, the enactment of legislations in all the three classifications of sports law, i.e., amateur, professional and international athletes of US offer security to the interest of the athletes ties community.

Now sports activities regulation has an exact role in prison machine and new sports activities regulation jurisprudence sportive is emerging. Increasing interplay among the sports activities and regulation has brought about the im-

provement of sports activities regulation. Sports touches various regions of regulation and the prison standards are tailored to the scenario in sports activities. Areas of regulation like settlement, tax, competition, discrimination proportion a boundary with sports activities while problems arise referring to overall performance of a settlement or choice of a participant on the premise of racial discrimination. There are large problems of match-fixing, doping and violence too.

National Education Policy

The records of countrywide sports activities coverage can be taken again to August 1984, when the coverage was once laid in the Parliamentary house. The sole intention of the coverage was once to enhance the very requirements of sports activities in the country. The goal of the country wide sports activities coverage used to be to strengthen the infrastructure, combine sports activities with education get entry to of applicable and terrific equipment's and education to sportsmen, improvement of country wide sports activities federation etc.

Sports Law and Welfare Association of India

A non-profit enterprise which professionally operates with the purpose to appreciate, advance, and ethically exercise sports activities regulation in India by way of teaming up with prison practitioners and sportsmen. This enterprise affords session with reference to problems pertaining to sports activities law, governing our business of special sports mental property depend in the sports activity's domain etc. The business enterprise helps in the trade of views and viewpoint between distinctive humans by using supplying a platform the place attorneys signify the athletes, the team, the leagues the institute etc.

Authority of India

This authority was once set up to behaviour a number of sports activities occasions in India and to beef up the sports activities area and indulge into a number activities like educational programs; bodily training awareness, enhancement of competencies of Indian Athletes, etc. In India, wearing activities and competitions have a massive effect on and hundreds of thousands see such competitions at once in stadiums as target audience or at their residences thru countrywide television. And hence these occasions have massive magnitude in India.

But these laws policies and regulatory our bodies are solely involved with the enchantment of sports activities or enchantment of sports activities facilities or sharing of views and perspectives. None of them have strict legal guidelines for violation of regulations and guidelines in the sports activity's events. There are many unjust approaches via which a sportsman can violate the regulations and rules of the sport. Not solely unjust skill of play, however unfair contract with the owners, broadcasting issues, suit fixing, etc. do exist in the sports activities subject and has to be taken into serious consideration and faster or later guidelines governing the equal must be laid down.

Usages of Drugs which are banned

The most frequent and serious trouble pertaining to sports activities is the use of pills in competitions. Many sportsmen use pills to enhance their overall performance which strengthens their core and lets them get a higher hand amongst the different contestants. These sportsmen when caught are simply penalized for the same. But this is a grave problem and the governing our bodies want to come up with serious legal guidelines to keep these sportsmen to blame for their motion and hold corruption in sports activities in check. Discouraging these things to do for the reason that the very opening would assist the different sportsmen no longer to take such course and enhance their abilities with their personal electricity which would be really helpful for the United States of America and the man or woman as well.

Betting and Match Fixing

Some Athletes or Teams restore there suits earlier than the begin of the in shape and voluntarily lose or win a fit in change of something greater valuable. This wishes to quit as it is a direct violation of truthful play. It

does now not count number if it is a small sport of chess or a massive global fit of cricket, Match Fixing need to be deemed as a crime and the such corruptible things to do must be a most important concern. Betting and Gambling are additionally taken beneath corruptible acts after a sure extent due to the fact this circuitously consequences in earnings and eliminate the proper essence of sports.

Sports Laws in India

Protection and Challenges

Sports Law is a collection of laws that govern players and the sports they play as a result. Contract, tort, agency, antitrust, constitutional labour, trademark, sex discrimination, criminal, and tax issues are just a few of the diverse topics that sports law touches with. Many laws have different requirements depending on the athletes' status, the sport they play, and other factors.

Many people believe that professional sports are good for the community's economy and crucial to its civic identity. The only two states with active sports laws at the moment are Rajasthan and Himachal Pradesh. The provincial sports organisations in India operate as non-profit corporations subject to corporate law. Statutory orders and other rules have only secondary legislative effects. Athletes and the sports they play are subject to a variety of laws collectively known as "sports law." The field of sports law covers a wide range of topics, including contract, tort, agency, antitrust, constitutional labour, trademark, sex discrimination, criminal, and tax difficulties. Laws can change for a variety of reasons, including the standing of the athletes, the sport they play, and other factors.

The local economy and civic identity of a community are two things that many people believe professional sports to be helpful for. The only two states that currently have a working sports law are Rajasthan and Himachal Pradesh. In India, local sports associations operate as non-profit corporations subject to corporate law. Statutory orders and other rules only function as secondary law.

Conclusion

Sports being well-known and additionally a necessary phase of the Indian subculture good points extra and the current insurance policies and regulatory bodies are no longer sufficient for the grave and serious difficulties and troubles confronted through the sportsmen in the game. The wrongdoers want to be held to blame and be punished for their movements for a honest possibility to the different contestants. Every game match needs to be honest and simply and the Indian Government wishes to formulate legal guidelines for the same. Being a united states with commonly youths, desirable implementation of sports activities regulation would entice extra intelligence in the sports activities area which would make India an even greater sturdy competitor in the international occasions which would be a large second of honour and respect.

References: -

1. Lovely Dasgupta, Shameek Sen, SAGE Publishing India, 21-May-2018
2. Law and Sports in India, Developments, Issues and Challenges, By Mukul Mudgal - 2011
3. Sports Law and Legislation: An Annotated Bibliography (Bibliographies and Indexes in Law and Political Science) Hardcover - Import, 11 December 1991
4. 2021. International Journal of Law Management & Humanities
5. <https://www.asser.nl/sportslaw/about-the-centre/community/national-sports-law>
6. <https://www.asser.nl/sportslaw/about-the-centre/community/national-sports-law-associations/sports-law-welfare-association-of-india-india/>
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Sports_Authority_of_India <https://yas.nic.in/sites/default/files/File918.compressed.pdf>
8. <https://blog.ipleaders.in/need-reforms-indian-sports->

32-2
30

THE INDIAN SOCIETY OF LABOUR ECONOMICS LABOUR ECONOMICS CONFERENCE

1-3 March 2023, Rajiv Gandhi University, Rono Hills, Itanagar, Arunachal Pradesh, India

Book of Abstracts

J. D. Patil
IGAC Co-ordinator

N.S.P. City Ltd. (India) Private Limited
A-15, G. Commercial Market, Market, Itanagar
Jalpaiguri, Assam, India - 782 101

B. Banerjee
INCHARGE PRINCIPAL

N.S.P. City Ltd. (India) Private Limited
A-15, G. Commercial Market, Market, Itanagar
Jalpaiguri, Assam, India - 782 101

Organised by
The Indian Society of Labour Economics and
Centre for Development Studies and Department of Economics, Rajiv Gandhi University

THE INDIAN SOCIETY OF LABOUR ECONOMICS
LABOUR ECONOMICS CONFERENCE
1-3 MARCH 2023 | RAJY GANDHI UNIVERSITY, ITANAGAR, ARUNACHAL PRADESH

Summaries of Conference Papers

Conference Themes

The Challenge of Youth Employment

Changing Rural Labour Markets
and Rural Diversification

Long Term Impact of COVID 19 Pandemic
on the Economy and the Labour Market

Organised by

J. P. Singh
JQAC Co-ordinator
Centre for Development Studies and Department of Economics
Rajy Gandhi University, Itanagar, Arunachal Pradesh
N S P M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jal Road, Nasik Road - 422 101

S. Kumar
INCHARGE PRINCIPAL
N S P M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jal Road, Nasik Road-422 101

Concept, Branding & Design

Priyanka Tyagi

Chief Executive Officer, IHD

Aditi Madan

Associate Fellow, IHD

Arjun Dubey

Research Assistant, IHD

M.S. Arzoo

Sr. Graphic Designer

Copy Editor

Deepika Chaddha

© Copyright 2023, Indian Society of Labour Economics

Published by

Indian Society of Labour Economics

C/o Institute for Human Development

256, 2nd Floor, Okhla Industrial Estate, Phase III,

New Delhi-110020, India

Phone: 011-41064679; Mobile: +91-9871177540

Email: ijle.isle@gmail.com; Website: www.isle.org

IOAC Co-ordinator
N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

INCHARGE PRINCIPAL
N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422 101

EDITORIAL T

Overall Advr

Editors

Production T

63rd Labour Economics Conference

The Trend of Employment in the Informal Sector and the Demand for Social Security in Context to Indian Economy

Ram Lakhan Singh and Mridula Mishra

Trends in Youth Employment and Unemployment in Maharashtra

Madhav Shinde and Jivan Bhanudasrao Solunke

Labour Exodus from Rural Assam: Trends, Causes and its Impacts

Bikash Deka and Bhairab Hazarika

A Study of Push Factors of Unorganised Labour Migration to Arunachal Pradesh from Other States of the Indian Territory

Yab Rajiv Casder

Planning: A Pathway for Rural Development

Forum Dube

Skill Development in Assam: A Study of Assam Skill Development Mission

Pabitra Borah and Ankita Boruah

The Role of State in Providing Welfare Policies during COVID 19: A Case Study of Lucknow, Uttar Pradesh

Manoj Kumar Chaudhary

Impact of COVID 19 on Urban Migrant Labourers in Tamil Nadu

Arunachalam Pazhani and Ramakrishnan S.

Future Scope of Internet Learning in Human Life During the 21st Century in India

Priiti Rai

Impact of COVID 19 on the Cancer Patients: An Empirical Analysis of Patients in the State of Punjab

Paramveer Singh and Amarjit Sidhu

The Role of Internet in Maintaining Social Capital during COVID 19

Swarnima Yadav and Bharat Dwivedi

Crisis and the Heterogeneous Informal Segment: Some Micro Case Studies in West Bengal

Ushool Chatterjee and Rahul Pal

Impact of Gig Economy on Food Delivery Workers in the Union Territory of Puducherry, India

Yasmeen Sultana, Ajmal Faiz V., Aaqib Javed and Abdul Jamal

Labour, Stigma, and Discrimination: A Study of Manual Scavengers

Bibekanand Saha

Determinants of the Microfinance Institutions: An Empirical Study of the Dimapur District of Nagaland

Ashraf Rehman

Seaweed Economy in Tamil Nadu: Post COVID 19 Experience

R. Sathishkumar and K. Rameshkumar

COVID 19 Pandemic and its Impact on Unemployment in India

Hundi Pulu and Puja Kudu

employed in the unorganised sector. A major reason for working in the unorganised sector is the socioeconomic factors existing since colonial rule till date.

In fact, even before the onset of liberalisation and globalisation in the early 1990s, there was a large unorganised labour force, which continued to grow. At present, the unorganised sector contributes much in the manufacturing sector. The working conditions of labourers such as rickshaw pullers, vegetable vendors, cart-drivers, masons, tailors, and those working in handicrafts and khadi & village industries, etc. are low. The conditions of women working in unorganised sector is worse and is a matter of grave concern. According to this PLFS 2017-18, 51.9 per cent of urban women workers are engaged in self-employment, 27 per cent are daily wage labourers, and only 21 per cent of women are employed in the organised sector, out of which some women have also faced mental and physical harassment at the workplace. To improve the above conditions, the Unorganised Workers Social Security Act, 2008 has been enacted to provide social security and welfare, but the unorganised workers are still surviving below the minimum acceptable standards without adequate facilities to meet their daily basic needs. It's unaffordable for them. The study aims to analyse the challenges faced by the unorganised workers in different regions of India.

Trends in Youth Employment and Unemployment in Maharashtra

Madhav Shinde, Associate Professor, BPHE Society's Ahmednagar College, Ahmednagar, Maharashtra

Jivan Bhanudasrao Solunke, Assistant Professor, Late B.R.D. Mahila Mahavidyalaya, Nashik, Maharashtra

Probability of higher demographic dividends is greater if there is higher proportion of youth population in the country. The youth population has significant impact on production and market activities, as people in this age group have large variations in their consumption and greater efficiency at work. The proportion of youth in total population determines the growth potential of the country. Though there is no universal definition of youth, the United Nations defines youth as persons between the age-group of 15 and 24 years while definition of youth in India is as the persons between the age-group of 15 and 29 years. According to these definitions, estimates of United Nations indicate that youth population between 15 and 24 age group is 1.21 billion which comprises 15.5 per cent of the world population. In India, proportion of youth population is about 27.2 per cent of total population in the country. Of these, male and female categories have 27.7 and 26.6 per cent share, respectively. From this, today India has great opportunities to achieve demographic dividend. However, demographic dividends are dependent upon the quality and health, and level of knowledge of youth population of the country. It is important to see what the youth population is doing. Some amongst the youth age-group are engaged in education, some of them have joined the workforce and are engaged in employment activities while most of them are unemployed. Maharashtra is one of the economically leading states in the country registers 11.6 per cent unemployment among the youth in the state. The male youth unemployment is 12.1 per cent and female unemployment is 10.4 per cent in the state. The labour force participation of youth in Maharashtra is almost equal to the national average. Labour force participation rate (LFPR)

for youth
cent, wh

The
the youth
at rural-
gender is
while LF
youth in

**Bilakash I
Bhairab**

Migration
pre-colon
in differ
sphere in
that the o
of the lab
labourers
are the mi
migration
of the mi
based on
Majuli and
caused by
natural cal
on the live
a fear of l
absence. In
some case

**Yab Rajiv
Aru**

Unorganise
the labour
employe

for youth in Maharashtra is 41.3 per cent while worker population ratio (WPR) for the same is 36.5 per cent, which is slightly higher than the national average.

The present paper attempts to shed light on the issue of employment and unemployment among the youth in the state of Maharashtra. The employment and unemployment trends have been studied at rural-urban and gender level also. The paper also finds variation in the trends at rural-urban and gender levels. The LFPR among male youth in urban areas is higher than its counterpart in rural areas while LFPR for rural female youth is higher than the urban female youth. WPR for male and female youth in rural areas is significantly higher than the urban areas.

Labour Exodus from Rural Assam: Trends, Causes and its Impacts

Bikash Deka, Assistant Professor, Dibrugarh University, Assam

Bhainab Hazarika, Ph.D Student, Dibrugarh University, Assam

Migration is not a new process in Assam; it has been recorded since the dawn of the history. From the pre-colonial period to this time, migration of labourers into the state shows several streams of labourers in different contexts mostly after the annexure by British, which has brought changes in almost every sphere in the state. But in case of out-migration from Assam, it is observed in last two and half decades that the out flow of labourers from the state has been evident to other states of the country. In light of the labour out-migration, firstly the paper focuses on the socio-economic characters of the migrant labourers and their households from the rural parts of upper Assam to make an understanding of who are the migrant labourers. Secondly, it seeks to examine the causes or motivations of this long-distance migration stream from the research areas. Further the paper tries to analyse the post migration scenario of the migrants and the changes that take place in households and at the societal level. This paper is based on qualitative data collected through field study in three districts of Assam namely, Dhemaji, Majuli and Golaghat considering 90 respondents through snowball sampling. The exodus of labourers caused by various factors such as unavailability of diverse employment, low wages, poor livelihood, natural calamities, political disturbance, socio-psychological tensions, and so on. It has also impacted on the livelihood of migrants and their families left behind by providing remittances as well as creating a fear of losing among the family members and the role of the migrant they need to perform in their absence. In the societal setting too, it creates a shortage of labour force in farm and allied activities; in some cases, it also weakens the social relations of migrants with their co-villagers.

A Study of Push Factors of Unorganised Labour Migration to Arunachal Pradesh from Other States of the Indian Territory

Yab Rajiv Camder, Assistant Professor, Department of Commerce, Saint Clare College, Ziro,
Arunachal Pradesh

Unorganised labour is the main pillar of any developmental work in India as more than 98 per cent of the labour force in the country is engaged in the unorganised sector. The predominance of informal employment has been one of the central features of the labour market scenario in India. One main

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

INCHARGE PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya

3-2-1

3.31

22-26

Power of Knowledge Peer Review Journal, Volume-1, Issue- III Oct. to Dec. 2022 ISSN 2320-4494 Impact factor 2.7286

RNI No. MAHAUL03008/13/1/2012-TC

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Editor

Prof. Dr. Sadashiv H. Sarkate

● Mailing Address ●

Prof. Dr. Sadashiv H. Sarkate

Editor : POWER OF KNOWLEDGE

Head of Dept. Marathi

Art's & Science College, Shivajinagar, Gadhi, Tq. Georai Dist. Beed-431 143 (M.S.)

Cell. No. 9420029115 / 7875827115

Email : powerofknowledge3@gmail.com /

shsarkate@gmail.com

Price : Rs. 300/-

Annual Subscription: Rs. 1000/-

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

INCHARGE PRINCIPAL

N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422 101

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Volume 1, Issue III

Oct to Dec 2022

Editorial Officer

Kranti Publication

Geeta Dist.Boad

Boad -431 127

Contact : 7875827115

E-mail : sarkatebho@gmail.com

Published By :

Mrs. Late Sadashiv Sarkate

Price : Rs. 300/-

Advisory :-

Hon. Dr. Sudhir Gavhane

Vice Chancellor M.G.M.U. Aurangabad
& Ex-Vice Chancellor Y.C.M.U. Nashik
& Professor of Mass Communication
& Journalism Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Pratibha Aber

Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Madan Shivaji

Ex-Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Bhagwat Katore

Ex. Director, DCUD
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Sanjay Nawale

Head of Dept. Hindi
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Hon. Dr. Parashkar Kanchan

Principal, Mahila College, Geeta

Hon. Dr. Ashok Mohekar

Ex-Management Council Member
Dean, Faculty of Science,
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

EDITOR

Prof. Dr. Sadashiv Haribhau Sarkate

Senata Member, Ex-Chairman-BOS in Marathi, Dr.B.A.M.U. Aurangabad
Associate Professor & Head, Dept. of Marathi, JBSPM's
Arts & Science College, Shivajinagar, Gandhi Tq. Geeta Dist. Boad.

EDITOR BOARD

Dr. Mala Narthana
Dept. of Aquatic Product Technology
Faculty of Fisheries and Marine Sciences
Bogor Agricultural University, Indonesia

Dr. Bharat Hemdang
Ex-Dean, Faculty of Arts
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Dr. Dhara R.M.
Dept. of Zoology
Dax.Sawakar Mahavidyalaya, Dind

Dr. Vasant Bhasde
Principal, Mahatma Phule
Mahavidyalaya, Ahmedpur, Dist. Latur

Dr. Sudhakar Menage
Professor of Hindi
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Dr.D.P. Takale
Professor & Head
Dept. of Economics
L.B.S. College, Parner Dist. Jalga

Dr. Ganesh Adgaonkar
Kalka Dist. College
Shirur Katar Dist. Boad

Dr. Aparna Adgaonkar
Dept. of Psychology
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Dr. Vitthal S. Jadhav
Dept. of Pub. Administration,
Kalkandri College, Shirur (K.), Dist. Boad

Dr. Kadom Maragol S.
PG Dept. of Zoology
Yashwantrao Mahavidyalaya, Havelal

Dr. Rajesh Karye
Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Dr. Teher H. Pathan
Aligarh Muslim University, Aligarh (U.P.)

Dr.S.D. Talekar
Professor, Dept. of Commerce
L.B.S. College, Parner Dist. Jalga

Dr.S.R. Takale
Principal, Sant Sawarnam, College,
Phulambri Dist. Aurangabad

Dr. Bharat Khandare
Principal, Swami Vivekanand College, Matha
Dist. Jalga

Dr. Vishwas Kulkarni
Principal, JBSPM's Arts & Science College,
Gadhi Tq. Geeta, Dist. Boad

Dr. Panchabhai Salgaonkar
Management Council Member
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Dr. Madhukar Jadhav
Hrs. Vyankatesh Mahavidyalaya,
Daulgeriya, Daulata

PEER REVIEW / REFERERS

Dr. Dheeraj Galerao
Ex-Chairman, BOS in English
Dr.B.A.M.U. Aurangabad

Dr. Vishwas Patil
Kalka Nigri College, Kalka
Nigri, Dist. Kolhapur

Dr. Dilip Khairnar
Professor, Sociology
Dangri College, Aurangabad

Dr. Sumit Chavhan
Shivajinagar College,
Parner, Dist. Aurangabad

Dr. Shriraj Yadhav
Shivajinagar College,
Parner, Dist. Aurangabad

Dr. Laxmikant Shinde
Asst. Professor
J.S. College, Jalga

MANGING EDITORS

Mr. Kamlesh Bhatge
Prof. Dept. Ghokole
Mr. Shriraj Kulkade
Dr. Shaker Shaikh Havelal

Mr. Vinod Kerkale
Dr. Datta Tongphad
Mr. Kalanthy Pathan
Dr. Sulim Murali
Dr. Sulim Murali

Asst. Prof. Mahesh Kulkate
Dr. Adgaonkar Ganesh
Dr. Santosh Chavan
Dr. Rajkumar Yashwanth

IQAC Co-ordinator

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jali Road, Nashik Road - 422 101

INCHARGE PRINCIPAL

N.S.P.M.'s Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jali Road, Nashik Road-422 101

अनुक्रमणिका			
अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृष्ठ क्र.
1	Case Study on Ganga River Pollution	Dr. Achole Pandurang Bapurao	1-5
2	Recent Trends in English Language Teaching	Mr. Umesh Khushal Rathod	6-9
3	The study of cyclic codes and skew cyclic codes	Mr. Madan R. V.	10-17
4	Impact Of Copper Toxicity On Lipid Of Kidney Of Freshwater Fish Labeo Rohita (Bloch)	Archana Sawant	18-21
5	Kautilya's Arthashastra and Modern-Tax System	Dr. Vrushali Bhosak	22-27
6	A Study of Institutional Repositories in Maharashtra	Dr. Sanjay Bhedekar	28-33
7	Role Of Cladosporium In Asthmatic Patients	Dr. Varsha R. Munde	34-37
8	A Study of Retail Health Insurance with Special Reference to HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik	Dr. Bhaskar Khandu Narwate	38-47
9	A study of adjustment levels among college students in relation to gender and area of residency	Dr. Urmakant Subhash Gaikwad	48-52
10	माध्यमिक शाळेतील मराठी व इंग्रजी माध्यमातील विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक समावोजन : एक तुलनात्मक अभ्यास	डॉ. शोभा एम. चौधरी नितो नरामदेव माळी	53-58
11	अण्णा भाऊ साठे यांचे कथा वाङ्मय	अनिता नामदेवराव रानवळकर	59-60
12	मानव अधिकार आणि सामाजिक न्यायासंदर्भात - भारतीय राज्यघटना	प्रा. संदीप कोरडे	61-64
13	शिक्षणक्षेत्रातील जालीयता आणि मराठी कादंबरी	डॉ. राजाराम झोडगे	65-68
14	कन्नड वचनानुवादाचे मराठी अनुवादित स्वरूप	मार्गदर्शक - डॉ. चंद्रकांत वाघमारे संशोधक - रानू व. जुबरे	69-75
15	महात्मा फुले यांचे सामाजिक कार्य	प्रा. डॉ. रामकृष्ण प्रधान	76-78
16	कृषिविषयक नियतकालिके : स्वरूप व प्रेरणा गजेंद्र प्रभाकर बडे,	गजेंद्र प्रभाकर बडे	79-84

IQAC Co-ordinator
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road - 422 101

INCHARGE PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

A Study of Retail Health Insurance with Special Reference to HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik

Dr. Bhaskar Khandu Narwate,
Head, Dept. of Commerce,

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya,
Nashik Road, Nashik, Maharashtra

Abstract:

Health insurance is very well established in many countries. But in India it is a new concept except for the organized sector employees. Health insurance is very well established in many countries. But in India it is a new concept except for the organized sector employees. Health insurance is very well established in many countries. But in India it is a new concept except for the organized sector employees. The term 'Health Insurance' relates to a type of insurance that essentially covers your medical expenses. A health insurance policy like other policies is a contract between an insurer and an individual / group in which the insurer agrees to provide specified health insurance cover at a particular "premium" subject to terms and conditions specified in the policy. Insurance companies offer various other benefits as "Add-ons" or riders. There are also stand-alone policies that are designed to give benefits like "Hospital Cash", "Critical Illness Benefits", "Surgical Expense Benefits" etc. These policies can either be taken separately or in addition to the hospitalization policy. A few companies have come out with products in the nature of Top Up policies to meet the actual expenses over and above the limit available in the basic health policy. The present paper is an attempt to study various health insurance schemes and offers provided by HDFC ERGO GIC Ltd. and the satisfaction level of the customers.

1. Introduction:

Health is considered to be an important factor in the overall development of mankind. Promoting and protecting health is necessary for human welfare. A health injury increases the health expenditure and burden for the poor and also a minor health break can cause a major bad impact on poor persons' ability to work, leading to disturbing their earning capacity. There is a strong positive correlation between health and income. Lack of necessary funds is a major obstacle in the health care attainments of people in many emerging countries and India is no exception to it. Insurance is a way of pooling and spreading risks among a large number of persons exposed to same risk. It provides financial security and protection against financial loss suffered by an insured person only up to the specified insured limit.

1.1 Profile of HDFC ERGO Health Insurance GIC Ltd.

HDFC ERGO is a 51:49 joint venture between HDFC Ltd and ERGO, which is the primary insurance entity of the Munich Re Group of Germany. HDFC ERGO, the 3rd largest Private General Insurer with a 6.2% market share, offers products like Motor, Health, Travel, Home, Personal Accident, and Cyber Insurance in the retail space and customized products

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road - 422 101

INCHARGE PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

like Property, Marine, and Liability Insurance in the corporate space through its network of 203 branches spread across 170 cities and a wide distribution network. The company is also committed to delivering customised insurance solutions for the Property, Marine, and Liability insurance requirements of its corporate customers.

HDFC General Insurance was conferred with ICAI Award for Excellence in Financial Reporting in FY 2014-15 as well as in 2015-16. The insurer has been assigned an 'AAA' rating by ICRA, indicating its highest claim paying ability. HDFC ERGO General Insurance won the 2016 Best Customer Experience Award of the Year in the financial sector by Kamikaze for its unparalleled customer service.

In the health insurance space, HDFC ERGO General Insurance features a wide array of products including customized policies made for Individuals, Families, Parents and Senior Citizens. The company also offers tailor-made solutions for Critical Illnesses and Personal Accidents.

1.2 Review of Literature

Very few researchers and institutions have tried to study Health Insurance companies in particular and the plans and schemes offered by them.

Nelda (1991), examined the effects of supplementary health insurance on utilization of health care services by the policyholders. The results showed that there was a substantial positive impact on policyholder's regarding use of service and their costs.

Sodani (2001) in his article investigated the preferences of people on various aspects of health insurance. The data was collected from 300 households in Jaipur, Rajasthan. The study revealed a low awareness level regarding various aspects of health insurance.

Bhat & Jain (2007) stated that health insurance policies are issued for one year, so policyholders had to renew their policies each year. The customer satisfaction was found to be an important factor influencing the renewal decision of policyholder.

Gautam & Kumar (2012) attempted to study the attitude of consumers towards the services of insurance in India. The main findings showed that basic socio, demographic and economic factors had significant impact on consumers' attitudes towards insurance services in Indian scenario.

The review of literature revealed that no research has been undertaken related to particular retail health insurance Company.

1.3 Objectives of the Study:

1. To study about importance of health insurance products to customers.
2. To understand customers perception towards the service environment of HDFC ERGO GIC Ltd. retail health insurance.
3. To analyze the satisfaction level of the customers regarding various facilities and schemes provided to them by HDFC ERGO GIC Ltd. retail health insurance.

1.4 Limitations of the Study:

The limitations of the study may be stated as follows:

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

INCHARGE PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422 101

1. The present study deals only with health insurance. Other insurance like life, property, motor, vehicle, fire, liability, etc. are excluded from the study.
2. The present study restricted to Retail Health Insurance HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik only. The study is based on annual data of "HDFC ERGO GIC Ltd." that covers a period of 2020-2021 and 2021- 2022 only.

1.5 Research Methodology:

The researcher has selected a random sample of 100. The researcher has prepared questionnaires to get feedback of the customers and clients of Retail Health Insurance of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik on various services and offers provided by the company.

1.5.1 Data Collection:

Primary data has been collected through a well- structured questionnaire. It was made available to customers and clients of Retail Health Insurance of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik and necessary information was collected. Secondary data has been collected from reference books, textbooks, journals and websites.

1.5.2 Hypothesis:

The hypothesis for the present study is as follows:

Hypothesis 1:

H_0 = People do not consider Health Insurance Policy to be important for them

H_1 = Health Insurance Policy is considered important by the people

Hypothesis 2:

H_0 = Customers are not satisfied with the various facilities and services provided to them by HDFC ERGO GIC Ltd.

H_2 = Customers are satisfied with the various facilities and services provided to them by HDFC ERGO GIC Ltd.

1.6 Data analysis and Interpretation:

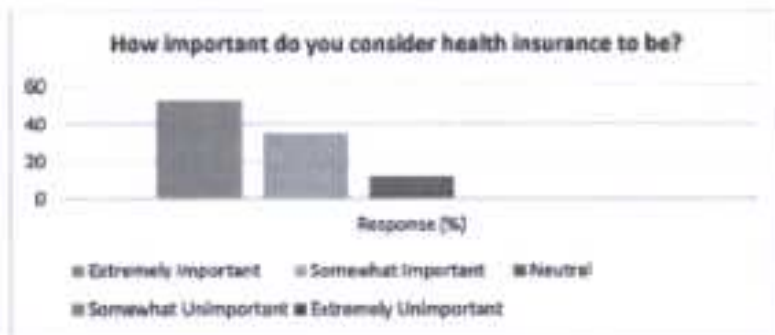
The collected data has been presented in tabular form followed by graphical representation and analysis as follows:

1.6.1 How important do you consider health insurance to be?

Level of Satisfaction	Response (%)
Extremely Important	53
Somewhat Important	35
Neutral	12
Somewhat Unimportant	0
Extremely Unimportant	0
Total	100

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road - 422 101

INCHARGE PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

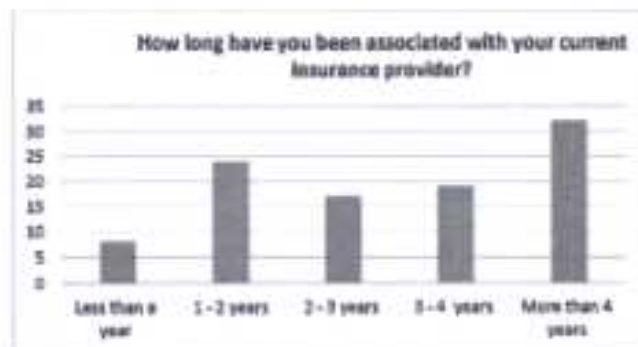

Graph 1.6.1

Out of the total 100 respondents, 53 feel that health insurance is extremely important, 35 feel that it is somewhat important, 12 are neutral in their opinion while 0 feel that it is somewhat unimportant or extremely unimportant.

1.6.2 How long have you been associated with your current insurance provider?

Period of Association	Response (%)
Less than a year	8
1 - 2 years	24
2 - 3 years	17
3 - 4 years	19
More than 4 years	32
Total	100

Graph 1.6.2

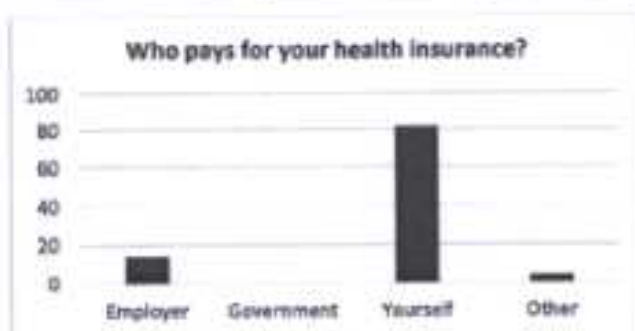
Out of the total 100 respondents, 8 are associated for less than 1 year, 24 for 1 - 2 years, 17 for 2 - 3 years, 19 for 3 - 4 years and 32 for more than 4 years.

1.6.3 Who pays for your health insurance?

[Signature]
IQAC Co-ordinator
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road - 422 101

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road-422 101

Source of Payment	Response (%)
Employer	14
Government	0
Yourself	82
Other	4
Total	100

Graph 1.6.3

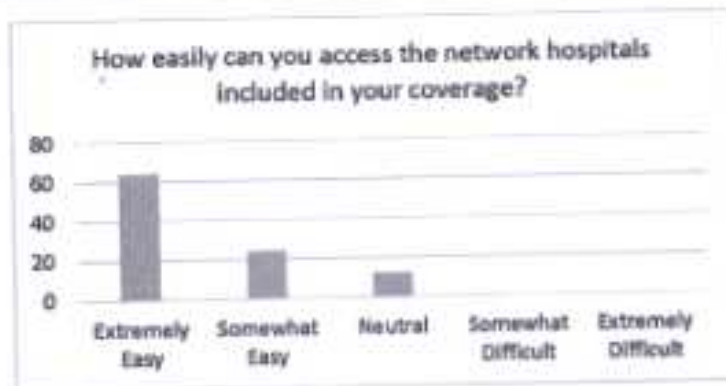
Out of the total 100 respondents, 14 are paid by their employers for health insurance, 82 pay for themselves while 4 receive payment from other sources.

1.6.4 How easily can you access the network hospitals included in your coverage?

Access to network hospitals	Response (%)
Extremely Easy	64
Somewhat Easy	24
Neutral	12
Somewhat Difficult	0
Extremely Difficult	0
Total	100

[Signature]
IQAC Co-ordinator
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road - 422 101

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road-422 101

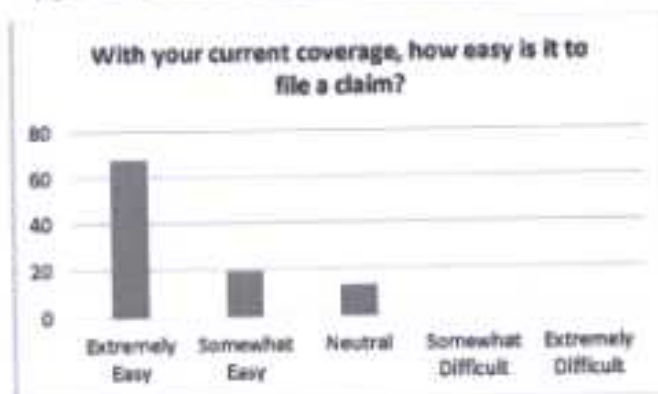

Graph 1.6.4

Out of the total 100 respondents, 64 feel it is extremely easy, 24 somewhat easy and 12 feel it is neutral respectively.

1.6.5 With your current coverage, how easy is it to file a claim?

File a Claim	Response (%)
Extremely Easy	68
Somewhat Easy	19
Neutral	13
Somewhat Difficult	0
Extremely Difficult	0
Total	100

Graph 1.6.5

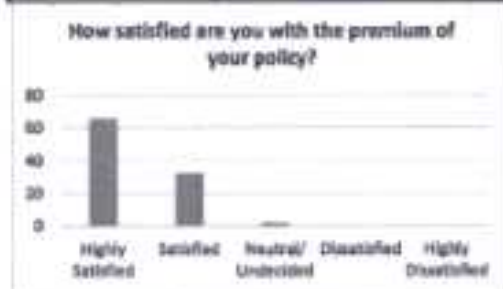
Rishi
IQAC Co-ordinator
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road - 422 101

Samine
INCHARGE PRINCIPAL
 N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nasik Road-422 101

Out of the total 100 respondents, 68 feel it is extremely easy, 19 feel somewhat easy and 13 feel it is neutral respectively.

1.6.6 How satisfied are you with the premium of your policy?

Level of Satisfaction	Response (%)
Highly Satisfied	66
Satisfied	32
Neutral/ Undecided	2
Dissatisfied	0
Highly Dissatisfied	0
Total	100

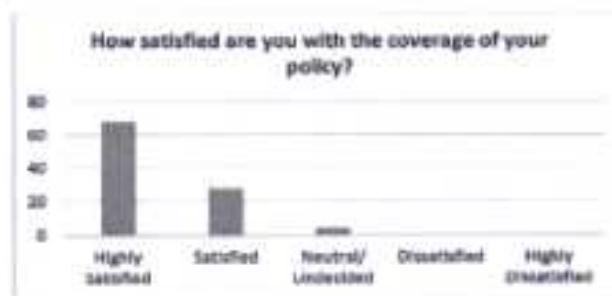

Graph 1.6.6

Out of the total 100 respondents, 66 feel that they are highly satisfied, 32 feel that they are satisfied and 2 are neutral in their opinion.

1.6.7 How satisfied are you with the coverage of your policy?

Level of Satisfaction	Response (%)
Highly Satisfied	68
Satisfied	28
Neutral/ Undecided	4
Dissatisfied	0
Highly Dissatisfied	0
Total	100

Graph 1.6.7

[Signature]
IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

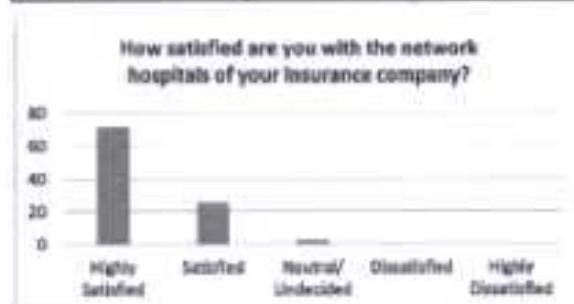
[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422 101

Out of the total 100 respondents, 68 feel that they are highly satisfied, 28 feel that they are satisfied and 4 are neutral in their opinion.

1.6.8 How satisfied are you with the network hospitals of your insurance company?

Level of Satisfaction	Response (%)
Highly Satisfied	72
Satisfied	26
Neutral/ Undecided	2
Dissatisfied	0
Highly Dissatisfied	0
Total	100

Graph 1.6.8

Out of the total 100 respondents, 72 feel that they are highly satisfied with network hospitals of the insurance company, 26 feel that they are satisfied and 2 are neutral in their opinion.

1.6.9 How satisfied are you with the processing of claims of your insurance company?

Level of Satisfaction	Response (%)
Highly Satisfied	74
Satisfied	24
Neutral/ Undecided	2
Dissatisfied	0
Highly Dissatisfied	0
Total	100

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road - 422 101

INCHARGE PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nasik Road-422 101

Graph 1.6.9

Out of the total 100 respondents, 74 feel that they are highly satisfied with network hospitals of the insurance company, 24 feel that they are satisfied and 2 are neutral in their opinion.

From the above analysis it may be concluded that customers are satisfied with the various facilities and services provided to them by HDFC ERGO GIC Ltd. is accepted.

1.7 Findings of the study:

The findings of the study are as follows:

1. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance respondents who feel that health insurance is extremely important is highest which is 53% and 35% as compared to the others.
2. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance percentage of the respondents who are associated with HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance for more than 4 years is highest which 32% as compared to the others.
3. The total percentage of the respondents, the percentage of the respondents who pay for the health insurance themselves is highest which 82% as compared to the others.
4. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance respondents who feel it is extremely easy to access the network hospitals included in their coverage is highest as compared to the others which is 68%.
5. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance respondents who feel filing their claim under the current coverage as extremely easy is highest as compared to the others which is 69%.
6. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance respondents who are highly satisfied with the premium of their policy is highest as compared to the others which is 66%.
7. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance respondents who are highly satisfied with the coverage of their policy is highest as compared to the others which is 68%.
8. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance respondents who are highly satisfied with the network hospitals of the insurance company is highest as compared to the others which is 72%.
9. The total percentage of the clients of HDFC ERGO GIC Ltd., Nashik retail health insurance respondents who are highly satisfied with the processing of claims of the

IQAC Co-ordinator
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road - 422 101

INCHARGE PRINCIPAL
N.S.P.M's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts & Commerce Mahila Mahavidyalaya
Jai Road, Nashik Road-422 101

insurance company is highest as compared to the others which is 74%.

1.8 Conclusions of the study:

1. Human beings today are facing serious health problems due to rising environmental pollution. But high cost of medical treatment and hospitalization encourage people to go for health insurance.
2. Government policies and regulations in the form of tax deduction like 80 D & other benefits have also helped in promoting health insurance.
3. The reputed companies has been now covering their workforce with health insurance schemes, thus boosting its demand in the market.
4. Rising income levels, stressful work environment and unhealthy food habits brings along with it various health issues and health insurance provides protection against unforeseen contingencies & events.
5. It is the need of present situation to develop health insurance sector which is an effective tool for financing healthcare payment.

References

1. Singh, Rana & Singh, Abhishek. (2020). A Study of Health Insurance in India. 10. 2249-0558.
2. Anita, J. (2010). Emerging Health Insurance in India-An overview. Paper presented at the 10th Global Conference of Actuaries Feb.
3. Berman, P. A. (1998). Rethinking health care systems: Private health care provision in India. *World Development*, 26(8), 1463-1479.
4. Duggal, R. (2012). Challenges in Financing Healthcare. *Economic & Political Weekly*, 47(35), 23.
5. Kumar, R., Rangarajan, K., & Ranganathan, N. (2011). Health Insurance in India-A Study of Provider's Perceptions in Delhi & the NCR. *Journal of Health Management*, 13(3), 259-277.
6. Thomas, K., & Vel, R. S. (2011). Private health insurance in India evaluating emerging business models. *Journal of Health Management*, 13(4), 401-417.
7. K Swathi and R Anuradha (2017), Health insurance in India- An overview.
8. Binny, Dr. Meenu Gupta (2017), Health insurance in India- Opportunities and challenges.
9. BC Lakshmana, P Jayarami Reddy, P Sravan Kumar (2019), Operational efficiency of selected general insurance companies in India.
10. Suman Devi and Dr. Vazir Singh Nehra (2015), The problems with health insurance sector in India.
11. Satakshi Chatterjee, Dr. Arunangshu Giri, Dr. S.N. Bandyopadhyay (2018), Health insurance sector in India: A study.
12. IRDA annual reports.
13. <https://www.hdfcergo.com/>
14. https://www.nhp.gov.in/sites/default/files/pdf/health_insurance_handbook.pdf
15. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/XJM-07-2020-0021/full/html>
16. https://www.researchgate.net/publication/340808551_A_Study_of_Health_Insurance_in_India
17. https://en.wikipedia.org/wiki/Health_insurance_in_India

SJIF Impact Factor: 7.88

ISSN 2230-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

वर्ष-४२ / अंक-३० / फेब्रुवारी, २०२४

संपादक

डॉ. राहुल भगत

कार्यकारी संपादक

डॉ. प्रियदर्शन भवरे
डॉ. आर. डी. निखाडे

मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे मुखपत्र

IP Jishi
IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

Bindu
INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका या वार्षिक नियतकालिकाचे स्वामित्व व इतर बाबी विषयीचे निवेदन
(नियतकालिकांच्या नोंदणी संबंधी नियम ८ प्रमाणे)

प्रकाशन स्थळ:

पराडी समाजशास्त्र परिषद

द्वारा, समाजशास्त्र विभाग, सेंट जर्जिस्टास मॉन कॅन्टो, वाणिज्य व शोभती गोटावरी देवी सहाय विज्ञान
महाविद्यालय, तुमसर जि. भडगा-४२१११२

नियतकाल: वार्षिक (ISSN2230-7745)

पुस्तकाचे नाव : डॉ. प्रियदर्शन घवो, कार्यकारी संपादक

राष्ट्रीयत्व: भारतीय

पत्ता: समाजशास्त्र विभाग, बट्टीनारायण वागवाले महाविद्यालय, जालना-

मुद्रण स्थळ : आम्बा प्रिंट, नागपूर.

प्रकाशकाचे नाव : डॉ. राहुल जनार्धन भगत, संपादक.

राष्ट्रीयत्व: भारतीय

पत्ता : द्वारा, समाजशास्त्र विभाग, सेंट जर्जिस्टास मॉन कॅन्टो, वाणिज्य व शोभती गोटावरी देवी सहाय विज्ञान
महाविद्यालय, तुमसर जि. भडगा-४२१११२

संपादकाचे नाव : डॉ. राहुल जनार्धन भगत, संपादक.

पत्ता: बरीलप्रमाणे

राष्ट्रीयत्व: भारतीय

मालकाचे नाव : पराडी समाजशास्त्र परिषद.

पत्ता: बरीलप्रमाणे.

मी डॉ. राहुल जनार्धन भगत असे जाहीर करतो की, वर दिलेला तपशील सादर्या माहितीप्रमाणे व संपत्तीप्रमाणे
खरा आहे.

डॉ. राहुल जनार्धन भगत

प्रकाशक.

IQAC COORDINATOR
KSPM's Late Bheedu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & So: Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bheedu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & So: Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

१०. गांधीवादी पर्यावरणवाद आणि संवित समूह	बाबुराव जाधव / जी. एम. वेडणे	२५४
११. महात्मा गांधीजी यांचे स्त्रीविषयक विचार: एक सामाजिक अध्ययन	विनायक साखरकर	२५८
१२. महात्मा गांधी व हुमिजन	डी. जी. म्हागाडेकी	२६१
१३. महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे वैचारिक साम्य	एम. डी. दत्तीकरवडे	२६३
१४. महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे असम्युचता	मंजव श्रीधर	२६६
१५. महात्मा गांधी आणि अहिंसाची	अमित पटेल / साहेबराव शिवाडे	२६९
१६. महात्मा गांधी आणि डॉ. आंबेडकर यांची पुणे कारागारीत	राजेंद्र बगारे	२७०
१७. महात्मा गांधीजींचा राष्ट्रीय समुदायाच्या पुनर्रचनासंबंधित सर्वोदय	निखा शेटे	२७५
१८. निरनरीयर अटक्या समुदायाच्या उदय आणि विकासार्थीन मिश्रधारे	दिनीप राजेंद्रे / मंजव कुंभारे	२७८
१९. महात्मा गांधींचे माध्यमांचे विचार: भारतीय समाजातील आंदोलने	राजचंद्र भिसे	२८२
२०. भारताच्या विकासाला महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रामुखिता	दिलेश नंजलधार	२८४
२१. महात्मा गांधीजींची सामस्यराज्याची संकल्पना	सोभा सोडाने	२८८
२२. महात्मा गांधी यांचे स्त्री विषयक विचार	साधा समराव	२९१
२३. राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे स्त्री विषयक विचार	राजराज चव्हाण	२९४
२४. भारतीय ज्ञाती निर्मूलनाच्या संदर्भात महात्मा गांधींच्या न्याय	वाणिक इटाने	२९६
२५. महात्मा गांधी यांचे स्त्रीविषयक विचार	रवींद्र विखार	२९८
२६. महात्मा गांधीजींचे स्त्रीविषयक विचार	सुखदेव चव्हाण	२९९
२७. महात्मा गांधीजींचे स्त्रीविषयक विचार	विठ्ठल चव्हाण	३०१
२८. महात्मा गांधी: मुल्यांच्या प्रकाशातील एक आदर्श	प्रवीण मातपुडे / रंजना जाध	३०३
२९. दिव्यांवाच्या सामाजिक समस्येचा अभ्यास	प्रवीण रावरावले	३०७
३०. महात्मा गांधीजींचे स्त्रीविषयक विचार: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	विभल शीरगे	३०९
३१. महात्मा गांधी यांचे स्त्रीविषयक विचार	मनीष बाबत / ज्ञानेश्वर म्हागाडेकी	३१३
३२. महात्मा गांधी यांच्या स्त्री विषयक विचारांना अनुसरण महामिणी	अजित वल्लेभार / पद्दनी बाब	३१५
३३. भारतीय स्त्री-विषयक काव्याची सामाजिकता	पी. डी. अडिरे / मीताराम शीरगे	३१८
३४. महात्मा गांधीजींचे असम्युचता निवारण्याचे कार्य	विमोद निरभचवे	३२०
३५. महात्मा गांधींचा स्त्रीवादी दृष्टीकोन	प्रणाली शेटे	३२३
३६. आनंदवनातील समुदाय विकासार्थे प्रयोग	प्रवीण सुधीरकर	३२५
३७. महात्मा गांधीजी यांचे स्त्री सक्षमीकरण विषयक विचार	महेद कुंभारे	३२८
३८. महात्मा गांधी यांचे स्त्रीविषयक विचार	सरिता शीकरजाध	३३१
३९. महात्मा गांधी यांचे स्त्रीविषयक विचार	तेजसा सुलाली	३३४
४०. महात्मा गांधी आणि ज्ञानसाहेब पलवडेन यांची म्यथ्यता विषयक	इडल वैध्या	३३६
४१. नेत्र माणिकांच्या विकासाला स्त्रीवाद	सोनाली वेजसुध / लक्ष्मणसिन साळोक	३३८
४२. महात्मा गांधीजी यांचे असम्युच व संवित समुदायाचा संदर्भात विचार	प्रिया बाबते	३४०
४३. महात्मा गांधी यांचे स्त्रीविषयक विचार	द्यादा सीधरमल / एम. के. मखई	३४३
४४. हिंदू संवराज आणि नवे संदर्भ	कुडनीशम रोकडे / शिवाजी उजवडे	३४४
४५. महात्मा गांधीजींचे स्त्री विषयक विचार	रांणाल गावई	३४७
४६. महात्मा गांधींच्या वैश्विक विचारांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन	उदधी जाधवार	३५०
४७. महात्मा गांधी यांचे सामस्यराज्य आणि संवित समुदायचे न्याय	विमिद घारे	३५३
४८. महात्मा गांधींचे महिला सक्षमीकरणाबाबतचे विचार	अश्विनेल शिंदे	३५४
४९. महात्मा गांधीजी आणि पत्रकारिता	ज्योती सनसाल	३५६
५०. महात्मा गांधी आणि वृत्तपत्रे	मंजुषा भगत	३५८
५१. गांधीजींच्या पत्रकारितेचे समाज बदलामाठीचे महत्त्व	पूजा घाटव	३५९
५२. महात्मा गांधी आणि पत्रकारिता	प्रविधा भोसले	३६१
५३. महात्मा गांधी आणि महिला विषयक विचार व संशोधन	राजसाहेब कांबळे / जितेंद्र शीरगे	३६३
५४. भारतीय अहिंसाची महिलांचे सक्षमीकरण: विकल्पक अध्ययन	जयाराव बागाडव	३६५
५५. महात्मा गांधींच्या स्त्री सक्षमीकरणासंबंधीच्या विचारांचा अभ्यास	अरविंद घोडके/ जयंता कांबळे	३६८

IQAC COORDINATOR
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

विषयक: १) विधेयतः स्वातंत्र्यानंतर महिला मुद्राविषयक व त्यांचा व्यापक, हळू समाजला राजगाराच्या मादी जाति विषयक कायदे व उपाय योजना कायद्याम सुखात झाली. २) महिलांच्या मुद्राविका आणि विकासामादी कायद्याची मध्या पुरेची असली तरी अंमलबजावणी मध्ये कमतरता दिसून येते. ३) आजच्या आधुनिक जागतिकीकरणामुळे काळात काही प्रमाणात विना विकासामादी मादी विज्ञान आहे. जागतिक क्षेत्रात ति मजदम होत आहे व कौटुंबिक निर्भरपद्धतिगत महत्वाची करून घेतले जात आहे.

धोरण: महिला या समाजाचा अधिकार्य अंग आहे. त्यांच्या विज्ञान कोणत्याही समाज, कुटुंब, राष्ट्राचा विकास अभाव्य आहे. शिक्षणा समाज मादी, राजकार, हळू आदी देण्यामध्ये केवळ मदी हित नसून एकुणच सामाजिक हित देखील घामध्ये आहे. वर्धापुर्वी शिक्षणा विकासपदाहापासून दूर ठेवले आहे. याच आधुनिक कायदे व जागतिक योजना यांच्या मार्फत वि-विषयात समाधानकारक बदल दिसून देत असला तरी समाजाचा विविधपक्ष कायद्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलणे जाय आवश्यक आहे.

विकासादी : १) महिला विषयक कायद्याची मध्या वृष आहे याच त्याची उभाकीरणे अंमलबजावणी होताना दिमत मादी. २) महिलांच्या विकासामादी, सवारीकायामादी त्यांचा मुध्म प्रमाणात अणण्यामादी केवळ कायदे करणे पुरेचे मादी तर सामाजिक उद्योग होणे गरजेचे आहे. ३) महिन्यांमधी सवारीकाची सवारी कुटुंब, समाज, धर्म सर्व पाळणीकर अणणे आवश्यक आहे.

शब्द:
विकासपदाहा पासून दूर ठेवले आहे.
महिला समाज कार्य (2014) मासिक अणत अणि मदी. पुणे. मुद्रात उभाकर
वि. म. (2004) महिला समाजकार्य अणत व अणत.
महाराष्ट्र. व. उद्योग उभा अणि महिला.
शब्द. व. जागतिक महिला व समाज
www.maharashtra.maharashtra.gov.in
atopy.maharashtra.gov.in
census2011.co.in
Research Methodology, Pradip Agnew

महात्मा गांधीजींचे अस्पृश्यता निवारण्याचे कार्य

डा. डॉ. विनोद कादु विरभारणे, मद्रासी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, नासिक विज्ञान प्रसारक मद्रासाचे के. विंदु देवमुख कला, साहित्य अणि विज्ञान महिला महाविद्यालय, नासिक रोड, नासिक.

सौधकार: अस्पृश्यांना महात्मा गांधीजींनी हरिजन हा शब्द प्रचलित केला व या शब्दाचा वापर अजबही भारताच्या द्वासीय भाषात प्रचलित आहे याचकरून महात्मा गांधीजींचा भारतातील जनमानसांकर किती प्रभाव होता हे लक्षात घेणे. हरिजन म्हणजे देवकी नेहने अणुन ते हिंदु समाजाचाच भाग आहेत त्यांच्या बाबत कोणीही अस्पृश्यता पाळू नये असे कायद हिंदुना मुचविने आहे. कोणत पक्षाचा प्रभाव संपूर्ण भारतभर महात्मा गांधींमुळे राहिला आहे पचवतिल सर्वांना त्यांच्या नाचरी हळूपासून दूर ठेवण्यात वेळ नये द्वासीय भाषात अस्पृश्य हे अणमयदा आहेत त्यांनी समाज नाचरीक्याच्या अधिकारांना वापर केला तर सर्वथे हिंदुकडून हिंसात्मक विंका सामाजिक बहिष्काराच्या मादोचा अचलंथ केला जाईन. अस्पृश्यांना मंदिर उघेव, पिण्याचे पाणी, सार्वजनिक मने अला नाचरी अधिकारांचा उपयोग कर देण्यात याचा वामादी महात्मा गांधींनी हिंदु अमातील समाजामध्ये सोळा प्रमाणात अणवामुदी पचवून अणवामी. हे परिचरत होण्यामादी दीर्घ कालाकधी नाचेल काची कल्पना महात्मा गांधींना होती.

स्वातंत्र्य चळवळी बरोबर कोणत पक्षाच्या माध्यमातून पचवतिलकाच्या सामाजिक मुद्राणामादी विविध प्रकारचे कार्य हाती घेतले व महात्मा गांधींचा अहिंसात्मक मार्गाने जनतेचे मन परिचरत कल्पनाच विज्ञान होता व कोणतीही हिंसा न करता सर्व जाती उभाची पचवतिलकांना कायद न्दून अणण्याचा हळू देण्यात याचा अणे नेकोवेळी हिंदु अमातील नोकाना पचवून देण्यात ते मोज्या प्रमाणात यशस्वी झालेत. दंग इंडिया वा अणत्या सर्वांमालपचवून अस्पृश्यता निवारण्यामादी विज्ञान केले आहे. अस्पृश्य वर्धापुन अणवत्या अकीने भारताची राजघटना सिद्धाची की त्यामुळे संपूर्ण भारतातील अस्पृश्य जाती उभाची, अणमंथबांक व सामाजिक, सांस्कृतिक, जागतिक, राजकीय दृष्टीने बचित अणवत्या समाजला अणणे कायदेनीर अधिकार मिळनीय मचवि प्रतिनिधित्व भारतीय राजघटनेत बरीच थामादी महात्मा गांधींनी भारताची राजघटना डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांनीच सिद्धाची अला अघट अणवता होता. यामधून महात्मा गांधींचा मोडेणचा दिसून वेतो. या संघीयन पेंपर मध्ये महात्मा गांधींच्या अस्पृश्यता निवारण्याच्या कार्याचे महत्त्व सांडण्यात अणे आहे. अनेक भारताला अहिंसात्मक चळवळींच्या माध्यमातून ब्रिटिशांकडून स्वातंत्र्य मिळवून घिने काचारी अणवता करण्यात आला आहे.

प्रभावना - महात्मा गांधी यांनी भारताला अहिंसात्मक मार्गाने स्वातंत्र्य मिळवून घिने आहे त्यामादी १९२० पासून भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यामादी राष्ट्रीय चळवळीत भाग घेण्या व या चळवळीचे ने प्रमुख अणेत. संपूर्ण भारतीय समाजाला ब्रिटिशांच्या मुद्राविकातून कोडविषयामादी उचोपण, सण्याड, विविध अंदीनते उभाचरीत, ब्रिटिशांची कायदाची करून अनेक चळवळी पचवती कल्पना. दुसरे महापुंड सुन आणव्यानंतर ब्रिटिशांकडून संपूर्ण भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यामादी बने जाळ अंदीनत १९४७ मध्ये सुन केले त्यामुळे ब्रिटिशांनी १९४८ मध्ये भारताला संपूर्ण स्वातंत्र्य देण्याच्या इतकानी सुन कल्पना. स्वतंत्र पाकिस्तान विमितीच्या प्रक्रियेला महात्मा गांधींनी बोग्दर विरोध केला त्यामादी प्रचवती केलेत पण ब्रिटिशांनी स्वतंत्र पाकिस्तानची सवारी माण्य केली. हिंदु मुस्लिम उंमनी महात्मा गांधींच्या आचरुमायंतर लोपेच संपूर्ण भारतभर बांधण्यात. महात्मा गांधींचे समाज मुद्राणयाचे कार्य अणवताकाला भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील त्यांची भुमिका महत्वाची आहे.

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

इोपडपट्टी व गुन्हेगारी

पा. डॉ. विनोद काळु निरभवणे

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,

नाशिक शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कै. विंदू रामराव देशमुख कला

वाणिज्य आणि विज्ञान महिला महाविद्यालय,

नाशिक रोड, नाशिक मो. ९९७५९१४७४३

सारांश -

इोपडपट्टी आणि गुन्हेगारी यांचा जवळचा संबंध आहे. जन्मजात कोणतीही व्यक्ती गुन्हेगार नसते त्याची सामाजिक परिस्थिती त्या व्यक्तीला गुन्हेगार बनवत असते. सामाजिक आर्थिक दृष्ट्या मागासलेली कुटुंबे शहरात इोपडपट्टीचे सह विभाग आहेत एकूण १६८ इोपडपट्ट्या असून पंचवटी, नाशिकरोड, नाशिक पूर्व व नाशिक पश्चिम सिडको व सतरापूर असे विभाग आहेत. यातील ४* ते ५* टक्के कुटुंबे हि भाड्याने राहणारी आहेत. तसेच धर्म व जातीनुसार येथे लोक राहतात. यातील काही कुटुंबातील मुले सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीमुळे शिक्षण सोडतात व अर्धवट व्यवसायांमध्ये बारा करतात बऱ्याचदा यातील काही मुले अधिक पैसे व जाग कमवण्याच्या नावात कळत-कळत गुन्हेगारी वर्तनाकडे वळतात. मुख्यत्वात किरकोळ स्वरूपाच्या गुन्हांचे स्वरूप गंभीर स्वरूपाच्या गुन्हांमध्ये होत जाते. गुन्हेगारी टोळ्यांमध्ये मुले सामील होतात. यात आपसातील वादविवादातून तक्रार मुलांचे खून, हत्या होतात यात कारण वेगवेगळी असली तरी या मुलांच्या गुन्हेगारी कृत्वांमुळे तेथील जलवारणावर परिणाम होत असतो. यात टोन्ही कुटुंबावर होणा-या परिणामांचा व गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचा, कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीचा व शिष्या व मुलांचा होणा-या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द -

इोपडपट्टी, कौटुंबिक पार्श्वभूमी, शिक्षण, रोजगार, नोकरी, गुन्हेगारी, भाडणे, व्यवसाय, हिताचर, टाक्या, भाई, अर्धवट व्यवसाय, गंभीर दुखापत.

प्रस्तावना -

इोपडपट्टीतील मुलांमध्ये आपण कित्ती काळ जगू शकतो याची हमी नसते. मुलांमधील आपसातील भाडणे ही जीवघेणी स्पर्धा होऊन जाते. आपल्या बरोबरीच्या मुलांना

ठार मारणे किंवा त्यासाठी कट करणे, यातून येथील मुले मोठ्या गुन्हेगारीकडे वळतात. आई- वडिलांचे मुलांवरील नियंत्रण राहत नाही. मुले कोणती कामे करतात, कोठे फिरतात, काय करतात, कोणत्या सवयी आहेत याबाबत आई-वडील अनभिज्ञ असतात. यातून अध्यापक झालेली मुलाची मुलीची हत्या ही या कुटुंबासाठी मोठी धक्कादायक बाब असते. येथील काही मुलांना गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असणाऱ्या लोकांचे पंचड आकर्षण निर्माण होते. एखादा नामांकित गुड असल्यास इोपडपट्ट्यांत सर्वत्र त्याचे मुलांतून कौतुक होत असते व त्यांनी केलेल्या कारणांचा किंवा कारनाम्यांचा चर्चा होत असते. आप्पा, अण्णा, दादा, मामा, भाई अशा विविध नावाने हे लोक भोळखले जातात. अशा भाई लोकांबरोबरच ओळख करणे व त्यांच्याबरोबर राहणे यामुळे आपण कोणतेही गुन्हेगारी कृत्य केल्यास संबंधित भाऊ किंवा भाई आपल्याला मदत करेल अशा प्रचाराची भावना या मुलांमध्ये तयार होत असते. या मुलांवर अशा गुन्हेगारी सिनेमांचा प्रचंड प्रभाव पडत असतो.

वास्तविक जीवनाचा विस्तर पटून अशी मुले गुन्हेगारीकडे वळतात, त्यातून नको ते गुन्हे करून बसतात. यामध्ये त्या मुलांचे संपूर्ण कुटुंब उद्ध्वस्त होत असते व आयुष्यातला बराचसा काळ हा तुरुंगात किंवा न्यायालयीन लढाईसाठी जात असतो. यात आर्थिक नुकसान होण्याबरोबर मानसिक चढही होत असतो. शिष्यांच्या मानसिकतेचा त्यांच्या भावनांचा मुले कुठेही विचार करत नाही. कुटुंबाविषयी डेफिकीरपणे ही मुले वागतात. वडील हे कामात रुतलेले असतात किंवा माहिती असली तरी ते मुलाबाबत निर्णय घेऊ शकत नाही किंवा मुले ऐकत नाहीत.

संशोधन पद्धती -

परतुत संशोधनात मुलांबत अनुसूची व निरीक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे. नाशिक शहरातील जेलरोड, नाशिकरोड व पंचवटी विभागातील पुढे नगर येथील ३०० कुटुंबांची

साध्या यादृच्छिक पद्धतीने नमुना निवड केली आहे, यामध्ये कुटुंबातील मुलांचे शिक्षण, वय, रोजगाराचे स्वरूप, आई वडिलांचे कामाचे ठिकाण, मिळणारे वेतन किंवा आर्थिक उत्पन्न, कुटुंबातील भांडणे, शेजारील व परिसरात घडलेले किरकोळ व गंभीर स्वस्वातीत गुन्हे वाराधनं मुलांची होणारी भांडणे, खून, गंभीर दुखापत त्याची मर्यादे व परिणाम, गुन्हेगारी टोळ्यांमध्ये समाविष्ट असणारी कुटुंबातील मुले इत्यादी घटकांचा अभ्यास केला आहे.

मुलांची रोजगाराची पार्श्वभूमी -

ज्यांचे आर्थिक उत्पन्न अधिक चांगल्या प्रकारचे आहे, शासकीय नोकरी किंवा चांगला व्यवसाय आहे असे लोक हे इमारतीमध्ये किंवा फ्लॅटमध्ये राहत असतात, फरक हा आर्थिक उत्पन्न व नोकरी व्यवसायातील संघर्ष मिळण्यावर असतो. झोपडपट्टीतील मुलांना योग्यावर शिक्षणावर समाधान मानणे लागते, अशी मुले इतर मुलांच्या बरोबरीने स्पर्धत उतरू शकत नाही, एखाद्या दुसरा मुलगा-मुलगी या स्पर्धत उतरली तर ती कितली काळ टिकून राहिल याची शास्वती नसते, अशी मुले खूप काळ स्पर्धत टिकून राहू शकत नाही, कारण दैनंदिन गरजांसाठी त्यांचा सातत्याने झगडाच लागते, आणि अशा मुलांचा मिळेल ते काम करावे लागते व हळूहळू हे मुले स्पर्धतून शासकीय नोकऱ्या मिळवण्यापासून अशा संधीपासून दूर जातात. विविध बँका, कंपन्या, शासकीय, निमशासकीय कार्यालय येथे अशा मुलांना संधी मिळेलच याची खात्री नसते. बँका, पतपेढ्या, कंपनी, विविध कार्यालये इत्यादी ठिकाणी उमेदवारांची खौदुविक पार्श्वभूमी पाहिली जाते यामध्ये जात, धर्म, कुटुंब, राहण्याचे ठिकाण हे अगोदर पाहिले जाते आणि मग त्यांचे शिक्षण, सवयी, त्याची कौशल्य यांचा विचार केला जातो व बरप्या स्तरातील मुलगा-मुलगी यांना अधिक संधी देण्याकडे कल असतो. यात आपल्या जाती-धर्माचा विचार जास्त करून केला जातो, मात्र याच ठिकाणी साफसफाई करणे, तात्विक स्वस्वाची कामे, वॉचमनची कामे, शारीरिक कष्टाची कामे करण्यासाठी मात्र कोणतीही पार्श्वभूमी पाहिली जात नाही. या सर्व घटकांचा परिणाम हा त्या मुलांच्या व मुलींच्या मानसिकतेवर होत असतो. म्हणून काही प्रमाणात वरिष्ठ पातळीवरील, वरिष्ठ जातीतील लोकांविषयी एक प्रकारची तिरस्काराची भावना उत्पन्न होत असते आणि मनातल्या मनात असे लोक शिष्याशाप देत असतात किंवा आपल्या स्तरातील कुटुंबातील लोकांकडे तक्रार करतात, त्यांनाही या सर्व परिस्थितीची कल्पना असते व तेही त्याची समजूत

धावतात आणि आहे ती परिस्थिती स्वीकारणे कसे योग्य आहे याविषयी अंते मांडतात. बऱ्याचदा काही मुले इतक्या होऊन आत्महत्या करणे, गुन्हेगारी कृत्य करणे, गुंड किंवा दारुगिरी करणार्या मुलांचे सहकार्य करतात. त्याबरोबर व्यवसायाचा आहारी जाणे, अवैध व्यवसायात आप्याचे प्रसार होणे अशा व्यवसायातून कमी वेळेत जास्त पैसे मिळवणे, यात गुन्हेगारी स्वस्वाची समाज विघातक कृत्य करण्यास सादो-पुढे पाहिले जात नाही. घोरचा मान विकणे यात अंमली पट्याचे प्रमाण जास्त असते. विविध प्रकारच्या वाईट सवयी मुलांमध्ये रुजतात व एकदा केलेले व्यवसन हे कायमस्वरूपी होऊन जाते.

झोपडपट्टीतील मुलांना चांगले शिक्षण, आरोग्य मिळत नाही, कनिष्ठ जातीतील दर्जांमुळे पालकांची जी परिस्थिती आहे तीच परिस्थिती मुलांना मिळत असते. परिणामी या सर्व घटकांचा परिणाम मुलांच्या वर्तनावर होतो व येथील अधिक प्रमाणात मुले गुन्हेगारीकडे वळतात. सदर संशोधन पेपर मध्ये मासिक शहरातील झोपडपट्टीतील मुलांच्या गुन्हेगारी पार्श्वभूमीचा अभ्यास केला आहे यामध्ये शिक्षण, रोजगार व नोकरी व्यवसायाचा अभाव, खौदुविक पार्श्वभूमी आणि गुन्हेगारी या घटकांचा अभ्यास केला आहे. लहान मुलांची खौदुविक पार्श्वभूमी- अनेक झोपडपट्ट्या जवळ दारुपी दुकाने आहेत, यातील काही झोपडपट्टीतील व कुटुंबातील मुले पाचवी, सहावी, सातवी या वर्गांमध्ये असताना शाळा सोडतात व पालकांबरोबर कामाला जातात. मुलांचा कुटुंबाची जबाबदारी दहा ते बारा वर्षांचा असतानाच येते, याची ववरणे म्हणजे वडिलांचे व्यवसायाकडे झालेले निधन. आई-वडिलांचा घटस्फोट, घरातील आर्थिक परिस्थिती, प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी मुलांना कामाला जावे लागते इत्यादी ववरणे आहे. शाळाबाह्य मुलांचे प्रमाण अशा झोपडपट्टीत जास्त आहे यामुळे लहान मुलांचे व्यवसन व गुन्हेगारी ववरणांमध्ये सामील होण्याचे प्रमाण वाढते आहे.

तरुण मुलांच्या खुनाचे कुटुंबावरील परिणाम- झोपडपट्टीतील गुन्हेगारीमुळे तरुण व अल्पवयीन मुलांचे होणारे खून, अपहरण, मारहाण मानसिक त्रास, दबाव या समस्या मुलांमध्ये तीव्रतेने जाणवतात. झोपडपट्टीतील सामाजिक वातावरणांमध्ये वेगळे विविध मागातील तरुण मुले हे आपले अस्तित्त्व निर्माण करण्यासाठी काही वेळा गुन्हेगारी मार्गाचा अवलंब करतात त्यामुळे संपूर्ण झोपडपट्टी परिसराला याचा फटका बसतो. येथील तरुण मुलांच्या जीवाला धोका निर्माण होत असतो. कधी

कोणत्या मुलाला दिनांकरण आपल्या मित्र परिवारामुळे तसेच इतर झोपडपट्टीतील मुलांच्या संगतीमुळे किंवा टोळीमुळे जीव गमनाचा लागेल याची खात्री नसते. असे प्रसंग उद्भवत असतात की, तरुण मुले कळत- नकळत गुन्हेगारी कृत्याकडे ओढले जातात. त्यामुळे बऱ्याचदा अशी मुले स्वतःजवळ काहीतरी शस्त्र बाळगतात हे शस्त्र जवळ ठेवण्याचे कारण म्हणजे स्वतःचा बचाव करणे, असा असला तरी त्यामुळे कोणत्याही वेळेस छोटे-छोटे प्रसंगांमध्ये अशी शस्त्र वापरली जातात. तसेच समवयस्क मुलांमध्ये स्वतःला सिद्ध करण्यासाठी अशी शस्त्रे मुले बाळगतात, यातून मुलांच्या मनामध्ये कोणत्या तरी मारण्याची इच्छा निर्माण होते.

आपल्याच बरोबरीच्या मुलांमध्ये मुटाम भाडणे करून काहीतरी कारण करून या शस्त्राचा उपयोग करतात यातून समोरचा मुलगा मरू शकतो. त्याला दुखापत किंवा इजा होईल. आपण पकडले जाऊ, आपल्याला शिक्षा होईल, कुटुंबाला नुकसान होईल आपले व आपल्या मित्रांचे किंवा इतर ओळखीचे किंवा अलोळखी मुलांचे कुटुंब उद्ध्वस्त होईल आणि आपलेही आयुष्याचे नुकसान होईल. आपलाही जीव जाऊ शकतो या सर्व घटकांचा विचार करण्याची क्षमता या मुलांमध्ये राहत नाही. सातत्याने गुन्हेगारी कृत्य करणाऱ्या बातम्या, विहिडिओ, सिनेमा व जवळच्या परिसरातील गुन्हेगारी स्वरूपाच्या घटना, भाई व दादा असणाऱ्या मुलांविषयी असणारे आकर्षण अशा अनेक घटनांचा व घटकांचा परिणाम येथील मुलांवर होत असतो व यात बाँटविक परिस्थितीचा ही परिणाम मुलांवर होत असतो. शिक्षणाच्या अभावामुळे पुढे काही भविष्य दिसत नसल्यामुळे इतर मुलांना नुकसान पोहोचणे व स्वतःलाही नुकसान करून घेणे यासारखे विचार या मुलांच्या मनामध्ये येत असतात. या कारणामुळे ही गुन्हेगारी घटनांकडे अशी मुले ओढली जातात.

झोपडपट्टीत तरुण वयात वेणार्या व गुन्हांमध्ये सहभागी असणाऱ्या व गुन्हेगारीची पार्श्वभूमी असलेल्या मुलांना स्वतःच्या जीवन जगण्याची शाश्वती राहत नाही. आपले कधीही बरे वाईट होईल अशी भावना हळूहळू बळावत जाते. गुन्हे करण्याविषयी देखील एक विचार मनामध्ये येत असतो व पुढील काही कालावधी किंवा वर्षांमध्ये असे प्रसंग घडून येतात. की ज्यामुळे ही मुले जाणीवपूर्वक किंवा नकळत गुन्हेगारी कारवायांमध्ये ओढली जातात किंवा स्वतःला यात सामावून घेतात. वर्तमानपत्रात वेणार्या बातम्या, तरुण मुलांचे होणारे बून, भाडणे ही

झोपडपट्टी मधील किंवा झोपडपट्टी सरच ठिकाणावरील अधिक असतात.

हिंसाचाराला बळी पडलेली कुटुंबे-

झोपडपट्टीतील हिंसाचाराला जी मुले बळी पडतात ज्या मुलांचे बून होतात व बून करणारी मुले कारागृहात जातात अशी टोन्ही कुटुंबे उद्ध्वस्त होतात. त्या कुटुंबाची समजवतील प्रतिष्ठा मानसन्मान याची हानी होते व आर्थिक नुकसान होते. कमावणारी व्यक्ती भयत होते तर दुसऱ्या कुटुंबात कमावणारी व्यक्ती तुरुंगात जाते याचा परिणाम हा टोन्ही कुटुंबाच्या हस्तअपेक्षा होण्यामध्ये होतो. तरुण मुले विवाहित व त्यांना लहान मुले असली तर याचा सर्वांत जास्त परिणाम हा संबंधित स्त्री व तिच्या लहान मुलांवर होतो. एक स्त्री विधवा होते तर दुसरीचा पती तुरुंगात जातो. आई- वडिलांचाही आधार जातो. ज्यावर त्यांचा उदरनिर्वाह, कुटुंबाच्या भविष्यातील अशा अपेक्षा अवलंबून असतात. इतर मुलांचा विवाह करणे, सुना-नातवंडे, व स्वतःच्या जातीमधील प्रतिष्ठा मिळवणे, पुढील आयुष्य सुखात घालवणे, अशी स्वप्न पाहिलेली असतात. पण या ना त्या कारणाने मुलांचा घात झाल्यास अशी कुटुंबे संपूर्णपणे पुढील आयुष्य उद्ध्वस्तपणे जगत असतात. कमावती व्यक्ती अचानक गेल्यामुळे कुटुंबाचा आधारच नाहीसा होत असतो. रोजगारीवर जगणारी कुटुंब कोणत्याही प्रकारची पैशाची बचत करू शकत नाही किंवा आर्थिक आधार नसतो, अशावेळी लहान मुलांचा सांभाळ घडाना करावा लागत असतो. पोलीस, न्यायालय, होणारी विचारपूल, वकील नेमणे अशा प्रकरणांची चौकशी करणे असे प्रकर या कुटुंबात करता येत नाहीत. कब्र्याची माहिती नसणे, शिक्षणाचा अभाव, आर्थिक सुबत्ता नाही. अशा गुन्हेगारी प्रकरणांमध्ये वेणी लस देत नाही अशावेळी पोलीस प्रशासनालाच काय ती भूमिका घ्यावी लागते.

अशी कुटुंबे स्वतःच्या नशिबाना दोष देणे, समोरच्या व्यक्तीला परिवाराला शाप देणे, शिष्ट्या देणे मनातल्या मनात संताप व्यक्त करणे, बऱ्याचदा पोलीस प्रशासनाकडून अशा घटना घडणार नाहीत याची काळजी घेतली जात असते. अशा परिसरांमध्ये पोलीस चौकी उभारणे, पोलीसांची मस्ती, झोपडपट्टीतील कोन्निंग ओपरेशन, रडार वरील गुन्हेगारांना पकडणे, चौकशी करणे, जिल्हा बंदी करणे, नाकाबंदी करणे अशा कारवाया केल्या जात असतात. तरी देखील असे गुन्हे शहरातील कोणत्या ना कोणत्या झोपडपट्टीत व त्या परिसरात घडत असतात.

कारणे कोणतीही असली तरी गुन्हे घडण्याचे प्रमाण हे जास्त आहे.

लहान मुलांवरील परिणाम-

लहान मुलांवर देखील येथील काही कुटुंबांमध्ये शिस्त नाशण्याच्या नावाखाली मारहाण होत असते. अशी मुले एकतर खूपच तिची होतत किंवा आक्रमक स्वरूपाचे वर्तन करतात. यातून पुढे जाऊन ही मुले वेगळ्या जागीला लागतात किंवा गुन्हेगारी स्वरूपाचे वर्तन बरब्याला माने-पुढे पाहत नाहीत. सुखातल्या किरवेळ स्वरूपाचे मुले करत असल्यामुळे कोणीही तसा देत नाही. यातून पुढे गंभीर स्वरूपाचे गुन्हेगारी वर्तन अशा मुलांकडून होत जाते. बून, हत्या झालेल्या कुटुंबातील आई-वडील व त्या व्यक्तीची बायको व मुले उपड्यावर पडतात. संबंधित स्त्री एकतर आई-वडिलांकडे राहायला जाते जर आई-वडिलांकडील आर्थिक परिस्थिती नाजूक असल्यामुळे स्वतःमिळेल ते काम करते व स्वतःच्या मुलांचा सांभाळ करते याच पद्धतीने ती आपले संपूर्ण आयुष्य घालवत असते. शारीरिक कष्टांमुळे अशा स्त्रिया विविध शारीरिक व मानसिक आजारांना बळी पडतात मुलांचे शिक्षण आरोग्य इतर प्राथमिक गरजा पूर्ण करण्यात तिचे आयुष्य अल्पावधीचे होऊन जाते. बरबाचटा अशा स्त्रिया सातत्याने शारीरिक कष्ट केल्यामुळे व मानसिक तणावांमुळे आजारी पडून मृत्यू पावतात. अशावेळी लहान वयातच मुलांवर मिळेल तसे जगण्याची काम करण्याची जबाबदारी येते. यात वृद्ध व्यक्ती असल्यावर त्यांच्या अपाराने ही मुले जगतात. तसेच नातेवाईक अशा मुलांस आधार देत असतात. अशा मुलांचे शिक्षण पूर्ण होत नाही व मिळेल ते काम करावे लागते. मुलींचे लग्न कर विवाह करून दिने जातात. अशा कुटुंबातील मुले प्रत्येक झोपडपट्टीत पहावयास मिळतात. अल्पवयीन मुलांमधील, दोन कुटुंबातील भांडणे झाली गंभीर दुखापत झाली असेल तर मुन्हाची नोंद होत असते. म्हणजे गुन्हेगारी स्वरूपाचे वर्तन करणे किंवा ते तयार होण्यासाठी परिस्थिती निर्माण होण्याच्या अगोदरच उपाययोजना केल्या तर तेथील गुन्हेगारीचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल.

मुलींवरील हिंसाचार -

झोपडपट्टीतील स्त्रिया व मुली हिंसाचाराला बळी पडतात. गुन्हेगारीमुळे मुलींच्या जीवना निर्माण होणारा धोका, शैशिक अन्वाचार, मानसिक दबाव, झोपडपट्टीतील अमुरक्षितता यामुळे वयात येणार्या मुलींचे आई-वडील लग्न कर विवाह करून देतात. ज्या शाळेत जाणार्या किंवा

घरी राहून आई-वडिलांना मदत करणार्या मुली देखील अशा घटनांना बळी पडतात. धाकटपट्टा करून येथील काही मुले मुलींना आपल्या घराच्या जाळ्यात ओढत असतात. या ना त्या कारणामुळे अशी मुले संबंधित मुलींचा पाठलाग करणे, मदत करणे, वारंवार संपर्कात येणे, मुलींना आरडेन अशा कृती करणे, प्रसंगी धमकी देणे, भेटवस्तू देणे अशा अनेक प्रकारे येथील काही मुले या प्रकारे वर्तन करतात. याच कारणास्तव भांडणे होणे, प्रसंगी मुलांमध्ये आपसात वाद होऊन संबंधित मुलांना मारहाण करणे, बून वारणे, मुलांच्या किंवा मुलींच्या कुटुंबाला धमकी देणे, मारहाण करणे, घरातील महिलांना बास देणे, तरुण मुलांना मारहाण करणे असे प्रकार घडतात. यामध्ये मुलींना पळवून नेणे किंवा त्यांची फसवणूक होण्याचे प्रकार घडतात. यातून व्यसनांच्या आहारी मुले जात असतात. झोपडपट्टीत मुलांपेक्षा मुलींचे प्रमाण कमी आहे. मुलींवर कुटुंब, नातेवाईक, शेजारी अशा सर्वेच घटकांचे तसा असते. मुलींवर अनेक प्रकारे दबाव टाकला जातो यातून अल्पवयात मुली एक तर विवाह करण्याला तयार होतात तर एखादी मुलगी आत्महत्या करण्याचा मार्गही निवडते. विवाहानंतर वेणारे मातृत्व, संबंधित कुटुंबाची घरातील सर्वे काम करण्याची जबाबदारी मुलींवर येत असते. स्वतःचे करिअर, इच्छा-आकांक्षा झोपडपट्टीतील मुलींना पूर्ण करता येत नाही.

निष्कर्ष-

1. झोपडपट्टीतील लहान मुलांचा घालन घोषणाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.
2. काही लहान मुले हि अधिक घाबरतात तर काही मुले हि जास्त आक्रमक झाली आहेत.
3. काही मुलांचा सांभाळ आई करते आहे तर काही मुलांचा सांभाळ आजो करते आहे.
4. विवाह झालेल्या व्यक्तीची हत्या झाल्यामुळे संबंधित महिला रोजंदारी स्वरूपात काम करून मुलांचा सांभाळ करावा लागतो आहे. काही महिलांनी दुसरा विवाह केला आहे.
5. हत्या करणारी व्यक्ती तुरुंगात असल्यामुळे संबंधित महिलांना नगरपाला सोडविण्यासाठी काम करून पैसे जमा करावे लागत आहेत व मुलांचा सांभाळ करावा लागतो आहे.
6. लहान मुलांमध्ये गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढताने दिसून आले आहे.

7. व्यवसायाचे प्रमाण ब्रह्मण मुलांथरीवर तरुण मुलांमध्ये वाढ झाले दुसरे आले आहे व्यवसायांमुळे गुनई करण्याच्या प्रमाणात वाढ झाली आहे
8. झोपडपट्टी मध्ये व झोपड पट्टी सहस्र परिवारात तरुण मुलांच्या खुनाचे प्रमाण वाढले आहे.

संदर्भ -

- ◀ प्राथमिक स्रोत - मुलाखत अनुसूची एप्रिल २०२३
- ◀ विनोद निरमवर्ण, २०२२ झोपडपट्टी- सामाजिक समस्या, वैशाली प्रकाशन, पुणे
- ◀ विनोद निरमवर्ण, २०२२ नाशिक व मुंबई शहरातील झोपडपट्टीवासियांचा तुलनात्मक

समाजशास्त्रीय अभ्यास, लघु शोध प्रबंध विश्व विद्यालय अनुदान आयोग

- ◀ काळदाते सुधा, गोंटे गवाणे शुभांगी, २००३ गुनईगारीचे समाजशास श्री विद्या प्रकाशन, पुणे
- ◀ कालीदास भांगे आणि घांगडेव मुंडे २०१३ सध्यावकालीन भारतीय सामाजिक समस्या, चिन्मय प्रकाशन, संभाजीनगर
- ◀ एस. एन. गोंडेकार, भारतीय सामाजिक समस्या, विद्याभारती प्रकाशन, सातूर
- ◀ प्रवीण झा २०१६, लेखर इन कन्टेमपरी इंडिया, ओक्सफोर्ड युनिवर्सिटी

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

Year:- 2023 - 2024

Prof. J. D. Malve.

Impact Factor-8.632 (SJIF)

ISSN-2278-9308

ISSUE No
(CDXXXIV) 434

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

One Day Online National Multidisciplinary Conference On
Emerging Trends in Humanities and Commerce

Conference Proceedings
November - 2023

Chief Editor

Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor

Prof. Dr. Prashant J. Katore

Head, Dept. of Economics

Smt. Kesharbai Lahoti
Mahavidyalaya, Amravati

Executive Editor

Prin. Dr. Vijaykumar L. Bhangdia
Principal
Smt. Kesharbai Lahoti
Mahavidyalaya, Amravati

Editor

Prof. Dr. Ulka S. Wadekar

INCHARGE PRINCIPAL
Coordinator, Ph. D. Research Center

Smt. Kesharbai Lahoti
Mahavidyalaya, Amravati

IOAC COORDINATOR

Smt. Kesharbai Lahoti
Mahavidyalaya, Amravati

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bhabhu Hanumanth Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road, MZ 101

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

We the Research Organization will do provide help
for the following works listed below.

Support for Arts, Commerce & Science all Disciplines

Research Paper Publication

Book Chapters for Publications

ISBN Publications Supports

M.Phil Dissertations Publish

Ph.D. Thesis in Book Format

ISSN Journals with Impact Factor (7.675)

Online Book Publication

Seminar Special Issues

Conference Proceedings

8.632

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

Aadhar International Publication

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

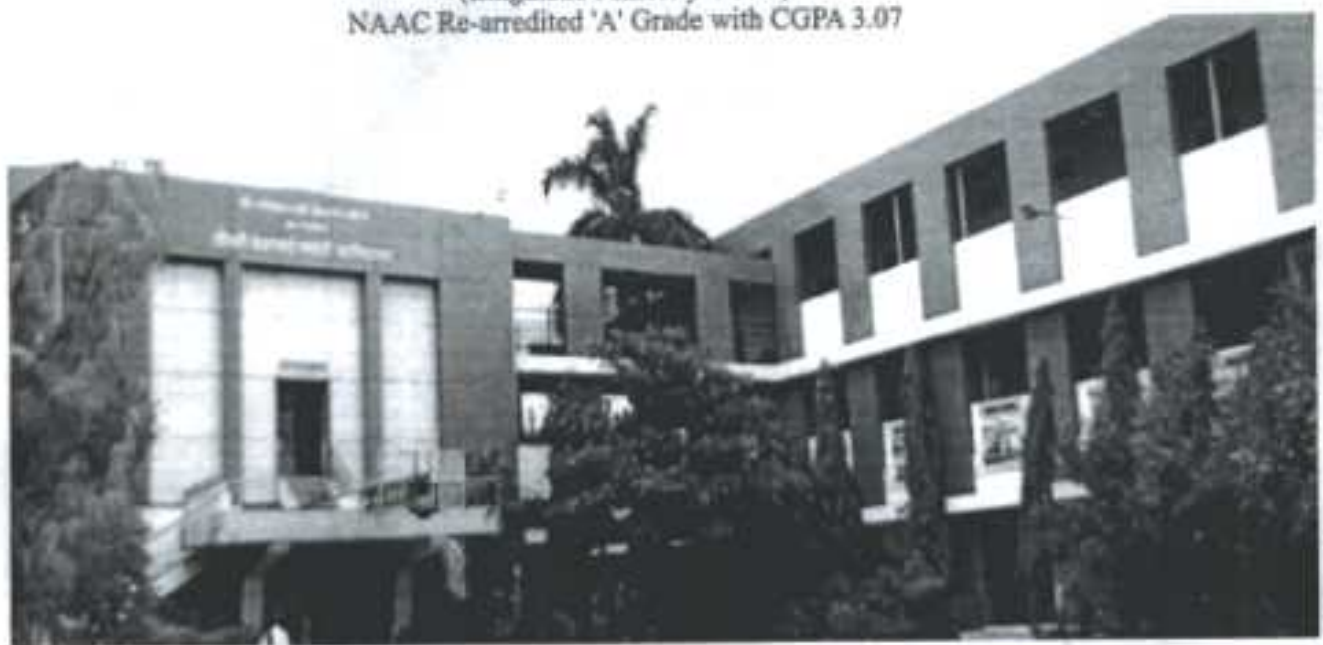
Mobile : 9595560278 /

Shri Ganeshdas Rathi Chhatralaya Samiti's

Smt. Kesharbai Lahoti Mahavidyalaya, Amravati

(Linguistic Minority Status)

NAAC Re-credited 'A' Grade with CGPA 3.07

Aadhar PUBLICATIONS

For Details www.aadharsocial.com

New Hanuman Nagar, In Front Of

Pathyapattan Medical, Behind V.M.V. College, Amravati (M.S) India Pin- 444604

M.N. 9595560278, Email: aadharpublication@gmail.com Price:Rs.500/

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh

Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya

Jail Road, Nashik Road-422 101

ISSN

2278-9308

Editorial Board

Chief Editor -

Prof. Virag S. Gawande,
Director,
Aadhar Social Research &
Development Training Institute, Amravati. [M.S.] INDIA

Executive-Editors -

- ◆ **Dr. Dinesh W. Nicht** - Principal, Sant Gadge Maharaj Art's Comm, Sci Collage,
Walgaoon, Dist. Amravati.
- ◆ **Dr. Sanjay J. Kothari** - Head, Deptt. of Economics, G.S. Tompe Arts Comm, Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

Advisory Board -

- ◆ **Dr. Dhnyaneshwar Yawale** - Principal, Sarswati Kala Mahavidyalaya, Dahihanda, Tq-Akola.
- ◆ **Prof. Dr. Shabab Rizvi**, Pillai's College of Arts, Comm. & Sci., New Panvel, Navi Mumbai
- ◆ **Dr. Udaysinh R. Manepatil**, Smt. A. R. Patil Kanya Mahavidyalaya, Ichalkaranji.
- ◆ **Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil**, Principal, C.S. Shindure College Hupri, Dist Kolhapur
- ◆ **Dr. Usha Sinha**, Principal, G.D.M. Mahavidyalaya, Patna Magadh University, Bodhgay Bihar

Review Committee -

- ◆ **Dr. D. R. Panzade**, Assistant Pro. Yeshwantrao Chavan College, Sillod, Dist. Aurangabad (MS)
- ◆ **Dr. Suhas R. Patil**, Principal, Government College Of Education, Bhandara, Maharashtra
- ◆ **Dr. Kundan Ajabrao Alone**, Ramkrushna Mahavidyalaya, Darapur Tal-Daryapur, Dist-Amravati.
- ◆ **DR. Gajanan P. Wader** Principal, Pillai College of Arts, Commerce & Science, Panvel
- ◆ **Dr. Bhagyashree A. Deshpande**, Professor Dr. P. D. College of Law, Amravati]
- ◆ **Dr. Sandip B. Kale**, Head, Dept. of Pol. Sci., Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo, Dist. Wardha.
- ◆ **Dr. Hrushikesh Dalal**, Asstt. Professor K.K. Sanskrit University, Ramtek

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responicible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers.

- Executive Editor

Published by -

Prof. Virag Gawande

Aadhar Publication, Aadhar Social Research & Development Training Institute, New Hanuman Nagar,
In Front Of Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati

(M.S) India, Pin- 444604 Email : aadharpublication@gmail.com

Website : www.aadharsocial.com Mobile : 9595560278 /

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Women Reservation Bil :Origin And Development	Dr. Sunita Sanjay Dhopte (Padar)	1
2	Fictional World of George R.R. Martin's A Song of Ice and Fire	Prof. Dr. U.S. Wadekar, Prashant N. Kamble	4
3	The Influence of Socio-Cultural Factors on Entrepreneurial Intentions among Commerce Students in Amravati City	Chanchal Harikisanji Taori	9
3	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020: एक चिकित्सक अध्ययन	डॉ. सुभाष दौलतराव उपाते	14
4	अमरावती जिह्याच्या आर्थिक विकासात भारतीय स्टेट बँकेचे योगदान	कु. स्वाती पुंडलिकराव हेडाऊ, प्रा. डॉ. प्रशांत काटोले	24
5	डॉ. सतीश तराळ यांच्या कथांमधील स्त्री चित्रण	प्राचार्य डॉ. शोभा रोकडे, प्रांजली ह. पेंदामकर	27
6	आदिवासी संस्कृती व जीवनपद्धती	प्रा. डॉ. संजय चिठाळकर	32
7	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील मुस्लिम नेतृत्व : मौजाना आझाद व डॉ. जाकिर हुसैन	प्रा. अर. बी. बाप	35
8	बंगारा समाजाच्या लोकसंगीतात वापरल्या जाणाऱ्या लोकवाद्यांचा अभ्यास व वर्गीकरण	वैभव प्रभाकरडगवार, प्रा. डॉ. साधना शिंदेदार	39
9	स्वीवादी चळवळीचे समाजातील प्रासंगिकत्व एक अध्ययन	कु. जयश्री सिताराम पवार	42
10	इ.स.1813 ते 1966 पर्यंतच्या प्रमुख शैक्षणिक आयोग समित्यांचा अभ्यास	रेखा कमल धुर्वे	46
✓11	बारेला आदिवासी - पूर्वपीठीका, भौगोलिक स्थिती आणि लोकसंस्कृती	प्रा.स्मिता ओंकारराव मालवे, प्रा.डॉ.गोविंद महादेवराव गायकी	<u>51</u>
12	महिलांच्या सक्षमीकरणात महिला आर्थिक विकास महामंडळाची भूमिका - एक अध्ययन (विशेष संदर्भ - अमरावती जिल्हा)	अनिल संपतराव मोरे, प्रा. डॉ. गोवर्धन जगन्नाथ म्हाला	55
13	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा आर्थिक धोरण विषयक व्यापक दृष्टिकोन	प्रा.प्रभाकर श्रीराम भैसादे	59
14	महानुभवांची संप्रदायातील पंचकृष्ण	प्रा. ज्योत्सना अनिल चन्ने (डॉ. प्रा. वर्षा चिखले	64
15	मराठी संत कवयित्रींच्या काव्यातील भक्ती विचार	प्रा. डॉ. संजय राजधर महाले	66

बारेला आदिवासी - पूर्वपीठीका, भौगोलिक स्थिती आणि लोकसंस्कृती

संशोधक विद्यार्थी

प्रा.स्मिता ओंकारराव माळवे

कै.बिंदू रामराव देशमुख कला,वाणिज्य

आणि विज्ञान महिला महाविद्यालय

नाशिक.मो.नं.9975004620

smita.malve2009@gmail.com

संशोधक मार्गदर्शक

प्रा.डॉ.गोविंद महादेवराव गावकी

राजे छत्रपती कला महाविद्यालय

धामणगाव बंधे,ता.मोताळा

जिल्हा - बुलडाणा

ज्या परिसरात माणूस राहतो त्याच्या भोवतालच्या वातावरणाचा परिणाम त्याच्या जीवनावर होत असतो.तसेच ज्या प्रदेशात समाज राहतो त्या भौगोलिक परिस्थितीचा परिणाम समाज जीवनावर होत असतो.हा परिणाम त्यांच्या वागण्याबोलण्यात राहणीमानात देखील दिसून येतो.पर्यायाने लोकवाङ्मयात त्याचे प्रतिबिंब पडत असतेच.

बारेला आदिवासी समाज हा सातपुड्याच्या कुशीत राहतो. त्यांच्या भोवतीच्या वातावरणाचे प्रतिबिंब त्यांच्या लोकगीतात पडणे माहजिक आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात त्या परिसरातील भौगोलिक वातावरण आणि सातपुड्यात राहणाऱ्या बारेला आदिवासी जमातीच्या पूर्वपीठीकेचा शोध घेऊन या जमातीची उत्पत्ती कशी झाली?त्याचप्रमाणे त्यांच्या संस्कृतीचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पूर्वपीठीका : बारेला हि आदिवासी जमात भील जातीची उपशाखा आहे. त्यामुळे पहिले भिल्ल म्हणजे कोण? हे जाणून घेणे आधी महत्वाचे ठरते. ह्या अनुषंगाने काही विचारवंत आपली मते व्यक्त करतात.

1.प्रदीप मनी तिवारी - 'भील' संबोधन इव्हिड भाषा परिवार के अंतर्गत कन्नड भाषा के 'बील' शब्द से लिया गया है,जिसका अर्थ है धनुष .समयांतर में यही 'भील'शब्द प्रचालन में रहते हुए परम्पाराओंमें जीने वाले सरल,सौम्य स्वभाव कि जनजाती भील लोग कौशल में अपना विशेष महत्व रखते है.इनके धनुष कौशल के गुण के कारण हि इनका नामकरण 'भील'हो गया.

2.डॉ.महेन्द्र भानावत - 'भील' जनजाती के उत्पत्ती के बारे में विद्वानों का एक मत नहीं है.इनमें से प्रमुख मत इस प्रकार है 'भील'शब्द संस्कृत भाषा के 'भिल्ल'शब्द का तद्भाव रूप है.जो स्वयं संस्कृत कि भील-बील भेदने से मुलबद्ध है.संस्कृत में 'भिल्ल' शब्द म्लेच्छ देश और जाती दोनों के लिये प्रयुक्त हुआ है . 'भील' शब्द का तात्पर्य भेदने कि प्रक्रिया से है.

3. विरसिंग पाठवी - 'भिल्ल'या अर्थाचा शब्द 'शोधणे' हा संशोधनाचा विषय आहे.तरी देखील 'आमु आही वाघ पिल'या पुस्तकात लेखक दिनानाथ मनोहर पण क.3 वर लिहितात कि, 'भिल्ल'हा शब्द 'भिल्ल'या इव्हिड शब्दापासून आला असावा.'भिल्ल'या शब्दाचा अर्थ 'धनुष्य असा आहे.तर आदिवासी जमातीत आजही बाणाना 'दिलखी' असेच म्हणतात.आदिवासी जमाती भागात आजही लहान मूल जन्माला आल्यावर त्याची नाळ बाणाच्या सहाय्याने कापतात.म्हणजेच 'धनुष्यबाण'हा त्यांच्या जीवनात महत्वाचा भाग आहे.आता मात्र बदलत्या काळात धनुष्य वापरणे नुसत ज्ञाने आहे.

बारेला ह्या आदिवासी जमातीच्या उत्पत्ती बाबत काही विचारवंतांनी आपली मते मांडली आहेत. ती खालीलप्रमाणे :

1.डॉ.महेन्द्र भानावत म्हणतात,"बारेला यह भील्ल और राजपूत इन दोनोंमें वर्धसंकर होकर उत्पन्न हुई जनजाती है."

2.डॉ.सुनीतीकुमार चटर्जी म्हणतात,"बारेले राजपूत और भील्ल के मिश्रण के परिणाम है ."

3.डॉ.अशोक डी.पाटील म्हणतात,"बारेला वस्तुतः भिलालो कि हि एक उपजाती है .ऐसा प्रतीत होता है कि आंतरिक अंचलोमे निवास करने के कारण जिस सीमा तक अन्य भिलाले विकसित हुए है.उस सीमा तक अतीत में वे नही पहुंच पाए.इसीलिघे भिलालो में इनकी पृथक पहचान बन गई.वर्तमान में वे स्वयं को भले हि बारेला प्रतीवेदित करे परंतु उनमे और भिलालो मे समानता दिखाई देती है ."

भौगोलिक स्थिती :

सातपुडा पर्वत मध्यभारतातील पर्वतीय शृंखला होय.महाराष्ट्राच्या उत्तरेस सातपुडा पर्वताच्या रंग आहेत. मध्यप्रदेशातील नर्मदा आणि तापी खोऱ्याला विभागणाऱ्या पर्वताच्या रंग होय.सातपुड्यानी बनलेला डोंगर म्हणजे सातपुडा होय.पश्चिमेस गुजरात मधील भद्रोच जिल्ह्यातील राजपिपला टेकड्यापासून ह्या पर्वताची सुरुवात होते.तर पूर्वेस महादेवाच्या डोंगरापर्यंत हा पर्वत पसरलेला आहे. त्याची लांबी 965 किमी असून रुंदी 161किमी आहे.मध्यभारतातील भौगोलिक स्थानावर (20.40 उत्तर व 81.46 पूर्व अशी रेखा आहे.)या परिसरात अनेक उंच टेकड्या आहेत.त्या टेकड्यांची उंची 1000 मिटरपेक्षा जास्त आहे ; त्यात विराट पर्वत (3,866 फूट),बामला (3,700 फूट), बैरत (3,600 फूट),गुलजंबी (1,350 मीटर), तोरणमाळ (1,550 मीटर), अस्तंबा (1, 250 मीटर) त्याचप्रमाणे अंबारा भिंगारा, वैलगड इ. डोंगर हे 1000 मीटरपेक्षा जास्त उंच आहे.

या परिसरात अनेक थंड हवेची ठिकाणे असून त्यात तोरणमाळ,चिखलदरा,पाल,अंबाबरवा,भिंगारा हि प्रसिध्द थंड हवेची ठिकाणे आहेत.या सातपुडा परिसरात काही गरम पाण्याचे झरे आहेत.त्यात मुनुदेव, उनपदेव,अळवद हि महत्वाची ठिकाणे असून या परिसरात नधनरम्य धबधबे आहेत.पावसाळयात अनेक पर्वटक आनंद घेण्यासाठी सातपुडा परिसरात येतात.इथे अनेक नज्ञान मोठे किल्ले असून त्यात गाबिलगडचा किल्ला,नरनाळा,वैलगड,चांदगड,अळनेर,अशीरगड,अकनीचा महान असे अनेक ऐतिहासिक किल्ले आहेत.

या परिसरात अनेक धार्मिक ठिकाणे असून त्यात महत्वाची ठिकाणे - अस्तंबा, तोरणमाळ,मोरवड,मुलतानपूर, खोपडा, चांगदेव,मुक्ताबाई,जामोद,उंबरदेव, धानोरा महामिड,वारी हनुमान,फतेपूर,बहिरम इ.देवदेवतांची ठिकाणे असून नवनाथाचे मंदिर सातपुडा परिसरात आहे.अनेक ठिकाणी मोठ्या यात्रा भरतात.त्या परिसरातील आदिवासी या देवीदेवताना आपले कुलदैवत मानतात.सातपुडा परिसरात अनेक वनसंपदा आहे.त्या मोह,टेंवर,बाभूळ,पिंपळ,आबळा,चारोळी,बेर,कैड,बिच,जांभूळ,मीताफळ,आंबा,अंजन,साग,सालय, धामोडा इ.अनेक प्रकारच्या वनस्पती व झाडे पहायवास मिळतात.तसेच,कनिहाकंद,कुंदरिकंद ,गकरकंद,मिरजकंद , रामकंद इ.कंदमुळे सुद्धा पाहायला मिळतात.अनेक पशुपक्षी देखील इथे आहेत.त्यात बाघ,अस्वल,सांबर,हरीण,कोन्हे,ससे,नीलगाय,गवा इ.प्राची पाहायला मिळतात.पध्यांमध्ये मोर,कोकिळा,पोपट,सुतारपक्षी,बगळा इ.अनेक रंगबिरंगी फुलराखरे सुद्धा आहेत.या सातपुडा परिसरात अनेक आदिवासी आपले वास्तव्य करतात.

लोकसंस्कृती :

1. बारेला आदिवासींचे सामाजिक जीवन : बारेला हे प्रकृती पुत्र असल्याने निसर्गातील बदल ते आपल्या जीवनात सहज अंगिकारतात.त्यांच्या सामाजिक जीवनात समूह भावना दिसून येते.एखाद्याचे घर जर बांधायचे असेल तर सर्व मिळून त्याचे घर बांधण्यासाठी मदत करतात.मग त्यादिवासींचे खाणेपिणे हे घरमालकाकडे असते.त्याप्रमाणे बिडी कडी दाक हे सर्व घरमालकाला पुरवाचे लागते.शेतात पेरणी सर्व मिळून शेतमालकाला पेरणी करण्यासाठी मदत करतात.त्यांचे सण-उत्सव हि मिळून साजरे केले जातात. ह्यांच्यात खर्ची नवाई गोहानपूज,दिवाळी,पोळा,रक्षाबंधन,होळी,भगोरिया हे सण-उत्सव समूहासोबातच साजरे करतात.बारेला आदिवासी समाजातील देवदेवता ह्या निसर्ग देवता,पशुदेवता आणि पूर्वज स्मरण करतात.भौतिक पातळीवर देवत्वाना आपून कधी उपकारक तर कधी अपायकारक भतीपोटी ,कधी निसर्गाचा आगीबांद घेण्यासाठी हे निसर्ग देवतेचे पूजन

करतात.अनेक समूह मिळून जातपंचायत बनते.ते समाजातील न्याय निबाऱ्याचे काम करतात.जात पंचायतीने दिलेला न्याय हा समाजाला मान्य करावा लागतो.

2. बारेला आदिवासींचे राजकीय जीवन : बारेला आदिवासी समाजात बारा कोळातील प्रमुख व्यक्ती मिळून एक न्याय पंचायत असते.त्यात सर्व मिळून एक प्रमुख असतो.त्याला मानटा किंवा नायक म्हणतात.त्या गावातील घांढणतटे सोडविले जातात.त्यात दोन्ही पक्षाची बाजू ऐकून घेऊन न्यायाचा दोष असेल त्याला दंडाच्या स्वरूपात किंवा ज्याच्यावर अन्याय झाला असेल तो दूर करण्यासाठी अपराधी व्यक्तीला त्याची भरपाई करावी लागते.

पंचायत न्याय सर्वांना मान्य करावा लागतो.जर अपराधी पक्षाने न्याय मानला नाही तर त्या व्यक्तीवर संपूर्ण गाव बहिष्कार टाकतो.जवळपासच्या इतर गावात सुद्धा त्याला आश्रय मिळत नाही.त्यामुळे त्याला न्याय मानवाच लागतो.पंचायत प्रमुखाला गावात मान असतो.त्याला प्रत्येक उत्सवात पुजनाचा मान असतो.जर दोन गावांमध्ये झगडा झाला असेल तर बारा गावांचे प्रमुख यांची पंचायत बनते.त्यात दोन्ही गावातील लोकांची बाजू ऐकून घेतात.आणि बारा गावांच्या प्रमुख पंचायत मिळून योग्य न्याय निबडा करतात. दंडाच्या स्वरूपात शक्य पाणी,बकरा कापून आपसातील मतभेद संपुष्टात आणतात.सामाजिक एकतेची हि आगळी वेगळी परंपरा या आदिवासी समाजात पहावयास मिळते.

3. बारेला आदिवासींचे आर्थिक जीवन : बारेला आदिवासी जमत कष्टाळू आहे.त्यांच्या गरजा सुद्धा सीमित आहेत.दुसऱ्यांची गुलामगिरी करण्यापेक्षा स्वतःच्या शेतात कष्ट करून जे काही उत्पन्न होईल ,त्यात तो आपले जीवन जगण्यात धन्यता मानतो.जंगल,शेती,पशुपालन हे त्यांचे प्रमुख व्यवसाय होय.त्या व्यवसायातून कमाई करून वर्षभर पुरेस असे त्यांचे नियोजन करून आपले जीवन आनंदाने घालवत होते,परंतु आज सरकारने जंगलांवर बंधन घातली.मावकाराकडून पिळवणूक होऊ लागली.अतिक्रमण सरकारने बंद केले.आधुनिकीकरणाच्या काळात त्यांच्या गरजा वाढल्या.जागतिकीकरणाची चमकधमक त्यांच्यापर्यंत पोहचली.त्यामुळे त्यांची आजची आर्थिक स्थिती हि हुनाळीची होत आहे.

4. बारेला आदिवासींच्या घराची व्यवस्था : माणसाच्या अत्यावश्यक गरजा अन्न,पख,निवारा आहेत.ऊन,बारा,पाऊस यांच्यापासून संरक्षण व्हावे या उद्देशाने माणसाच्या घराची निर्मिती झाली.पुर्वी लोक गुहांमध्ये राहत असत.भटकंती संपल्यानंतर तो स्थिर झाला आणि निवाऱ्यासाठी त्याने घराची निर्मिती केली.बारेला कामानिमित्त विषमभर रानात असतात,पर त्यांच्यासाठी रात्र घालवण्याचे व अन्नधान्य ठेवण्यासाठी आणि पाळीव जनावरे बांधण्यासाठी हवे .घराला ते 'फालिवा' किंवा 'टापरा'म्हणतात.ह्यांच्या पाडावर 60 ते 70 घर असतात.ते सहसा स्वतःच्या शेतात टापरा बांधतात.कारण त्यांच्याकडे शेती कमी असते आणि आपल्या शेताची रखडाली करता यावी किंवा गावात पसरणाऱ्या साठीच्या रोगापासून दूर राहता येते.घर बांधताना गावातील सर्व लोक मदत करतात.त्याला 'लाह्या'म्हणतात.घर बांधताना पुढीलप्रमाणे घराची व्यवस्था असते.

सर्व घरांचे दरवाजे हे सूर्यमुखी असतात.आणि घरे कौलाक असतात.ते स्वतः भट्टी करून कौले तयार करतात.घर हे ऐसपैस असते.त्यांच्या घराची आतली प्रशस्त व्यवस्था असते.घराची 100 x 50 अशी लांबी रुंदी भाडळते.

5. बारेला आदिवासींची संस्कृती,आहारातील खाद्यपदार्थ : चांगले अन्न मिळावे यासाठी ते खूप कष्ट घेतात.त्यांच्या लोकगीतातून खाण्यापिण्याच्या पदार्थांचे विषय येते.याबाबत डॉ.अर्चना परदेशी म्हणतात,"लोकगीतांके अध्ययन से उस विशेष समाज के खान पान,रहन सहन का ज्ञान होता है.साथ ही उस समाज विशेष का संपूर्ण चित्र एक चलचित्र कि भान्ति हमारे मस्तिष्क पटल में उभर आते है.

प्रा.डी.जी.पाटील म्हणतात,"आहारात सातपुडा परिसरातील उपलब्ध पदार्थांचा समावेश असतो.या पर्यावरणाचा त्यांच्या आहारावर तसेच अन्नविषयक सवयींवर परिणाम झालेला आढळतो.पहाडी पर्यावरणाच्या परिसरात

कंदमुळे,फळे अधिक आढळतात.हे पदार्थ पावसाळ्यात त्यांच्या आहारात असतात.तसेच पहाडी प्रदेशातील पशु पक्ष्यांची शिकार करतात,त्यांचे मांस त्यांच्या आहारात असते.पावसाळ्याच्या सुरुवातीस पहाडी भागातील लोकांजवळ अन्नधान्याचा साठा कमी होत आलेला असतो.अशावेळी मका किंवा ज्वारीचे दाणे शिजवताना त्यात महुवाची फुले टाकतात.त्यापामून खीर किंवा घाटा बनवतात.आणि त्यावर गुजराण करतात."

खाण्यापिण्याच्या संदर्भात त्यांच्या अपेक्षा पुढीलप्रमाणे आहेत.

"हामु कुकडो नी खाता

हामु बुकडो नि खाता

हामु शिशिभर दारु लेसी वं

हामु पिशी वं जशी पिशी वं"

"आम्हाला खाण्यासाठी कोंबडा नको,बकरा नको,पण शिशिभर दारु पाहिजे.ती शिशी भर पिऊन मी आनंदाने जेवण करीन.अशाप्रकारे,बकरा आणि पिण्यासाठी दारूचा उल्लेख वेतो.

त्याचप्रमाणे फरिस्ट ऑफिसर त्यांची पिळवणूक करतात त्यांना खाण्यासाठी कोंबडा,बकरा मागतात.त्यांना स्वतःला मात्र अन्न हि मिळत नाही.तेव्हा ते गीतातून म्हणतात,

"हामु गेहू पकावे पर आमु खाये राबडी

हामु पिचे ताडी अन डेट मांगे दारू

हामु खाये ठेकडू अन डेष्टी मांगे कुकडी

हामु खाये कोदे कुटके अन डेष्टी मांगे बुकेडो"

आम्ही लोकांनी गहू पिकवायचा आणि आमच्या नशिबी म्हणजे राबडी(ताकात पिठ कालवून पातळ खीर केमी असते)त्याने फक्त पोट भरत आणि थोड्या कालावधीतच भूक भूक मागते.पावसाळ्यात आभाळ घरजन्मानंतर जंगलात टेकाळ उगवतात ते टेकाळे आम्ही खातो आणि फरिस्ट ऑफिसर आम्हाला कोंबडी मागतो.आम्ही कंदमुळे आणि कोदयाचे अन्न खातो आणि फरिस्ट ऑफिसर आम्हाला बकरा मागतो.यातून शोषण हि होते" असे सांगितले आहे.यावरून बारेला आदिवासींच्या जेवणात बरण-भात,भाकरी,तूप भात,गुळ त्याचप्रमाणे बकर्यांचे मांस,कोंबड्याचे मांस,राबडी,कोदरयाचे अन्न कंदमुळे,टेकाळे,दारू यांचे वर्णन येते.

अशाप्रकारे, बारेला आदिवासी जमात आणि त्यांच्या लोकसंस्कृतीचे दर्शन आपल्याला ह्या अभ्यासातून घडते.शहरी संस्कृतीपासून पूर्णतः विलग असलेली हि आदिवासी जमात आता मात्र शहरी संस्कृतीची हळू हळू ओळख पावून स्वतः त बदल घडवू पाहताना आपल्याला दिसते.हा बदल आशादायी असायचास हवा.असे आपल्याला जर वाटत असेल तर त्यांना आपल्यात सामावून घेणे आणि खऱ्या अर्थाने उच्च नैतिक मुल्ये जपणे हे आपले कर्तव्य ठरते.न जाणो शहरीकरणाच्या या भूलभुलैयात हे असल वनातील वैभव लुप्त होऊन जावे,असे होऊ नये खरे तर ..! ह्या निसर्गाच्या अनमोल ठेव्याला आपणही जपण्यात महत्वाची भूमिका बठवूयात ..म्हणजे स्व संस्कृतीची मूळ नाळ न तोडताही आधुनिकतेची सांगड कशी घालता येईल हे ह्या ठिकाणी महत्वाची आणि जमेची बाजू ठरेल असे मला वाटते.

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Biraji Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 109

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Biraji Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 109

2023-24

232

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

Sponsored

One Day National Conference on

"The Socio-Economic Status and Issues of the Scheduled Tribes and Nomadic Tribes"

Organized by

A.S. Mandal's, Arts and Commerce College Trusts,

C.H.C. Arts, S.G.P. Commerce and B.B.J.P. Science College, Taloda, Dist. Nandurbar

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mys. Raju Sudam Sanap ..... of

A.C.S. Mahila Mahavidhyalaya Nashik has attended / presented a paper / poster /

chaired a session in the One Day National Conference on "The Socio-Economic Status and Issues of the Scheduled Tribes and Nomadic Tribes" held at C.H.C. Arts, S.G.P. Commerce and B.B.J.P. Science College, Taloda in collaboration with Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon on 27th March 2024. He/She

has presented a paper entitled..... शाश्विक शिक्षाली आदिवासी व डोडो पक्ष

Dr. R.L. Bhadane

Convener

Prof. Dr. Hemant Dalal

Principal / Secretary,

Arts & Commerce College Trust, Taloda

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक ४२ - जून २०२४ (त्रैमासिक)

● शके १९४५ ● वर्ष : ९९ ● पुरवणीअंक : ४२

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. संजय भास्कर ● प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक वैसाणे
● प्रा. डॉ. मुदला वमा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- डॉ. ● डॉ. ● प्रा.

✽ प्रकाशक ✽

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१,
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४३९, ९४०४५७३०२०
ई-मेल : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

अंक मूल्य ₹ १००/-

वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) ₹. ५००/-; सदस्यता वर्गणी : ₹. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरमुद्रण : अनिल साठवे, बाबधन, पुणे २१.

टीप : या निवृत्तकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 111

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

- ३५ कोकणातील ठाकर समाज आणि सद्यस्थिती - डॉ.उज्ज्वला सामंत, मालवण, जि.सिंधुदुर्ग --- १६५
- ३६ आदिवासीबहुल नंदुरबार जिल्ह्यातील पक्षीय राजकारण - १) पंकज सोनवणे, तळोदा, जि.नंदुरबार;
२) प्रा.डॉ.कांतिलाल सोनवणे, निजामपूर, ता.साक्री, जि.धुळे ----- १७०
- ३७ भटक्या- विमुक्त जमातींचे जीवन व साहित्य - प्रा. मोहन चव्हाण, सोलापूर. ----- १७७
- ३८ आदिवासी आणि निर्वर्णीकरण - डॉ. किरण खैरनार, नासिक ----- १८१
- ३९ आदिवासी समाजाच्या शिक्षणाची स्थिती : काल आणि आज
- प्रा. डॉ. अरविंद पाटील, सोनगीर, ता.जि.धुळे. ----- १८५
- ४० नासिक जिल्ह्यातील आदिवासी समाज आणि डावे पक्ष - डॉ. राजू सानप, नासिक ----- १९१
- ४१ महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त समुदायाच्या समस्या आणि विकासाच्या संधी
- १) प्रा. भरत खंडागळे; २) प्रा. डॉ. अस्मिता सरवैय्या, अमळनेर, जि.जळगाव ----- १९६
- ४२ मराठी साहित्यातून घडणारे भटक्या विमुक्तांचे दर्शन - प्रा.राशीकला नाईक, नंदुरबार ----- २०२
- ४३ सातपुड्यातील भिल्ल जमातींचे देवदेवता, सण उत्सव - प्रा. उषा वसावे, तळोदा, जि.नंदुरबार. २०६
- ४४ पेट व सुरगाणा भागातील आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात येणाऱ्या अडचणींचा शोध
- डॉ. वैशाली सूर्यवंशी, एकलहरे, जि.नासिक ----- २१०

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Biju Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Soc. Mantra Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Biju Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Soc. Mantra Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

विधानसभा आणि आदिवासी राजकारण :

सन १९५२ ते २०२० या कालावधीतील नाशिक जिल्ह्यातील विधानसभा निवडणुकीत १९५७ भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे प्रभुत्व दिसते. मात्र या नंतर जिल्ह्यात माधवराव गायकवाड, फकीरराव डावखर, पुंजाबाबा गोवर्धने, काकासाहेब बाघ यांच्या माध्यमातून पक्षाचे स्थान मजबूत राहिले. सन १९६४ मध्ये पक्षाचे विभाजन झाल्याने पक्षाची धुरा माधवराव गायकवाड बांधावर आली. त्यांनी १९६२ ते १९९५ पर्यंत नांदगाव मतदार संघातून ६ वेळेस निवडणुकीस उभे राहिले. मात्र १९५७ ची विधानपरिषद व १९८५ विधानसभा निवडणूक ते विजयी झाले. १९५२ ते १९९५ पर्यंत नाशिक जिल्ह्यात भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाचे वर्चस्व होते. याचे कारण माधवराव गायकवाड यांचे नेतृत्वगुण, पक्षबांधणी, पक्ष माध्यमातून उभी केलेली डावी चळवळ, चळवळीच्या माध्यमातून समाजाचे सोडविलेले प्रश्न. माधवराव यांचे जनमानसात असलेले स्थान यामुळे या काळात पक्ष भक्कम होता.

भारतीय कम्युनिस्ट पक्षातून बाहेर पडल्यावर मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाची नाशिक जिल्ह्यात नाना मालुसरे, फकीरराव डावखर, रामजी धुळे, के. के. पवार, जे. पी. गावित यांनी चांगली बांधणी केली. सन १९७८ ते २०२० पर्यंतच्या विधानसभा निवडणुकीत पक्षाने चांगली कामगिरी केली आहे. १९७८, १९८०, १९८५, १९९०, १९९९, २००४, २०१४ या सात विधानसभा निवडणुकीत पक्षाचे उमेदवार जीव पांडू गावित हे निवडून आले आहे. त्यांच्या या निवडून येण्यात पेट, सुरगाणा, हरमूल, कळवण या भागात नाना मालुसरे यांच्या नेतृत्वाखाली उभे केलेले काम महत्त्वाचे आहे. आदिवासींचे प्रश्न, त्यांची हक्काची जमीन, सावकारशाहीतून झालेली मुक्तता, वनजमिनीचा प्रश्न, पाण्याचा प्रश्न यासारख्या प्रश्नांवर उभे राहिलेल्या आंदोलनाचा पाठींबा, त्याचप्रमाणे जे. पी. गावित यांनी निवडून आल्यानंतर केलेली विकास कामे यामुळे ते निवडून येतात. तसेच पक्ष आणि किसानसभाने केलेली कामे स्पष्टीत स्वरूपात असलेली पक्ष बांधणी, पक्ष सदस्य यामुळे गावित या ठिकाणी आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले आहे.

नाशिक जिल्हापरिषद निवडणूक पक्षनिहाय जागा

क्र. क्र.	वर्ष	वर्ग	रा.काँस	भाज	शिवसे	सीपीआ	सीपीए	जेडी	एस	मनसे	इतर
			स	प	ना	य	म		पी		
१	१९९३	NA	NA	NA	NA	००	०२	NA	NA	NA	NA
२	१९९७	३४	NA	५	१५	००	०१	०१	००	NA	०७
३	२००२	१३	२३	१०	२१	००	०४	००	००	NA	२
४	२००७	१७	२५	०३	१८	००	४	००	००	००	०७
५	२०१२	१४	२७	४	१७	००	०३	००	००	०३	०५
६	२०१७	०८	१८	१५	२५	००	३	००	००	००	०४
	एकूण	८६	९३	३७	९६	००	१६	०१	००	०३	२५

भारतीय निवडणूक आयोग जिल्हापरिषद निवडणूक निकाल एव १९९३ ते २०१७

नाशिक जिल्ह्यातील पेट सुरगाणा अंबकेडर वा आदिवासी बहुल तालुक्यातील स्थानिक राजकारणात डाव्या पक्ष महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. सन १९९० ते २०२० या कालखंडात जिल्हा परिषद १६ व पंचायतसमिती निवडणुकीत ३१ सदस्य हे डाव्या पक्षाचे निवडून आले आहे. सन १९९२ जिल्हा परिषद निवडणुकीत निवडणुकीत दोन प्रतिनिधी मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या वतीने जिल्हा परिषदेवरती निवडून आले आहे. त्याचबरोबर सुरगाणा पंचायत समितीवर ५ प्रतिनिधी निवडून आले आहे. सन १९९७ च्या निवडणुकीत मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या

वतीने जिल्हा परिषदेवरती १ प्रतिनिधी निवडून आले आहे. पंचायत समिती निवडणुकीत मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे ३ जागांवर प्रतिनिधी निवडून आले आहे. सन २००२ च्या निवडणुकीत मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाला जिल्हा परिषदेच्या चार जागा मिळाल्या आहे. २००२ पंचायत समिती निवडणुकीत मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाला ६ जागा मिळाल्या आहे. सन २००७ च्या जिल्हा परिषद निवडणुकीमध्ये मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या वतीने जिल्हा परिषदेवर चार उमेदवार निवडून आले, पंचायत समिती निवडणुक २००७ मध्ये मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने

IN-CHARGE COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahasirityalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahasirityalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

नाशिक जिल्हातील पंचायत समिती निवडणूक पक्षनिहाय जागा

अ.क्र	वर्ष	कोंढे स	रा.कोंढे स	भाज प	शिंदसे ना	सीपीआ य	सीपीए म	जेडी डी	एस पी	मन से	इतर
१	१९९३	NA	NA	NA	NA	००	०४	NA	NA	NA	NA
२	१९९७	६१	NA	१९	२५	००	०३	०३	००	NA	३१
३	२००२	२८	४०	२४	३८	००	०६	०१	NA	NA	०९
४	२००७	३५	४८	०९	३३	००	०६	००	००	००	१७
५	२०१२	३०	५३	०८	२८	००	०५	००	००	०८	१४
६	२०१७	११	२७	२९	६०	००	०७	००	००	००	०९
	एकूण	१६५	१६८	८९	१८४	००	३१	०४	००	०८	८०

भारतीय निवडणूक आयोग पंचायत समिती निवडणूक निकाल एव १९९३ ते २०१७

उमेदवार निवडून आले. सुरगणा पंचायत समितीवर सत्ता स्थापन केली. श्रंभकेश्वर पंचायत समिती दोन प्रतिनिधी निवडून आले आहे. शिवसेनेबरोबर युती करित सत्ता स्थापन केली होती. जिल्हा परिषद २०१२ च्या निवडणुकीत मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या वतीने जिल्हा परिषदेत सुरगणा तालुक्यातील तीन उमेदवार निवडून आले आहे. पंचायत समिती निवडणुकीत मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टीला ५ जागांवर विजय मिळवत सुरगणा पंचायत समितीवर सत्ता स्थापन केली आहे. सन २०१७ च्या नाशिक जिल्हा

जातीनिहाय रचना

परिषदेच्या निवडणुकीमध्ये मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या वतीने तीन सदस्य निवडून आले आहे.

पंचायत समिती निवडणुकीमध्ये सुरगणा पंचायत समितीवरती मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे ५ उमेदवार विजयी होत सत्ता प्राप्त केली आहे. तर श्रंभकेश्वर पंचायत समिती निवडणुकीत २ गणात आपले उमेदवार विजयी झाले आहे. मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाने पंचायत समिती निवडणुकीमध्ये सात जागा प्राप्त केल्या आहे

अ.क्र	संख्या	प्रमाण
कोकणा	५०	७५.७६
महादेव कोळी	०३	४.५४
मराठा	०३	४.५४
वंजारी	०३	४.५४
तेली	०२	३.०४
वाणी	०२	३.०४
मुस्लीम	०३	४.५४
एकूण	६६	१००

संदर्भ : सर्वेक्षणाच्या आधारे विधानसभा, महानगरपालिका, नगरपरिषद, जिल्हापरिषद पंचायत समिती. निवडून आलेले सदस्य.

जातीनिहाय विश्लेषण :

सन १९९० ते २०२० या कालावधीमध्ये मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष व भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या वतीने नाशिक जिल्हा राजकारणामध्ये सक्रिय सहभाग असलेल्या सदस्यांचे जातीनिहाय वर्गीकरण केले आहे. मात्र पक्षांमध्ये जात वा घटकाला महत्त्व दिसून येत नाही. तरीही सामाजिक आणि

आर्थिक मागासलेलं पण वा घटकाचा विचार करता पक्षाला कोणत्या प्रवर्गातून पाठिंबा आहे हे जातीनिहाय वर्गीकरणातून अधिक स्पष्ट दिसून आले आहे. सन १९९० ते २०२० या कालावधीत भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष व मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या वतीने ५० सदस्य हे आदिवासी कोकणा जमातीतील निवडून आलेले आहे त्यांचे प्रमाण ७५.७६ % इतके आहे.

(१९८)

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & So. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

पुस्तकी अंक-२६, मार्च २०२२

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & So. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

महादेव कोळी या जातीसमूहातून ३ सदस्य निवडून आले आहे. त्यांचे प्रमाण ४.५४% आहे, मराठा जातीतील ३ सदस्य निवडून आलेले आहे. त्यांचे प्रमाण ४.५४% आहे. बंजारी जातीतून निवडून आलेले ३ सदस्य आहे. त्यांचे प्रमाण ४.५४% आहे. तेली जातीतून २ सदस्य निवडून आलेले आहे. त्यांचे प्रमाण ३.४% इतके आहे. वाणी जातीतून २ सदस्य हे निवडून आलेले आहे. त्यांचे प्रमाण ३.४% दिसून येते. मुस्लिम धर्मातील ३ सदस्य हे निवडून आलेले आहे. त्यांचे प्रमाण ४.५४% आहे. डाव्या विचारांच्या पक्षांमध्ये जात व धर्म याला फारसं प्राधान्य द्यावे नसले तरीही आर्थिकदृष्ट्या आणि सामाजिकदृष्टिकोनातून मागासलेला असलेला आदिवासी बहुलसमाज हा नाशिक जिल्ह्यातील पेट, सुरगाणा, त्रंबकेश्वर, इगतपुरी या तालुक्यामधील सर्वाधिक संख्या आहे. हा समाज सामाजिक व आर्थिक दृष्टिकोनातून मागासलेला असल्याने त्यांची समाजातून शोषण व पिळवणूक होत आहे. याठिकाणी ८० टक्के आदिवासी समाज हा मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या विचारधारेचा स्वीकार केलेला आहे. याचा विचार करता या ठिकाणी मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या माध्यमातून कॉम्रेड रामजी धुळे, कॉम्रेड जीवा पांडू गावित, कॉम्रेड के. के. पवार, कॉम्रेड हरीभाऊ महाले, हिराजी चौधरी, कॉम्रेड रामजी गावित, कॉम्रेड चिंतामण गावित, कॉम्रेड गुणाजी गावित, कॉम्रेड भिका राठोड, कॉम्रेड सुभाष चौधरी, कॉम्रेड रमेश बरफ, कॉम्रेड. उत्तम कडु, कॉम्रेड.सुंदराबाई भुसारे, कॉम्रेड. इंदिराबाई चौधरी, कॉम्रेड सावळीराम पवार, कॉम्रेड संज्याबाई खंडाईत, कॉम्रेड जनार्धन धोये या सारखे नेतृत्व उभे राहिले आहे. (पवार; २०१३-१९) या ठिकाणी सुरगाणा, त्रंबकेश्वर, पेट, कळवण, इगतपुरी या तालुक्यात पक्षाला मोठ्या प्रमाणात कोकणा किंवा आदिवासी भागातील समाजाचा पाठिंबा दिसून आहे.

मूल्यमापन :

नाशिक जिल्ह्यातील सामाजिक आर्थिक परिस्थितीचा विचार करता नाशिक जिल्हा डाव्या चळवळीचा जिल्हा आहे. इगतपुरीतील भात भावाचा प्रश्न असो आथवा पेट सुरगाणा आणि कळवण, त्रंबकेश्वर या भागातील आदिवासींचा लढा असो, खंडकरी शेतकऱ्यांचा लढा असो किंवा नांदगाव तालुक्यातील शेतीचे प्रश्न घेऊन संपूर्ण भारताला

परिचीत असलेले माधवराव गायकवाड यांनी उभी केलेली डावी चळवळ अधिक ताकतीने उभी राहिली आणि मुरली सुद्धा आहे. नाशिक शहरातील कामगारचे प्रश्न, शोषित वंचित समाजाचे प्रश्न घेऊन ही चळवळ चालू आहे व ती काही भागात कामकुवत झाली असली तरी ती आजही आदिवासी भागात टिकून आहे. या चळवळीच्या माध्यमातून आमदार जे. पी. गावित, के. के. पवार यांसारखे आदिवासी नेतृत्व उभे राहिले आहे.

संदर्भसूची :

- १) बिडवई प्रफुल्ल, २०१८ अनुवादित मिलिंद चंफनेकर, भारतातील डाव्या चळवळीचा मागोवा इतिहास, आव्हान आणि नवसंजीवनी च्या शक्यता, पुणे, रोहन प्रकाशन.
- २) भोळे भा. ल. १९९८, स्वातंत्र्योत्तर महाराष्ट्रातील डावी चळवळ, फत्तालाल सुराणा व किशोर बेडकीहाळ संघ., आजचा महाराष्ट्र, पुणे, श्रीविद्या प्रकाशन.
- ३) कारखानीस ल. स. २००५, स्मृतिगंध भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष, मुंबई.
- ४) मोरे विठ्ठल १९९५, महाराष्ट्रातील राजकारण आणि कम्युनिस्ट पक्ष आणि मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्ष, औरंगाबाद, कैलास प्रकाशन.
- ५) पळशीकर सुहास, नितीन चिरमल, २००४ महाराष्ट्राचे राजकारण: राजकीय प्रक्रियेचे स्थानिक संदर्भ, पुणे प्रतिमा प्रकाशन.
- ६) पळशीकर सुहास, सुहास कुलकर्णी, २००७ सनासंधर्ष, पुणे, समकालीन प्रकाशन.
- ७) खोरा राजेंद्र, सुहास पळशीकर, १९९६ महाराष्ट्रातील सनांतर, मुंबई ग्रंथाली.
- ८) दैनिक वृत्त पत्रे
- ९) भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष नाशिक अहवाल
- १०) कोरेकर वि. का. - नाशिकची साठ वर्षांची वाटचाल - हीरक महोत्सव (१९२४ - १९८७), स्मृती ग्रंथ या., प्रकाशक डॉ. वा. द. चौर नाशिक, १९८५.
- ११) डॉ. सानप राजू २०२३ नाशिक जिल्ह्यातील डाव्या पक्षांचा राजकीय अभ्यास विशेष संदर्भ १९९० ते २०२०. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ.

सुरवणी अक्षा २०२३

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक
॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक १८ - मार्च २०२४ (त्रैमासिक)

- शके १९४५ ● वर्ष : १२ ● पुरवणी अंक : १८

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्वेराव भामरे ● प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बेसाणे
● प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा ● प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. सोनाली पाटील ● प्रा. के. बी. चौगुले ● प्रा. एस. आर. ठोकळे

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्यालय, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, १४२२२८१४७१, १४०४५७७०२०

Email ID : rajwademandaldhule1@gmail.com

rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

अंक मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/-, लेख सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने

संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे या नावाने पाठवावी.

अक्षरमुद्रणी : सौ. सीमा शिंदे, पुणे.

टीप : या निवृत्तकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jay Road, Nashik Road-422 101

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jay Road, Nashik Road-422 101

अनुक्रमणिका

१. '२०२० सालची महागाड्यातील बदलती परिस्थिती आणि कृषी अर्थव्यवस्था आणि
पारंपरिक सधर्मी साहित्यपारंपरिक स्थापने विषय' ७
- प्रा. अशोककुमार भागवती भागवती

२. लिंगाधारित अंदाजपत्रक (Gender Budget) १६
- डॉ. सुरेश विगासटिबे

३. जागतिक शिक्षणाचा पारंपारणीय गुणवत्तेचेतील परिणाम - एक अभ्यास विरोध संदर्भ पुणे शहर
- १) डॉ. बेजमीनबी. लोधी २) अर्चना ज्ञानेश भोंडवे (संशोधक) १९

४. महाराष्ट्रातील गड किल्ल्यांचे संवर्धन - एक चिकित्सक अभ्यास
- श्रीमती सीमा जालिंदर भोसले २५

५. 'जडिदांनी समाज आणि समाकालीन परिस्थिती'
- डॉ. नंदीम भागू सपटे २९

६. शासन विभागासाठी जल व्यवस्थापन : यशस्वी गरज
- प्रा. डॉ. चन्दास दत्तात्रय अर्जुन ३४

७. सधर्मा सोपी सधर्मी ग्रामीण रोजगार हवी योजनाच्या रोजगार निर्मितेमधील योगदानाचा अभ्यास
- १) डॉ. गणेशराव चाकडे २) श्री. गणेश मणिशंकर चोर ४८

८. आदिवासी अनुशास आणि सधर्मी
- १) सहा. डॉ. एनी चंद्रकांत बापूजी २) सहा. प्रा. जेता काशिनाथ भोडे ४२

९. महिला राजकीयता - संशोधनात्मक अभ्यास
- १) दिनेश सधर्मी शिंदे २) डॉ. ज्योती शिंदे ४५

१०. महाराष्ट्रातील कृषी-उद्येते व्यवस्थापनाचा समाज आणि संभाव्यता
- डॉ. शोभा २) अर्जुन ५०

IQAC COORDINATOR

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci, Mahila Mahavidyalaya
Tal. Pimpri, Nashik Road-422 101

११. महाराष्ट्रातील शासकीय कार्यालयातील मुलींच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास - विशेष संदर्भ पुणे जिल्हा.
- मीरा गावकवाड ----- ५७
१२. महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी समाजातील मनुष्यांच्या स्थलांतर समस्यांचा अभ्यास
- १) प्रा. काशिनाथ शिवाजी गंगोडे २) डॉ. एन. एस. साबळे ----- ६२
१३. महाराष्ट्रात राबविण्यात येणाऱ्या प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमाची भूमिका
- १) योगेश विघ्नाथ साहू २) डॉ. पावसे विद्याल भाऊसाहेब ----- ६६
१४. ऐतिहासिक चारदा जपण्याच्या दृष्टिकोनातून किल्ल्यांचे संवर्धन
- प्रा. डॉ. गुलनाथ मावंची घुटे ----- ७०
१५. प्रवासी ग्राहक वाहतुकीबाबत महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाच्या शासकीय योजनांचे अध्ययन
- १) डॉ. पुलाटे एस. के. २) डॉ. गोपाळ स्वर्नाल दामोघ ----- ७३
१६. LPGचे भारतातील आर्थिक दुर्बल घटकवार झालेले अनिष्ट परिणाम:
- प्रा. डॉ. आर. जे. इंगोले ----- ७७
१७. महाराष्ट्रातील कृषी क्षेत्रातील शाश्वत विकास (कृषी उत्पादकता आणि रासायनिक खते आणि कीटकनाशकांच्या वापराच्या संदर्भात.)
- डॉ. आण्णासो मन्चिंद्र काळे ----- ८१
१८. "पुणे- विपरी विद्यार्थ शहरातील प्रधानमंत्री जनधन योजनेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास" (पुणे-विपरी विद्यार्थ - २०१४ ते २०१९)
- १) मास्ती भिनराव कांबळे २) डॉ. विनायी प्रदीप जाधव ----- ८६
१९. भारताच्या आर्थिक विकासात वॉकिंग क्षेत्राची भूमिका
- १) कु. श्रद्धा कांडुस काटे २) डॉ. ज्ञांती मुहाम बोरानके ----- ९३
२०. प्रादेशिक असमानता आणि महाराष्ट्रातील स्त्रे वाहतुक विकास
- प्रा. डॉ. संगीता मालचंद्र कादकर ----- ९६
२१. भारतातील दारिद्र्य निर्मूलन आणि रोजगार निर्मिती योजनांचा अभ्यास
- १) प्रा. अर्चना सांतायन खांडेभराड २) डॉ. दिलीप भोटे ----- ९९

IQAC COORDINATOR
NGPM, Late Bapu Bazar, Nashik
Arts, Com & Sci Mahia Mahayodiyaj
Jail Road, Nashik Road-422 111

२२. शाळा माल सुलभता अभियान : एक माधीन्यपूर्ण काव्य
- १) प्रा. जी. एम्. वाळुंके २) उमेश बळवंत कोठावडे ----- १०४
२३. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील संघटनात्मक बदल
- प्रा. सतुप्त नागदेव जोहकर ----- १०९
२४. नवशिक शिक्षणातील अनुसूचित जातीच्या उद्योजकता विकासाला महत्त्वा फुले यागासर्व
विकास महामंडळाचे योगदान
- १) डॉ. जयवंत रामदास भटारे २) देवानंद काशिनाथ मंडवधरे ----- ११५
२५. भौगोलिक सांस्कृतिक प्रांत अलिखित माधील पाठन्या कांदाचे विश्लेषण
- डॉ. रमिका महेंद्र म्हात्रे ----- १२३
२६. महाराष्ट्रातील चंदन शेतीची संभाव्यता
- १) मोहिते किरण शांताराम २) डॉ. आराकेरी शांता ----- १२७
२७. डिजिटल अर्थव्यवस्था समृद्ध व प्रगत भारताच्या विकासाचे आधुनिक साधन
- १) कु. शुभांगी दिलीप नरेकर २) डॉ. विशाल एन. ठगण ----- १३२
२८. "भारतीय शेती आणि शेतकऱ्यांच्या समस्या"
- प्रा. डॉ. सुकुमार दत्ता पाटील ----- १४२
२९. पायाभूत सुविधांमधील काहदुकीची सद्यस्थिती
- १) स्वाती विजय पाटील २) डॉ. एन. जी. सूर्यवंशी ----- १४५
३०. राज्यदृष्टीने महाराष्ट्रातील मतस्यव्यवस्थापनाच्या समस्या आणि संभावना
- १) दिलिपा केसरीनाथ पाटील २) डॉ. किशोर हिरामण वेहेते ----- १५०
३१. भारतातील आर्थिक दक्षिण व दक्षिण निर्मुलनाच्या योजनांचा अभ्यास
- नानासाहेब श्रीरंग पटनुरे ----- १५४
३२. माल रोमी महिला साक्षरता अभियानाच्या सूक्ष्म कार्य योजनेमुळे महिला उद्योजकतेचा झालेला विकास
- १) सौ. मनिषा सुरेश पवार २) प्रा. डॉ. प्रभावती भगवान पाटील ----- १५८
३३. महाराष्ट्राची आर्थिक स्थिति : एक मुद्देसूच
- डॉ. धीरेंद्रनाथ श्री. पवार ----- १६४

IQAC COORDINATOR

NSPM & Late B. S. Patil
Arts Com & Sc. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

३४. जागतिकीकरणाचा भारतीय शैलीवरील परिणाम
- प्रा. डॉ. देवकी निलेश चडोड १७३
३५. भारतीय कृषी उत्पादकांचे चिकित्सक अभ्यास
- श्रीमती. रसिका अक्षय सकपाळ १७८
३६. भारतातील सुक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग क्षेत्रातील महिला उद्योजकांच्या भूमिकेचे विश्लेषण
- डॉ. मनिषा राजेंद्र सामंत १८५
३७. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांच्या (MSME) भूमिकेचा व समस्यांचा अभ्यास
- डॉ. संतो लालचंद्र रामचंद्र १९०
३८. २०२३ चा महाराष्ट्रातील दुष्काळ
- १) डॉ. अशोक नरमदेव समाणे २) मधुधरा दत्तराम साळुंखे १९५
३९. १९९१ नंतर भारतातील मूद्य व्यवसाय उत्पादनात झालेल्या बदलाचा अभ्यास
- १) मनिषा भिमराव जोशी २) प्राचार्य डॉ. एस. एम्. भोसले १९८
४०. महाराष्ट्रातील कृषी उत्पादन आणि उत्पादकांच्या प्रवृत्तीचे विश्लेषण
- डॉ. सिताफुले एल. एस. २०३
४१. "राज्यभर जिल्हातील अनुसूचित जमातींच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास"
- १) प्रा. सुनिल राजाराम जोशी २) डॉ. मोरेशनाथ कवठे सानप २११
४२. हुशमाना बदलामुळे शैलीवर होणाऱ्या परिणामांचे अध्ययन
- प्रा. विद्या भिका चोरते २१६
४३. भारतीय शेत क्षेत्रातील बदलती आव्हाने
- डॉ. अर्चना अनिल विठे २२१
४४. ठाणे जिल्हातील पर्यटन स्थळांचा चिकित्सक अभ्यास
- डॉ. गीता विशे २२५
४५. भारतातील स्वयंसेवी संस्थांची महिला सहभागीकरणातील भूमिका
- प्रा. बाळुज व्ही. एस. २३०

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bapu Ramrao Beshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

- Y६. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सेवा क्षेत्राचे बदलते स्वरूप
- डॉ. एता रामराव कुंटेबाड २३६
- Y७. "छत्रपती शिवाजी महाराजांचे अर्थिक धोरण"
- प्रा. तुलशिदास मोकत २४१
- Y८. "भारतातील थिक विना योजनांमध्या चोगदानाचा अभ्यास"
- १) गोसावी पुजा तुकाराम २) डॉ. बी. बी. गाडेकर २४५
- Y९. "भारताचा आर्थिक विकास आणि मानवी विकासाचे तौलनिक आख्यन"
- कुंडलिक विमराव चौगुले २५१

P. D. Doshi
IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Shri. P. M. Rao Doshi
Arts Com. & Soc. Mania Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

अधिकधिक योगदान कमी देऊ शकतील बाबत लक्षा घेऊन घेतले आहे.

माझीकरच पाणी साठवणूक, वॉटर हार्बिस्ट्रींग यंत्राने पावसाचे पाणी एकत्र करून नंतर वापरण्यासाठी साठवून ठेवणे. हे तंत्र जगाची वर्षापासूनच वापरले जात आहे ते आधुनिक तंत्रज्ञानाने ते अधिक कार्यक्षमपणे वापर केला पाहिजे. सध्यातील पावसाचे पाणी संकलन, बमिनीकर आधारित पावलोटे प्रणाली आणि पाण्याची भूमिगत साठवण यामागची अनेक प्रकारची तंत्रे आहेत. वॉटर हार्बिस्ट्रींगमुळे घाणूकी, सेल्युलॉसिडी आणि जंतूमासाठी पाण्याचा विघ्नसह स्रोत उपलब्ध होऊ शकतो आणि मूल आणि पुढभागावरील पाण्याच्या सोलावर अवलंबून राहणे कमी होऊ शकते.

संदर्भ :

पाणी हे एक महत्त्वाचे नैसर्गिक संसाधन आहे. या पृथ्वीव्यावस्थेतील सर्व सजीव सृष्टीची निर्मिती ही पाण्यापासूनच झाली आहे. सर्व सजीवांच्या जीवनाचा आधार पाणी आहे. मानवाचा इतिहास पहाला तर ज्या ठिकाणी पाण्याची उपलब्धता मुबलक प्रमाणात आहे त्या ठिकाणी मानव स्थिरावला आणि त्याचा विकासही देखेच झाला. मेसोपोटेमिया, इजिप्त, हडप्पा यामागच्या विविध प्राचीन सभ्यतांचा विकास हा पाण्याच्या किनाऱ्यावर झालेला आढळतो. त्यामुळे उपलब्ध असलेल्या पाण्याच्या काळजीपूर्वक वापर करणे अत्यंत गरजेचे आहे आणि पाण्याचे संवर्धन करणे ही आपली सर्वांची जबाबदारी आहे.

जगाची काही ठिकाणी ओला दुष्काळ तर दुसऱ्या ठिकाणी पाण्याचा मुट्टा पाणी नाही. अतिरिक्त भूजल प्रमाणात वापरात

भरणातील नद्या आटू लागल्या आहेत. आज सर्व जाग्यांच्यांचे स्मान्य सुधारणे अत्यंत आवश्यक आहे. जल संवर्धन आणि जल व्यवस्थापन करून आपण पाण्याचे स्रोत सुरक्षित करू शकतो. पाण्याचे संवर्धन आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी पारंपारिक आणि आधुनिक अशा दोन्ही पद्धतींचा वापर केला जाऊ शकतो. घटत जाणारी गोड्या पाण्याची पातळी आणि वाढती मागणी त्यामुळे पाण्याचे संवर्धन करून त्याचे साठे पक्षिण्यासाठी सुरक्षित करून ठेवणे गरजेचे आहे. देशाला या जलसंवर्धन कार्यक्रमासाठी वेगाने कामगार लागणे गरजेचे आहे. पाण्याचा वापर कमी करण्याचे तंत्रज्ञान आणि त्याचबरोबर पाण्याचे प्रदूषण कमी करण्याच्या दिशेने विशेष पावले उचलणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सुची :

- 1) प्रा. अश्विनी बापू, पाणी व्यवस्थापन, राजलक्ष्मी प्रकाशन औरंगाबाद, ऑगस्ट २००६.
- 2) सदानु जात, दूरव पाणी अत्यंती जीवनघात, विराज एकरावडिंग इंडिया प्रा. लि. २०१२.
- 3) डॉ. प्रीणते सुषिर, जलपिपल, सुज्ञान प्र. पुणे, नोव्हेंबर २००७.
- 4) सेतळी मासिक, फेब्रुवारी २०२१.
- 5) शरद भाषी, एप्रिल २०१५.
- 6) गोडवा मासिक, सिंचन विशेषांक, एप्रिल २०१४.
- 7) टी. अश्विनी वृत्तपत्रातील लेख.
- 8) सिंचन स्थितीदर्शक अहवाल, महाराष्ट्र जलसंधारण विभाग, २०२१-२२

IOAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचा रोजगार निर्मितीमधील रोगदानाचा अभ्यास

१) डॉ. गोरखनाथ वाकळे (सर्गादरेंक)

सहान्यक प्राध्यापक
अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र व पर्यवृत्तर विभाग
कै. विद्यानाथ देशमुख कला व वाणिज्य,
विज्ञान महिला महाविद्यालय नाशिक रोड, नाशिक

२) श्री. गणेश मच्छिंद्र चोर (संशोधक विद्यार्थी)

पदव्युत्तर अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र
सहकार महर्षी भाऊसाहेब मत्तुजी चोरते कला,
वाणिज्य विज्ञान महाविद्यालय, संगमनेर जि. अहमदनगर
ईमेल - ganeshchor123@gmail.com
मोबाईल - ९०११७६६७६८

प्रस्तावना :-

भारत हा कृषी प्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. भारतामध्ये ग्रामीण भागातील असलेले उद्योग हे हंगामी स्वरूपाचे आहेत. त्यांचे शेती हा व्यवसाय हंगामी स्वरूपाचा आहे. त्यामुळे वर्षभर शेतीत रोजगार उपलब्ध होत. त्यातून बेरोजगारीची समस्या निर्माण होते. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतर्फे श्रमशक्तीतून ग्रामीण विकास फलप्रकल्प, जलसंधारण कामे, कोरटवाहू शेतीचा विकास या योजनेत प्राधान्य क्रमाने राबवून दुहेरी लाभ ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील समाजाला पोहचविण्यात या आले आहे. रोजगार व उत्पन्न वाढ, ग्रामीण भागात आर्थिक स्थिरता यांमुळे या योजनेचे स्वरूप बदलत आहे. ही योजना खास ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी आहे.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना :-

ग्रामीण भागाचा विकास व्हावा, गावाकडून शहराकडे येणारे लॉड गावातच धावलेत म्हणून ७ सप्टेंबर २००५ ला राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा संसदेने संमत केला आणि २ फेब्रुवारी २००६ पासून अकुशल कामगारांना मजुरी रोजगाराचे आश्वासन देणारी "राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी" योजना मुदत करण्यात आली. २ ऑक्टोबर २००९ ला या योजनेला महात्मा गांधी हे नाव देण्यात आले. योजनेतर्फे दळणवळण सोयी, भूविकास कामे, जलसंधारण, फळवण्ड लागवड कार्यक्रम इ. स्वरूपाची कामे राबवून गावाचा सर्वांगीण विकास करून ग्रामीण जनतेला रोजगार मिळवून देणे व त्याचे राबवणाने उंचावणे शक्य झाले आहे. केंद्र शासन कुशल व अकुशल मजुरीच्या रोमंडारीवरील ७५ टक्के खर्च तर राज्य शासन २५ टक्के खर्चाचा भार अशा पध्दतीने निर्धाची विभक्तली केली आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा प्रसार करणे आणि अमलबजावणी करणे हे एक महत्वाचे कार्य म्हणून पहिले

उत्त आहे. हे हक्क आणि मागण्यावर आधारित आहे, त्यामुळे हे भूतकाळातील समान कार्यक्रमापेक्षा वेगळे आहे. या कायद्याच्या वैशिष्ट्यामध्ये लाभार्थींना १५ दिवसांच्या आत रोजगार मिळवून देणे गरजेचे आहे. या कायद्यात महिलांचा ३३ टक्के कामगार सहभाग सुनिश्चित करण्यात आला आहे. या योजनेतर्फे ग्रामीण पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ झाली आहे. ग्रामीण जोडणी, पुर नियंत्रण आणि सरासन, ग्रामीण स्वच्छता, कलसवर्धन, भूविकास, भारत निर्माण, ग्रामीण वेबकल, खेळ, मैदान या महत्वाच्या सल्लाना खेड्यांमध्ये उभारल्या गेल्या आहेत.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतर्फे अकुशल काम करणाऱ्या इच्छुक असणाऱ्या प्रत्येक कुटुंबातील प्रौढ व्यक्तींना योजनेतर्फे १०० दिवस प्रतिकुटुंब रोजगाराची हमी देण्यात आली आहे. योजनेच्या माध्यमातून स्थायी स्वरूपाची मातमता निर्माण करणे हे मूळ उद्दिष्ट आहे. रोजगाराचा हक्क प्रदान करणे, समाजिक सुरक्षा देणे, महिला व दुर्बल घटकाचे सवलतीकरण करणे, पंचायतराज संस्थांचे बळकटीकरण करण्यावर योजनेमध्ये भर देण्यात आला आहे. योजनेतर्फे पेण्यात येणाऱ्या कामांपैकी ६० टक्के कामे ही उत्पादक स्वरूपाची असतील व अशी कामे ही घृषी, जल व वृक्ष बांधा विकास करणारी कृषी व कृषीसंलग्न या क्षेत्रातील संबंधित आहेत. तथापि, संपूर्ण देवात ही योजना रोजगाराची भागणी लक्षात घेऊन ही योजना १ एप्रिल २००८ पासून उर्वरित सर्व ग्रामीण जिल्ह्यांमध्ये विस्तारित करण्यात आली आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

१. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतर्फे उपलब्ध झालेल्या रोजगाराचा अभ्यास करणे.
२. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या खर्चाचा अभ्यास करणे.

वरील तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते की, सन २०१९-२०२० या वर्षात योजनांत सहभागी झालेल्या १५.३० लाख कुटुंबांपैकी १.३० कुटुंबांना १०० दिवसांचा रोजगार पुरविण्यात आला आहे. सन २०२०-२०२१ या वर्षात योजनांत सहभागी झालेल्या १६.८४ लाख कुटुंबांपैकी १.३७ लाख, सन २०२१-२०२२ या वर्षात योजनांत सहभागी झालेल्या २०.३६ लाख कुटुंबांपैकी १.७४ लाख कुटुंबांना १०० दिवसांचा रोजगार उपलब्ध करून देण्यात आला.

योजनेवरील वर्षानिहाय खर्च रुपये कोटीत :-

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतर्गत वित्तीय वर्षात कुटुंबाला १०० दिवसांची अकुशल रोजगाराची हमी केंद्रशासनाकडून दिली आहे. तर १०० दिवसांवरील प्रत्येक मजुराला रोजगाराची हमी राज्यशासनाने दिली आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण हमी कायदा २००५ च्या तरतुदीनुसार योजनेतर्गत होणाऱ्या खर्चाचा भाग केंद्रशासन व राज्यशासन या दोन्हीमध्ये विभागला आहे. हे खालील तक्त्या क्र.०३ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्र.०३

योजनेवरील वर्षानिहाय खर्च रुपये कोटीत

वर्ष	वर्ष		
	२०१९-२०२०	२०२०-२०२१	२०२१-२०२२
केंद्रशासनाकडून वितरीत निधी	१५२०.२५	२६०८.१७	२४३१.७२
राज्यशासनाकडून वितरीत निधी	२१०.१०	३१०.१५	३३७.५५
एकूण खर्च	१८१०.३५	२९१८.३२	२७६९.२७

संदर्भ - महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेत वर्षानिहाय अकुशल - २०२० - २०२१

वरील तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते की, सन २०१९-२०२० या वर्षात एकूण खर्च रुपये १८१०.३५ कोटी इतका झाला असून त्यापैकी केंद्रशासनाकडून वितरीत निधी १५२०.२५ रुपये कोटी व राज्यशासनाकडून वितरीत निधी २१०.१० रुपये कोटी झाला आहे. सन २०२० - २०२१ या वर्षात एकूण खर्च रुपये २९१८.३२ कोटी इतका झाला असून त्यापैकी केंद्रशासनाकडून वितरीत निधी २६०८.१७ रुपये कोटी व राज्यशासनाकडून वितरीत निधी ३१०.१५ रुपये कोटी झाला आहे. सन २०२१-२०२२ या वर्षात एकूण खर्च रुपये २७६९.२७ कोटी इतका झाला असून त्यापैकी केंद्रशासनाकडून वितरीत निधी २४३१.७२ रुपये कोटी व राज्यशासनाकडून वितरीत निधी ३३७.५५ रुपये कोटी झाला आहे. यावरून असे जाणवत येते की केंद्रशासनाकडून व राज्यशासनाकडून होणाऱ्या खर्चांमध्ये वाढ होत आहे.

३. योजनेतर्गत १०० दिवसांपेक्षा जास्त रोजगार पुरविण्यात आलेल्या कुटुंबांची संख्या वाढत आहे.
४. केंद्रशासन व राज्यशासन योजनेसाठी उपलब्ध करून देत असलेल्या निधीमध्ये वाढ होत असून योजना खर्चांमध्ये वाढ झाली आहे.
५. लाभार्थ्यांचे उत्पन्न टुप्पट करण्यासाठी योजनेच्या माध्यमातून सरकार प्रयत्नशील आहे.

सारांश :-

ग्रामीण भागात उत्पादक व टिकाऊ मालमत्ता उपारण्याच्या दृष्टीकोनातून आणि कुशल कामगारांना वर्षभरातून १०० दिवसांच्या रोजगाराची हमी हे या योजनेचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट असल्यामुळे ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण होण्यास मदत झाली आहे. अनुसूचित जाती अनुसूचित जमाती व इतर सामाजिक दृष्ट्या मागासलेल्या गटाचे सवलतीकरण करणे, टाईम निर्मूलन आणि रोजगारात वाढ घडवून आणण्यास ही योजना महत्त्वाची ठरली असून राहणीमानात सुधारणा घडवून आली आहे.

निष्कर्ष :-

१. योजनेमुळे रोजगारामध्ये वाढ झाली आहे.
२. योजनेतर्गत मनुष्यदिवस निर्मितीत वाढ झाली आहे.

[Handwritten Signature]

TOAC COORDINATOR
 (K09) PM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 101 Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 101 Road, Nashik Road-422 101

शोधनिबंधांचे गृहीतक :-

- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेमुळे रोजगारातमध्ये वाढ झाली आहे.
- महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या वर्षांतमध्ये वाढ झाली आहे.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य उपयोगात आणले आहे. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना वार्षिक अहवाल, संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, वार्षिक बर्तमानाचे बाचा अध्याय घेतला आहे.

योजनेतर्गत मनुष्यदिवस निर्मिती :-

योजनेतर्गत मनुष्यदिवस निर्मितीपैकी सर्वात जास्त मनुष्यदिवस निर्मिती अमरावती जिल्ह्यात १०२.९० लाख झालेली आहे. त्या खालोखाल पालघर ६६.८० लाख, गोंदिया ६४.३४ लाख, चंद्रपूर ४४.४२ लाख, गडचिरोली ४२.०१ लाख या जिल्ह्यात झालेली आहे. योजनेतर्गत मनुष्यदिवस निर्मिती ही खालील तक्त क्र.०१ मध्ये दर्शविले आहे .

तक्त क्र. ०१

योजनेतर्गत मनुष्यदिवस निर्मिती (लाखांमध्ये)

अ.क्र.	वर्ष	मनुष्यदिवस निर्मिती
१	२०२१ - २०२२	८२५.४६
२	२०२० - २०२१	६७९.४३
३	२०१९ - २०२०	६४०.२०

संदर्भ - महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना वार्षिक अहवाल - २०२१-२०२२

खालील तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते की ,सन २०२१-२०२२ या वर्षांमध्ये ८२५.४६ लाख मनुष्यदिवस निर्मिती, २०२०-२०२१ या वर्षांमध्ये ६७९.४३ लाख मनुष्यदिवस निर्मिती, २०१९-२०२० या वर्षांमध्ये ६४०.२० लाख मनुष्यदिवस निर्मिती झाली आहे. या तक्त्यावरून हे लक्षात येते की मनुष्यदिवस निर्मितीमध्ये वाढ होत आहे असे दिसून येते .

योजनेतर्गत १०० दिवसांपेक्षा जास्त रोजगार पुरविण्यात आलेल्या कुटुंबाची संख्या :-

सर्वसमावेशक विकास साध्य करण्यासाठी विविध श्रेणी मिळून व रोजगार निर्मिती कार्यक्रम शासनमार्फत राबविण्यात येत आहे. यान्वयातील ३४ जिल्ह्यांमध्ये ग्रामीण भागात राबविण्यात येत असलेल्या महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेमुळे रोजगारातमध्ये वाढ झाली आहे. हे खालील तक्त क्र.०२ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्त क्र. २ - योजनेतर्गत १०० दिवसांपेक्षा जास्त रोजगार पुरविण्यात आलेल्या कुटुंबाची संख्या (लाखात)

वर्ष	कुटुंबाची संख्या		
	२०१९ - २०२०	२०२० - २०२१	२०२१ - २०२२
योजनेतर्गत रोजगार उपलब्ध करून दिलेल्या एकूण कुटुंबाची संख्या	१५.३०	१६.८४	२०.३६
योजनेतर्गत १०० दिवसांपेक्षा जास्त रोजगार पुरविण्यात आलेल्या कुटुंबाची संख्या	१.३०	१.३७	१.७४
योजनेतर्गत १०० दिवसांपेक्षा जास्त रोजगार पुरविण्यात आलेल्या कुटुंबाची संख्या	१२६.४५	२५६.२५	२९१.३९

संदर्भ - महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना वार्षिक अहवाल - २०२१-२०२२

संदर्भ सूची :-

श्री साईनाथ महिला महाविद्यालय

संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई
पान नं. ५-७

१. आणखाने प्रतिप (जानेवारी २०००) सामाजिक पध्दती
शाखेचे तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर पान नं.-
१८१-१८२
२. देसले किरण (फेब्रुवारी २०१७), आर्थिक व सामाजिक
विभास टीपसर्तभ प्रकाशन, उज्जयनी, पान-१०६
३. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना
वार्षिक अहवाल (२०२१-२०२२) अर्थ व सांख्यिकी

४. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम,
२००५
५. रंजन कोळंबे, (जानेवारी २०२०), भारतीय
अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन, पुणे

[Signature]
IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

वनस्पतींच्या वस्तूंना परदेशी नागरिक खूप पसंती देतात. त्यामुळे परदेशातून या कच्च्या मालाची मोठ्या प्रमाणात मागणी असते. भारतातील तरुण उद्योजकांनी आपल्या आवृद्धावृद्धा वस्तूंची पूरक बाजारपेठा असल्यास या व्यवसायाचा ते विचार करू शकतात.

३. स्वर पुरवठा : लेटेक्स हा एक असा कच्चा माल आहे कि जो प्लॅस्टिक, इलेक्ट्रिक आणि इलेक्ट्रॉनिक घटक, वायुवाही घटक, लहान मुलांची खेळणी, किंवा स्वर असलेले कोणतेही उत्पादन असले तर त्यात हा घटक प्रामुख्याने उपयोगात आणतात. म्हणून जर आपल्याकडे स्वरची लागवड असेल किंवा स्वर कुटूट आणि बसे मिळू शकते ही जर माहिती मिळविली तर अर्धन उद्योजक लेटेक्स पुरवठा उद्योग उभारून त्या स्थिर आणि दीर्घकालीन उत्पन्न मिळवू शकतात. हा व्यवसाय नव उद्योजकांसाठी योग्य आहे.

४. लोकांका किंवा कापसाचा पुरवठा : बस किंवा सूती कारखान्यांचा उद्योग चालवणे लोकर आणि कापूस ही घटक निरंतर आवश्यक असून कच्चा मालात दोघांचा बंधन स्थान आहे. लोकरप्रमाणेच सूत आहे. वस्तुतः बस उद्योगात कापूस हा एक प्रमुख कच्चा माल आहे. कापूस पुरवठा व्यवसायात आपणाने कापसाची शेती करण्याबरोबरच कापसाचा व्यावसायिक प्रमाणात वापर करणे करावे आणि कापड उत्पादन क्षेत्रातील स्पर्धाबरोबरच बसे सीदे करावेत ही माहिती असल्यास हे व्यवसाय क्षेत्र आपल्या माहितीमधील इतर क्षेत्रांच्यापेक्षा वेगळा प्रकृत उद्योग आहे आणि सर्वोत्तम हा व्यवसायात जीव निधी प्रवेश करून स्वतःचे स्टार्ट-अप सुरू करून उत्तम यश मिळवू शकतात.

५. कच्च्या तेलाला पुरवठा : कच्च्या तेलाला तुकाळे मोनोपॉल्यू सर्वरान ओळखतात. याचा वापर पेट्रोल, डिजेल इ. उत्पादनामध्ये प्रमुख कच्चा माल म्हणून करतात. माणूसच या पुरवठाची व्यक्ती / तरुण मान्यतादायक गुंतवणूकदार असले तर ही व्यक्ती बूट अर्जित करायला व्यवसाय सुरू करू शकतात. व्यवसाय सुरू केल्यानंतर कारच बघी कालावधीत हा क्षेत्रातील व्यावसायिक आर्थिक उलाढाल बंधनकारणी असते.

६. औषधी वनस्पती पुरवठा व्यवसाय : कोरफड, इन्दीनी, हंगरफुल, आले, मुठ, तुळशी, कडुनिंब, नवतीर या सारखे पारंपारिक, केसर, वेधपत्र अशा अनेक औषधी वनस्पती आहेत. ज्यांचा वापर विविध प्रकारच्या औषध निर्मितीसाठी करता जातो. म्हणजेच ह्या वनस्पती व्यावसायिक निर्यातदार कच्चा माल आहेत. जर कोणते क्षेत्रात जाणे जमिनीत औषधी उत्पादनामध्ये लागवड करणे औषधी वनस्पती पुरवठा, सिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध आहे

वनस्पतींची लागवड केली तर विविध औषध निर्मिती कंपन्यांचा शोध घेऊन त्यांना गरजेनुसार आपल्या कच्च्या मालाची विक्री करून उत्तम शेतकरी उद्योजक बसूळ पैसा कमवू शकतात.

७. विविध फळांचा पुरवठा व्यवसाय : औषधी वनस्पती सोबत फळांपाही कच्च्या मालात समावेश होतो. विविध कंपन्या लहान मुलांसाठी पॉप्टि व्हिटेमिन उत्पादने तयार करून विकतात, औषधे आणि व्हिटेमिन सी मोठ्या तयार करणाऱ्या कंपन्या तसेच विविध फळांचा रस व ज्यूस बनवून बंद बाजारात विकणाऱ्या अनेक कंपन्या ह्या आपल्या ग्राहक जमू शकतात. तरुण शेतकरी प्रामाण्य भागातील असल्यास या संधीचा खोब विचार करू शकतात. स्वतःचे फळ प्रक्रिया उद्योगही सुरू करू शकतात. त्यासाठी त्यांनी योग्य प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शन प्राप्त करणे आवश्यक आहे.

८. 'जल हेच जीवन' ह्या उल्लेखाने अति प्रत्येक उत्पादन क्षेत्रात पाण्याची कमी जास्त परमांत गरज हि असतेच. जसे कि, बांधकाम उद्योग, शेकरी व केक उत्पादने निर्मिती उद्योग, बाटलीबंद पाणी विक्री करणाऱ्या विविध कंपन्या त्याचप्रमाणे विविध कार्बोनेटेड शीतपेने बनवणाऱ्या कंपन्यांमध्ये पाणी ही आवश्यकता आहे. प्रामाण्य आणि शहरी भागात ज्याठिकाणी उन्हाळ्यात पाणीटंचाई निर्माण होते तेथे पाणी पुरवठा व्यवसाय सुरू करण्यास हरकत नाही.

९. लिंबूवर्गीय विविध वनस्पतींची साले विक्री : अनेक परपूर आणि पृथ्वी प्रेरणने निर्मिती, विविध साबण व किनारल निर्मिती उद्योगात लिंबूवर्गीय साली ही कच्चा माल म्हणून वापरले जाते. त्यामुळे त्यांच्या सालीला असा उद्योगांकडून खूप मागणी असते. जर आपण क्लॉरिफेस निचमितीपणे मागणीनुसार पुरवठा करण्याची हमी दिली तर उद्योजकाला दीर्घकाल कच्चा माल मिळेल ह्या आशेने आपल्यातूनच काम आणि व्यापार करण्यात उत्सुकता दाखवतात.

१०. ऊस पुरवठा : ऊस उत्पादन महाराष्ट्रात पश्चिम भागात मोठ्या प्रमाणावर घेतात. साखर आणि साखरेपासून तयार होणारे विविध पदार्थ निर्मितीसाठी ऊस म्हणून ह्या कच्च्या मालाला बाजारपेठेत अधिक मागणी आहे. महाराष्ट्रात ऊस कारखान्यांची संख्याही मोठी आहे. ह्या साखर कारखान्यांना ऊस पुरवठा करणे वेगवेगळे शिवाय आपणही स्वतःकडे जमिनीची उपलब्धता असल्यास ऊसाची लागवड करून जालीत जास्त उत्पन्नाची प्राप्ती करू शकतो. शिवाय कॅन्सर आणि राज्य सरकारकडून सुद्धा साखरेला हमी भाव मिळून साखरेची खरेदी-विक्री केली जाते. ज्या ठरण्यांकडे बागावली जमिनी आणि बागावली पाणीपुरवठा, सिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध आहे

COORDINATOR

INCHARGE PRINCIPAL
N.S.P.M.'s Late Bhausaheb Ramrao Deshmukh
Arts, Com & So Mahila Mahavidyalaya
Tal Road, Nacha, Dist. Solapur

त्यांनी ऊसाची लागवड करू करायी असे आर्षतज्ञ आणि कृषीतज्ञ सहा देतात.

११. नारळाचा पुरवठा : आपल्या देशात, राज्यात नारळाच्या झाडाची लागवड मोठ्या प्रमाणात केली जाते. महाराष्ट्र राज्यात कोकण किनाऱ्यावरील व्यावसायिकांसाठी नारळ ही एक कच्चा माल म्हणून पुरवण्याची खूप मोठी संधी आहे. नारलापासून विविध पदार्थ तयार होतात. नारळाच्या तोंबच्या व्यतिरिक्त अन्य मोठीचही विविध कारणांसाठी व्यापक उपयोग होतो. जसे कि शीतपेय, क्रीम, तेल, औषधे, खाण्या-पिण्याचे पदार्थ, घासिक द्रवस्थाने इ. उत्पादनांमध्ये चापरले जाते. नारळ पुरवठा हा एक अत्यंत फायदेशीर आणि कमी भांडवली व्यवसाय आहे.

१२. मेष पुरवठा : मेष पुरवठा उद्योग हा आणखी कमी भांडवली गुंतवणुकीचा आणि आर्थिकदृष्ट्या अत्यंत किफायतशीर उद्योग आहे. विविध आकाराच्या मेषवती उद्योगात मेष हे एक प्रमुख कच्चा माल म्हणून चापरले जाते. आपल्या सभोवतालच्या परिसरात मेषवती निर्मितीचा कारखाना / कंपनी असतील तर ग्राहक सोप्यासाठी इतर किरण्याची गरज नाही. त्यासाठी योग्य ते प्रशिक्षण आणि साधने उपयोगात आणून मेष निर्मिती उद्योगात यशस्वी होऊ शकते आहे.

१३. फायबर आणि फोमरचा पुरवठा उद्योग : कच्चा पुरवठा उद्योगातील सर्वाधिक कच्चा माल मागणी असलेला उद्योग म्हणजे फायबर आणि फोमरचा पुरवठा उद्योग आहे. मॅट्रेस, गाद्या सोफा आणि अजून अनेकविध उत्पादनात फायबर आणि फोम प्रमुख कच्चा माल म्हणून चापरले जाते. वस्तुतः भारत किंवा जगाच्या पाठीवर असे एकही घर नसेल, कि ज्या घरात आपल्याला कमीत कमी मॅट्रेस आणि उजा नसतील. भारतासारख्या उद्योगशील आणि उभारत्या देशात उजा आणि मॅट्रेससाठी बहुमान्य सर्वोच्च बाजारपेठ उपलब्ध असू या जागतिक उद्योगाला दीर्घकाळ नक्का मिळण्याचे कारण आहे असे म्हटले तरी चांगले ठरणार नाही. देशातूनच तसेच बाजारपेठ वा उद्योगासाठी कच्चाही मोफली आहे. त्यामुळे हा कच्च्या मालाचा उद्योग नवोदित तरुण उद्योजकांना अतिउच्च आर्थिक भरभराट मिळवून देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतो.

१४. सॅ अल्युमिनियमचा पुरवठा : नवीनतम उद्योगांसाठी एक व्यवहार्य आणि फायदेशीर कच्चा माल पुरवठा व्यवसाय म्हणजेच अल्युमिनियमचा पुरवठा असून दरवाजे, दार, खिडक्या, चौकटी, लुभर, पॅन इ. साखी अनेक विविध उत्पादने अल्युमिनियमचा तयार केली जातात. तरुण

उद्योजक नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाचा अवलंब करून अधिकारिक उत्पन्न प्राप्ती करू शकतात. हा कच्चा माल पुरवठा उद्योग प्रामाण्य तसेच सहरी तरुण उद्योजक कंप्याही आणि कुठेही आणि अगदी लहानशा जागेतही सुरू करू शकतात.

१५. चापरलेल्या टायर्सचा पुरवठा : चापरलेल्या टायरचे किंवा जीर्ण झालेल्या टायरचे पुनरुज्जीवन करून पुनर्वापर करता येऊ शकतो. विमान, ट्रक, कारवाकी, दुचाकी, इ. वाहनांसाठी टायर्सचा वापर केला जातो. जगातील असा कोणताच भूभाग नाही कि खंड नाही जिथे वाहन चापरणार नाही. आणि म्हणूनच टायर्सची मागणी भारतीय बाजारपेठ आणि आंतर राष्ट्रीय बाजारात जास्त आहे. जर तरुण उद्योजकांना हा व्यवसाय करण्याची इच्छा असल तर चापरलेले टायर, जीर्ण झालेले टायर्स पुनरुज्जीवित करणाऱ्या कंपन्यांना नक्कीच पुरवून स्थिर आणि दीर्घ नक्का मिळवू शकतात.

कच्चा माल पुरवठा उद्योगांमध्येील आव्हाने :

कोणत्याही व्यवसायासाठी बनवलेला माल किंवा उत्पादन सातत्याने ग्राहक वर्गाला पुरवणे आवश्यक असते. त्यासाठी योग्य कच्चा माल पुरवठा साखळी निर्माण झालेली नसेल तर कच्च्या मालाचा पुरवठा करणाऱ्या उद्योगांसमोर अनेक आव्हाने उभी राहतात. ती पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. कच्चा माल : कोणत्याही प्रमुख वस्तूच्या निर्मितीसाठी कच्चा माल आवश्यक असून जो प्रत्येक उद्योगासाठी वेगवेगळा असतो. कच्चा माल उत्पादक हा पुरवठा साखळीतील महत्त्वाचा दुचा आहे. म्हणूनच त्याठिकाणी प्रमुख वस्तूचे उत्पादन करणारे उद्योगधंदे स्थापन झालेले असतात त्या सभोवतालच्या प्रदेशात कच्च्या माल निर्मित करून त्याचा पुरवठा करणाऱ्या उद्योगाचेही केंद्रिकरण झालेले असते. परंतु, असे अनेक उद्योगधंदे आहेत कि ज्यात कच्चा माल सहवासहजी आणि वेळीच उपलब्ध होत नाही. शिगामी प्रमुख वस्तूच्या बाजारपेठेतील मागणी आणि पुरवठ्यावर प्रतिकूल परिणाम होऊन वस्तूच्या किमतीत वेगाने पट होत. उत्पादकांचा नक्का कमी होतो आणि त्यांना मोठा सहन करावा लागतो.

२. निर्माता : कच्चा मालाचा पुरवठा केल्यावर प्रमुख वस्तूचे उत्पादन होते. हा व्यवसायाचा पुरवठा साखळीचा दुसरा सर्वात महत्त्वाचा घटक असून कच्चा माल मिळवाय तो कच्चा माल तयार मालात (प्रमुख वस्तूत) परावर्तित केला जातो. एकदा माल तयार झाल्यावर तो पुढच्या टप्प्यावर जायला तयार होतो. किर्त्याला तयार माल हा सर्वोत्पन्नक दृष्ट्या किमान किमतीत आणि तितक्या

सेवांचा ग्राहकांला उपलब्ध करून द्यावा लागतो. त्यासाठी अतिरिक्त भांडवली गुंतवणूक करून उच्च दर्जाचा कच्चा मालाचा शोध घेऊन तो माल खरेदी करावा लागतो. निर्मोठा जलसंपन्न भांडवल उभाण्यास सक्षम नसेल तर विविध खाजगी, साकारी, नागरी किंवा सहकारी वित्त संस्थांकडून कर्जांपाणी करावी लागते. हे कर्ज घेऊनच उपलब्ध झालेला उपयुक्त उरते तसेच ते उत्पादक सांतांवर खर्च करणे गरजेचे आहे. तसे न झाल्यास निर्मोठा उत्पादन कार्यातून बाहेर पडण्याची शक्यता असते.

३. वितरण : उत्पादकाने माल तयार केल्यानंतर तो पुरवठा साखळीतील वितरण ह्या पुढच्या घटकाकडे वाटवला जातो. अनेक उद्योगसंस्थांचे अधिकृत डीलर असतात तसेच अनेक मोठे व्यापारीही उद्योगांचा माल मोठ्या प्रमाणात खरेदी करतात. त्यांचा वितरण म्हणतात. प्रत्येक उद्योजक किंवा उत्पादक आपले उत्पादन विक्री वाढवण्यासाठी अनेक प्रमुख शहरातील बाजारपेठांमध्ये राज्य, जिल्हा आणि तालुका पातळीवर वितरकांचे जाळे तयार करतात. परंतु ह्या वितरकांच्या बाबी ना काही समस्या असतात जसे कि, उत्पादकाची पसंती, मालाचा पुख्ता परतपासाठी अपुरा वेळ, डिझेल / पेट्रोलच्या वाढत्या किमती, गोदापातील मालाची आवरत्या, १-कॉमर्स व्यवसायाचा वाढता दुष्प्रभाव, प्रादकांचा सातत्याने बदलता परतोजन आणि वाढत्या मागणा, मोठमोठे मॉल चालक आणि उत्पादकांचे कार्टेलोटे, मोठ्या गुंतवणुकीवर होणारा कर्जा नफा, कामगारांच्या सुरक्षेची विता, मोठ्या वितरकांची बाजारातील मरुदारी किंवा एकाधिकार. वितरण लहान सो कि मोठा प्रत्येकाला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

४. किरकोळ विक्री : वितरण किंवा विक्रीला त्यांचा नफा राहून प्रमुख बसु किरकोळ विक्रीलाला विकतो. किरकोळ विक्री हा ग्राहकाना बसु पोहोचवणारा शेतक्या दुधा आहे. वितरण किंवा होतसेल व्यापारी मोठ्या मालाची ऑर्डर घेतात, परंतु किरकोळ विक्रीत थोडा-थोडा माल घेऊन विकतात. आपल्या सभोवतालचे दुकानदार ही किरकोळ विक्रीत आहेत. त्यानंतर माल ग्राहकांपर्यंत पोहोचवला जातो. सध्या वर्तमानकाळात उत्पादक आणि ग्राहक यांतील अंतर कमीकमी होत आहे. मालाचा साध न करता टिश्यो, मोबाइल, संगणक यांच्या सहाय्याने विक्री करणारी व्यवस्था अस्तित्वात येत आहे त्यामुळे किरकोळ व्यापारावरचे बाधा निर्माण होऊन मोठ्या वितरकांच्या गुलनेत लहान उद्योजकांना स्पर्धा टिकून राहणे अवघड होते.

IQAE COORDINATOR

NSRF & Life Bingu Rainfed Dist

Dr. Jyoti S. S. Marathe, Maharashtra

Gulad Nashik Road 427 101

काळा माल सहाय्यक योजना :

१. राष्ट्रीय कृषी बाजार - ENAM : नैसर्गिक अतिरिक्तच मार्केट किंवा ई-नाम हा भारतातील कृषी उत्पादनासाठीचा ऑनलाइन खरेदी - विक्री मंच आहे. हा मंच शेतकरी, व्यापारी आणि खरेदीदारांना उत्पादनाचे ऑनलाइन व्यवहार करण्याची सुविधा प्रदान करतो. शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाला चांगला दर मिळवून देण्याबरोबरच उत्पादनाच्या फायदेशीर विपणनासाठी सुद्धा हा मंच उपयुक्त ठरतो आहे. शेतकऱ्यांवावटिरिक, कृषी उत्पन्न बाजार समिती, व्यापारी, शेतकरी उत्पादक संस्था आणि मंडळा या मंचाचे भाग आहेत. गोंदणीसाठीची मार्गदर्शक तसे ह्या मंचाच्या संकेतस्थळावर दिले असून या मंचावर नवीन उद्योजक याच नोंदणी करू शकतात. या मंचावर व्यवहार करण्यात आलेल्या उत्पादनांची यादीही आपण बघू शकतो.

२. प्रधानमंत्री शेतकरी सन्मान विधी योजना : पीएम-किसान योजना या नावाने ही योजना प्रसिद्ध आहे. या योजनेंतर्गत शेतकऱ्यांच्या जमिनीचा आकार विचारात न घेता, स्वतःच्या नावावर लागवडीयोग्य जमीन असलेल्या सर्व शेतकरी कुटुंबांना दरवर्षी ₹६०० रूपये इतकी रक्कम प्रदान केली जाते. हा निधी घेत लाभार्थ्यांच्या बँके खात्यात जमा केला जातो. या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी लहान शेतकरी ज्यांना शेततला पुरक व्यवसाय करण्याची इच्छा आहे असे शेतकरी नाव नोंदणी करू शकतात आणि लाभार्थी स्थिती शकतात. जास्त तयारीत जाणून घेण्यासाठी संकेतस्थळाला भेट देऊन किंवा पी एम-किसान ॲप डाऊनलोड करू शकतात.

३. कृषी कर्जांतरण योजना : या योजनेमध्ये शेतकरी / उद्योजक म्हणून आपण आपले उत्पादन कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या गोदामात ठेवू शकतो आणि त्या उत्पादनाच्या किमतीच्या ७५% रकम कर्ज म्हणून मिळवू शकतो. बाजारात उत्पादनाचे दर बघाले की शेतकरी / उद्योजक उत्पादन बाजारात विकू शकतो आणि कर्जाची परतफेड करू शकतो. लहान शेतकरी आणि उद्योजकांच्या उत्पादनाला जास्त चांगला दर मिळवण्याच्या दृष्टीने ही योजना एक वरदानच आहे.

४. जलमार्गाने कृषी उत्पादनाच्या निर्यातीसाठी अनुदान योजना : या योजनेत, सहकारी संस्था, शेतकरी उत्पादक गट/ कलनी, संस्था, निर्यातदार किंवा शेतकरी या पैकी जे कोणी निर्दिष्ट कृषी उत्पादनाची निर्यात करेल, ते रु. ५०,०००/- प्रति कंटेनर (२० फूट/४० फूट) इतक्या अनुदानास पात्र असतात. प्रति लाभार्थी कालावधीत वार्षिक अनुदान १ लाख रूपये इतके असते.

INCHARGE PRINCIPAL

NSRF & Life Bingu Rainfed Dist

Dr. Jyoti S. S. Marathe, Maharashtra

Gulad Nashik Road 427 101

५. फसल आणि धान्य महोत्सव अनुदान योजना : या योजनेतर्गत ज्वारी, बाजरी, मोसंबी, ट्रायो अशी कृषीसाठी फळे तसेच उत्पादकांकडून घेत जाणाऱ्या धान्य विक्रीसाठी उत्सव आयोजित केले जातात. महोत्सवाचा बालाचणी विमान मार्ग दिवसाचा असावा अशी पूर्व अट असून महोत्सवासाठी प्रति स्टॉल रु. २०००/- इतके आर्थिक सहाय्य देव असते. महाराष्ट्र सरकारतर्फे कृषीधन, कृषीवैध, एम एम इन डू एक्सपो सारखी अनेक कृषी प्रदर्शने राज्यभर भरवली जातात. या प्रदर्शनांना सहान्नेत करी, तसणे उद्योजक, लहान मोठे व्यवसायिक, प्राधिकाऱ्यांकडून उत्कृष्ट प्रतिसाद मिळत असतो.

६. रत्ने मानवावहूक योजना : महाराष्ट्रात इतर राज्यांमध्ये रत्ने बाह्युकीद्वारे शेतमालाच्या घेत विक्रीच्या व्यवहारासाठी ही योजना उपयुक्त आहे. राज्यातील नोंदणीकृत शेतकरी, उत्पादक संघटना आणि कृषी उत्पादक सहकारी संस्था या योजनेतर्गत अनुदानास पात्र आहे.

निष्कर्ष आणि निष्पत्ती :

साम्राज्य काळात जागतिक पाठळीवर भारत हा देश हा जीडीपी च्या दृष्टीने प्राथमी अर्थव्यवस्था म्हणून जरी नावावरूनचालत येत असला तरी प्रमुख वस्तूच्या निर्मितीसाठी उत्पादन कार्यात सहभागी होण्याच्या उत्पादन घटकांचा उत्पादकांना त्याने केलेल्या मार्गांनुसार वेळेत पुरवठा होणे आवश्यक असते परंतु, आजही उत्पादकांना हा पुरवठा पाहिजे त्या प्रसंगात होत नाही. कृषी माल पुरवठ्याच्या उत्पादकांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. तसेच वाढती बेरोजगारी हा एक मोठा प्रश्न राहिले आणि प्राथमिक अर्थव्यवस्थेला अडथळा ठरत आहे. त्यावर उपाय म्हणून तसणे लहान शेतकरी वानि शेतकरी व्यवसायाकरिताच त्याला पुरेक असा नविन लघु उद्योगांकरिता वळणे आवश्यक आहे. म्हणून 'नोकरी मालगाय बायक होव्यापेक्षा नोकरी देण्या वला होणे' कधीही चांगले.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १) V.K.Puri/S.K.Mishra (2021) 39th Edition Indian Economy-Himalaya Publishing House, Girgaon, Mumbai.
- २) A.N.Agrawal (2010) 36th Edition Indian Economy- New -ge International (P) Ltd, New Delhi
- ३) डॉ. वसुधा पुरोहित- (२०१६) प्रथमावृत्ती- कृषी अर्थशास्त्र- विद्या भूक पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
- ४) डॉ. प्रदीप जागलाने: (२०००) प्रथमावृत्ती- संशोधन पद्धतीसाठी आणि तसे- विद्या प्रकाशन, नागपूर.
- ५) जे. वि. कावडे-वाटील (२००५) संशोधन पद्धती- वेतन प्रकाशन, नाशिक.
- ६) एन सीईए (२०२०-२१) भारतीय अर्थव्यवस्था- मासिक प्रकाशन

मासिक : १. अर्थसंवाद (२०२२) ऑक्टोबर/नोव्हेंबर/ डिसेंबर खंड ४६ अंक ३

२. उद्वेगक (जानेवारी २०२४)- महाराष्ट्र कार्यकारी उद्योगिता विकास केंद्र, औरंगाबाद.

३. योजना (जानेवारी व फेब्रुवारी २०२४)- अभियंता चतुराचेटी, नवी दिल्ली.

संदर्भग्रंथ : १. लोकसत्ता, २. सकाळ- अग्रोवन- पुरवठा, ३. लोकमत- संपादनिक.

संकेतस्थळ :

१. <http://www.mced.co.in>
२. <http://www.smartudyojak@gmail.com>
३. <http://www.midindia.org>
४. <http://www.nhh.gov.in>
५. <http://www.maharashtra.gov.in>

IQAC COORDINATOR

NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Soc. Manjira Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM & Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Soc. Manjira Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

संशोधक

• वर्ष : ९२ • मार्च २०२४ • पुरवणी विशेषांक ५२

[Signature]
IN-CHARGE COORDINATOR

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL

प्रकाशक : इतिहासाचार्य वि.का.राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

किन्नर : जीवन गाथा

शोधार्थी का नाम - श्रीमती शीतल सुनील मुदबखे (देवकर)

शोध मार्गदर्शक का नाम - डॉ. मीनल प्रमोद बर्वे

के. टी. एच. एम. महाविद्यालय, गंगापूर रोड,

नाशिक - 422011.

सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय, पुणे

मो. 9595956359

शोध सारांश :

हमारे समाज में स्त्री और पुरुष दोनों भी अपना अपना अलग महत्व रखते हैं। किसी एक के रहते मनुष्य अपनी प्रगति नहीं कर सकता। स्त्री और पुरुष के साथ-साथ ट्रांसजेंडर (किन्नर) भी हमारे समाज का अहम हिस्सा है। लेकिन आमतौर पर समाज उन्हें दुर्लक्षित करता है। हमारे समाज का किन्नर की तरफ देखने का नजरिया आज भी पुरी तरह बदला नहीं है। पुराने जमाने से किन्नरों को समाज द्वारा मिलने वाली बेइज्जती, अपमान, दुख-दर्द आज कुछ हद तक कम होते हुए दिखाई देते हैं, लेकिन आज भी किन्नर समुदाय की स्थिति चिंताजनक है। आज भी किन्नरों को अपने जीवन में अनेक समस्याओं का सामना करना पड़ता है। आखिरकार वह किन्नर कौन है? उनका समाज में क्या स्थान है? यह बताने का प्रयास प्रस्तुत लेख द्वारा किया गया है।

बीज शब्द : ट्रांसजेंडर, बहिष्कृत, शिखंडी, स्वीकृति

भारत के पौराणिक ग्रंथों में किन्नर समुदाय का जिक्र किया गया है। किन्नर को लोग कोई नाम से बुलाते हैं। जैसे हिजड़ा, छक्का। किन्नर यह हिंदी शब्द है, तो हिजड़ा यह उर्दू शब्द है। किन्नर को ट्रांसजेंडर भी कहा जाता है। ट्रांसजेंडर एक अंग्रेजी शब्द है, जो Trans + gender इन दो शब्दों को मिलाकर बना है। लोगों की मानसिकता के अनुसार इनके समाज में सम्मान नहीं दिया जाता। परंतु इनके आशीर्वाद और दुआओं को अधिक महत्व देते हैं। किन्नर ना तो आदमी होते हैं ना औरत। किन्नर का पहनावा, रीति-रिवाज और कई प्रथा सबसे अलग होते हैं। किन्नर को खुशियों में शामिल करना शुभ माना जाता है। कहा जाता है कि, किन्नर का आशीर्वाद अत्यधिक शुभ होता है। किन्नर की दुआ लेना चाहिए और किन्नर की बटुआ कभी ना ले। आखिरकार किन्नर के आशीर्वाद में ऐसी क्या शक्तियाँ होती हैं? जिससे किन्नर के आशीर्वाद को बरदान माना जाता है।

कथाओं के अनुसार कहा जाता है कि, जब श्री राम जी को चौदह वर्ष का वनवास मिला तब भरत और अयोध्यावासी राम जी को मनाने के लिए गए कि वे अयोध्या छोड़कर ना जाए। श्री राम को अपने पिताजी के आदेश का पालन करना था इसलिए उन्होंने रुकने से मना कर दिया। उस वक्त राम जी ने सभी अयोध्यावासियों को कहा था वहाँ आए सभी स्त्री पुरुष वापस लौट जाए। मैं चौदह वर्ष के पश्चात लौटकर आऊँगा।

श्री राम की बातों में कहीं किन्नर शब्द का प्रयोग नहीं हुआ था। इसी कारण उन अयोध्या नगरी के लोगों में जो किन्नर आए थे उन्होंने वही स्थान पर रहकर चौदह साल तक भगवान राम की प्रतीक्षा की। चौदह साल बाद जब राम वापस लौटे तो किन्नर की भक्ति देखकर चौंक गए। तभी भगवान राम ने किन्नर को बरदान दिया और कहा, किन्नरों तुम्हारे द्वारा दिया हुआ आशीर्वाद बरदान स्वरूप होगा। इसी कारण किन्नर के आशीर्वाद को बरदान माना जाता है।

पौराणिक मान्यताओं के अनुसार शिखंडी को किन्नर का ही रूप माना गया है। कहा जाता है कि शिखंडी के कारण ही अर्जुन ने भीष्म को युद्ध में हराया था। मान्यता यह भी है कि, ब्रह्मा जी की छाया से किन्नर की उत्पत्ति हुई है। किन्नर समुदाय में जब नए किन्नर को शामिल किया जाता है, तो प्रतिभोज और नाच गाने का कार्यक्रम किया जाता है। सपने में किन्नर को देखना या सपने में अगर उसे पैसे देते हुए देखना शुभ माना जाता है। इससे धन की प्राप्ति होती है। किन्नर हमारे समाज का अहम हिस्सा है। जन्म शुभ अवसरों, शादी-विवाह, बच्चों के जन्म जैसे खास मौकों पर किन्नर द्वारा घर में आकर नाच-गाना करने और दक्षिणा देने की परंपरा है। कहा जाता है कि, किन्नर पर ईश्वर की विशेष कृपा होती है। इनकी दुआएँ बहुत शुभ होती हैं। यही कारण है कि लोग किन्नर को दिल खोलकर दान करते हैं।

पुस्तकी अंक ५१ - मार्च २०२३

IQAC COORDINATOR

115PM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

किन्नर का आशीर्वाद और दुआ पाने तक ही सर्व सामान्य मानव उनसे संबंध रखता है, नहीं तो हमारे देश में किन्नर को सामाजिक तौर पर बहिष्कृत ही कर दिया जाता है। किन्नर को हर किसी ने अपने भान्य के भरोसे छोड़ दिया है। अगर हमें राह चलते ट्रेन में, बसों में कोई किन्नर मिल जाता है तो हम उसकी हरकतों को देखकर हंसते हैं, डरते हैं और अंत में परेशान होकर कुछ पैसे उसकी तरफ उछल देते हैं। लेकिन कभी हम वह जानने की कोशिश नहीं करते हैं की, आखिरकार यह किन्नर अपनी जिंदगी कैसे जीते हैं? चाहे बाजार हो या गली मोहल्ला हर जगह लोग किन्नर को अजीब नजरों से भूते हैं। समुचित शिक्षा व रोजगार नहीं होने से उनके पास पैसे कमाने का कोई साधन नहीं है। ऐसे में किन्नर समुदाय के लोग अपराध की तरफ मुड़ जाते हैं या भीख माँगने के सिवा उनके पास कोई विकल्प नहीं रहता। किन्नर संस्कृति के अपने नियम और काबदे है। जिसे हर किन्नर को मानना पड़ता है। अन्यथा समाज से उसे बहिष्कृत किया जाता है। जो किन्नर उनके समुदाय से नहीं जुड़ते हैं, वह ट्रेन या बस अट्टे पर रुक माँगते हैं या फिर सेक्स वर्कर बन जाते हैं। ऐसे बहुत कम लोग हैं जो मेहनत का रास्ता चुनते हैं, यह लोग कुछ अच्छा काम करना भी चाहे तो समाज स्वीकृति नहीं मिलती। सामान्य लोगों के जो हक, अधिकार हैं, सुविधा हैं वे सभी किन्नर को नहीं मिलते। ज्यादातर ट्रांसजेंडर मानते हैं कि, यदि उन्हें शिक्षा मिलती और समाज की स्वीकृति मिलती तो वह भी सर्व सामान्य लोगों की तरह जिंदगी बिता सकते हैं।

समाज में किन्नर के अस्तित्व को बनाए रखने के लिए तथा किन्नर के कार्य, उनके अंदर की मातृत्व भावना को सर्व सामान्य लोगों तक पहुँचाने के लिए अनेक फिल्म तथा नाटकों में उनके चरित्र का चित्रण किया जाता है। जैसे की 'शबनम मौसी' फिल्म में आशुतोष राणा ने हिजड़े का रोल किया है। फिल्म 'नटरंग' में अरुण कुलकर्णी में हिजड़े की भूमिका की है। महेश भट्ट की फिल्म 'तमझा' में परेश रावल ने हिजड़े की भूमिका की है, जो हिजड़ों के संघर्ष को दर्शाती है। हाल ही में प्रदर्शित हुई सुष्मिता सेन की 'ताली' फिल्म में किन्नर का जीवन संघर्ष अत्यंत सच्चे रूप से प्रकट किया है। समाज किसी भी सिनेमा के कलाकार को हिजड़े के रोल में देखकर उसकी प्रशंसा करता है। उसे पुरस्कार दिया जाता है। परंतु समाज वास्तविक हिजड़ों को स्वीकार करने के लिए तैयार नहीं होता। समाज में होने वाला अपमान, बेबती शिक्षा, अस्पताल और अन्य सार्वजनिक सुविधा न मिलाना इन सब के कारण किन्नरों को अपने जीवन में खूब परेशानियों का सामना करना पड़ता है। समाज में उनके साथ किए जाने वाले व्यवहार से हर दिन उन्हें

दुख दर्द का सामना करना पड़ता है। अपने हक, अधिकार, सम्मान के लिए किन्नरों की कई सालों से लड़ाई चल रही थी। आखिरकार 15 अप्रैल 2014 को सुप्रीम कोर्ट ने ट्रांसजेंडर को तीसरे लिंग के तौर पर मान्यता दी। सुप्रीम कोर्ट के इस निर्णय के बाद सबको ऐसा लग रहा था कि, अब किन्नर की जिंदगी में काफी अहम बदलाव आएगा। उन्हें स्कूलों में शिक्षा मिलेगी, रोजगार के अवसर मिलेंगे लेकिन इनमें से एक भी सुविधा ना तो कागजों पर आई ना प्रत्यक्ष रूप में। हालांकि कई जगहों पर फॉर्म में तीसरे जेंडर का विकल्प जरूर मिलने लगा है।

लेकिन अपने बाकी हक, अधिकार के लिए और सर्व सामान्य लोगों की तरह अपनी जिंदगी बिताने के लिए किन्नर की लड़ाई जारी थी। इस लड़ाई में मुंबई की श्री गौरी सावंत ने अहम भूमिका निभाई है। आखिरकार माननीय प्रधानमंत्री श्री मॉड मोदी जी की अध्यक्षता में केंद्रीय कैबिनेट में 19 जुलाई 2016 को ट्रांसजेंडर पर्सनल (प्रोटेक्शन ऑफ राइट्स) बिल 2016 को मंजूरी दे दी। भारत सरकार की कोशिश यही है कि, इस बिल के जरिए किन्नर को सामाजिक जीवन, शिक्षा, आर्थिक क्षेत्र में आजादी से जीने का अधिकार मिल सके। इस विधायक के द्वारा किन्नर को मुख्य धारा से जोड़ने की कोशिश की जा रही है। किन्नर के साथ हो रहे अपमानजनक और भेदभाव वाले व्यवहार में कमी लाने के लिए यह विधायक मदद कर रहा है। आज किन्नरों के पास अपने राशन कार्ड, जन्म प्रमाण पत्र, पासपोर्ट, ड्राइविंग लाइसेंस है जो उनके अस्तित्व की पहचान है। आज भारतीय समाज में किन्नर को पहले से ज्यादा स्वीकृति मिल रही है। किन्नर भी अपने आप को समाज का अंग महसूस कर रहे हैं। आज समाज के विविध क्षेत्र में किन्नर अपना काम कर रहे हैं। समाज सेवा करने में अनेक किन्नर की अहम भूमिका होती जा रही है। उसके साथ ही राजनीतिक क्षेत्र में भी किन्नर अब अपना कदम आगे बढ़ा रहे हैं। इसका उदाहरण मध्य प्रदेश की सोहागपुर जिले की शबनम मौसी प्रथम महिला विधायक बनीं।

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते हैं कि, प्राचीन युग से लेकर आज के आधुनिक युग में भी किन्नरों को महत्वपूर्ण स्थान दिया गया है, लेकिन सिर्फ उनके आशीर्वाद के लिए ही। एक सामान्य व्यक्ति जिस प्रकार जीवन जीता है, उसी प्रकार जीवन जीने का हक किन्नरों को भी मिलना चाहिए इसीलिए जो लड़ाई की जा रही है उसे आज कुछ रूप में सफलता प्राप्त हुई है। आज किन्नर भी हमारे समाज का अहम हिस्सा बन रहे हैं। वे भी सामान्य लोगों के जैसा जीवन जी रहे हैं। आज के आधुनिक, नवीन विचारधारा के युग में किन्नरों के प्रति समाज का देखने का नजरिया बदल रहा है। उनकी भी दिन-ब-दिन

प्रगति हो रही है। अपनी प्रगति के साथ-साथ किराज आज समाज हित, देश हित के बारे में भी विचार कर रहे हैं। सरकारी कायदे-कानून की वजह से आज किराजों को समाज में मान सम्मान मिल रहा है। अनेक किराज समाज में उच्च स्थान पर मौकरी कर रहे हैं। साथ ही किराजों के प्रति सर्व सामान्य लोगों के मन में जो द्वेष था, भय था वह भी कम होता दिखाई दे रहा है।

संदर्भ सूची :

1. किराज देश में - राहुल सांकृत्यायन
2. किराज : हाशिये का जीवन - डॉ. आशीष कुमार गुप्ता
3. किराज गाथा - शीला डग्गा
4. किराज - विकिपीडिया

[Signature]
IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshpande
 Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshpande
 Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 101

Indexed Journal with
www.sjifactor.com
Impact Factor
7.303

ISSN 2278-3199

Volume - 13, Issue - 01, January - June, 2024

*A Half Yearly Single Blind Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed
National Research Journal of Social Sciences & Humanities...*

National Journal on ...

SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS

Gondia Education Society's

**SETH NARSINGDAS MOR ARTS, COMMERCE &
SMT. GODAVARI DEVI SARAF SCIENCE COLLEGE**

TUMSAR, DIST. BHANDARA - 441912.

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

- CONTENTS -

Title of Paper	Author Name	Page
1. Artificial Intelligence and Law in India: Boom and Boons	Harish Chandak / Ravishankar Mor	1
2. The Story of Tolerance and Hatred in Post Apartheid	Amol Khanilwe	5
3. A Study on Impact and Role of Commerce Education	Ravindra Gunde K. D. Meghe	8
4. Farmer Producer Organization Formation	Chandrashekhar Malviya Santosh Patilgude	11
5. The role of Family Support in Women's Political Participation	Abdullah Qureshi	16
6. Rehabilitation of the Acid Attack Victims	Chandrapal R. Balwan Manoj Bendle	21
7. User satisfaction Services, Resources and Facilities	Anand Malwar	24
8. Substance and addiction in India: Social, Economic and	Vinayak Sakharkar	29
9. Environmental Education in Teacher Education	Mukund Gokhale	33
10. Climatic Changes and Their Impact of Agricultural	Arun B. Chavhan	36
11. डॉ. भीमराव अंबेडकर एव ग्रन्थमयीय कृष्क सामाजिक संरचना	हरदयाल भारी	39
12. भारतीय नवजागरण: स्त्री प्रश्न और हिंदी साहित्य	इंदु कनोयिया	42
13. जनसंघार माध्यम और हिंदी भाषा	नरमण पेटकुते	43
14. भारतीय लोकशाही समोरील आन्दाने	नारायण कावळे	47
15. छत्रपती शाहु महाराज बांधे सैधनिक योगदान	डी. एम. काळे	51
16. विशेष नवजात काळाची कथाची भूमिका: एक अध्ययन	ज्योती नाकतोडे	53
17. प्रकाश खराल यांच्या परिवर्तनवादी विचारांच्या निबंधाची मांडणी	स्मिता अंबादे	56
18. सामाजिक सुधारणाबाबचे जनक : महात्मा जुने	स्मिता गजभिये	59
19. भारतीय संस्कृतीमधील प्राचीन-आधुनिक शिक्षण व्यवस्था	वर्षा बोपडे	62
20. भारतीय कारागृह सुधारणा	विनोद खेडकर	66
21. शोषग्रहीत्यांमिधारे आरोग्य व सामाजिक जीवन	विनोद निरमळणे	72
22. छत्रपती राजशी शाहु महाराज बांधा मानवतावादी दृष्टीकोन	पुषराज खोत्रावडे	76
23. छत्रपती शाहु महाराजांचा शिक्षण विचार व योगदान	आर. आर. विपटे	79
24. महिला सुरक्षा कायद्याबाबत महिलांमध्ये जागरूकता : काळाची गरज	राशिनी मोटघरे	81

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

शोपडपट्टीवासीयांचे आरोग्य व सामाजिक जीवन

डा. डॉ. विनोद काडू निरन्धवणे, सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, नाशिक शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कै.विंदु रामराव
देसमुख कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महिला महाविद्यालय, नाशिक रोड, मो. ९९०५९११०४३

सारांश - शोपडपट्टीवासीयांचे राष्ट्र उभारणीतील योगदान हे इतकच व अप्रत्यक्षपणे महत्त्वाचे आहे. तसेच शोपडपट्टीवासीय हे समाजाचा अमुरक्षित भाग आहेत. त्यांना विविध सामाजिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. शोपडपट्ट्या हे आधुनिक समाजाचे अपत्य आहे व महाराष्ट्राच्या विकासात शोपडपट्टीवासीयांचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे आहे. म्हणून शोपडपट्टीधारकांच्या गरजांनुसार शासकीय धोरणे, नियोजन व शोपडपट्टी पुनर्वसन हे महत्त्वाचे आहे म्हणून वेधील लोकांना मुलभूत योषी सुविधा चांगल्या दर्जाच्या उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. शोपडपट्टीवासीयांना अनेक नकारात्मक सामाजिक परिणामांना सामोरे जावे लागते. यात अतिरिक्त लोकसंख्या, दारिद्र्य, मुन्हेगारी, प्रदूषण, कुपोषण, व्यसन, बेकारी, अपघात घानारक्षणा समस्यांना सामोरे जावे लागते. प्रबंध आर्थिक व सामाजिक विपन्नता असल्यामुळे वेधील लोकांचे जीवन हानाखीषे होऊन जाते. ग्रामीण भागातून होणारे स्थलांतर हे शोपडपट्ट्यांतील लोकसंख्या वाढयत असते. या लोकांच्या स्थलांतराची कारणे जाणून घेणे त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणे, एक व्यापक प्रकारच्या जनजागृतीसाठी नाशिक व मुंबई महाराष्ट्रातील शोपडपट्टीवासीयांच्या आरोग्य व सामाजिक जीवनाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द: शोपडपट्टी, आरोग्य, अमुरक्षित भाग, स्वच्छता, सार्वजनिक शौचालय, जालेचा अभाव, अक्षितता, मुन्हेगारी, शिक्षाचार, व्यसन, रोजगार, स्थलांतर.

प्रस्तावना - शहरीकरणामुळे शोपडपट्ट्यांची वाढ झाली असून महाराष्ट्रातील शोपडपट्टीवासीयांचे आरोग्य हे ते राष्ट्र असलेल्या भौतिक पर्यावरणावर अवलंबून असते. शोपडपट्टीवासीय राष्ट्र असलेल्या घरांची स्वच्छता, पुरेशी भोवडी हवा, घराचा आकार व सभोवतालचे पर्यावरण वापर अवलंबून असते. शोपडपट्ट्यांमध्ये वैयक्तिक शौचालयांचा अभाव व सार्वजनिक शौचालयांची संख्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात अतिशय कमी असल्यामुळे वेधील लोकांचे सार्वजनिक व वैयक्तिक आरोग्य होरपळत आहे आहे. शोपडपट्टीतील सार्वजनिक सुविधांचा दर्जा व अभाव, सार्वजनिक शौचालयांची स्वच्छता, भरपूर पाण्याचा अभाव, अतिरिक्त लोकसंख्या, सार्वजनिक वृद्धित मांडपाच्या सुविधांचा अभाव, लहान मुले, शिवा यांच्यासाठी स्वतः व लोकसंख्येच्या प्रमाणात शौचालयांचा अभाव इत्यादी घटकांचा न्वनीमात्र विकासावर परिणाम होत असतो.

संशोधन पद्धती -अस्तु संशोधनात मुलाखत अनुसुची व निरीक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. प्रत्यक्ष केलेले संशोधन हे समस्या सोडविण्यासाठी महत्त्वाचे असते त्याचा विविध पर्याय उपलब्ध होऊ शकतात. वाचक संशोधन कर्ता संशोधन समस्येच्या जवळ गेला तर निरीक्षणातून अनेक नवीन मुद्दे सजोर येतात संशोधक व संशोधन विषय कातील नाते जवळचे असणे आवश्यक असते. नाशिक व मुंबई महाराष्ट्रातील शोपडपट्टीतील कुटुंबांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास करण्यासाठी साध्या वाढूच्छीक नमुना विशद पद्धतीचा उपयोग करून प्रत्येकी १०० कुटुंबांची अभ्यासासाठी निवड केली आहे.

शोपडपट्टीतील कुटुंबांचे आरोग्य - सार्वजनिक शौचालये ही लोकसंख्येच्या मानाने अपुरी आहेत. शिवांसाठी असणारी शौचालये आणखी कमी आहेत. त्यात पाण्याचा अभाव, जुनी

शौचालये, भरपूर पाणी नसल्यामुळे शौचालयांची प्रबंद दुर्दधी येत असते. अशाही वातावरणात वेधील खीचा, पुरण, पुड, लहान मुले यांना या सार्वजनिक शौचालयांचा वापर करावा लागतो. मानवी आरोग्यात प्रबंद प्रमाणात घातक असणारी ही शौचालये वेधील माणसांच्या शारीरिक बाडीवर परिणाम करतात. तसेच लपेचे आजार होतात. शोपडपट्ट्यांमध्ये शौचालये ही रस्त्याच्या कडेला किंवा शोपडपट्ट्यांमध्येच आहेत. शासनमान्य शोपडपट्ट्यात सार्वजनिक शौचालये शोपडपट्ट्यांच्या जवळच रस्त्याच्या कडेला किंवा एका बाजूला बांधलेली आहेत. तरीही त्याची दुर्दधी ही वेधील सर्वेच परिचारात पसरत असते. पहाटेपासून शौचालयांसाठी पुरुषांची रांग लागत असते, तशीच स्त्रियांचीही रांग असते. पाणी मात्र एक मोठा हवा भरण पकनच घेऊन जावे लागते किंवा शौचालयाजवळ पाण्याची टाकी असते तेव्हा पाणी असल्यास घेतले जाते. म्हणजेच शोपडपट्टीतील घरांच्या समस्येबरोबरच शौचालयांची समस्या अतिशय गंभीर अशा स्वरूपाची, विविध प्रकारचे आजार, दुर्दधी व रोरांचा फैलाव करणारी आहे. सार्वजनिक शौचालये अपुऱ्या प्रमाणात असण्याबरोबरच पाण्याचा अभाव व शौचालयांच्या जादूबाजूला सांडपाणी बाहेर देते.

कुटुंबाचा मोठा आकार - कुटुंबाचा मोठा आकार हावेधील घरातील पर्यावरणावर परिणाम करतो. चांगले आरोग्य राखण्यासाठी व विविध आजारोपासून स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी आंधोळ करणे व कपड्यांची स्वच्छता ठेवणे आवश्यक असते. न्वनीगत मक्की यात शारीरिक स्वच्छतेत घातांची स्वच्छता, केस, नळे, कपडे अस्वच्छ असल्यामुळे विविध आजार होतात तसेच मानसिक आरोग्य, उत्पन्न, सामाजिक संबंध, सामाजिक मुल्य या घटकांचा परिणामही वेधील कुटुंबावर होत असतो. उपरच्या घटकांमुळे विविध प्रकारचे किटाणू तयार

होतात. हे किटाणु मानवाच्या श्वसोच्छ्वासामात जातात. उघडी गटारे आरोग्यदृष्ट्या घातक असतात. इतर व्यक्तींच्या संपर्कात आल्यामुळे संसर्गजन्य आजार होतात. त्यातून अशक्तपणा तणा व परका वाट असतो. झोपडपट्ट्यांमध्ये अधिकतर घरे एक किंवा दोन महान खोल्यांची असतात. इतर घरेही एकमेकांच्या बाजूला असतात.

पिण्याचे पाणी - पिण्याचे पाणी स्वच्छ नसण्यामुळे व्यक्तीगत आजार होतात. सामान्यतः खाण्या पिण्याचे पदार्थ पूर्णपणे स्वच्छ नसणे. त्याबरोबर वैयक्तिक स्वच्छतेत व्यक्तीगत आजारवाहक सामाजिक सांस्कृतिक घटक प्रभाव टाकतात. व्यक्तीगत आजारांमध्ये अंधोळ आणि स्वच्छता यांचा समावेश होतो. अन्नसुरक्षा ही झोपडपट्टीतील लोकांच्या जीवनावर अनेक बाजूंनी परिणाम करते. सामाजिक आर्थिक घटकांमध्ये उत्पन्न, खर्च आणि शिक्षणावरील प्रभाव व अशाची मरक आणि आरोग्याबाबतचे ज्ञान हे महान मुलांच्या आरोग्यावर परिणाम करते. अनारोग्यकारक वातावरणाचा महान मुलांवर वाईट परिणाम होतो. महान मुलांना अतिशय स्वस्त असणारा अहार दिना जातात. म्हणजे मरक आहाराचा अभाव असतो. दैनंदिन आहारात बटाटे, तांदुळ, पालेभाज्या व सर्वसाधारण स्वरूपाचे तेल यांचा वापर केला जातो. बातून मुलांना पुरेसा प्रोटीनचा पुरवठा होत नाही. अंडी, दुध, फळे यांचे मुलांच्या आहारात अतिशय कमी प्रमाण असते. कुटूंबाच्या उत्पन्नानुसार आहारावरील खर्च केला जातो. विविध प्रकारच्या आहारांचा अभाव मुलांच्या वेवण्यात असतो.

कचरा कुठे टाकावा याचे नियोजन नसते. कोठेही भोकळ्या जागेवर तसेच रस्त्याच्या कडेला कचरा टाकला जातो. झोपडपट्ट्यांमध्ये कचरा गोळा करण्यासाठी अडकणी देतात. महान मुलांसाठी वेधील वातावरण अतिशय धोकादायक असते. महान मुले अशा वातावरणात खेळतात व त्यांचा मुलांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. अनेक संशोधनामध्ये मुलांना कचरा उपचारावर टाकल्यामुळे विविध प्रकारचे आजार झाले आहेत. विविध आजारांमुळे पालकांना मुलांच्या आरोग्याची व्यथितपणे काळजी घेता येत नाही. आई ही ज्ञान वेळ घरपुती कामांमध्येच असते म्हणून ती मुलांची ज्ञान वेळ काळजी घेऊ शकत नाही.

पालकांचे शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प असण्यामुळे देखील मुलांच्या आरोग्याबाबतची फारशी जबाबदारी नसते. अस्वच्छ पाणी असल्यामुळे विविध प्रकारचे आजार होतात. सांडपाण्याची विन्हेवाट योग्य न लावल्यामुळेही अनारोग्यकारक वातावरण येथे तयार होते. माधीचे आजार पसरतात. वेधील वातावरणाचा परिणाम आडूबाडूच्या परिवारावरही होत असतो.

कुपोषण - झोपडपट्ट्यांमध्ये मुलांचे वजन, उंची योग्य प्रमाणात नसते. शारीरिक वाढ परिपूर्ण होत नाही. त्याबरोबर विविध अनेकविधही जडतात. व्यसने, दुग्हेवारी, अनेकविध पाण्या परिणाम मुलांच्या आरोग्यावर व मानसिकतेवर होत असतो. झोपडपट्टीतील अनेक महत्वाची समस्या म्हणजे

आरोग्याची आहे. कारण येथे कमी जागेत अतिरिक्त लोक राहतात. घरांच वना कड्या स्वरूपाची असते व त्यावर वरचा वजला तयार केला जातो यामुळे संसर्गजन्य रोगांचे प्रमाण व त्यांचे रोग प्रपाठ्याने फैलावतात. पिण्याच्या पाण्याची समस्या मोठ्या प्रमाणात असते. पिण्याच्या पाण्याचे खोत म्हणजे सार्वजनिक नळाचे पाणी, हातरंप वा पाण्यामुळे मोठ्या प्रमाणात आजार फैलावतात. पाणी साठवून ठेवण्यामुळे त्याचा परिणाम आरोग्यावर प्रत्यक्ष होतो. स्वच्छतागृह आणि सांडपाणी बातून नेण्याची सुविधा असणे आवश्यक असते आणि याचाच परिणाम म्हणून झोपडपट्ट्यांत अनारोग्यकारक परिस्थिती निर्माण होते. पिण्याच्या पाण्यातून अनेक प्रकारच्या आजारांचा जन्म होतो. सांडपाण्याची चांगली व्यवस्था नसणे

महान मुले उपचारावर शौचालयांना बसविनी जातात किंवा घरासमोर असणाऱ्या उपचारा गटारीमध्ये बसविनी जातात. मुंबईमध्ये हायवेच्या बाजूला, गाल्यांच्या बाजूला व खड्ड्यांच्या रिकाम्या जागांवर हजारो झोपडपट्टीवासीय व उपचारावर राहाणारे लोक स्वच्छतागृहाअभावी उपचारावर शौचाला बसत होती. आजही काही ठिकाणांवर ही परिस्थिती आहे. शारीक भागात हजारो वर्षे लोक उपचारावर शौचाला जात होते व आजही मोठ्या प्रमाणात उपचारावर शौचाला बसतात. हे लोक मुंबईत स्थानांतरीत झाली तरी हजारो लोक असे उपचारावर बसलेले बघितल्यानंतर आहे ती परंपरा मुंबईतही पाळण्याकडे या लोकांचा कल होता. म्हणजेच स्वच्छतेबाबत जागरूकता नसल्यामुळे व सीबीसुविधांचा अभाव असल्यामुळे आपली अस्वच्छता निर्माण होते व विविध आजारांना, रोगांना झोपडपट्टीवासीय बळी पडतात. सर्वाधिक खर्च हा वेधील लोकांचा आरोग्यावर होत असतो. म्हणजेच प्राथमिक सरका भारविण्याच्या खर्चाबरोबरच दवाखान्याचा खर्चही वेधील लोकांचा वाढत असतो. कड्या झोपडपट्ट्यांमध्ये स्वच्छतागृह नाहीत. सांडपाणी बातून जाण्यासाठीची व्यवस्था नाही असे लोक जवळपास असणाऱ्या सार्वजनिक शौचालयांचा किंवा बसस्टॉप, रेल्वे वेधील शौचालयांमध्ये फेस देऊन अशा ठिकाणी जात असतात. कामाच्या ठिकाणी असणाऱ्या शौचालयाचा वापर करतात. म्हणजे मुंबईमध्ये शौचालयांची समस्या झोपडपट्ट्यात अतीव पर्यंतमुळे अधिक विकट स्वरूपाची झाली आहेत. अतिशय कमी जागेत घाटीघाटीने खोळा-खोळा खोल्यांमध्ये लोक राहतात तेथे सूर्यप्रकाश व भोकळी हवा येत नाही. जाण्यावेण्यासाठी रस्ता अतिशय खोटा असतो. झोपडपट्टीधारक आपली झोपडी पुढे पुढे मरकवत आणतात व त्या जागेचा वापर घरातील पाण्याची धांडी, पलंग, कुर्ची ठेवणे, तेथे बसणे यामाठी करत असतात. कड्या झोपडपट्ट्यांची अवस्था अतिशय विकट अशा स्वरूपात असते. नियोजनाचा अभाव, स्वच्छतागृह नसणे, सांडपाणी रिकाम्या जागेत वाहून राहणे, झोपडीच्या अर्तीभोवती पाणी साचणे व त्यामुळे दुर्गंधी होत असते. उदिर, पुजी यांचा वापर रात्रीच्या वेळेस वाढत असतो. रेल्वेलाईनचा कडेला असणाऱ्या झोपडपट्ट्यांवर किड्या व रात्रीच्या उदिरा

दुग्धी बाबा काम नहून करावा लागतो. शीपडीच्या खानी उदरे, दुग्धी विळ तयार करतात व घरामध्ये अचानक खड्डा पडत असतो. फारशी खिचा बोवा खानी जातो. पाचसाळयात घराचे पंचे, सर्वेच, भिंती ओल्या होतात व गळतात. घरात ओवाचा वेत असतो. घटाराचे पाणीही घरामध्ये वेत असते. काही शोपळा ह्या प्लास्टिक कागद टाकून केलेल्या असल्यामुळे व नाण्यांच्या ठिचानी असल्यामुळे येथील कुटुंबांना आणखीनच दुर्गंधीचा सामना करावा लागतो. म्हणजेच शहरातील कच्चा शोपडपट्ट्यातील शोपडपट्टीबासिंघांचे जीवनमान अतिशय कनिष्ठ दर्जाचे झाल्याचे दिसते.

किरकोळ स्वरूपाचे आजार बरे होण्यासाठी नाशिक शहरात सरकारी दवाखान्यात जाण्याचे प्रमाण ६० टक्के पेक्षा अधिक आहे तर मुंबईत हे प्रमाण ३० टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे. खाजगी दवाखान्यात जाण्याचे प्रमाण मुंबईत जास्त आहे तर नाशिक मध्ये ४० टक्के आहे तसेच सरकारी व खाजगी अशा दोन्ही दवाखान्यांमध्ये वा कुटुंबांना वेळप्रसंगी जावे लागत असते. दवाखान्यात जाण्याऐवजी काही कुटुंबे ही मेडिकलमधून औषधे घेतात व वाटून डॉक्टरांची फी वाचवली जाते. किरकोळ आजारासाठी मेडिकलमधील गोळ्या व औषधांचा आद्यार घेतला जातो. मागील पाच वर्षांत कुटुंबातील एखादी व्यक्ती रंभीर स्वरूपात आजारी असल्याचे प्रमाण नाशिक मध्ये कमी आहे तर मुंबईत हे प्रमाण जास्त आहे. त्यात नाशिकमध्ये हृदयरोग, क्षयरोग, दमा, हाड्याचे आजार, केन्सर व इतर आजार असणाऱ्या व्यक्ती १०० कुटुंबांमध्ये २७ आहे तर हे प्रमाण मुंबईत ६० टक्के आहे मुंबईतील शोपडपट्टीतील वातावरण, अरंद धरे, महाबाई, मानसिक ताण-तणाव, धावपळीचे व संघर्षाचे जीवन, अतिरिक्त गर्दी, भोकळी व स्वच्छ हवा नसणे यामुळे जास्त व्यक्तींना विविध स्वरूपाच्या रंभीर आजारांना सामोरे जावे लागते. नाशिकमध्ये शारीरिक कष्टाची व अंगमेहनतीची कामे करणारी कुटुंबे जास्त आहेत तर मुंबईत हे प्रमाण कमी आहे.

सामाजिक जीवन - नाशिक व मुंबईतील कुटुंबातील अपत्यांचा अभ्यास केला असता नाशिकमध्ये सरासरी दोन अपत्य असणारी कुटुंबे ८० टक्के आहेत तर मुंबईतील कल्याण येथील चार शोपडपट्ट्यांचा अभ्यास केला असता सरासरी चार अपत्य कुटुंबांमध्ये आहेत म्हणजेच उत्तर प्रदेश येथील कुटुंबांमध्ये कुटुंब नियोजन मुलगा होईपर्यंत केले जात नाही. या कुटुंबांमधील खिचा घरातलीच कामे करतात व घराल्या बाहेरची कामे करत नाही. कारण पारंपारिक प्रथा परंपरा म्हणजेच खिचांवरील बंधने आहेत खिचांनी घराबाहेर जाऊ नये याकडे कटाघाते लक्ष दिले जाते तसेच कुटुंबाचा मोठा आकार व अपत्यांची संख्या जास्त असल्यामुळे ही खिचा इतर ठिकाणी नोकरी करू शकत नाही, या खिचांचे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण झालेले आहे.

नाशिकमध्ये शोपडपट्टीतील वहुतांशी मुले काम नसल्यामुळे रिचामी किरतान नाशिकमध्ये तरुण मुलांना रोजगाराच्या संधी पाहिले नव्हत्या प्रमाणात नाहीत व वेतनही कमी असल्यामुळे मुले काम करत नाहीत. विविध कौशल्य शिकण्याकडे येथील मुलांचा

काम नसल्यामुळे त्यांचा व्यक्तिमत्त्व विकास होत नाही. ही मुले कमकुवत व कुपोषित अशा स्वरूपाची दिसतात. बापा कौशल्य नसल्यामुळे कंपनीत, दुकानांमध्ये चांगल्या पदांवर येथील मुलांना नोकऱ्या मिळत नाहीत मुंबईमध्ये याच मुलांमध्ये अनुभव, शिकण्याची जिद्द, मुंबईतील कार्यसमृद्धी, उच्चशिक्षित व्यक्तींवरून घेणारा संपर्क, फिल्म इंडस्ट्रीचा इभाव यामुळे येथील मुले ही अनेक गोष्टी शिकतात व नोकऱ्या मिळवतात. मुलांमध्ये आत्मविश्वास वाढीला लागतो. म्हणजेच मुंबईतील शोपडपट्टीतील मुलांच्या आजूबाजूचे वातावरणाचा परिणाम मुलांवर होत असतो व मुले ही काहीतरी कामधंदा शोधण्याकडे अधिक प्रोत्साहित होतात याचा परिणाम मुलांमध्ये कुलीमध्ये काम करण्याची सवय होते व मुले त्यातून अनेक गोष्टी शिकतात आणि चांगल्या संधी येथील मुलांना मिळतात. नाशिकमध्ये याच रिचामी वेळ मुलांकडे असल्यामुळे आणि कायमस्वरूपी काम नसल्यामुळे मुले कायमस्वरूपी काम करत नाहीत बहुतांशी मुले आपला वेळ बापा धालण्यात व कुटुंबावरच अवलंबून राहतात.

मुंबईतही जाती धर्माच्या आधारावर शोपडपट्ट्या वसलेल्या आहेत. शिवडी, मोबंटी, सोमीनपुरा अशा ठिकाणी मुस्लिम लोक राहतात. त्याबरोबर इतरही हिंदू धर्मीय, खिचन धर्मीय कुटुंबे राहतात. उत्तर प्रदेशातील मुस्लिम लोक अधिक प्रमाणात शोपडपट्ट्यांत राहत आहेत व इतर भागात व अतिमागास दलित कुटुंबे ज्यांना मुंबईत येया असा शब्द प्रचलित आहे. या उत्तर प्रदेशातील मजूर लोकांची संख्या जास्त असल्यामुळे सराठी लोकांना काम मिळत नाही, असे राजकीय नेते उचार करतात व मते मिळवितात, असे असते तरी कष्टाची व इतर कामे महाराष्ट्रात व इतरही राज्यांमध्ये याच व्यक्ती करत आहेत. मजुरी कमी असली तरी काम मिळते व मिळविने याकडे अधिक लक्ष असते व शहरांमध्ये हे मनुष्यबळ सहज उपलब्ध होते. अधिक उत्पन्न कमी असणाऱ्या कुटुंबांना शोपडपट्टीत राहणे परवडणारे असते व येथील लोक नव्याने येणाऱ्या मजुरांना स्वभांतरितांना राहू देतात व सामावून घेतात.

नाशिकमध्ये पंचवटीत जुलैनगर येथे भाजी मार्केट मध्ये काम करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण जास्त आहे. तर अंबड, सातपूर येथे कंपनीमध्ये काम करणारे कामगार आहेत. ग्रामीण भागाच्या जवळ असणाऱ्या रंभीरीतील लोक रेलमजुरी करतात. बापाचदा शहरात राहण्यासाठी आईवडिलांनी शोपडी मिळवलेली असते. घराची किंमत व घरभाडे कमी असल्यामुळे येथील शोपडपट्टीची राहण्यासाठी निवड करावी लागते. घराचे डिपॉझिट व घरभाडे हे महिना दोन महिने रोजगारीने काम केल्यावर देत येते. नाशिक शहराच्या जवळपास असणाऱ्या गावांमधून आलेली कुटुंबे ही आपल्या गावाकडे जाण्या वेण्यासाठी जवळच्या असणाऱ्या शोपडपट्ट्यांमध्ये राहिलेली आहेत. अंबडकच्छर व इगतपुरी येथील लोक अंबड, मिडको, सातपूर या भागात राहिली आहेत. तर दिंडोरी, पेंड, सुरवाणा येथून येणारी कुटुंबे म्हसळ, पेंठरीड, पंचवटी, जुलैनगर येथील शोपडपट्ट्यांत राहिली आहेत. तर नाशिकरोड भागात निघर कटून येणारी कुटुंबे राहिली आहेत.

Single Blind, Peer Reviewed, National Journal on 'Social Issues & Problems', Indexing with www.ajol.info

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Budo Ramrao Deshmukh Arts. Com. & Soc. Media Studies Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Budo Ramrao Deshmukh
Jail Road, Nashik Road-422 101

मुंबईमध्ये घाटकोपर, चेन्नई येथे दलित वस्ती अधिक प्रमाणात वसलेल्या आहेत, रघाबाई अंबेडकरनगर, कामराजनगर, पंतनगर, टिळकनगर येथील सर्वत्र झोपडपट्ट्यांत महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील दलित लोकांनी विशेषतः अंबेडकरी अनुयायी असणाऱ्या व नवबीड असणाऱ्या लोकांनी स्वनांतर केलेले आहे. येथे स्वातंत्र्यापूर्वीचा मूलतः दलितांनी अह्रात विशेषतः मुंबईत स्वनांतर करण्यास सुरुवात केली. ग्रामीण भागात गावात पाळणी जागरी असण्याचा व गावचीही पारंपरिक कामे सोडून मुंबईत छाडण्यामध्ये रस्त्यांच्या व रेल्वेच्याकडेला उभारण्यावर राहिलीत. स्वातंत्र्यानंतर हा अर्थ आपणीच वाढत गेला व या झोपड्यांना शासनाचे काही कालावधीनंतर मान्यता दिली, तरी सार्वजनिक सुविधा, त्याची देखभाल काढणे दुर्लभ केले. दलित लोकांवर होणारे अन्याय अत्याचार कमी झाले, असे म्हणता येणार नाही.

झोपडपट्टीतील दलितांची भूमिका - डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाणानंतरही या चळवळी राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व शैक्षणिक पातळीवर सुकू आहेत. कसेही असले तरी झोपडपट्टीतील जीवन दलितांनी स्विकारले, त्याबरोबर कमी-अधिक प्रमाणात इतर जातीतील मागामजगांचे, ओबीसी, भक्ते विमुक्त या लोकांनीही दलितांच्या आधारे मुंबईतील झोपडपट्ट्यांमध्ये स्वनांतर केले. अधिकाधिक लोकांनी कटाने मिळेल ते काम करत चांगले जीवन जगण्याचा प्रयत्न केला, यातून पुढील पिढ्यांना चांगले जीवन जगण्यास मिळते आहे. अनेक कुटुंबांनी कधीच झोपडपट्ट्या सोडून मुंबईत व इतर महाराष्ट्रांमध्ये, कंपनी व शासकीय नोकऱ्यांमध्ये आपले स्थान पक्के केले आहे. शिक्षणातून वदत घडविण्याचे व कापटेरीर दुष्टिने चळवळी करून तर कधी दलित साहित्यातून आपल्या व्यथा मांडून जनजागृती करून तसेच हिंदू धर्माचा त्याग करून आपले जीवन जगण्याचे संपत्ती, शिक्षण, मानसन्मान, प्रतिष्ठा, नोकरी, व्यवसाय, सर्व स्तरातील समाजात राहण्याचे स्वातंत्र्य राज्य घटनेने दिलेल्या अधिकारातून मिळविण्याचा प्रयत्न करत आहेत. म्हणजेच दलित समूहाने झोपडपट्ट्यात राहून सामाजिक न्याय मिळविण्यासाठी वातल्याने प्रयत्न केला आहे. डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांनी मानितलेला मार्ग अवलंबून दलित समाजाने आपल्या जीवनात सामाजिक, सांस्कृतिक कांती अल्पावधीतच घडवून आणली आहे. मुंबईतील झोपडपट्ट्यात आजही दलित समाज मोठ्या संख्येने राहतो आहे. वात दलितांमधील असणाऱ्या महार किंवा नवबीड असणाऱ्या कुटुंबांची संख्या कमी आहे. ज्या दलित जातींनी आपण

दलित आहेत हे मान्यच केले नाही, अशा जातींनी ग्रामीण भाग गावे तबकर सोडली नाहीत. आपली पारंपरिक स्वच्छतेची कामे करत राहिलीत. आपण दलित नसून आपण बरिष्ठ जातीतील असून आपणाले इतर बरिष्ठ जातीकडून जो बोडाधार मान्यमान व रोजीरोटी मिळते, वातच धन्यता मानली व बरिष्ठ जातीच्या मज्जितच राहण्याचा वा दलित जातीतील इतर समूहांनी प्रयत्न केला. डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांच्या विचारांमधी वा दलित जाती फटून राहिल्यात. जातीय विरोधात डॉ. बाबासाहेब अंबेडकरांसोबत उभ्या राहिल्या नाहीत, वात मांग, चांभार वा सर्वांना माहित असणाऱ्या दलित जातीचा समावेश आहे. झोपडपट्टीत इतर दलित जातींना घर भाड्याने देणे, सुण्या जागांवर झोपडी उभारून देणे, ती अनाधिकृत असली तरीमुद्धा त्याची परवानगी नंतर सामानाकडून घेण्यासाठी प्रयत्न करणे, याबरोबर इतर सर्वत्र जातीतील राजवारांसाठी आलेल्या लोकांना अंबेडकरी अनुयायांनी झोपडपट्टीत सामावून घेणे व त्यांना आधार दिना, राजकीय नेतृत्व केले. महाराष्ट्राच्या बाहेर येणाऱ्या उत्तर प्रदेश, बिहार, आसाम, पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश, केरळ, कर्नाटक, तामिळनाडूत अशा देशांच्या कानाकोपऱ्यातून आलेल्या लोकांना मुंबईतील झोपडपट्टीत राहण्याच्या दलित वस्तींनी आधार दिना व त्यांच्या राहण्याची, खाण्या- पिण्याची, नोकरी, कामधंदा करणाऱ्याची सोच मत्त करत राहिले. म्हणजेच मुंबई महाराष्ट्रातील झोपडपट्ट्यात राहून आपले जीवनमान कटाने सुधारून मुंबईच्या विकासांना, येवाळेकाला स्वस्तात अनुभवूचक पुरविण्याचे काम केले आहे.

संदर्भ:

1. Henna Tabussum (2011). *Slum in India*, ABP, Jaipur.
2. D. Sai (2012). *Urban slum and poverty*, Dph, New Delhi.
3. B. Hema and Shagufta, *Environmental Perception of Slum Dwellers* Jamal Mittal Pub. New Delhi 55.
4. डॉ. बाबासाहेब (मुंबईतून १९९९) मुंबईचे कर्ण, वरा वरकर, पुणे
5. बुनिक निचर्च (१९९९) कर्ण मुंबई, पब्लिशिंग प्रकाशन, विचार मुंबई -१
6. आर्थिक कोट - मुलाकात अनुभवी दिनेकर १९९९
7. अर्थात वेग व ग्राहक (१९९९), भारतीय राज्यांचे विकास, पुणे शारदिक अखण, राज्याच प्रकाशन.
8. विनोद निचर्चणे (१९९९) झोपडपट्टी - सामाजिक समस्या, हैदराबाद प्रकाशन, पुणे
9. विनोद निचर्चणे (१९९९) कर्णिक व मुंबई महाराष्ट्रातील झोपडपट्टीकालियाचा मुलाकातक कालावधीतच अन्वय, मयु सोड प्रयत्न विचारानेच अनुभव अर्चणे

IQAC COORDINATOR
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jai Road, Nashik Road-422 111

INCHARGE PRINCIPAL
 NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jai Road, Nashik Road-422 101

2023-24

ISSN : 0970-7603

UGC-CARE Approved Refereed-Peer Reviewed Journal

भारतीय शिक्षा शोध पत्रिका

BHARATIYA SHIKSHA SHODH PATRIKA

[Signature]

IQAC COORDINATOR

NSPM & Lact Board, Prakash Deshmukh
Ans. Centre, Box 3, Canal Marg, 226001
Jail Road, Niralal Nagar

[Signature]

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Dr. Prakash Deshmukh
Ans. Com. & Sci. Major Mahavidyalaya
Jail Road, Niralal Nagar-226001

भारतीय शिक्षा शोध संस्थान

सरस्वती कुंज, निराला नगर, लखनऊ-226020 (उत्तर प्रदेश)

Bharatiya Shiksha Shodh Sansthan

Saraswati Kunj, Nirala Nagar, Lucknow-226020 (Uttar Pradesh)

52.	Prof. Sumi Laxman Nevkar	The Fourth Industrial Revolution: Implications for Governance, Policy, and Society	340
53.	Prof. Momin Fatema Firdaus Shafiq Anwar	Plant Physiology and Metabolism	348
54.	Prof. Ansari Fauziya Zafarullah	Remote Sensing and Plant Monitoring	357
55.	Prof. Nida Iram Iftekhar Ah	Role of Animal-Microbe Interactions in Ecosystem Functioning	364
56.	Prof. Tahura Firdaus Iftekhar Ah	Urban Ecology and Green Infrastructure	370
57.	Prof. Momin Shagufta Kauser Md. Husain	Zoological Contributions to Wildlife Management and Conservation Policy	378
58.	Prof. Bibi Aamera Abdur Rahoem	Zoology in the 21st Century: Emerging Trends and Challenges	385
59.	Prof. Momin Fatema Firdaus Shafiq Anwar	The Power of Plant Biotechnology and Synthetic Biology: Innovations, Applications, and Future Perspectives	392
60.	Prof. Ansari Gulam Rabbani Khaleel Ah Dr. Ansari Md Haroon Md Raziqan Principal	Comparative Study of Municipal Corporation's Drinking Water and Some Groundwater Samples of Malegaon, Dist. Nashik Maharashtra (India)	399
61.	डॉ. राजू सुदान सलंग डॉ. शरद पंडरी नाथ काकड	उच्च शिक्षण संशोधनचे योगदान	405
62.	डॉ. दिनेश डी. हजारे	उच्च शिक्षण क्षेत्रात संशोधन पद्धतीतील नवीन उपाय	409
63.	सुरिया सिकराम दाते	उच्चशिक्षण उपातीतील संशोधन पद्धतीतील उदोन्मुख ट्रेड	416
64.	Author: Waseem Akhtar Khursheed Ahmad Dr. Shakeb Ahmed Mumtaz Husain	Literature Review on the Impact of ICT on Business Performance of MSMEs in Nashik District	420
65.	Meghna Hemraj Joshi Dr. Sanjay Kumar Nanasabeb Dalvi	Enhancing Sensing Performance of Graphene-Organic Conducting Polymer Composites for Rapid & Selective Detection of Toxic Analytes in Aqueous Environments	427
66.	Dr. Bharatchandra P. Shewale	Recent Trends in Research Methodology in Higher Education System	437

[Signature]
IQAC COORDINATOR
 NSPM's Late Bindi Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 111

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
 NSPM's Late Bindi Ramrao Deshmukh
 Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
 Jail Road, Nashik Road-422 111

उच्च शिक्षणात संशोधनाचे योगदान

डॉ. राजू सुदान सानप राज्यशास्त्र विभाग के.विं.दू. रामराव देशमुख कला वाणिज्य व विज्ञान महिला महाविद्यालय नाशिक रोड.

डॉ. सरद मंडीनाथ काकड अर्थशास्त्र विभाग झा. व्ही.एन. नाईक शिक्षण संस्थेचे कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय नाशिक

प्रस्तावना :- उच्च शिक्षणातील बदल आणि त्यातील संशोधन महत्वाचे आहे. उच्च शिक्षण क्षेत्रातील संशोधनात विद्यापीठ अनुदान आयोग, केंद्र सरकारचे विज्ञान व तंत्रज्ञान विभाग राज्यातील सर्व विद्यापीठ व महाविद्यालयांचे महत्वाचे योगदान आहे. मात्र या संशोधनाचा समाजाच्या समस्या सोडवण्यासाठी उपयोग होतो कि नाही यादृष्टीने संशोधन करणे महत्वाचे आहे.

उद्दिष्टे :- १) उच्च शिक्षणात संशोधनाचे महत्व जाणून घेणे.

२) संशोधनाची सामाजिक उपयुक्तता जाणून घेणे.

परीतके :- १) उच्च शिक्षण क्षेत्रात संशोधन सामाजिक बदलासाठी उपयुक्त आहे.

२) उच्च शिक्षणातील दर्जा टिकून राहण्यासाठी महत्वाचे आहे.

मानवी जीवनास संशोधन शुद्ध करते. संशोधनामुळे मानवी जीवनाच्या गुणवत्तेत वाढ होते संशोधन म्हणजे ज्ञानाचा शोध घेणे. कोणतेही समस्या शास्त्रोक्त पद्धतीने कशी सोडवावी हे संशोधन दर्शविते. ज्ञाताकडून अज्ञानाकडे जाण्याचा हा एक प्रवास. कोणत्याही प्रकारच्या विषयाचे नवीन ज्ञान मिळवण्याचा शास्त्रोक्त परिणाम आहे.

शास्त्रीय तत्त्वज्ञानात्मक पद्धतीचा वापर करून शैक्षणिक समस्यांची सोडवणूक करणाऱ्यासाठी उद्दिष्टे म्हणजे शैक्षणिक संशोधन म्हणून शास्त्रोक्त आणि पद्धतशीरपणे शैक्षणिक समस्यांची सोडवणूक शैक्षणिक संशोधन करते. यात समजून घेणे, स्पष्ट करणे, निदान करणे आणि मानवी वर्तनास नियंत्रण मिळवणे हे असते.

उच्च शिक्षण अंतर्गत संशोधन हा महत्वाचा उपक्रम आहे कला, वाणिज्य, विज्ञान, तंत्रज्ञान, वैद्यकीय या विविध विद्या शखेलेतून विविध विषयावर संशोधनाचा विचार केल्यास आजचे संशोधन चा समाज उपयोगी होतो का हा महत्वाचा दृष्टिकोन आहे.

उच्च शिक्षण पेण्यासाठी राज्यातील विविध भगात विद्यापीठ व सर्व महाविद्यालय कार्यरत आहे. महाराष्ट्रात एकूण बीस विद्यापीठ असून, त कृषी, तंत्रविज्ञान, वैद्यकीय, संस्कृत, प्राणी व मानस विज्ञान, मुक्त विद्यापीठांचा समावेश आहे. सर्व विद्यापीठात पदवी व पदव्युत्तर शिक्षणाबरोबर उच्च शिक्षणा अंतर्गत संशोधन हा महत्वाचा उपक्रम आहे. संशोधनाचा विचार केल्यास समाजास उपयोग होतो का हे समजून घेणे महत्वाचे आहे.

विद्यापीठ अनुदान मंडळ शिवाय केंद्र सरकारच्या विज्ञान व तंत्रज्ञान विभाग, जीव तंत्रज्ञान विभाग, विज्ञान व औद्योगिक संशोधन संस्था इत्यादी संस्थांकडून विज्ञान संशोधनासाठी विद्यापीठातील शिक्षकांना संशोधन प्रकल्पासाठी भरीव प्रमाणात आर्थिक अनुदान मिळवण्याची सोय आहे. विद्यापीठातून ही संशोधनासाठी पुरेशी आर्थिक तरतूद दरवर्षी केली जाते. विद्यापीठ आणि केंद्रीय संघटनांद्वारे महाविद्यालयातील शिक्षकांना संशोधनासाठी आर्थिक मदत मिळते, पण या आर्थिक अनुदानातून होणाऱ्या संशोधनाचे फलित समाजापर्यंत पोहोचत नाही. अशी काही अंशी टीका केली जाते.

आपल्या राज्यात विद्यापीठाशिवाय संशोधनासाठी प्रसिद्ध अशा टाटा मूलभूत संशोधन संस्था, भाभा अनुसंधोधन संस्था, कर्करोग संशोधन संस्था, केंद्रीय मानस शिक्षण संस्था, राष्ट्रीय महासागर संस्था, राष्ट्रीय रसायन प्रयोगशाळा, राष्ट्रीय विषाणू संशोधन संस्था अशा अनेक संस्था कार्यरत आहेत. या संस्थांमध्ये काही प्रमाणात प्रगत असे आंतरराष्ट्रीय दर्जाची संशोधन होते. यात प्रामुख्याने तेथील पायाभूत सुविधा व भरपूर संपुष्यबळ असे कारण दिले जाते. पण विद्यापीठातील विज्ञान विभागाचा समन्वय या संस्थांची अभावानेच दिसून येतो.

खरे पाहता विद्यापीठाना संशोधनासाठी ठरविक विषय ठरवून दिली पाहिजे उदाहरणार्थ मुंबई विद्यापीठाने समुद्र महामार्गाच्या सर्व विषयां संशोधन, संशोधनस भर दिला पाहिजे. त्याचप्रमाणे बाकीच्या विद्यापीठांनी स्थानिक प्रश्नांवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. उदाहरणार्थ डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाने तेथील कारमाही दुष्काळावरती संशोधनातून मार्ग शोधला पाहिजे. महाराष्ट्रातील कितीत नद्या प्रदूषित आहेत या नद्या परत स्वच्छ करा राहतील यावर विद्यापीठातील विविध विभाग एकत्र येऊन संशोधन करू शकतात. विद्यापीठ अनुदान मंडळकडून संशोधनास घालना मिळावी म्हणून परिषद चर्चा सत्रासाठी विद्यपीठ व महाविद्यालयांना अनुदान दिले जाते.

जल प्रदूषण :- ही जगाता भेटसावणारी सर्वांत मोठी समस्या असून वासंदात संशोधकांनी मानवी वसत्यांमधील उत्सर्जित द्रव्ये मूलभूत आणि औद्योगिक व शिहानील कार्बनी पदार्थ मलबाहिऱ्यातून नदी समुद्र व इतर जलसारायत टाकले जाते त्यावर संशोधन होणे गरजेचे आहे व त्या दृष्टिकोनातून समाज उपयोगी आराखडा मांडणे गरजेचे आहे.

सामाजिक छत्रे त्याचा होत असलेला अतिवापर त्यामुळे सर्वांत सुष्टी वर होत असलेला परिणाम, कार्बनी रसायने, खनिज रसायनांमधील पांढऱ-लोटातील गाळ, किरणोत्सारी पदार्थ उष्णता, खनिजे व श्वालाग्रही तेल यावर संशोधन करून जल प्रदूषण नियंत्रित व कृती आराखडा व उपाय यावर संशोधन होणे व समाज उपयोगी धोरण ठरवून वासंदात उच्च शिक्षण क्षेत्रात संशोधन करणे गरजेचे आहे.

सामाजिकशास्त्र मानवी जीवन सुष्टी व समृद्धी करण्यासाठी सामाजिक शास्त्र, विज्ञान, वाणिज्य, अधिप्राविकी इत्यादी शास्त्रां समुद्र असणे आवश्यक आहे. या ज्ञान शास्त्रांमध्ये संशोधन अद्यावत असणे आवश्यक असते. या संशोधन पद्धती जास्तीत जास्त विस्तृत व अद्यावत असावी लागते सामाजिक शास्त्राची मोठ्या प्रमाणावर प्रगती दुसऱ्या महायुद्धानंतर झाली. यामध्ये अनेक नवनाशकारांची भर पडली. सामाजिक शास्त्र व राज्यशास्त्र यामध्ये संशोधन पद्धतीचा विकास झाला. ऐतिहासिक, आदर्शावादी संशोधन पद्धती तत्त्वज्ञानात्मक मूलभूत उपयोजित विशेषणात्मक, मूल्यमापनात्मक, शास्त्रीय, अनुभवजन्य इत्यादी. प्रकारच्या महत्त्वाच्या संशोधन पद्धती सामाजिक शास्त्रांमध्ये वापरल्या जात आहे. त्याचबरोबर राज्यशास्त्र मध्ये आज संशोधकांसाठी अनेक उपविषय उपलब्ध आहे. राज्यशासन संस्था, शासन पद्धती, शासकीय योजना, सार्वजनिक धोरण, सामाजिक चळवळी, राजकीय नेतृत्व, राजकीय पक्ष, निवडणूक अभ्यास इत्यादी संशोधन विषयांचा समावेश होतो. एकूणच सामाजिक शास्त्रामधील संशोधन पद्धती हा एक महत्त्वाचा अभ्यास विषय आहे.

अर्थशास्त्रीय संशोधन-समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, रीतीशास्त्र या सर्व सामाजिक शास्त्रे मानव समाजाशी संबंधित आहेत. ही शास्त्रे स्वतंत्र ठरी परस्परांशी संबंधित आहेत. एका शास्त्राच्या ज्ञानाचा फायदा हा दुसऱ्या शास्त्राला होतो. अर्थशास्त्र संशोधन परत आर्थिक घटना पूर्वी सर्वांत नसून, अध्ययन कार्य अधिक उपयोगी करण्यास नवीन तंत्राचा शोध घेतात. त्यामुळे आर्थिक घटनांचे अर्थशास्त्रीय विश्लेषण, आर्थिक संशोधन केले जाते. त्यामुळे समाज मानव आर्थिक नियमासंबंधीचे ज्ञान वाढ होते. आर्थिक प्रक्रियेच्या संदर्भ विधानात ज्ञान व माहिती मिळवणे संशोधनातून वस्तुनिष्ठ ज्ञानाच्या आधारे नवीन सिद्धांत ठरवून मांडली जातात. हे सिद्धांत आर्थिक सामाजिक जीवनाच्या संदर्भात असल्याने मानवी समाजाचे अज्ञान दूर होते.

संख्याशास्त्र ही एक ज्ञान शाखा असून व्यावसायिक गणिताची शाखा आहे. भारतात संख्याशास्त्राचे मूळ कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात आढळते. अर्थशास्त्र अभ्यासासाठी संख्याशास्त्र व सांख्यिकी शास्त्रांचे किमान ज्ञान आवश्यक असते. संख्याशास्त्रामुळे मानवी जीवनात प्रत्येक घटकाला मार्गदर्शन करणारी शास्त्र म्हणून त्याकडे बघितले जाते. राज्य आणि सांख्यिकी, सांख्यिकीची सार्वजनिक उपयोगिता मानव समृद्धी शासन संबंधात सहाय्य करणे. आर्थिक नियोजन, अर्थशास्त्रीय महत्त्व, उद्योग व वाणिज्यसहाय्य करण्यासाठी सांख्यिकी क्षेत्रातील संशोधन हे उपयोगी आहे.

समानताशास्त्रीय संशोधनात मानवी समाज आणि सामाजिक संबंधांचा अभ्यास केला जातो. त्यांचे संशोधन वैज्ञानिक पद्धतीने त्या केलेल्या सामाजिक संबंधांच्या प्रयोगांच्या रूपाने केले. तसेच नैसर्गिक विज्ञानाच्या विपरीत समाजशास्त्र आणि इतर सामाजिक विज्ञानांच्या

IQAC COORDINATOR
NSPM's Late Bhausaheb Ramrao Deshpande
Faculty of Education, Maharashtra
Mumbai - 400 042

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bhausaheb Ramrao Deshpande
Faculty of Education, Maharashtra
Mumbai - 400 042

मैतिक समस्यांचे निराकरण करण्याची मूलभूत आवश्यकता आहे. समाजशास्त्री संशोधन समाज आणि त्यामध्ये अस्तित्वात असलेल्या संस्था तसेच धर्म, कुटुंब, शाळा किंवा सरकार यांचे वैयक्तिक गट स्तरावरील लोकांमधील संबंध आणि लोक आणि संस्था एकमेकांसंबंधी एकमेकांसोबत करे कार्य करतात हे समजून घेण्यास मदत करते. समाजशास्त्र लोकांवर संस्थांचा राजकीय आर्थिक आणि सांस्कृतिक प्रभावाच्या प्रभावानी संबंधित आहे. आणि ते प्रभाव ज्या लोकांशी संवाद साधतात त्यांच्या पायद्यासाठी हितासाठी कार्य करतात.

आरोग्य धोरण आणि प्रणाली संशोधन, -आरोग्य धोरण आणि संशोधन प्रणाली हे उदयमुख क्षेत्र असून सामूहिक आरोग्य उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी समाज स्वतःला कसे व्यवस्थित करतात आणि धोरण परिणामांमध्ये योगदान देण्यासाठी विविध धोरण आणि अंमलबजावणीतील प्रक्रियेत कसे संवाद साधतात हे समजून घेण्यासाठी आणि सुधारण्यासाठी प्रयत्न करतात. स्वभावानुसार ते अंतर विषय अर्थशास्त्र समाजशास्त्र मानवशास्त्र राज्यशास्त्र सार्वजनिक आरोग्य आणि महाप्राणी विज्ञान यांचे मिश्रण आहे. जे एकत्रितपणे आरोग्य प्रणाली, आरोग्य धारणा कसा प्रतिपाद देते. आणि त्यांच्याशी जुळवून घेतात आणि आरोग्य धोरण कशी आकारात घेऊ शकतात याचे सर्व समावेशक चित्र रेखाटते. आरोग्य प्रणाली आणि आरोग्याचा व्यापक निर्धारकाद्वारे आकार देतात. आरोग्य धोरण आणि व्यवस्था शोधन हे एक धोरणात्मक मुद्द्यांच्या आधारावर कसा पद्धतीने अंमलबजावणी होते. हे महत्वाचे आहे. वैद्यकीय किंवा प्रतिबंधात्मक सेवा आणि मूलभूत वैज्ञानिक संशोधन ऐवजी आरोग्य संस्था आणि धोरणांच्या अधिक पैलुवर लक्ष केंद्रित करते. यामध्ये अनेक प्रश्नांचा समावेश असून कितपतवेढा ते प्रशासन आणि सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही क्षेत्रांमधील सेवांची अंमलबजावणी आणि वितरण संबंधीच्या समस्या स्थानिक राष्ट्रीय जागतिक स्तरावरील मूल्यास धोरण आणि प्रक्रिया यांचा महत्त्वपूर्ण धोरणात्मक विश्लेषण करणे गरजेचे आहे.

विज्ञान-तंत्रज्ञान आणि विकास, -सभोवतालच्या पर्यावरणातील जैविक अवैविक घटकातील आंतरक्रिया जाणून घेण्यासाठी मानवामे केलेले सातत्यपूर्ण प्रयत्न किंवा धडपड म्हणजे विज्ञान. तंत्राच्या व यंत्राच्या माध्यमातून मानवी जीवन समृद्ध करणे हे तंत्रज्ञानाचे कार्य आहे मानव जातीच्या प्रगतीसाठी सुख समाधानासाठी विज्ञान व तंत्रज्ञान यांचा एकत्रित विकास अत्यावश्यक असतो

औद्योगिक संशोधन- एखादी वस्तू किंवा त्याच्या उत्पादन विधी संबंधीच्या प्रश्नाची सोडवणूक करण्यासाठी औद्योगिक क्षेत्रात संशोधन महत्वाचे आहे.औद्योगिक संशोधनाचा उद्देश देशांतर्गत नव्या अधिक स्वस्त अधिक विपुल व सोयीच्या अशा कच्च्या मालाचा शोध घेणे कमी खर्चाच्या आणि अधिक सोप्या व सोयीच्या पद्धतीने उत्पादन बसवणे. त्यासाठी लागणऱ्या नव्या पदार्थांचा किंवा यंत्रसामग्रीचा शोध लावणे किंवा चालू पद्धती अधिक कार्यक्षम करणे हा आहे.

लोकसंख्याशास्त्र :- एखाद्या देशाच्या विकासाचा विचार करता लोकसंख्या हा घटक विशेष महत्वाचा ठरतो. कारण अतिरिक्त लोकसंख्या किंवा नियतम लोकसंख्या या दोन्ही प्रकारच्या परिस्थिती कोणत्याही राष्ट्राचे हिताची नसते. त्याचप्रमाणे लोकसंख्येतील गटानुसार ची विभागणी सुद्धा महत्वाचे असते. कारण त्यावरून लोकसंख्येतील उत्पादक आणि अनुउत्पादक किंवा पणबलांबी घटकाची स्थिती लक्षात येते.

संगणक:- संशोधनामध्ये संगणकाचा उपयोग-सद्यस्थितीत सामाजिक विज्ञानाची व्याप्ती विशाल झाली आहे. संगणकाद्वारे सांख्यिकी प्रक्रिया तयार आणि सुलभतेने केली जाते. संगणक हे संशोधनासाठी अत्यंत महत्वाचे साधन बनले आहे. संगणकाच्या माध्यमातून मस्टी प्रोग्रामिंग, अहर्पैलू, मेमरी, कार्बतत्पत्ता, अचूकता, गती, स्वयंचलित यथार्थ या सगळ्या वैशिष्ट्यांच्या आधारावर संशोधन सोपे होऊन विविध शाखांच्या ज्ञान संकलन व समाज उपयोगी धोरण ठरवण्याच्या साठी संगणकाचा संशोधन क्षेत्रात महत्वाची योगदान आहे. संशोधनामध्ये एक प्रकारची आकडेमोड करणे, शिष्टपणा आणणे, लष्करातील बरीचशी माहिती संगणकावर आधारित असते. गणितातील सूत्र व सांख्यिकी पद्धत सोडवण्यासाठी संगणकाचा सोयीस्कर वापर होतो. अतिशय प्रचंड प्रमाणात माहिती सांगित करण्याची क्षमता परस्परांशी तुलना करण्याची क्षमता, आलेख, आकृत्या, नकाशे, रेखाचित्र, रंगी चित्र यावरील माहिती विविध प्रक्रिया करण्यासाठी उपयोगी

य शिक्षण क्षेत्रात दुरुस्त शिक्षण व शिक्षकांशिवाय शिक्षण वा संशोधनांमध्येही क्रांतिकारक बदल संगणकाच्या पोष्यमातून होत आहे. त्या दृष्टिकोनातून संगणकाचा संशोधनामध्ये महत्त्वाचा उपयोग आहे.

निष्कर्ष :- उच्च शिक्षणात संशोधन यामध्ये बदलत्या परिस्थितीनुसार शैक्षणिक क्षेत्रात बदल करणे गरजेचे आहे. संशोधन हे एकाच स्वरूपाचे नसून समाज उपयोगी असते. सामाजिक, आर्थिक, वैज्ञानिक व तंत्रज्ञान क्षेत्रात बदलासाठी संशोधन उपयोगी आहे. ते समजून घेणे गरजेचे आहे. संशोधन एकांगी नसून बहुलादिहीत असते हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची :-

- 1) अणुलक्ष्मी प्रदीप, २०००, सामाजिक संशोधन पद्धती शास्त्र व तंत्र, साईनाथ प्रकाशन नागपूर.
- 2) हेरंड कुलकर्णी, शास्त्र आहे शिक्षण नाही, प्रचलनी.
- 3) चापमारे जनार्दन, बदलते शिक्षण स्वरूप आणि समस्या
- 4) Borg, B.L. (2004) Qualitative Research Methods. Boston: Pearson.

प्रा. दिनेश

कोरोनाच्या सं

भारतात शिक्ष

शैक्षणिक धोर

19 ने ही कि

शिक्षण ही अ

वेळ आहे की

परिवर्तनाकडे

तर आभासी!

संशोधन सम

Keywon

संशोधन पद्ध

उल्लेख:- 1. 7

2

3

4

:

परिचलना-

1. संशोधन

2. उच्च शिक्ष

विद्यार्थी, प्रा

चर्चा चालू

संशोधन बदल

प्रमाणात सा

विद्यार्थीसाठी

हे तीन प्रवा

म्हणजे वास

विषये म्हणजे

संशोधन का

पायदेखीर र

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

Gondia Education Society's

Seth Narsingdas Mor College Of Arts & Commerce &
Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar

Dist. Bhandara - 441912. (Maharashtra)

SMMCJSIP

A Half Yearly Peer Reviewed Multidisciplinary Indexed National Research Journal of Social Sciences & Humanities

National Journal on..... "SOCIAL ISSUES AND PROBLEMS"

Certificate of Publication

Is here by awarding this certificate to **श. श. विनोद बाळू शिरवाडे**, in recognition of the publication of the paper entitled **शिवधूतारिणीचे शरीर व सामाजिक जीवन**, published in Peer Review National Journal on "Social Issues and Problems" ISSN 2278-3199, Indexing Journal with www.sjifactor.com with Impact Factor 7.303 (2022), 7.278 (2023) and 8.045 (2024), Volume-13, Issue-01, January - June, 2024. 2021, Published By, Department of Sociology, S. N. Mor College of Arts & Commerce & Smt. G. D. Saraf Science College, Tumsar, Dist. Bhandara - 441912.

10 June, 2024

Rahul

Executive Editor

Dr. Rahul Bhogat

ATTESTED

Chamy

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM & Late Bindi Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya,
Jail Road, Nashik, Dist. Nashik

Editor in Chief

Dr. Chetankumar B. Masram

IQAC COORDINATOR
NSPM & Late Bindi Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL
NSPM & Late Bindi Ramrao Deshmukh
Arts, Com & Sci Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik

Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer Reviewed Research
Journal Indexing with SJIF Impact Factor

SJIF 2021=8.072

ISSN 2231 - 1629

Dr. M. K. Umathe Arts, Science & R. Mokhare Commerce College

CERTIFICATE OF PUBLICATION

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper.

प्रा. डॉ. विनोद काळू निरभवणे

इोपकपट्टी व गुन्हेगारी

It is peer reviewed and published in the Issue 13 Vol - 1 of Jan - June, 2024

Thank you for sending your valuable writing for knowledge resonance journal.

Prof. Apurba Pal

Sub - Editor
Dr. M. K. Umathe College
Nagpur

Dr. Vinod B. Khedkar

Editor
Dr. M. K. Umathe College
Nagpur

Dr. D. V. Naik

Editor in Chief
Dr. M. K. Umathe College
Nagpur

INDEX

01) Sacred Bonds and Secular Love: Unraveling the Connection of... Ms. Ishita Pundir, Amarkantak	10
02) Importance of Freedom of Speech & Expression in Present Scenario Dr. Jadhav N.D. , Prof. Patil Swati K., Latur	19
03) DAIRY INDUSTRY IN INDIA: CHALLENGES AND SOLUTION Dr. B. S. Patil, Jaysingpur, Dist-Kolhapur	22
04) Elucidate themes in the novel of Anita Nair- Mistress Jaya Choudhary, Dr. Purwa Kanoongo, Indore	26
05) Green Marketing Strategies and Their Effect on Consumer... NISHA PANDEY, DR. ABHILASH KUMAR SRIVASTAVA	30
06) Essential Role of Teachers in Multilingual Classrooms to navigate Diversity Prof. (Dr.) Pragyan Mohanty, Dr. Pranay Pandey, Kolkata, West Bengal	35
07) Impact of Marxism on Dalit Literature and Indian Society Sumit Kumar Singh, Dr. Naqui Ahmad John, Patna	42
08) Concept of Liberation in Bhāgavatpurāna Debarati Sinha, (N.E- India)	48
09) Effect of Mass Media on Modern Society: Sociological Study Dr. Jyotsna Verma	52
10) Exploration of Cultural Conflict in Kiran Desai's 'Hullabaloo in.... Miss. Bhasmare Archana Bhujangrao, Dr. Pathan P. Y., Kalj, Dist. Beed	62
11) Impact of Travel and Tourism on Indian Economy Dr. Gorakhnath Eknath Wakle, Nashik, Maharashtra	67
12) Trade of Handicraft Products through E-commerce in Bastar... Neelima Singh Thakur, Sunil Kumar Kumeti, Raipur	71
13) INTRA-SPECIFIC COMPARATIVE STUDY OF PODOSTEMUM SUBULATUM... Nileena C.B., Cherthala, Alappuzha, Kerala	76

Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal | Impact Factor 9.29 (IJIF)

IQAF COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & So. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE EDITOR
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & So. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

27) 'ध्यान-साधना' वेदों से विज्ञान तक डॉ. हंस कुमारी, दमोह (म.प्र.)	129
28) 'गुलाम मंडी' उपन्यास में किन्नर विमर्श प्र. जयव जे. बी., कळंब	134
29) स्त्री संघर्ष एक सामाजिक अध्ययन डॉ. कृष्णा रामराज पासवान, भंडारा	137
30) असंगठित आर्थिक क्षेत्र से आजीविका कमाने वाले लोगों के... प्रीति कुमारी, रांची	143
31) ग्रामीण विकास में रोजगार से संबंधित योजनाओं की भूमिका सचिन कुमार, डॉ. दीपक कुमार टम्टा, अल्मोड़ा	149
32) सीमा सुरक्षा बल की स्थापना में स्वतंत्र जी का योगदान अनुपमा राय, इन्दीर	154
33) नई शिक्षा नीति 2020 में व्यवसायिक शिक्षा एवं अधिमा अखिलेश कुमार पाण्डेय, डॉ. चेतना पाण्डेय, ब्रयामराज, उत्तर प्रदेश	157
34) कक्षा 3 के कुछ छात्रों द्वारा गुणों के सवाल न कर पाने की.... राशि कान्त नीटपाल, खोडिक	161
35) सूचना संचार पर हिंदी का बढ़ता प्रभाव डॉ. अनूप कुमार मिश्रा, कानपुर देहात	166
36) भीलाल जनजाति का सामाजिक एवं सांस्कृतिक जीवन का... भारती वास्कोल, इन्दीर	170
37) वीणा जनजाति में गोदना प्रथा डॉ. चम्पा कुर्वे, राहडोल (म.प्र.)	173
38) अनशील संस्कृति और विजेन्द्र डॉ. हसरज चौहान, हौद, सीकर	175
39) नरेन्द्र शर्मा कृत 'रक्त चन्दन' एक गांधीवादी काव्य डॉ. प्रभा साह, डॉ. नीता साह, हल्द्वानी	179
40) यज्ञः, यागः, होमः, इष्टिः, सवम, अहीनः प्रभृतिशब्दानां विमर्शः भगवान सहाय शर्मा, जयपुर	182

Impact of Travel and Tourism on Indian Economy

Dr. Gorakhnath Eknath Wakle

Dept. of Economics,

NSPM's Late Bindu Ramrao

Deshmukh Arts, Com. and Sci.

Mahila Mahavidyalaya, Nashik Road, Nashik

Key words: tourism market, domestic tourism, GDP, schemes and projects for tourism, Indian economy

Introduction :

India is one of the oldest civilizations in the world and a mosaic of multicultural experiences. With a rich heritage and myriad attractions, the country is among the most popular tourist destinations in the world. It covers an area of 32, 87,263 sq. km which extends from Jammu Kashmir to Kanyakumari. As the 7th largest country in the world, India stands apart from the rest of Asia, marked by mountains and the sea providing a distinct geographical entity. Fringed by the Great Himalayas in the north, it stretches southwards and at the Tropic of Cancer, tapers off into the Indian Ocean between the Bay of Bengal on the east and the Arabian Sea on the west. One witnesses the diverse shades of cuisines, faiths, arts, crafts, music, nature, lands, tribes, history and adventure sports across the country. India has a fascinating conflation of the old and the new.

The travel and tourism market in India and its impact on Indian Economy:

The travel and tourism market in India is set to generate a revenue of USD 23.72 billion in 2024, with a projected annual growth rate (CAGR 2024-2028) of 9.62 %, according to projections by the India Brand Equity Foundation (IBEF). This growth trajectory is expected to propel the market volume to USD 34.25 billion by 2028. As per Invest India, India announced 100 % Foreign Direct Investment (FDI) in tourism-related ventures, including the development of hotels, resorts, and recreational facilities, in a move aimed at fostering growth and development in the tourism sector as of 2023. Hon. Prime Minister Narendra Modi has been asserting that India's efforts in the tourism sector are centered on preserving its rich heritage while at the same time creating a world-class infrastructure for tourism. The total FDI inflows in India for the fiscal year 2023-2024

Abstract :

Travel and tourism is the largest service industry in India. It provides heritage, cultural, medical, business and sports tourism. The main objective of this sector is to develop and promote tourism, maintain competitiveness of India as tourist destination and improve and expand existing tourism products to ensure employment generation and economic growth. India is one of the oldest civilizations in the world and a mosaic of multicultural experiences. It has a rich heritage and myriad attractions. It is among the most popular tourist destinations in the world. It covers an area of 32, 87,263 sq. km which extends from Jammu Kashmir to Kanyakumari. It is the 7th largest country in the world and stands apart from the rest of Asia marked by mountains and the sea with its distinct geographical entity. The tourism landscape in India is diverse with the package holidays market emerging as the largest segment, projected to reach a market volume of USD 10.48 billion in 2024. By 2028, the number of users in the package holidays market is expected to ascend to 64.74 million, with a user rate growing from 7.8 % in 2024 to 10.0 % in 2028. The present research paper aims at analyzing the role of travel and tourism market in India and its impact on the Indian economy in the coming years.

Journal: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 9.29 (IJIF)

IQAC COORDINATOR

Dr. Late Bindu Ramrao Deshmukh
Dept. of Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya

INCHARGE PRINCIPAL

stand at USD 17.96 billion, with USD 11.54 billion attributed to FDI equity. This announcement comes as the nation charts a course towards bolstering its tourism industry, positioning it as a major contributor to economic growth and job creation.

The tourism landscape in India is diverse, with the package holidays market emerging as the largest segment, projected to reach a market volume of USD 10.48 billion in 2024. By 2028, the number of users in the package holidays market is expected to soar to 64.74 million, with a user penetration rate increasing from 7.8% in 2024 to 10.0% in 2028. The average revenue per user (ARPU) in this segment is forecasted to be USD 209.70 by 2028, with online sales expected to contribute 60% of the total revenue in the travel and tourism market in India. In alignment with global trends, India's tourism industry is transforming, with a focus on promoting sustainable and eco-friendly travel options to attract travelers. The sector is poised to make significant contributions to the country's GDP, with projections indicating that it will contribute USD 250 billion by 2030, generating employment for 137 million individuals.

Schemes and Projects for Tourism in India:

In a recent development on 7 March, Hon. Prime Minister Narendra Modi dedicated and launched 52 tourism sector projects worth more than Rs 1400 crores under the Swadesh Darshan and PRASHAD Scheme. These projects encompass various aspects of tourism infrastructure development, including pilgrimage sites, heritage destinations, and recreational facilities, with a focus on enhancing visitor experiences and promoting local communities' participation in tourism initiatives. During the event, Hon. Prime Minister Modi also unveiled visionary campaigns and schemes aimed at fostering growth in the tourism sector, including the 'Dekho Apna Desh People's Choice 2024' and 'Chalo India Global Diaspora Campaign'. These initiatives seek to engage

citizens and the Indian diaspora in promoting tourism and showcasing India's rich cultural heritage and diverse attractions. The revamped **Swadesh Darshan 2.0 Scheme** underscores the government's commitment to integrated destination development and community engagement in tourism projects. With India's tourism industry poised for exponential growth, driven by factors such as world-class infrastructure development, evolving technology landscape, and rising disposable incomes, the nation is poised to emerge as a leading global tourism destination. Through strategic partnerships, innovative campaigns, and concerted efforts towards sustainable tourism, India is set to unlock its vast potential and position itself as a premier destination for travelers worldwide. (ANI)

Impacts of tourism on the economy

Tourism can bring many economic and social benefits, particularly in rural areas and developing countries, but mass tourism is also associated with negative effects. Tourism can only be sustainable if it is carefully managed so that potential negative effects on the host community and the environment are not permitted to outweigh the financial benefits. Tourism industry in India has several positive and negative impacts on the economy and society. These impacts are highlighted below. Domestic tourism is expected to return to pre-pandemic levels by 2024-25, while foreign tourist arrivals have surged by around 435% over the past three years, the government said on Wednesday. G. Kishan Reddy, Union Minister for Culture and Tourism in a written reply to Rajya Sabha, stated that in 2021, there were 1,527,000 foreign arrivals. The numbers surged to 6,437,000 in 2022, indicating a sharp rise in tourism. In 2023 (January to November), there were 8,166,000 foreigners, reflecting continued growth compared to the previous year, according to government data.

The Ministry, he told parliament, is

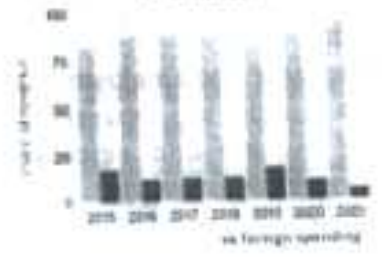
actively promoting niche tourism segments to further fuel this growth. Initiatives like sustainable tourism, rural tourism, adventure tourism, meetings, incentives, conferences, and exhibitions (MICE) industry, ecotourism, and medical and wellness tourism are being developed and supported. Nirmala Sitharaman, Finance Minister in her recent budget presentation, highlighted the government's focus on the comprehensive development of tourist centers. This initiative, aligned with the vision of 'Viksit Bharat' (developed India) by 2047, aims to enhance India's global tourism appeal. States will be encouraged to participate by undertaking the holistic development of tourist centres, including branding and marketing them internationally. Long-term, interest-free loans will be available for such projects, along with a rating system based on facilities and services to ensure quality standards, she said.

Industry experts see this renewed focus on tourism as a positive step, particularly for the medical and wellness sectors. "The wellness tourism industry in India has seen significant growth, with a substantial increase in domestic visitor spending. The Indian government is enhancing its focus and investments in the tourism sector, introducing new regulations and subsidies. This has resulted in the growth of wellness tourism, particularly in areas like meditation, yoga, and Ayurveda," said Dr. Saroja Asthana, Director of Ivy Leaf, a corporate wellness destination.

Asthana said that India's rich heritage in Ayurveda and Yoga, coupled with scenic landscapes, positions it well as a wellness destination. "Though Covid has had a severe impact on this sector, the pace of uptake has recovered to better its pre-Covid growth, and the India wellness tourism market is expected to reach USD 19.43 billion in 2024, growing at a CAGR of 6.45% to reach USD 26.55 billion by 2029," she added.

Many regions in India, across its length and breadth, are gaining popularity as tourist destinations. "The traditional Himalayan and Kerala regions are already well established. Maharashtra, with its captivating Sahyadri mountain range, is now emerging as a popular destination for corporate programmes and wellness tourism, thanks to improved public infrastructure," stated Asthana.

Domestic spending contributed 94% of all tourism revenues to India in 2021, up from 82% in 2018.

The tourism minister also highlighted the Swadesh Darshan scheme, which provides financial assistance to state governments and UT administrations for tourism infrastructure development. The revamped Swadesh Darshan 2.0 aims to promote sustainable tourism through collaboration with states and local governments, targeting 57 destinations across 32 states and UTs for development. A third-party assessment conducted by the National Productivity Council in July 2019 highlighted the positive impact of the Swadesh Darshan Scheme on creating livelihood opportunities and employment for local communities during the construction phase, as per government reports, the tourism minister told parliament.

'As India envisions becoming the medical tourism hub of the world, policies to ease facilitation by Indian embassies abroad, insurance recognition for Indian providers, one-stop welcome desks at airports, etc., will boost medical tourism in India,' said Gautam Khanna, CEO of P.D. Hinduja Hospital & Medical Research Centre, Mumbai.

[Signature]
IAC COORDINATOR

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila

Experts also feel that the interim budget for 2024 will bring growth to the medical tourism sector. "The pledge to enhance iconic tourist centres not only beckons global explorers but also holds promise for the burgeoning medical tourism sector. With 40,000 rail bogies transforming to Vande Bharat standards and an expansion of airports to 149, connectivity becomes the heartbeat of accessible healthcare," said Rajeev Taneja, Founder of Global Care, a global healthcare consulting organisation for international patient services.

Positive impacts

1. Generating Income and Employment:

Tourism in India has emerged as an instrument of income and employment generation, poverty alleviation and sustainable human development. It contributes 6.23% to the national GDP and 8.78% of the total employment in India. Almost 20 million people are now working in the India's tourism industry.

2. Source of Foreign Exchange Earnings:

Tourism is an important source of foreign exchange earnings in India. This has favorable impact on the balance of payment of the country.

3. Preservation of National Heritage and Environment:

Tourism helps preserve several places which are of historical importance by declaring them as heritage sites. For instance, the Taj Mahal, the Qutab Minar, Ajanta and Ellora temples, etc. would have been decayed and destroyed had it not been for the efforts taken by Tourism Department to preserve them.

4. Developing Infrastructure:

Tourism tends to encourage the development of multiple-use infrastructure that benefits the host community, including various means of transports, health care facilities, and sports centers, in addition to the hotels and high-end restaurants that cater to foreign visitors.

The development of infrastructure has in turn induced the development of other directly productive activities.

Conclusion:

India's ranking in the global Travel and Tourism Development Index (TTDI) was 54th in 2021. Domestic tourism is expected to rebound to pre-pandemic levels by 2024-25, with foreign tourist arrivals increasing by 435% over three years. The number of Foreign Tourist Arrivals (FTAs) in India during 2022 increased to 6.44 million as compared to 1.52 million in 2021, registering a positive growth of 321.54% and achieved 58.9% recovery as compared to pre-pandemic year 2019. Tourism continues to play an important role as a foreign exchange earner for the country. In 2022, foreign exchange earnings (FEEs) from tourism were US \$ 17.611 billion as compared to US\$ 8.797 billion in 2021, registering a growth of 100.19% and achieved 57.33% recovery as compared to pre-pandemic year 2019. India received 1731.01 million domestic tourist visits in 2022, an increase of 155.45 % from 677.63 million in 2021. India received 8.59 million foreign tourist visits, an increase of 714.26 % from 1.05 million in 2021. Two states with the most domestic tourists' visits are Uttar Pradesh and Tamil Nadu, with 317.91 million and 218.58 million, respectively. Gujarat and Maharashtra have the highest numbers of foreign tourist visits, with 1.78 million & 1.51 million, respectively. Ministry of Tourism promotes niche segments like sustainable tourism, rural tourism, adventure tourism, MICE industry, ecotourism, and medical and wellness tourism. Finance Minister emphasizes the comprehensive development of iconic tourist centers to align with the 'Viksit Bharat' vision by 2047. Thus, the tour and tourism market in India is anticipated to display positive impact on Indian Economy in the coming years.

References :

1. Jyothirmaye RS, Venkateswara RB, Durga Rao S (2012) Rural & Eco Tourism in India- Problems & Prospects Environmental Impacts On Tourism. The International Journal of Business & Management 1: 1-5.

Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 9.29 (IJIF)

IQAC COORDINATOR

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101

INCHARGE PRINCIPAL

NSPM's Late Bindu Ramrao Deshmukh
Arts, Com. & Sci. Mahila Mahavidyalaya
Jail Road, Nashik Road-422 101